

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 44

**Курасівські
читання — 2009**

*Політичний простір України:
регіональні виміри*

Київ
2009

УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)
Н-34

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України
(Протокол № 5 від 1 грудня 2009 р.)*

Видання внесено до переліку фахових видань
зі спеціальностей політичних наук і державного управління
постановою Президії ВАК України від 9.06.1999 р. № 1-05/7
та з історичних наук від 10.11.1999 р. № 3-05/11.

Редакційна колегія:

*Ю.А. Левенець, академік НАН України (голова)
В.О. Перевезій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
В.А. Войналович, доктор політичних наук
М.С. Кармазіна, доктор політичних наук
В.О. Котигоренко, доктор політичних наук
О.М. Майборода, доктор історичних наук
М.І. Михальченко, член-кореспондент НАН України
М.І. Панчук, доктор історичних наук
А.Д. Пахарев, доктор політичних наук
Ф.М. Рудич, доктор філософських наук
О.О. Рафальський, доктор історичних наук
В.Ф. Солдатенко, член-кореспондент НАН України
Ю.І. Шаповал, доктор історичних наук
Л.Є. Шкляр, доктор політичних наук*

Н-34 Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. — К., 2009. — Вип. 44. (підсерія «Курасівські читання»). — 448 с.

**ISBN 966-02-2769-8 (серія)
ISBN 978-966-02-5496-1 (Вип. 44)**

Збірник містить статті з актуальних проблем політичної регіоналістики і виходить за результатами п'ятих Курасівських читань, що відбулися 6 жовтня 2009 р. на тему «Політичний простір України: регіональні виміри».

**УДК 323.1.У
ББК 66.5(Укр)**

ISBN 978-966-02-5496-1

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса, 2009

ЗМІСТ

Розділ I. ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Онiщенко І. Політичний інструментарій нової епохи	6
Горло Н. Міждисциплінарне дослідження іредентизму: теоретичний аспект	13
Беззуб'як М. Соціальна уніфікація і регіональне розмаїття	22
Пантелейчук І. Сучасні підходи до побудови структурної моделі іміжду регіону	29
Ковноненко С. Політичний простір і політичний контроль	38
Панченко Т. Політична регіоналістика в системі регіональних і політичних дисциплін: огляд концептуальних підходів	47
Білошицький С. Національний суверенітет в умовах глобальних викликів: характер трансформації та перспективи демократизації	57
Лісничук О. «Територіальна цілісність» у дискурсі національних інтересів України	65
Мойсієнко В. Організаційно-правові засади децентралізації публічної влади	72
Прилуцька О. Концептуальні засади розв'язання регіональних проблем у контексті наукових пошуків І.Ф. Кураса та становлення етнополітологічної науки в Україні	83
Щербенко Е. «Помаранчева революція»: гідність у здобутті інститутів	91

Розділ II. РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ

Перегуда Є. Актуальні проблеми структуризації регіонального політикуму	101
Токовенко О., Пащенко В. Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування	108
Бевз Т. Політичні партії як основа політичного простору демократичного суспільства	116
Меркотан К. Регіональний вимір української багатопартійності у європейському контексті	126
Квітка К. Політичні консультанти — політичні актори?	135
Соколов В., Хижняк Д. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування: взаємодія і розмежування повноважень	144
Ворона П. Дуалізм політичних уподобань виборців Полтавщини на виборах 2002–2006 рр.	151

Митко А. Вектори формування іміджу представників політичної влади Волині (на основі аналізу повідомлень у місцевих ЗМІ) ... 160

Розділ III. РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Гордієнко М. Проблеми ідентифікації регіону як суб'єкта політичної діяльності	169
Кривицька О. Регіональні ідентичності: виклики та перспективи на фоні сучасних суспільно-політичних реалій	178
Макаренко Н. Особливості формування і вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні	190
Редькіна Г. Українська національна ідентичність: потенціал психологічної консолідації населення України	201
Тітовський М., Яковлев І. Регіональна політична ідентичність: Дніпропетровська область	208
Барановський Ф. Регіональний вимір політичної культури	213

Розділ IV. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Розумюк В. Регіональний розкол України: реальність міфу	221
Гапоненко В. Підстави регіонального поділу в Україні	229
Ротар Н. Представництво регіональних інтересів в Україні: проблеми та перспективи	237
Тарасенко О. Механізми лобювання регіональних інтересів	245
Жданов І. Регіональні прояви активності політичної свідомості на Сході і Заході України	253
Медвідь Ф. Національні економічні інтереси України, їх пріоритети, загрози і небезпеки в системі регіонального розвитку держави	262
Зоткин А. Механізми рішення регіональних конфліктів в Європейском Союзе: опыт для Украины	269
Молочко П. Питання кримського регіону у зовнішньополітичних стратегіях політичних партій Росії	280
Давидова В. Чорноморський регіон: проблеми та перспективи регіональної інтеграції	288

Розділ V. ЕТНІЧНІСТЬ ТА КОНФЕСІЙНІСТЬ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності	297
Панібудьласка В. Етнополітичний сепаратизм — поняття, зміст, форми і природа	306

Басараб М. Причини етнічного сепаратизму: актуальність для України	313
Сенюшкіна Т. Етноконфліктний потенціал Криму і проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні	322
Вакулова Т. Цивілізаційний вимір регіонів України	332
Ковач Л. Етнорегіональні процеси в Україні: динаміка змін у мовному середовищі та освіті	341
Вербовський В. Лемки на Луганській землі: історико-етнологічний аналіз	351
Ломака І. Регіональні особливості релігійних організацій в Україні	354
Ханстантинов В. Забезпечення міжконфесійної толерантності як важливий напрям регіональної політики	363
Кирюшко М. Партія «Хізб ат-Тахрір» — нове регіональне релігійно-політичне явище в Україні	371

Розділ VI. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО МЕДІЙНОГО ПРОСТОРУ

Дем'яненко Б. Українська медіакратія: регіональні штрихи до портрета четвертої влади	380
Мандебура О. Визначення «знакова подія» в регіональному медіа-дискурсі: суспільні очікування та настрої	389
Савойська С. Проросійська преса в Україні (на матеріалах засобів масової інформації російського націоналістичного руху)	397
Артыкова Г. Медійное поле Крима в участии формування іміджа кримскотатарского народа	406

Розділ VII. ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

Яремчук В. Український суспільно-політичний рух на зламі XIX–XX ст. і проблема політичного регіоналізму	415
Монолатій І. Політична мобілізація етнічної більшості західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.: еволюція стратегій інтеракціонізму груп	424
Лазарєва В. Регіональні особливості українських земель у творчості Пантелеймона Куліша та їх значення для сьогодення ...	433
Гутор М. Християнські демократи Тернопільщини у виборах до Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування у 1994 році — регіональний фактор нового політичного процесу ...	437
Відомості про авторів	445

Розділ I ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ

Ірина Оніщенко

ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ НОВОЇ ЕПОХИ

I. Onishchenko. Political instruments of a new epoch. In the article a question is put in relation to the necessity of new approaches at the study of political structures, state institutes and control system in the period of globalization. The analysis of the international political system is conducted from point of theory of the systems. It is found out, that different scientific schools and flows are forecast by various directions of development of models of the territorial mode and management, both separate states and whole regions. In particular, attention of kondominiumu is spared, which exudes between other united sovereignties as general territorial dominion which is carried out two or more by the states above certain territory on the basis of equality. The analysis of basic advantages and lacks of kondominiuma is conducted.

У період глобалізації, який ми сьогодні спостерігаємо, політичні структури, державні інститути, системи управління конче потребують переосмислення, а суспільні процеси вимагають якісно вищого рівня керованості. Не можна будувати майбутнє з політичним інструментарієм минулої епохи. Аксиоматично, що для приборкування стихії суспільних процесів не вистачить лише старих, створених століттями на національному рівні засобів управління. Нова епоха висуває нові вимоги для ефективного функціонування держав і політичних систем.

Взаємопов'язаний світ ставить людство перед найгострішою проблемою управління глобальним розвитком. Ми постійно є свідками того, що небезпеки, які виникають в одному місці, можуть раптом виявитися в інших частинах планети. Отже, сучасна політика тісно пов'язана з вирішенням найважливішого завдання — забезпечення управління у нових масштабах: уширшки — на всьому просторі планети та углиб — на всіх рівнях організації від локального до всесвітнього.

Теорія систем дозволяє нам представити світову спільноту як багатопланову надсистему, що складається з безлічі взаємозв'язаних, взаємозалежних, співпрацюючих і конфліктує між собою підсистем в особі національних держав, міжнародних, міждержавних та недержавних організацій, транснаціональних корпорацій. Для

міжнародно-політичної системи, як і більшості інших відкритих систем, характерне органічне поєднання протилежностей, що доповнюють одна одну. Це статика і динаміка, стійкість і нестійкість, визначеність і невизначеність, одноманітність і різноманітність, симетрія і асиметрія, лінійність і нелінійність, передбачуваність і непередбачуваність. За такого розуміння світового порядку не можна розглядати як раз і назавжди сталу, завершену систему. Бо у такій системі початок становлення, динаміка переважає над усталеністю. В ній принципи самоорганізації домінують над принципами організації, що розуміється як діяльність зовнішніх агентів з впорядкування, структуризації і управління системами.

Необхідно спробувати управляти суспільством, яке самоорганізується, але форми і засоби такого управління мають бути адекватними динаміці цих процесів самоорганізації. Варто нагадати відомий вислів класика політичного реалізму Р. Кіссінджера, який стверджував: «Ніколи раніше новий світовий порядок не створювався на базі таких багатоманітних уявлень, у такому глобальному масштабі. Ніколи раніше не існувало порядку, який поєднував би в собі атрибути історичних систем рівноваги сил із загальносвітовим демократичним мисленням, а також сучасною технологією, що стрімко розвивається»¹.

Політологи і юристи сьогодні впритул наблизилися до необхідності комплексного аналізу досвіду існування систем державного територіального управління в сучасних країнах. Існуючі наукові школи і течії прогнозують різноманітні напрями розвитку моделей територіального устрою і управління. Вчені відзначають особливості функціонування різних моделей державного територіального устрою розвинених країн, з'ясовують причини вибору, стійкості і динаміки моделей державно-територіального устрою в різних політичних системах. Особлива увага приділяється технологіям територіального управління і раціонального розподілу адміністративних і політичних повноважень між рівнями управління в рамках різних моделей, особливостям управління різними типами територій, а також технологіям територіального управління для вирішення соціальних і етнічних конфліктів.

Нагадаємо, що «управляти — означає робити вибір», а ми звикли думати, що процедура вибору завжди повинна бути демократичною. Демократія, крім власної її цінності, має ще і ту перевагу, що дозволяє краще за інші форми правління реагувати на зміну будь-яких обставин.

У світовій політичній науці проводяться масивні емпіричні дослідження сучасних форм державного устрою². Вчені аналізують варіанти

майбутнього територіально-державного устрою як окремих держав, так і цілих регіонів. Наприклад, Пилип Шміттер³ конструє чотири ідеальні типи комбінування територіальних і функціональних учасників (*constituancies*), називаючи їх держфедерація, конфедерація, консорціум і кондомініум. Він вважає, що європейська інтеграція швидше за все приведе до виникнення кондомініуму. У цьому конструкті склад територіальних учасників буде змінним (самі учасники також постійно змінюватимуться) (*tangential*), егалітарним та диференційованими. А функціональні учасники — змінними, розсіяними, поділеними між декількома іншими учасниками на частки (*shared*), частково такими, що збігаються. Зміни в цій структурі, яка буде весь час трансформуватися, відбуватимуться по напрямках, які різні політичні ідентичності вважатимуть у кожен момент політично можливими. (Прикладом подібної «події» може служити недавнє прийняття до Євросоюзу нових членів.) Як «наслідок, ідентичність і самоствердження (*self assertion*) набувають форми, яку вони мали в середньовіччі.

«Кондомініум» — безпрецедентна форма. «Саме ті елементи, які державна система так довго фіксувала в їх сполученні, будуть розділені і поміняються непередбачуваним чином. Замість однієї Європи із знайомими межами суміжних одиниць, дискретними і визначними популяціями, буде багато Європ, що будуть співіснувати та змінювати одна одну. Замість т.зв. єврократії, що акумулює навколо одного центру рішення окремих, але політично зкоординованих завдань, будуть численні регіональні інститути, які порівняно автономно вирішуватимуть загальні проблеми. Це буде породжувати конкуренцію і навіть конфліктні ситуації»⁴.

Дослідники намагаються відповісти і на питання, які ж саме територіальні одиниці виявляться учасниками такого кондомініуму. Багато хто стверджує, що на місце нинішніх націонал-держав можуть прийти субнаціональні (субрегіональні) утворення. Саме тому необхідно передбачити, «наскільки ефективні вони будуть у встановленні відносин один з одним і з Євросоюзом в обхід націонал-держав»⁵.

Суспільно-політична практика демонструє різноманітні підходи до вирішення міждержавних територіальних спорів. З 1988 р., тобто з початку подій в Нагірному Карабасі, офіційно зацікавленими сторонами (державами та міжнародними організаціями), а також окремими особами — державними діячами, ученими, багатьма громадськими і політичними організаціями, були висунуті різні пропозиції щодо рішення карабаського конфлікту. З 1992 р., обговорюючи статус Нагірнокарабаської республіки, враховуючи основні принципи, що закріплені в документах ООН і ОБСЄ, рішення питання їх

практичного застосування набуло контурів «сполучної держави», запропонованої в рамках Мінської групи ОБСЄ. (24 березня 1992 р. була утворена Мінська група ОБСЄ, яка стала «третьим судом» в рішенні карабаського конфлікту між Вірменією і Азербайджаном). Проте реальне введення «сполученої держави», яка передбачає збереження НКР «у складі Азербайджану», але «поза його межами», залишає НКР широкі зв'язки з Вірменією, визначає політичне і юридичне право республіки як автономії з широкими правами. Відносно НКР можливий принцип утворення трибічного кондомініуму.

У роботах російських учених В. Михайлова, І. Залевської, А. Шутова, М. Баглая, В. Чиркіна, І. Іванова, Я. Ентина, Ю. Лейбо та ін., а також українських Л. Нагорної, Л. Шкляра, А. Картунова, О. Маруховської, Ю. Римаренка, С. Римаренка поняття кондомініуму трактується як володіння певною територією двома або більш державами, які спільно здійснюють над нею свій суверенітет на основі відповідної угоди між ними.

Необхідність встановлення кондомініуму може бути пов'язана з історичними і геополітичними особливостями певної території. У світовій історії принцип кондомініуму застосовувався для вирішення територіальних суперечок у тих випадках, коли спірна територія з тих або інших причин не могла бути приєднана до однієї з держав. Кондомініум в комуні Морені на межі Пруссії і Королівства Нідерланди виник, коли ці держави не змогли домовитися про проходження межі в цьому районі на підставі рішення Віденського конгресу 1814–1915 рр. Він проіснував до Версальського мирного договору 1919 р. З 1889 по 1899 існував кондомініум США, Великобританії і Німеччини над островами Самоа. У XIX–XX ст. кондомініум був встановлений над Суданом і Новими Гебридами. Кондомініум Нові Гебриди існував з 1906 р. по 1980 р. 20.10.1906 відбулося оформлення кондомініуму (сумісного правління Англії і Франції). 30 липня 1980 р. — проголошений незалежною республікою Вануату (Австралія і Океанія). Угодою 1899 року Великобританія і Єгипет встановили кондомініум над Суданом (анульований Єгиптом 15 жовтня 1951). Кондомініум відомий і над водними просторами — Сальвадор і Гондурас володіли затокою Фонсека. Андора і сьогодні іспано-французький кондомініум.

Деякі вчені розглядають форму сполученого суверенітету на території кондомініуму, підкреслюючи, що національна юрисдикція автоматично не поширюється на територію, що знаходиться під спеціальним режимом кондомініуму.

Уніфікованого режиму кондомініуму не існує. У кожному окремому випадку режим кондомініуму визначається конкретними обставинами.

Тут не працюють аналогії з сумісною або пайовою власністю в цивільному праві. Принцип аналогічності взагалі вимагає акуратності в обігу. Класичним прикладом є ситуація 1966 року, коли Генеральна Асамблея ООН припинила мандат відносно Південно-Західної Африки. Виниклі при цьому правовідносини між територією і міжнародною організацією опинилися настільки близькі за своїм характером територіальному суверенітету, що можна говорити про міжнародну організацію як про носія своєрідного солідарного суверенітету.

Кондомініум виділяється серед інших сполучених суверенітетів як спільне територіальне володарювання, що здійснюється двома або більш державами над певною територією на основі рівності. Правовою підставою кондомініуму виступає три- або двосторонній договір. Але з урахуванням того, що міжнародне право визнає кондомініум як випадок, коли частина території, що складається з суші або води, знаходиться в загальному веденні двох або більше держав, що спільно здійснюють суверенітет над цією територією і її населенням, навряд чи можна робити висновок про подільність суверенітету. Подібний підхід здатний розчинити в понятті юрисдикції вже не тільки територію, але і сам суверенітет.

Серед обов'язкових (основних) ознак кондомініуму вчені називають

- 1) входження території до складу обох держав;
- 2) подвійне громадянство;
- 3) багатомовність державних (офіційних) мов;
- 4) знаходження на території кондомініуму озброєних сил обох держав.

Можна виділити і два додаткові, такі, що існують вибірково, ознаки кондомініуму: розподіл державних посад і постів відповідно до законодавчо закріплених квот для представників різних національностей та наявність різноманітних механізмів, що забезпечують стабільність управління подібною територією, щоб уникнути зайвих суперечностей. До цих механізмів можна віднести управління територією за принципом великої коаліції та надання найбільш значущим сегментам політики, наприклад, етнічним спільностям, права взаємного вето, тобто коли меншість, якщо вона визнана одним з державоутворюючих елементів, буде здатна заблокувати рішення, що суперечать його інтересам. Наприклад, у Криму можливе конституювання трьох спільностей: української, кримськотатарської та російської. Висока частка автономності сегмента, коли вирішуються виключно його внутрішні питання, також є певним механізмом забезпечення сталості.

Для подолання спірних валютних і фінансових питань вчені пропонують утворювати на подібних територіях вільні економічні зони,

що приведе до усунення податків і зборів як цілком вірогідної причини конфліктів між державами, які утворили кондомініум. Отже, для вирішення політичних або, тим більше, військово-політичних криз у зв'язку зі статусом Криму, Абхазії або Придністров'я треба глибоко вивчити і проаналізувати можливість створення кондомініумів. Хоча, безумовно, це не єдиний варіант усунення проблеми.

Прикладом успішного вирішення територіальної суперечки може служити Андорра як кондомініум Франції й Іспанії. Територія кондомініуму — 465 кв. км. Головою держави вважаються співправителі президент Франції і Урхельський єпископ, яким щорічно традиційно відраховується 960 франків і 460 песет, відповідно. Офіційними мовами визнані каталонська, іспанська та французька. Сприятливі зовнішньополітичні умови дозволили кондомініуму до кінця ХХ століття розвинути в особливу форму двостороннього протекторату над нейтральною Андоррою.

Кіпр дає приклад ситуативного кондомініуму: надання незалежності Кіпру було оформлено цюрисько-лондонськими угодами 1959 р. між Великобританією, Грецією, Туреччиною, представниками грецької і турецької общин самого Кіпру.

Серед ознак форми державного устрою, розроблених у теорії, можна знайти і загальні риси цього традиційного інституту з формою міждержавних об'єднань. Загальним між ними є те, що вони розкривають і показують внутрішню структуру утворення, взаємовідношення між частинами утворення та організацію влади на території. Проте, на відміну від форми державного устрою, форма міждержавного об'єднання розкриває відношення між суверенними державами-учасниками об'єднання. Вона ілюструє взаємодію державних органів учасників об'єднання і їх органів управління. Окремо визначається об'єм суверенітету держав-учасників і можливість передачі деяких суверенних прав об'єднанню. Також обумовлюється і ступінь інтеграції держав у рамках об'єднання.

Учені юристи вважають, що міждержавні об'єднання (конфедерації, співдружність і співтовариства держав, унії, імперії і ін.) є самостійним інститутом теорії держави і права і міжнародного публічного права, який тісно пов'язаний з елементами форми держави і, зокрема, з питаннями державного устрою, проте не входить у нього. Об'єднання держав хоч і володіють ознаками державності, але не є самостійними державами. Саме тому багато хто вважає за доцільне розглядати їх самостійно і виділяти таке поняття, як форма міждержавного устрою.

Тому форму міждержавного устрою об'єднання держав можна визначити як територіальну організацію міждержавного об'єднання,

що визначає взаємини держав-учасників між собою і органами об'єднання, об'єм суверенітету держав-учасників і ступінь інтеграції в рамках міждержавного об'єднання.

Держави завжди використовували різні форми, що зумовлювалося наявністю загальних інтересів — довготривалих або короткострокових, територіальної близькості, однорідності структур, збігом політичних курсів тощо.

У науковій літературі виділяється досить велика кількість різних видів об'єднань держав, до яких відносять імперію, інкорпорацію, квазіконфедерацію, конфедерацію, кондомініум, протекторат, співдружність держав, співтовариство держав, сюзеренітет, унію, фузію.

Якщо розглядати міждержавні об'єднання в історичному аспекті, ми не знайдемо два абсолютно схожих. Виділяють дві найбільш яскраві причини цього: по-перше, існує відмінність в юридичній техніці об'єднання держав, а по-друге, є відмінність і між тими об'єднаннями держав, які ставлять перед собою власне державні цілі (конфедерації), і такими об'єднаннями, метою яких є інституційне перетворення міжнародного співтовариства на універсальному або регіональному рівні (наприклад, міжнародні конференції і міжнародні організації). При цьому результатом об'єднання для самих держав може бути як збереження державного суверенітету, так і його втрата.

Учені відзначають ще одну цікаву тенденцію нашого часу: йде еволюція унітарних систем у федеральному напрямі, тоді як федеральні системи рухаються в унітарному напрямі. Наприклад, у США і Німеччині уряд і центральна адміністрація стали проводити національну економічну політику і фінансувати соціальні програми, тобто, ці країни стають поволі більш централізованими.

І федеральна, і унітарна системи адміністративно-державного управління мають свої переваги і недоліки. Стійкий, відкритий, демократичний та плюралістичний характер федеративної держави можна зіставити з економічністю, простотою й оперативністю у прийнятті рішень, легкістю у здійсненні нагляду та контролю і стійкістю в екстремальних ситуаціях унітарної держави. Проте і недоліки обох форм чималі. Децентралізація, яка суттєво впливає на систему управління, надмірна бюрократизація, значні витрати на утримання державного апарату, а також перманентна загроза конфліктів між складовими частинами ускладнюють існування федеральним країнам. Натомість в унітарних країнах місцеві та регіональні владні структури позбавлені ініціативи, подекуди ігноруються специфічні особливості етнічних спільнот, досить вірогідні провокування сепаратизму. Не випадково на другій нараді експертів ООН з проблем адміністра-

тивно-державного управління було наголошено на необхідності національним урядам знайти шляхи більшої децентралізації і розосередження урядових функцій і рішень.

Сучасність вимагає наділити власними повноваженнями національний (федеральний), регіональний і місцевий рівні управління відповідно до існуючих перед ними завдань.

Нагадаємо, що сучасний адміністративно-територіальний устрій Україна отримала у спадок від Радянського Союзу, і з тих пір він фактично не змінився. Сьогодення висуває необхідність створення адміністративних і територіальних інструментів, що відповідають завданню розвитку одночасно демократичного, толерантного, поліетнічного суспільства і побудови сильної держави за допомогою політичного інструментарію нової епохи.

¹ Киссинджер Р. Дипломатія. — М., 1997. — С. 737.

² Kennedy, Danks 2001. Fitoussi J.-P. 2002; La Regle et la Choix. P.: Seuil; Gustavsson S., Lewin L. (eds.) 1996; The Future of the Nation State. Stockholm; Kennedy P., Danks C. J. (eds.) 2001; Globalization and National Identities. Palgrave; Longhorn R. 2001; The Coming of Globalization. Palgrave; The Morality of Nationalism. 1997. Oxford; Rae H. 2002. State Identities and the Homogenisation of People. Cambridge Univ. Press; Sorensen G. 2001. Changes in Statehood. The Transformation of International Relations. Palgrave; Ougaard V., Riggot H. (eds.) 2002. Toward a Global Polity. Routledge; Vincent A. 2002. Nationalism and Particularity. Cambridge Univ. Press.

³ Див: Gustavsson S, Lewin L. The Future of the Nation State. — Stockholm, 1996.

⁴ Див.: Там само. — С. 226.

⁵ Див.: Там само. — С. 231.

Наталія Горло

МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІРЕДЕНТИЗМУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

N.Gorlo. Interdisciplinary Investigation of Irredentism: a Theoretical Aspect. In this article the essence of irredentism is considered by using some achievements of such sciences as political regionalism, ethnopolitology, political conflictology and others. Irredentism is a movement based on striving for the unity of ethnic groups of the same nationality who reside in different countries and struggle for the formation of a united

state. At the same time irredentism is attended by ethnic regional conflicts as a result of ethnic, political and territorial claims.

Перед політичною регіоналістикою як молодим напрямом наукових досліджень стоїть важливе завдання формування власної теоретико-методологічної бази. У зв'язку з тим, що регіонознавчі студії тривалий час досить активно розвивалися в галузях історії, економіки, правознавства, неминучим є запозичення підходів, що сформувалися у цих та інших науках. Зокрема, регіональні політичні конфлікти, що пов'язані з досягненням влади або її перерозподілом на користь регіону, досліджуються представниками політичної регіоналістики та політичної конфліктології. Оскільки міжетнічні спільноти найчастіше компактно проживають на певних територіях, тому особливим типом регіональних політичних конфліктів є етнополітичні конфлікти, що орієнтує дослідника на використання надбань етнополітології для дослідження конфліктів цього типу. На потребу теорії і практики у рамках конфліктології сьогодні сформувалася нова галузь досліджень — етнополітична конфліктологія. Використання здобутків багатьох суміжних наук допомагає краще з'ясувати природу і сутність досить неоднозначних і суперечливих процесів і явищ сучасності, пов'язаних з визначенням регіоном свого статусу, таких як сепаратизм, іредентизм, сецесія та інших.

Реальне суспільно-політичне життя дає чимало прикладів іредентизму, адже досить часто питання вирішення статусу регіону доповнюється прагненням етнічних груп підвищити свій статус. Одним з проявів цього може бути заклик до воз'єднання з етнічною більшістю сусідньої держави, що свідчить про початок формування іредентистських рухів. Поглиблення знань про сутність іредентизму допоможе віднайти нові ефективні шляхи задоволення інтересів етнічних меншин, що проживають у державі. Однак актуальність вивчення іредентизму полягає не тільки у практичному аспекті, але й у теоретичному, тому що до цього часу це явище на науковому рівні осмислене недостатньо. Оскільки етнорегіональні політичні конфлікти активно вивчаються у рамках політичної регіоналістики (І. Бусигіна), етнополітології (Р. Абдулатіпов, А. Тураєв), етнополітичної конфліктології (А. Аклаєв), кожна наука сформувала специфічне розуміння передумов розгортання та сутності іредентистських рухів. Метою нашого теоретичного дослідження є визначення сутності іредентизму, що вимагає залучення теоретико-методологічних здобутків інших суспільних наук, для яких проблема іредентизму також є предметом вивчення.

Дослідження вимагає уточнення поняття «регіон», під яким ми будемо розуміти територіальне співтовариство, що компактно заселе-

не однією етнічною групою, яка виборює новий політичний статус. У багатьох визначеннях фігурує такий необхідний компонент регіонального співтовариства, як населення з певною ідентичністю. Дослідник Л. Ремхельд виділяє такі основні ознаки регіону, як спільна (певна) територія, певне населення, спільність історії, спільність природних умов, спільність проблем, що вирішуються¹.

В етнополітології поняття «іредентизм» тісно пов'язане з націоналізмом. Під націоналізмом розуміють колективістську ідею, засновану на визнанні пріоритетності інтересів нації щодо прав людини, етнічних цінностей, класових особливостей. У зв'язку з розумінням нації як етнічної чи політичної виділяють два види націоналізму: громадянський (державний) і культурний (етнічний). Якщо державний націоналізм співвідносять з патріотизмом, то етнічний націоналізм має за мету збереження цілісності народу, розвиток його мови, культури, історичної спадщини. Російський дослідник А. Тураєв зазначає, що по відношенню до держави націоналізм може бути сепаратистським, реформаторським чи іредентистським. Метою іредентистського сепаратизму є об'єднання кількох держав чи приєднання частини однієї держави до іншої². Тобто іредентистський націоналізм за своєю природою є етнічним націоналізмом. Етнополітична конфліктологія виходить з того, що суб'єктами етнополітичного конфлікту є етнічні групи, що висувають політичні вимоги щодо отримання політичної влади на території (від різних форм автономії до суверенітету). А. Аклаєв називає іредентизм різновидом націоналізму і визначає етнічний іредентизм як ідеологію чи рух, що засновані на прагненні до об'єднання чи возз'єднання етнічних груп однієї нації, що проживають у різних державах³. У політичній регіоналістиці етнічний аспект іредентизму нівелюється. Наприклад, І. Бусигіна називає іредентою процес, внаслідок якого населення певного регіону відділяється від держави, щоб приєднатися до іншої держави⁴. Таким чином, обираючи за критерій мету, яка ставиться населенням регіону, — створити власну державу чи приєднатися до існуючої, І. Бусигіна фактично розглядає іредентизм як різновид сепаратизму, що так само може призвести до сецесії.

Підсумовуючи названі підходи, можна дійти висновку, що представники різних наук солідарні у тому, що термін «іредентизм» розкриває рух, ідеологію, стратегію етнічних груп так званого «розділеного народу» щодо возз'єднання в рамках однієї держави, а поняття «іредента» позначає власне цей процес. Поняття «іредентизм» та «сепаратизм» не є тотожними, тому що іредентизм — це завжди рух етнічних спільнот, у той час як носіями сепаратистських

настроїв можуть бути інші соціальні спільноти. Метою іредентизму не є утворення незалежної держави, на відміну від сепаратизму. У той же час іредентизм є ширшим за змістом, тому що містить елемент сепаратизму — етнічній групі неможливо увійти до складу іншої держави без того, щоб її прагнення не розцінювалося керівництвом держави, на території якої проживає ця етнічна меншість, як сепаратизм.

Явище іредентизму осмислюється політологами у контексті вивчення регіоналізму. Регіоналізм — це стратегія регіональних еліт, спрямована на розширення ними своїх прав (рух «знизу»); процес самоструктурування суспільства, політичної і економічної мобілізації регіонів; прагнення еліти досягти більше переваг внаслідок використання природних особливостей регіону. У такому контексті зародження іредентистських рухів у регіонах можна вважати одним з аспектів регіоналізму. На важливість етнічного фактора у регіоналізмі вказує ряд вчених. Наприклад, П. Юкарайнен вважає, що за терміном «регіоналізм» можуть ховатися такі різноманітні процеси, як рух за етнічні права, сепаратизм, децентралізація державного устрою, транснаціональна співпраця сусідніх адміністративно-територіальних утворень, регіональна мережева інтеграція тощо⁵.

Таким чином, іредентистський рух тісно пов'язаний з інтересами етнічних спільнот. Етнополітологія виходить з того, що одним з суб'єктів політики є етнічні спільноти, а саме: етноси, нації, етнографічні групи. Як зазначає Р. Абдулатіпов, етнонації — історичне явище тисячолітнього розвитку, вони не можуть змінюватися так швидко, як політичні режими, звідси витікає їх підвищена збудливість, занепокоєння своїм самопочуттям і перспективами⁶. Слід визнати, що існування етнонаціональних особливостей є об'єктивним явищем, їх неврахування приводить до розгортання конфліктів. Всередині держави це можуть бути вертикальні конфлікти у системі «центральна влада — етнічна група» або горизонтальні — «етнічна група — етнічна група». За умови проживання одного етносу у різних країнах конфлікт вже набуває політичного характеру.

Кожна етнічна спільнота намагається реалізувати власні інтереси у сфері економіки, політики, культури. Специфіка інтересів етнічних спільнот найчастіше визначається їх статусом — місцем, яке займає етнос у суспільстві. Всі етнополітичні конфлікти мають статусну природу. Практика показує, що виникнення етнонаціональних конфліктів часто супроводжується уявленнями сторін про те, що їх низький статус — наслідок історичної або нинішньої несправедливості, уявної або реальної. Слушно зазначає С. Золян про те, що у конфлікті кожна сторона має власний опис і, відповідно, особливе

розуміння проблеми⁷. У вирішенні конфліктів великого значення має зняття протиріч — уявних або сучасних.

Оскільки кожна людина ототожнює себе з певною групою, етно-регіональні політичні конфлікти за своєю природою є конфліктами ідентичностей. Часто етнічна група ініціює вимоги щодо підвищення свого культурного статусу, вимагаючи розширити сферу застосування власної мови, створення національних шкіл, розвиток культури тощо. Однак, на думку Р. Абдулатіпова, культурні та мовні відмінності не є причиною конфліктів: «Частка етнонаціонального в етнополітичному конфлікті дуже незначна»⁸.

Для реалізації інтересів неабияке значення має політичний статус — наявність чи відсутність у етнічної спільноти власної державності у тій чи іншій формі⁹.

Оскільки етнополітичні конфлікти є багатофакторними, не останню роль відіграє у них територіальне питання. Якщо територіальний статус низький, це автоматично тягне за собою психологічну пригніченість етносу, тому що територія визначає соціальну і економічну значимість. Наявність деяких факторів, пов'язаних з територією, робить етнополітичну мобілізацію практично неминучою. Насамперед це прагнення національної меншості, що проживає анклавно, до національно-державного самовизначення, особливо якщо цей анклав безпосередньо сусідить з територією основного проживання етносу. У той же час для республіки або етнічної спільноти, що самовизначається, але не має зовнішніх кордонів, ставити за мету сецесію дуже важко¹⁰. Досить поширеною у сучасному світі є практика, коли в одній державі проживає більша частина етнічної групи, а її «етнічні родичі» проживають у сусідніх державах. Якщо етнос перебуває у межах іншої держави, його інтереси будуть краще реалізовані за наявності автономії з власною територією. Багато пострадянських конфліктів так само були пов'язані з етнотериторіальним фактором. С. Ланцов виділяє конфлікти, пов'язані з відсутністю автономії в окремих етнічних груп, що мають державність на інших територіях, і конфлікти, викликані тим, що деякі території, розділені національно-політичними кордонами, мають етнічну, історичну, конфесійну, культурну, економічну спільність територій¹¹. М. Петров, досліджуючи проблему етнотериторіальних домагань на території колишнього СРСР, зазначає, що ця проблема є дуже гострою. Станом на 8 грудня 1991 р. було зафіксовано 168 територіально-етнічних претензій. Як зазначає автор, в умовах низького рівня політичної культури, орієнтації протягом тривалого часу на силові методи і вирішення згори суміщення національних конфліктів з конфліктами територіальними,

соціально-груповими, майновими та іншими дає особливо небезпечну суміш¹². За його даними, базою для висунення територіально-етнічних домагань у 6 випадках з кожних десяти є власне етнічний фактор: наявність компактних ареалів етнічного розселення у нинішній час (36%) або у минулому (12%), консолідація близькоспоріднених етносів (7%) або їх роз'єднання (1%). У 34 випадках територіальні домагання базуються на змінах кордонів, і у випадках, що залишилися, сумісно діють два фактора — етнічний і зміни кордонів¹³.

Тільки внаслідок поєднання багатьох факторів — політичних, економічних, культурних — і виникають підстави для виникнення руху за об'єднання з етнічною більшістю. Першими прикладами іредентизму є рухи в Італії і Німеччині у ХІХ ст., які й привели до утворення цих держав. ХХ століття надає нові приклади — болгарський іредентизм у Македонії, албанський у Косово, угорський у Румунії та інші. Конфлікти, що виникли на базі іредентизму, за своєю сутністю є етнотериторіальними міждержавними конфліктами, тому що торкаються інтересів втягнених у них держав. Прикладом міждержавного конфлікту є конфлікт між Вірменією і Азербайджаном щодо Нагірного Карабаху, де сформувалися глибокі протиріччя між вірменами-християнами і азербайджанцями.

У разі, якщо перед етносом проблема визначення власного статусу стоїть дуже гостро, починається етнополітична мобілізація — процес, за допомогою якого група, що належить або приписує собі належність до однієї етнічної категорії, у боротьбі за політичну владу і лідерство з членами іншої етнічної групи або держави маніпулює етнічними звичаями, цінностями, міфами і символами з політичною метою, використовуючи їх як головний ресурс в ім'я отримання спільної ідентичності і політичної/державної мобілізації групи¹⁴.

Виникає питання: хто є ініціатором іредентизму — етнічна більшість чи її «етнічні родичі», що проживають у інших державах? Дуже часто етнічна меншість сприймає державу, де вона проживає, як інструмент панування, особливо за наявності незадоволення культурною, економічною чи соціальною політикою. Однак найчастіше ініціатором іреденти є етнічна група, що становить більшість у сусідній державі. Політики, висуваючи передвиборчі гасла щодо «воз'єднання» з етнічною меншістю, тим самим сприяють появі іредентистських настроїв у етнічної меншості, причому гасла спрацьовують навіть у тому разі, якщо фактично меншість і не зазнає утисків з боку влади. На прикладі держав колишнього СРСР М.Петров показує, що загострення територіально-етнічних конфліктів може бути наслідком проголошення суверенітету і державної незалежності етнічної держа-

ви. Він виділяє такі категорії етнічних груп, як «свої», розуміючи під ними корінні етноси, які починають перейматися долею своїх зарубіжних «братів по крові» і вимагають їх приєднання до себе або ж автономії. «Чужі» — некорінні етноси, усвідомлюючи свою «другосортність» і відірваність від власної етнічної більшості, починають боротися за вихід з чужого суверенітету або за автономію¹⁵. Іредентистські настрої також базуються на доктринах етнічного націоналізму, за якими етнічна меншість має всі права на володіння територією як етнічні уродженці. У такому разі етнічна меншість відчуває за собою право вимагати автономії, незалежності чи приєднання до іншої держави.

З боку етнічної меншості іредентизм проявляється у вигляді вимог до керівництва держави щодо переселення представників етнічної групи у державу, де проживає етнічна більшість, або ж радикального заходу — передати всю територію з етнічною меншістю у склад іншої держави і таким чином відновити «історичну справедливість» — возз'єднати етнічну групу. Ініціативу може перейняти етнічна більшість. Як правило, оформлюється масштабна доктрина, що проголошує необхідність відновлення «Великої держави». Наприклад, у 10-х рр. ХХ ст. була сформована доктрина «Великої Греції». Саме у той час молоді держави Балканського регіону активно почали захищати власні національні інтереси, однією зі складових яких було звільнення співвітчизників з-під влади Порту¹⁶. Історія знає випадки, коли під гаслами об'єднання представників однієї етнічної групи були приєднані території з етнічною меншістю — анексія Німеччиною області Судет від Чехословаччини за Мюнхенським договором і аншлюс Австрії у 1938 році.

Іредентистський рух може мати різні наслідки. Російський дослідник Н. Медведєв зазначає, що відкриті конфлікти мають негативні наслідки, але конфлікти, що відбуваються у певних часових і правових рамках, є позитивними процесами з точки зору соціально-політичних відносин¹⁷.

Етнополітичні конфлікти важко піддаються розв'язанню, тому що складно знайти шлях задоволення такої вимоги, як повернення «ісконних» територій. Існує декілька варіантів розв'язання проблеми: сецесія щодо території, де проживає етнічна меншість, і подальше її об'єднання з іншою державою; надання широкої автономії етнічній меншості. Однак у цьому випадку іредентизм вступає в протиріччя з принципом права націй на самовизначення. Хоч це право закріплене в документах ООН, фактично воно важко реалізується, тому що суперечить принципу територіальної цілісності держави. Таким чином,

право націй на самовизначення декларується, але шлях його реалізації — сецесія — визнається можливим тільки в окремих випадках. Тобто ідея самовизначення, що інтерпретується залежно від обставин, так чи інакше, але надихає сепаратистські або іредентистські рухи в різних регіонах світу.

Якщо держава обирає радикальний варіант — сецесію, перед нею виникає потреба у зміні кордонів. Такий варіант розв'язання проблеми може викликати незадоволення інших держав і їх бажання втрутитися у справу. Вимога іншої держави інкорпорувати територію, де проживають зарубіжні родичі, теж означає зміну державних кордонів, тому засновані на етнічності іредентистські вимоги можуть стати причиною не тільки міжетнічної, а й міждержавної війни¹⁸.

Як компромісний варіант, можливе також застосування політики переселення, як це зробили уряди Греції та Туреччини, виконуючи умови Лозанського договору 1923 р. Протягом 1923–1924 рр. відбувся обмін населенням (за віросповіданням) між двома країнами: до Греції з Малої Азії переселилося майже 1,1 млн православних, до Туреччини — 380 тис. мусульман. Через культурні відмінності та пам'ять про втрачені домівки на своїй історичній батьківщині біженці неминуче стикалися з проблемою адаптації¹⁹.

Альтернативами можуть бути так звані внутрішні компенсації, які можуть мати характер федеративної згоди, надання регіону особливого статусу або угоди про особливу територіальну автономію. Можлива розробка особливого електорального законодавства на регіональному рівні для меншин або укладення угод щодо делегування компетенцій у галузі культури і освіти спеціальним органам, що представляють певну меншину²⁰. М. Петров пропонує країнам на пострадянському просторі обрати шлях мінімізації збитків і відмовитися від спроб революційної перебудови суспільства, не змінювати лінії кордонів за обопільною згодою, навіть якщо ці кордони видаються довільними або несправедливими. Не потрібно ламати кордони, а обживати їх, змінюючи владні функції і структури, треба дати кожному народу право на самовизначення. Бажано, щоб сепаратизм проявлявся як регіональний, а не національний²¹.

Етнополітологія виділяє декілька методів управління конфліктом: гегемоністський контроль з боку держави, арбітраж (втручання третьої сторони), кантонізація або федералізація, поділ владних повноважень (визнання принципу етнічного плюралізму при балансі інтересів меншості), федералізація²².

Отже, розробка однієї моделі врегулювання етнорегіональних політичних конфліктів неможлива, вибір того чи іншого варіанта

задоволення вимог етнічної групи залежить від конкретних обставин і умов.

Проблема іредентизму актуальна і для України: іредентистський рух розвивається у середовищі росіян, що проживають у Криму. Іредентистські настрої проявляє як етнічна більшість, так і етнічна меншість. Як правило, сучасний іредентизм сприймається негативно керівництвом держави, на території якої проживає етнічна меншість, тому що асоціюється з сепаратизмом. Наприклад, в Україні у зв'язку з радикальними лозунгами росіян Криму щодо приєднання Криму до Росії іредентизм має негативне забарвлення і сприймається як сепаратизм і причина гіпотетично можливої сецесії.

Таким чином, вивчення іредентизму буде більш ефективним у рамках міждисциплінарного дослідження, тому що тільки поєднання підходів політичної регіоналістики, політичної конфліктології, етнополітології дозволяє глибше зрозуміти сутність цього явища. Політична регіоналістика приносить розуміння регіону як складного соціально-політичного та історико-географічного утворення і вивчає регіональні політичні конфлікти, пов'язані зі зміною політичного статусу регіону. Етнополітологія надає знання про етнічні групи і те, як низький політичний, економічний, територіальний, культурний статус регіону «штовхає» етнічні групи почати боротьбу за підвищення статусу. Політична конфліктологія аналізує сутність і закономірності розвитку політичних конфліктів, формує уявлення про шляхи врегулювання конфліктів.

У сучасних реаліях стає актуальним не тільки подальше теоретичне осмислення проблеми іредентизму і оцінка його потенціалу, але й вивчення іредентистських рухів у практичному аспекті, тобто у рамках прикладного політичного аналізу, який спрямований на вирішення гостроактуальних проблем сучасності.

¹Цит. за: Косов Ю.В., Фокина В.В. Политическая регионалистика. — СПб.: Питер, 2009. — С. 24.

²Тураев В.А. Этнополитология. — М.: Логос, 2004. — С. 83.

³Аклаев А.А. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. — М.: Дело, 2005. — С. 449.

⁴Бусыгина И.М. Политическая регионалистика. — М.: МГИМО; Российская политическая энциклопедия, 2006. — С. 201.

⁵Цит. за: Ушакова Ж.С. Основні підходи до дослідження регіоналізму як об'єктивного процесу сучасної світової політики // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — 2009. — Вип. 19. — С. 321.

- ⁶ Абдулатипов Р.Г. Этнополитология. — СПб.: Питер, 2004. — С. 235.
- ⁷ Золян С.Т. Описание регионального конфликта как методологическая проблема // Полис. — 1994. — № 2. — С. 131.
- ⁸ Абдулатипов Р.Г. Указ. соч. — С. 236.
- ⁹ Тураев А.В. Указ. соч. — С. 17.
- ¹⁰ Сикевич З. Проблема этнического риска и национальные меньшинства в постсоветских государствах // Расы и народы. Ежегодник. — № 24. Современные этнические и расовые проблемы. — М., 1997. — С. 277.
- ¹¹ Политическая конфликтология: Учеб. пос. / Под ред. С. Ланцова. — СПб., Питер, 2008. — С. 305, 306.
- ¹² Петров Н.В. Что такое полиэтнизм? Территориально-этнические притязания и конфликты на территории бывшего СССР // Полис. — 1993. — № 6. — С. 6.
- ¹³ Петров Н.В. Указ. соч. — С. 9.
- ¹⁴ Политическая конфликтология. — С. 73.
- ¹⁵ Петров Н.В. Указ. соч. — С. 10.
- ¹⁶ Яровий В.Ф. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ століття: Підруч. для вищих навч. закладів. — К.: Генеза, 2005. — С. 130.
- ¹⁷ Медведев Н.П. Политическая регионалистика: Учебник. — М.: Гардарики, 2002. — С. 104, 105.
- ¹⁸ Аклаев А.Р. Указ. соч. — С. 160.
- ¹⁹ Яровий В.Ф. Вказ. праця — С. 140.
- ²⁰ Бусыгина И.М. Указ. соч. — С. 202.
- ²¹ Петров Н.В. Указ. соч. — С. 8.
- ²² Абдулатипов Р.Г. Указ. соч. — С. 241.

Мирослав Беззуб'як

СОЦІАЛЬНА УНІФІКАЦІЯ І РЕГІОНАЛЬНЕ РОЗМАЇТТЯ

M. Bezzubyak. Social Unification and regional diversity. In this article correlation between the nation-state unification and the ethno-regional diversity is exposed. The basic levels and sources of social unification are emphasized. The strategy of provoking ethno-regionalism in a new independent state is regarded as one of the most effective strategies to undermine the process of nation-state building

Сучасне суспільство — це складне поєднання особистісного, професійного, класово-стратифікаційного і регіонального розмаїття та уніфікації. Співвідношення між цими двома ключовими аспектами

суспільного життя становить одну з найголовніших проблем політичної теорії та політичної практики. Вона актуальна і в рамках політико-теоретичного дискурсу. Мовиться про те, яким чином в цілісній будові політичної науки уживаються різні за змістом, ціннісними джерелами і предметними специфікаціями політичної теорії. В політиці також відбувається постійна взаємодія (як у формі діалогу, так і формі конфлікту) між прихильниками уніфікації і прихильниками розмаїття.

У рамках політичної науки і політичної теорії проблема співвідношення уніфікації і розмаїття розв'язується на ціннісному, методологічному і практичному рівнях. На ціннісному рівні означене співвідношення встановлюється філософією та ідеологією науки, залежно від того, чому надається ціннісний пріоритет — плюралізму теорій чи загальній цілісності політичного знання; на методологічному рівні виробляється загальнонауковий теоретико-методологічний консенсус щодо загальних уявлень про засади, процедури і предмет наукового пошуку і, нарешті, на практичному рівні підтримується діалог між представниками різних дослідницьких напрямів та шкіл. Такий діалог неможливий, якщо теоретичні уявлення цих представників абсолютно відрізнятимуться і якщо вони не володітимуть спільною «науковою мовою». З одного боку, відсутність внутрішньонаукового діалогу та хоча б мінімального методологічного й організаційного консенсусу неминуче призведе до розпаду цілісної системи політичних знань на окремі політико-філософські секти, які ненавидітимуть одна одну через відсутність взаєморозуміння; з іншого, — усунення теоретичного плюралізму неминуче підірве творчий потенціал політико-теоретичного мислення і, як це не парадоксально, унеможливить діалог між тими, хто має що сказати науковій спільноті, тобто між носіями знань, котрі мають хоча б чимось відрізнятись. Тож, на рівні політичних знань і політичної теорії можна твердити, що уніфікація є джерелом порядку, а розмаїття — джерелом творчості. Проте надмірна уніфікація породжує закостеніння, а надлишок розмаїття — організаційний безлад, хоча в сфері мислення (зокрема наукового) друге становить меншу загрозу, ніж перше. Інша річ — політика.

Суспільне життя неможливе без відповідної частки уніфікованості, ступінь якої визначається якісною складністю суспільства і його кількісними параметрами — геополітичними, демографічними, ресурсними. Питання уніфікуючої узгодженості взаємодії суспільних, зокрема політичних, взаємодій віддавна порушується класиками суспільствознавства. І воно може бути переформульовано так: «Як різні особистості та соціальні групи можуть співіснувати в рамках одного суспільства?»

Г. Тард говорить про базовий соціальний механізм «наслідування», коли різні учасники суспільних відносин, наслідуючи спільний соціальний зразок, набувають здатності суспільного співіснування¹. Питання узгодженості соціальних дій порушує також М. Вебер, вивчаючи її форми з чотирьох основних орієнтацій соціальної дії — афектаційної, традиційної, ціннісно-раціональної та цілераціональної². Різні носії соціальної дії здатні до багатосторонньої соціальної взаємодії, або відчуваючи спільні (уніфіковані) емоції, або наслідуючи спільні (уніфіковані) традиції, або сповідуючи спільні (уніфіковані) цінності, або маючи схожі цілі й використовуючи подібні засоби їх досягнення. В реальному суспільному житті переважно діє та чи інша комбінація цих уніфікуючих орієнтацій соціальної дії. Нарешті, М. Вебер говорить про легальний порядок як форму надіндивідуального узгодження-уніфікації взаємодії носіїв соціальної дії³. На відміну від М. Вебера, Т. Парсонс головним засобом уніфікації суспільних відносин вважає культуру, цінності якої зумовлюють структуру рольового розподілу та структуру особистостей у кожному окремому суспільстві⁴.

Можна стверджувати, що яким би розмаїтим не було суспільство, воно уможливорюється лише уніфікацією. Інакше й не може бути, адже жити в суспільстві — значить бути спроможним до колективної дії. На відміну від сфери мислення, в якій головними є творчість та оригінальність, суспільство формується задля виживання. Однак абсолютно відмінні особистості й соціальні групи просто не зможуть існувати разом. Вони або розпадуться на окремі соціальні сфери, або об'єктивно втягнуться у війну «всіх проти всіх». Тому роль уніфікації у формуванні життєздатного суспільства є визначальною.

З огляду на ключове значення уніфікації в суспільному житті варто виокремити її основні джерела.

Перше джерело соціальної уніфікації можна визначити як антропологічне. Мовиться про, хай мінімальну, однак необхідну антропологічну та соціо-біологічну спорідненість людей. Всі людські створіння мають подібні потреби, що впливають з їх біологічної структури та антропологічних властивостей, набутих у процесі тривалої еволюції. Саме вони й спонукають людей об'єднуватися в суспільство, виступаючи об'єднуючим та уніфікуючим джерелом соціального життя. Безперечно, ці потреби ніколи не з'являються у своїй «чистій» формі, а завжди модифікуються впливом расово-етнічних, геополітичних, цивілізаційних, класових, фахових та інституційних факторів. Утім, загальнолюдські потреби, які можуть бути названі антропологічними, так само важко виокремити, як і заперечити їх наявність.

Можна навіть стверджувати, що, в якнайширшому антропологічному розумінні, політична боротьба в її ідейному та ресурсному вимірах відбувається за визначення загальнолюдських потреб.

Друге джерело соціальної уніфікації пов'язане з процесами комунікації. Люди, з огляду на спільні потреби, змушені об'єднуватися в суспільства, де вони так само змушені спілкуватися між собою. Проте комунікація неможлива без хоча б мінімального рівня уніфікованості смислів і символів. У процесі соціального співіснування поглиблюється спромога взаєморозуміння суб'єктів суспільних відносин, а отже, й здатність до ефективних колективних дій. Інакше й не може бути, позаяк нездатність до комунікації робить непотрібним й саме суспільство⁵.

Третє джерело соціальної уніфікації пов'язане з тим, що людина істота мисляча — носій розумових здібностей, який, принаймні потенційно, здатен діяти раціонально. Раціональність у багатьох випадках тотожна уніфікованості, оскільки йдеться про спільні концепти, поняття, символи і теоретичні уявлення. По суті, розум можливий лише як інтерсуб'єктивний, а інтерсуб'єктивність можлива лише за умови відповідної концептуальної уніфікованості. Тому розум колективний передре розуму індивідуальному. Перший містить в собі спільні для всіх (уніфіковані) концепти, поняття, теорії.

Четверте джерело уніфікації соціального життя може визначатись як технологічне. Кожне (навіть найпримітивніше) суспільство потребує хоча б мінімальної технологічної бази. Людина соціальна — це людина технологічна, тобто немає людської істоти, яка б не створювала технологій і не трансформувала свого середовища. Створення технологій і їх використання також вимагає відповідної соціальної уніфікованості — уніфікованості технічних знань та технологічних процедур. Будь-яка технологія несе в собі ознаку «загальності», тобто доступ до неї має не лише її творець, але й певна кількість потенційних користувачів, причому зі зростанням рівня складності й ступеня небезпеки технологічних систем зростає потреба в уніфікації як процесів користування цими системами, так і соціальних відносин, пов'язаних з їх використанням⁶. На сьогодні можна стверджувати, що саме технологічний розвиток є найбільш уніфікуючим фактором соціального життя, що особливо стало очевидним після низки технологічних революцій, які пережило людство від XVIII ст.

П'яте джерело уніфікації суспільного життя має державно-адміністративну природу. Суспільство без політики існує лише в утопічній уяві, натомість реальна політика безпосередньо пов'язана з управлінням, з державою та адмініструванням. Усі держави, від імперій

Стародавнього світу до сучасних національних держав, сформувалися та існували завдяки уніфікації. Безперечно, при їх витоках було родоплемінне, общинне, етнорегіональне, етнокультурне, класово-стратифікаційне розмаїття. Однак сформуватися державний механізм може лише в процесі політико-адміністративної уніфікації цього розмаїття. Адміністрування (передусім, державне) можливе тільки за умови потрійної уніфікації — уніфікації принципів адміністрування, уніфікації методів адміністрування, уніфікації об'єктів адміністрування.

Серед джерел уніфікації суспільного життя свою роль також відіграє зовнішня політика. Міжнародні відносини — це постійне змагання, взяти участь в якому можуть тільки сконсолідовані суспільства, спроможні відстояти свої інтереси в жорсткій конкуренції з іншими народами, як за часів війни, так і за часів миру. Війна та інфраструктура війни відіграє особливо важливу роль у соціальній уніфікації. Бойові дії (як і підготовка до них) особливо потребують здатності до узгоджених дій суспільства. Достатньо згадати роль, яку відіграли війни в розвитку та зміцненні сучасних європейських держав. Чим складнішою та технологічно насиченішою стає військова справа, тим уніфікованіших суспільних відносин вона потребує. Причому, мовиться не лише про відносини, які стосуються інфраструктури війни, але й про всі суспільні відносини, оскільки сучасна війна потребує зусиль цілого соціуму.

Сьоме джерело уніфікації суспільного життя — національне. Фактор національної уніфікації почав діяти значно пізніше, ніж всі попередні. Він певною мірою увібрав їх у себе та оформив. Говориться про формування від XVIII ст. єдиних комунікативних, технологічних та державно-адміністративних національних «просторів». Різноманітні етнорегіональні спільноти зазнали перетворень у процесі націотворення. Таким чином, виникли уніфіковані на національних засадах суспільно-політичні сфери — сфери спільного виживання, спільного творення (культурного та технологічного), спільної комунікації. В останньому випадку нація виступає як окрема комунікативна сфера (сфера кращого розуміння одне одного). Націоналізм виявився неймовірно потужною уніфікуючою силою, яка поступається хіба що науково-технологічній уніфікації чи одвічно уніфікуючій дії антропологічної спорідненості всіх людей.

Вихідна умова процесу державотворення — регіональне розмаїття. Сам же цей процес є історичним синтезом необхідної уніфікації та неминучого регіонального розмаїття. Отже, шлях політичної уніфікації національно-державної сфери — необхідний шлях, який треба

пройти аби її сформувати. Якщо ж політична воля до уніфікації відсутня, то справу державотворення не варто й починати, залишивши на поталу держав сильніших все те етнорегіональне розмаїття, яке засобом національно-державної уніфікації могло б стати окремою національною державою. Ці держави виконують уніфікуючу справу в своїх великодержавних/імперських межах.

Шлях національно-державної уніфікації слід сприймати в термінах політичного реалізму як шлях необхідний, однак відносно істинний, тобто такий, що не приносить абсолютних благ і має свої недоліки. Одним з таких недоліків є певне притлумлення етнорегіонального розмаїття — плата за спроможність національної держави ефективно виконувати як внутрішньо-, так і зовнішньополітичні функції. В політиці будь-яка дія має свою ціну. В ній все будується на компромісах, і аби чогось досягти (наприклад, національно-державної дієздатності), потрібно чимось поступитися (наприклад, етнорегіональним розмаїттям). Нова незалежна держава, яка надає перевагу етнорегіональним спільнотам, навряд чи сформується як повноцінний державний механізм, спроможний до ефективної внутрішньої та зовнішньої політики. Така держава може скільки завгодно пишатися етнографічними красотами, етнорегіональними відмінностями та рештою родоплемінних відтінків. Можливо, таке розмаїття і привабить туристів із заможних країн. Однак ця нова незалежна держава навряд чи колись стане дієвим фактором міжнародної і внутрішньої політики. Фактично, нею управлятимуть уряди тих країн, з яких приїжджатиме переважна більшість туристів. Однак і ця ситуація не найгірша. Набагато небезпечнішим є розтягнення національно-державної сфери між різноманітними регіональними елітами кримінального або напівкримінального походження. Кожна з таких еліт рано чи пізно потрапить під вплив іноземних держав, оскільки є неспроможною до самодостатнього політичного існування.

У будь-якій новій незалежній державі, зокрема й Україні, спрацьовують одні й ті самі джерела суспільної уніфікації. В цих державах мають задовольнятися базові потреби людини, хоча б на мінімальному рівні; повинна сформуватися єдина комунікативна сфера (сфера спільного розуміння); повинна виникнути єдина стандартизована техносфера; мають виробитись єдині раціональні форми розуміння та співіснування; мусить бути розбудована функціональна політико-адміністративна сфера; нарешті, має сформуватися те, що в нас прийнято називати «політична нація». Якщо всієї цієї національно-уніфікуючої роботи не буде виконано — забракне політичної волі та розуму або ж завадять зовнішні сили — то на політичній карті світу

стане на одну державу менше або ж ця держава існуватиме хіба що на політичній карті.

Безперечно, національно-державна уніфікація є справою жорсткою, навіть жорстокою. Адже йдеться про «збирання земель», яке нікому ще не додавало популярності, а повагу викликало лише через тривалий історичний час. Проповідувати і захищати регіональне розмаїття, права регіонів, етнографічну своєрідність набагато легше і популярніше. Регіоналістська демагогія може принести перемогу на виборах, однак ніколи не створить сильної національної держави.

Безперечно, в кожній сучасній новій незалежній державі (разом з Україною) є політичні сили, для яких «сильна держава» тотожна «абсолютному злу». Однак у нинішньому жорстко-конкурентному світі національних держав така позиція, якими б благими намірами вона не керувалася, є фактично позицією в інтересах інших національних держав, тобто позицією об'єктивно ренегатською. Політична сфера сучасних міжнародних відносин переважно поділена за національно-державним принципом, в ній немає місця для царин вільного співіснування абсолютно незалежних етнорегіональних спільнот. Якщо ж такі царини й виникнуть, то вони незабаром або потраплять під вплив, або будуть просто поділені між іншими державами.

На сьогодні однією з найефективніших стратегій підриву процесу національного державотворення є провокація етнорегіональних рухів всередині нової незалежної держави. Загалом, етнорегіональний розквіт чи, скажімо, розвинене громадянське суспільство можуть вважатися атрибутами успіху, що викликають суто естетичне захоплення. Однак найважчим і найнебезпечнішим відтинком державотворчого шляху є саме шлях національно-державної уніфікації, передусім в його комунікативному, технологічному, державно-адміністративному та зовнішньополітичному вимірах. Існує чимало сильних національних держав, в яких процвітає регіональна самобутність та функціонує впливове громадянське суспільство. Зрештою, більшість країн Західної Європи і є такими. Проте протилежних історичних випадків не так і багато, адже саме потужна національна держава повинна окреслити і визначити як сферу вільного існування регіонів, так і сферу вільного існування громадян. Слабка національна держава містить у собі або слабкі регіональні спільноти, або протодержави, або території, які згодом відійдуть до інших держав.

Уже зазначалося, що «збирання земель» є справою складною і невдячною (принаймні в найближчій історичній перспективі). В усі часи і в усіх народів такі «збирачі земель» викликали страх і ненависть власної та інших країн. У сучасних міжнародних відносинах

і національних суспільствах процес «збирання земель» багаторазово ускладнився, адже йдеться про формування складної комунікативної сфери, складної технологічної бази та складної державно-адміністративної системи сучасного національно-державного суспільства. Причому, все це відбувається за умов інтенсифікації міжнародної конкуренції глобальних масштабів, зростаючого зовнішнього тиску «старих і нових центрів сил», відцентрових тенденцій всередині самих національних суспільств. Останні пов'язані з наближенням епохи «правління меншин» та містечковим егоїзмом регіональних еліт, які прагнуть і належати, і не належати до національної держави, тобто належати, формально, залишивши собі всі реальні економічні переваги та владні важелі.

¹Тард Г. Социальная логика. — Спб: Социально-психологический центр, 1996. — С. 178–183.

²Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology; Ed. by Guenter Roth and Claus Wittich. — Berkeley; Los Angeles: London: University of California Press, 1978. — P. 24–26.

³Weber M. Ibid. — P. 31.

⁴Парсонс Т. О структуре социального действия / Под общ. ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. — Изд. 2-е. — М.: Академический проект, 2002. — С. 274, 492, 703.

⁵Апель К.-О. Коммуникативное сообщество как трансцендентальная предпосылка социальных наук // Трансформация философии / Пер. с нем В. Куренной, В. Скуратов. — М.: Логос, 2001. — С. 214, 228–230.

⁶Козловський П. Постмодерна культура: Суспільно-культурні наслідки технічного розвитку. / Пер. Л. А. Ситниченка // Сучасна зарубіжна філософія: Течії і напрями: Хрестоматія. — К.: Ваклер, 1996. — С. 214–221.

Ірина Пантелейчук

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПОБУДОВИ СТРУКТУРНОЇ МОДЕЛІ ІМІДЖУ РЕГІОНУ

I.Panteleychuk. The modern going is near the construction of structural model of image of region. In the article questions are examined modern approaches to forming of image of region. The basic structural models of regional imidzhmeykingu are analysed. The walkthrough of imaginary strategies is carried out in a sitemi management territorial development. **Keywords:** image, models of image, brand, geopolitics, marketing of image, imaginary strategy, regional image.

Процеси політичних, соціальних, економічних трансформацій, що відбуваються в Україні, активізували проблеми управління територіальним розвитком. У той же час на прийняття управлінських рішень на регіональному рівні впливають глобалізація, тотальна інформатизація сучасного суспільства, використання новітніх технологій у системі державного управління, збільшення інтелектуальної складової виробництва, вичерпання традиційних джерел соціально-економічного зростання. Стратегічною основою функціонування Української держави стала ринкова парадигма, в основі якої лежить не лише теза про взаємовигідне партнерство, але і наявність конкуренції між регіонами. Прагнення завоювати і розширити власне місце на глобальному ринку примушує регіональні органи влади звертати особливу увагу на створення індивідуального іміджу регіону, що дозволяє йому виділитися серед інших. Тому в системі пріоритетів діяльності органів державної влади формування позитивного іміджу регіону об'єктивно висувається на одне з перших місць.

Теоретичний аналіз цієї проблематики засвідчив, що питання формування структурних моделей іміджу регіону стало предметом дослідження широкого кола фахівців, таких як С. Анхольт, Д. Гавра, Е. Галумов, Д. Замятін, А. Панкрухін тощо. Зважаючи на значний масив наукових досліджень у галузі регіонального іміджмейкінгу, виникла потреба критичного аналізу існуючих моделей задля вироблення оптимальної моделі іміджу регіону, що визначило предметне коло цієї статті.

Протягом останніх десятиліть перспективним об'єктом іміджування і, відповідно, суб'єктом формування іміджу починають виступати складні природно-соціальні комплекси — територіальні утворення різних політико-адміністративних статусів. Для таких утворень — регіонів — іміджевий капітал стає матеріальною субстанцією, перетворюючись на важливий інвестиційний ресурс, а іміджеві переваги конвертуються у більш значні — економічні, політичні, геополітичні, політико-психологічні. З іншого боку, неефективність іміджевої діяльності, відсутність цілеспрямованої іміджевої політики місцевих органів влади неминуче зменшує гео економічний і геополітичний публіцитний капітал регіону, відкидає назад у глобальній або субглобальній конкуренції. Представлені аргументи виводять проблему управління іміджем регіону в площину наукового дискурсу як серед теоретиків, так і практиків.

Аналіз наукової літератури засвідчив про наявність декількох підходів і розроблених на їх основі структурних моделей іміджу сучасного типу — це брендінговий, маркетинговий, геополітичний та власне іміджевий.

У межах *брендінгового підходу* до формування іміджу основним стратегічним капіталом регіону виступає брендінг як вид діяльності, спрямований на створення стійких уявлень у свідомості споживачів про об'єкт. На думку одного з авторитетних фахівців у галузі національного брендінгу С. Анхольта, «в глобальному світі кожне місто, регіон, країна повинні конкурувати за туристів, інвестиції, довіру, репутацію і пошану з боку світових ЗМІ. У нашому контексті конкурентною перевагою регіону виступає його імідж, а брендінг регіону — це стратегічний підхід до розвитку цієї переваги і розуміння напрямку руху регіону, тому що без такого розуміння неможлива конкуренція»¹.

Пріоритетним завданням *регіонального брендінгу* є поширення інформації про регіон, а також формування і підтримка позитивних асоціацій про нього або ж діяльність, спрямована на зміну несприятливих думок або стереотипів про імідж регіону, що не відповідають дійсності. Кінцевою і головною метою регіонального брендінгу є сприяння зростанню добробуту громадян країни². З цією тезою погоджується російський прихильник брендінгового підходу А. Чуміков, стверджуючи, що важливість бренду зумовлена необхідністю покращання фінансового іміджу регіону, а також залученням інвестицій. На думку автора, бренд — це засіб позаекономічного вирішення поточних проблем, що стоять перед суб'єктами регіональної активності — владою, комерційними структурами, суспільними організаціями. А. Чуміков взагалі пропонує розглядати імідж регіону в термінах брендінгу, тобто говорити про створення «регіону-бренду», «регіону-торговельної марки». Брендінг у цьому випадку виступає як основа нематеріальних активів регіону. Аналізуючи у своїй концепції образ «Росія — велика держава», дослідник виводить його у вигляді формалізованого глобального бренд-поля, який, у свою чергу, складається з більш локальних полів: історичного, персонального, товарного тощо³.

Узагальнення підходів до визначення бренду регіону дає змогу констатувати, що він вирізняється такими основними чинниками його сприйняття, як: людський капітал, якість товарів, що експортуються, справедливість місцевих органів влади, туристична привабливість, привабливість культури і спорту, інвестиційна привабливість, а також привабливість регіону як місця проживання.

Процес формування нового або удосконалення існуючого бренду регіону передбачає його системний аналіз для з'ясування позитивних і негативних характеристик. Тому розробка стратегії бренду складається з декількох етапів, до яких можна віднести:

1. Аналітичний етап передбачає проведення попередніх досліджень для з'ясування відповідей на наступні запитання: яке місце займає

регіон у національній господарській системі; які аспекти його діяльності необхідно поліпшити (відповідно до вимірювань рейтингу регіональних брендів); які його переваги і недоліки і як це можна використувати в організації брендингу.

2. Розробка регіонального стилю і визначення джерел фінансування й інвестування.

3. Підготовка плану тактичних і оперативних дій відповідно до результатів вимірювань регіонального бренду.

4. Затвердження графіка фінансування.

5. Підготовка плану проведення заходів.

6. Ознайомлення з брендом світової громадськості шляхом використання різних комунікаційних каналів.

Таким чином, можна говорити про існування в межах зазначеного підходу, з одного боку, сферної іміджевої композиції, а з іншого, — моделі, заснованої на кобрендингу — позиціонуванні брендів, що просуваються разом з додатковими або розробленими спільними символами. Модель, при якій основний бренд стає ядром, що об'єднує навколо себе другорядні бренди, може називатися ядерною.

Маркетинговий підхід проблеми регіонального іміджмейкінгу розглядає імідж регіону на засадах регіонального маркетингу — «системи заходів для залучення в регіон нових економічних агентів, які будуть сприяти процвітанню регіону в цілому»⁴. За всієї системності і очевидній управлінській цінності цього підходу необхідно відзначити, що власне іміджевому блоку в рамках запропонованої концепції не вистачає цілісності — він розпоршується в різних маркетингових стратегіях.

Аналіз маркетингових стратегій дозволяє виділити наступні — маркетинг іміджу, привабливості, інфраструктури, персоналу, населення⁵. При цьому маркетинг іміджу обмежується комунікаційними заходами, які повинні демонструвати відкритість суб'єктів державної влади для контактів і надати можливості зовнішнім суб'єктам краще взнати їх, упевнитися в істотності їх переваг. У той же час, маркетинг привабливості є сукупністю заходів, спрямованих на підвищення привабливості цього регіону для громадян і задіює цілком іміджеві аспекти культури, спорту тощо.

У межах зазначеного підходу маркетинг іміджу розглядається як стратегічний напрям регіонального маркетингу і пов'язаний із залученням інвесторів і туристів на основі створення і поширення оптимального іміджу шляхом організації конференцій, виставок; випуску інформаційно-рекламних матеріалів; співпраці з регіональними, зарубіжними і міжнародними організаціями⁶.

У той же час, маркетинговий підхід не визначає конкретних і структурованих моделей регіонального іміджу. Так, за визначенням Всесвітньої організації туризму, імідж території/регіону — це сукупність емоційних та раціональних уявлень, що формуються під впливом загального враження від території, власного досвіду людей і чуток, які впливають на формування певного образу⁷. На нашу думку, це визначення має певні недоліки: по-перше, не зрозуміло, про який досвід ідеться; по-друге, піддається сумнівам включена у визначення така категорія, як чулки; по-третє, залишаються невизначеними ознаки території; по-четверте, не пояснюється, чиї уявлення мають на увазі. Тому більш ґрунтовним є визначення іміджу території/регіону, сформоване О. Антіпіною, «як унікальний набір асоціацій, що існують у реальних або потенційних споживачів стосовно регіону і являють собою сукупність емоційних і реальних уявлень про регіон»⁸.

Геополітичний підхід до іміджу території ґрунтується на особливій концепції географічного простору, що розглядається з погляду певних *географічних образів*. У межах концепції географічного простору Д. Замятін формулює таке специфічне визначення поняття географічного образу регіону: це достатньо стійкі, стратифіковані і динамічні геопросторові уявлення, які співвідносяться з якими-небудь політико-, історико- або культурно-географічними виділеними територіями. На думку дослідника, *образ країни* — це стійкий і диверсифікований географічний образ, основною рисою або особливістю якого є прагнення до ускладнення структури і посилення ступенів взаємопов'язаності його основних елементів⁹. Описуючи структуру образу країни, Д. Замятін стверджує, що до неї належать:

– *геокультурний образ* — найбільш тонко структурований і динамічний географічний образ. Первинне «ущільнення» геокультурного образу країни пов'язано з його розміщенням у просторі найзагальніших культурних символів і образів. Також змістовне насичення геокультурних образів може відбуватися за рахунок ключових символів історико-міфологічного простору, що локалізуються у відповідному державному ареалі. Найбільш значні в образно-символічному значенні природні або культурні ареали якої-небудь країни можуть іноді виступати і як образ всієї країни, акцентуючи увагу на найскравіших і істотних рисах її образу.

– *етнічний образ* — образ країни, що взаємопов'язаний з етнічним образом, і часто вони утворюють стійкі образно-географічні системи або комплекси, що дозволяють презентувати країну, а також її населення найбільш об'ємно;

– *геополітичний образ* — цілеспрямовані і чітко структуровані уявлення про географічний простір, які включають найяскравіші і такі, що найбільш запам'ятовуються, символи, знаки, образи і характеристики певних регіонів, країн, що маркують їх з політичної точки зору. Йдеться про фактичне ототожнення певного географічного простору з конкретною політикою, що проводиться певним суб'єктом політики.

– *геоекономічний образ* — «фінансовий імідж» регіону, а потужність і структурованість геоекономічного образу багато в чому залежить від історико-географічного фундаменту.

Таким чином, конструювання, реконструкція і розпізнавання географічних образів держави — це ядро концепції географічних образів, яка передбачає розвиток цілеспрямованої діяльності щодо когнітивного оформлення найбільш стійких і продуктивних геопросторових уявлень суспільства. Необхідною умовою створення ефективного географічного образу є розвиток національної самосвідомості. Географічний образ регіону органічно включає і елементи політичної культури, яка еволюціонує разом з самим образом.

Іміджевий підхід у науковій літературі представлений декількома моделями регіонального іміджу. Автором однієї з них є російський дослідник Е. Галумов, який стверджує, що в основу іміджевої моделі закладено поділ іміджу на внутрішній і зовнішній¹⁰. З погляду вченого, у контексті іміджу країни внутрішній імідж являє собою сукупність таких елементів: імідж демократії, імідж влади, імідж економіки, імідж збройних сил, зовнішньополітичний імідж, імідж інформаційної політики держави¹¹.

Загальна модель зовнішнього іміджу держави, запропонована Е. Галумовим, включає різні «образи держави». Дослідник пропонує структурувати і визначати пріоритети формування цих образів, виходячи з логіки знайомства з якоюсь «terra incognita», що зумовлена послідовністю питань, які виникають під час бажання познайомитися з новою країною. Наприклад, питання на кшталт місцезнаходження країни, наявність у ній пам'яток культурно-історичної спадщини, ментальність народу, його духовні цінності тощо.

Підготовка зовнішнього іміджу держави, на думку Е. Галумова, повинна складатися із таких структурних елементів:

– політико-географічний образ — концентрація провідних географічних знаків, символів, рис країни в політичному відношенні.

– природно-ресурсний образ — концентрація провідних ознак і символів національних ресурсних багатств у природному, ландшафтному або кліматичному відношенні. У масовій свідомості природно-ре-

курсний образ у вигляді барвистого природного пейзажу ідентифікує певну державу з деякими властивими їй символами природи.

– цивілізаційно-культурний образ — концентрація національних культурних знаків, символів і рис народу, країни в історичному і цивілізаційному вимірах. Іншими словами, національний культурний символ, що входить до історичної спадщини країни і впізнаний у всьому світі. Цей образ повинен ідентифікувати державу і її народ з культурно-історичною спадщиною світової значущості.

– соціоментальний образ народу — концентрація провідних соціальних ознак, символів, рис народу в ментальному відношенні. Соціально-ментальний образ ідентифікує народ з характерними, найтипівшими соціально-психологічними ознаками. Наприклад, німці — точні і акуратні; американці — діловиті; китайці — працелюбні тощо.

– виробничо-економічний образ — результат праці народу у вигляді концентрації провідних економічних символів, знаків, можливостей країни в науковому, промисловому відношенні. Як символ благополуччя, могутності і впливовості держави. Виробничо-економічний образ певним чином визначає економічну нішу держави в світовому економічному поділі.

– національно-ціннісний образ — концентрація провідних знаків і символів, що виражають державні інтереси, цілі і прагнення в національно-ідейному відношенні. Національно-ціннісний образ вказує на пріоритетні національні цілі, сенс буття, ідентифікує державу і його народ з історичними цінностями, які пропонуються світові і послідовно відстоюються на міжнародній арені. Так, у США — це свобода і незалежність; в Європі — цивілізованість; в Азії — пошана традицій.

Імідж країни, на переконання Е. Галумова, має формуватися в чіткій послідовності: від стадії політико-географічного образу до національно-цілісного, тому що інший підхід зруйнує логіку сприйняття і може привести до невідповідності бажаного іміджу і реального.

У концепції А. Ваторпіна, Г. Зборовського і О. Шукліної застосований ціннісний підхід до аналізу регіонального іміджу, в межах якого його основою виступає система *соціальних цінностей*¹². У трактуванні авторів поняття «система цінностей» близька до поняття менталітету — усвідомленої системи символів і значень, що характерна для певної культурно-історичної епохи і закріплена в свідомості людей у процесі спілкування. Дослідники приводять *класифікацію*, відповідно до якої цінності підрозділяються на:

– вітальні (життя, здоров'я, безпека, добробут, стан людини — ситість, спокій, бадьорість);

- соціальні (статус, робота, сім'я, рівень споживання, соціальна активність, професіоналізм, незалежність, патріотизм, соціальна рівність, колективізм, соціальна відповідальність, правопорядок);
- політичні (свобода слова, цивільні свободи, законність, порядок, конституція, цивільне суспільство, національний суверенітет, гарантії соціальної справедливості);
- моральні (добро, благо, любов, дружба, честь, вірність);
- релігійні (Бог, божественний закон, віра, порятунок, благодать);
- естетичні (краса, гармонія, стиль, традиції/інновації, культурна самобутність/наслідування).

На основі запропонованої класифікації дослідники будують *іміджеві конструкти територіально-державних утворень*. За приклад демонструють іміджевий конструкт СРСР, образ якого сприймався закордонною громадськістю за допомогою таких символів, як табори, репресії (політичні цінності країни), класичний балет (естетичні цінності), дефіцит товарів (вітальні цінності), гостинність (моральні цінності), польоти в космос (соціальні цінності) тощо¹³. А. Ваторпіна, Г. Зборовський і Е. Шукліна наголошують на тому, що формувати регіональний імідж повинна політична еліта, яка перебуває при владі.

Метафоричною основою запропонованої Д. Гаврою і А. Савіцькою ортогональної структурної іміджевої моделі виступає кристалічна решітка, що відображає цілісний імідж територіально-державного суб'єкта. В її вузлах розташовуються «атоми» — ключові імідж-концепти, які знаходяться в певних місцях за рахунок сил тяжіння і відштовхування. Найбільш взаємозв'язані і взаємозалежні концепти задають грані, що фактично визначають загальну смислову сферу: суспільно-політичну, ресурсно-виробничу, національно-ментальну, соціокультурну, культурно-історичну і національно-ціннісну¹⁴.

У схемі зовнішнього іміджу регіону Д. Гавра і А. Савіцька основоположними концептами вважають: географію і ресурси (культурні цінності, природні ресурси, включаючи географічне розташування); лідера (главу держави); політичний дискурс (політичний режим, стан засобів масової інформації, законодавчу базу); політичну історію (значні події світового масштабу, в яких країна брала участь, або відомі історичні образи); великі бренди (відомі торгові марки, імена, бренди); менталітет (сукупність рис національного характеру); міжнародний авторитет (сучасна діяльність держави на міжнародному рівні); цінності й ідеї (базові цінності, що конституують державу).

У той же час, у схемі внутрішнього іміджу держави акценти дещо зміщуються, змінюється склад і розташування концептів. З'являються такі концепти, як державні проекти (всі реформи і проекти,

що здійснюються державою в економічній і соціальній сферах); владні структури.

Для кожного концепту, відзначають автори, необхідно розробляти свою систему іміджевих характеристик з урахуванням особливостей цільової аудиторії. У цьому контексті Д. Гавра і А. Савіцька пропонують *алгоритм побудови іміджу*, що вміщує такі складові:

- виявлення соціальних очікувань аудиторії з приводу іміджу;
- знаходження рис, параметрів, якостей, які необхідно ввести в імідж;
- знаходження стереотипів, стандартних схем поведінки, які у аудиторії асоціюються з цими якостями;
- на основі цих стереотипів створюється цілісний емоційно забарвлений імідж;
- за допомогою системи спеціальних комунікацій імідж доводить-ся до цільової аудиторії, завдання — укорінити імідж в її свідомості¹⁵.

Таким чином, проаналізувавши основні структурні моделі регіонального іміджу, ми можемо дійти висновку, що в індивідуальному порядку жодна з них не в змозі відтворити реально існуючу картину щодо іміджу регіону, тому потрібно комбінувати й інтегрувати усі моделі, залежно від специфіки регіону. Ефективність іміджу регіону буде залежати від прагнення фахівців різних рівнів знайти нові шляхи і механізми формування і просування регіональних іміджів. Рішення цієї проблеми в майбутньому багато в чому залежить від конструктивного і зацікавленого ставлення до неї регіональних еліт, від якісної роботи і творчих знахідок структур, відповідальних за медіарелейшнз, і, нарешті, від участі ЗМІ в процесі створення емних, компактних і привабливих іміджів регіонів.

¹ Арнхольт С. Создание бренда страны // Бренд-менеджмент. — 2007. — №1. — С. 14–17.

² Там само. — С. 16.

³ Чумиков А.Н. Связи с общественностью: теория и практика. — М., 2008. — С. 184.

⁴ Андреев С.Н. Маркетинг некоммерческих субъектов. — М., 2002. — С. 100.

⁵ Котлер Ф. Маркетинг. Менеджмент. — 12-е изд. — Москва [и др.]: Питер: Рос. асоц. маркетинга, 2006. — С. 814.

⁶ Куйбышев С. Информационный маркетинг региона как фактор экономического роста. / Электронный ресурс: <http://kuibishev.narod.ru/work.htm>.

⁷ Панкрухин А.П. Маркетинг территорий. — М.: Питер, 2006. — С. 51.

⁸ Антипина Е.А. Региональный маркетинг. Регион как объект брендинга // Материалы международной научно-практической конференции. Дневник

Алтайской школы политических исследований № 24. «Современная Россия и мир: альтернативы развития (роль российских регионов в формировании имиджа страны)» 13–14 сентября 2008 г. — Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2008. — С. 16–20.

⁹ Замятин Д.Н. Управление образами: географические образы региональной власти, антитеррористические стратегии и внутренняя политика России // Социологические исследования. — 2006. — № 2. — С. 64–69.

¹⁰ Галумов Э.А. Международный имидж России: стратегия формирования. — М.: Известия, 2003. — С. 121.

¹¹ Там само. — С. 122.

¹² Политическая имиджелогия / Под ред. А.А.Деркача, Е.Б. Перелыгиной. — М.: Аспект-Пресс, 2006. — С. 169–177.

¹³ Там само — С. 171.

¹⁴ Коммуникативные практики в современном обществе / Под ред. В.В. Васильковой, И.Д. Демидовой: — Спб.: Скифия принт, 2008. — С. 344.

¹⁵ Там само — С. 114.

Сергій Кононенко

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР І ПОЛІТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ

S. Kononenko. Political space and political control. In this article an internal political room of a nation state is regarded as a sphere which is derived from the global geopolitical structure of the world politic. Control over political room of a nation state treated to be one of the main problems facing state policy. Basic strategic imperatives of a middle power with a complex geopolitical environment are studied in particularly.

Політичний простір може витлумачуватися подвійним чином. У вузькому розумінні — це синтез рельєфу й політики; прошарок, в якому географічна та політична структури певної країни накладаються, а ландшафт набуває політичного значення; внутрішньополітичний вимір глобальної геополітичної конфігурації. У широкому розумінні — це вся сфера політики, розглянута під структурно-статичним кутом зору. Простір формується розподілом об'єктів, тобто взаємним розташуванням фізичних мас; географічний простір — взаємним розташуванням (розподілом) геологічних масивів; політичний простір — взаємним розташуванням обсягів владно-силових ресурсів (полісів владно-силової конфігурації), тобто структурою розподілу влади. Політична сфера має свою внутрішню будову — структурну й статичну — і саме ця внутрішня будова може (досить умовно) йме-

уватися політичним простором. Тут також маємо одне з можливих розокремлень між політичною динамікою, що формує політичний час, і політичною статикою, що формує політичний простір, здійснене структурно-функціональним чином¹. Загалом, «політичний простір», в його широкому розумінні, є більше метафорою, ніж категорією. Натомість, «політичний простір», в його вузькому розумінні, є частиною концептуального апарату геополітики.

Дія геополітичних факторів стає відчутною в разі системного замикання політичної сфери, коли для політичних відносин уже не існує вільного простору, на який могла б поширитися взаємодія їх суб'єктів. Тому геополітика і як форма політичних відносин, і як форма пізнання є, за своїм визначенням, глобальною. Дія геополітичних факторів стає відчутною тоді, коли міжнародна політика перетворюється на справді світову, оформлюючись у глобальну систему міжнародних відносин. Саме це системне оформлення й відбулося наприкінці ХІХ і на початку ХХ століть передусім у контексті європейського колоніалізму. Показово, що тоді ж виникли й набули поширення класичні геополітичні доктрини та були сформульовані фундаментальні ідеї геополітики, які до сьогодні залишилися неперевершеними і не зазнали суттєвих змін, опосередковано підтверджуючи константність дії геополітичних факторів.

Світова політика має своє підґрунтя — геополітичну макроструктуру². Остання формується внаслідок накладення складної політичної сфери на складний географічний рельєф. Умовно кажучи, світова імперія на цілковито рівній площині ніколи б не породила геополітичних макроструктур. Таким чином, винятково поєднання складної політичної структури зі складною географічною структурою витворює сферу геополітики як сферу, в якій географічний об'єкт набуває політичного значення. Відповідно й геополітична теорія покликана пояснити характер впливу географічних факторів на політичні відносини — і не більше того³.

Політика формується й визначається не лише власною внутрішньою логікою. Вона перебуває під дією зовнішніх (позаполітичних) детермінуючих факторів і одним з головних серед них є фактор геополітичний. Геополітика як різновид суспільних відносин є формою присутності географії в політиці, а геополітика як теорія є формою концептуалізації цієї присутності.

Світова політика об'єктивно помежована геополітичними лініями поділу, які пролягають між геополітичними формаціями, що разом становлять макроструктурну будову (буквально — підґрунтя) цієї політики. Кожна з таких формацій є унікальною, адже не існує іншого

євразійського земельного масиву (континентальної Євразії), іншого європейського півострова, іншої Середньої Європи, іншої Балто-Чорноморської осі, іншої крайньої землі чи ще двох геополітичних дуг.

Геополітичні макроструктури є одним з трьох різновидів макроструктур, що разом становлять макроструктурну матрицю світової політики. Два інші різновиди — макроструктури цивілізаційні та макроструктури расово-етнічні. Загалом, можна виокремлювати три типи політичних структур: інституційні структури, стратифікаційні структури, макроструктури.

Перший різновид (інституційний) є продуктом конструювання. Інституційні структури виникають внаслідок об'єктивації соціальних знань, постаючи цілком «штучним» і «рукотворним» результатом свідомої діяльності. Вони породжуються соціальною творчістю, тобто розбудовуються, а тому й можуть бути цілком перебудованими. Таким чином, сфера інституцій є найбільш «пластичною» і підлеглою перетворенням. Об'єктивна інституційна будова цілком конвертується у відповідний собі рольовий набір, який є суб'єктивно-мотиваційним виміром політичного інституту. Здійснення інституціоналізованої соціальної практики передбачає виконання відповідних соціальних ролей. Отже, інститут цілковито інтерналізується, перетворюючись у суб'єктивно-мотиваційній площині на відповідний собі рольовий набір.

Стратифікаційні структури є більш об'єктивними, ніж структури інституційні. Вони є історично та структурно усталеним ієрархічним розподілом ресурсів (у разі політичної стратифікації — ресурсів владно-силових), який важко змінити. Такі зміни відбуваються або внаслідок радикальних владно-силових реконфігурацій — воєн та революцій; або внаслідок тривалої соціальної еволюції. Нарешті, стратифікаційні структури лише частково (а не цілковито, як структури інституційні) інтерналізуються у відповідний собі рольовий набір. Належність до вищого чи нижчого соціального прошарку не завжди трансформується у відповідну соціальну роль, а може так і залишитися просто доступом до більшої чи меншої частки суспільних ресурсів. Класовий та груповий егоїзм — небажання виконувати суспільно значущі ролі — доволі часто постає однією з головних причин радикальних перебудов стратифікаційних ієрархій, що відбуваються в процесі воєн та революцій.

Макроструктури (в тому числі геополітичні) є цілком об'єктивними. Вони детермінують політичні відносини з позаполітичних сфер, змінюючись за власною (позаполітичною) логікою. Тому й геополітичні зміни можливі лише як результат зсуву кліматичних поясів

або геологічних реструктуризацій, а не як наслідок тих чи інших політичних перетворень та історичних подій. Політика розгортається в макроструктурній матриці, дія якої константна. Вона замкнена в мережу геополітичних поділів, що зовні визначають політичні відносини та змінюються за власною (позаполітичною) логікою. Макроструктури не можуть бути конвертовані у відповідний собі рольовий набір навіть частково. В суб'єктивно-мотиваційній площині вони набувають форми кодів — геополітичного, расово-етнічного, цивілізаційного. Однак макроструктури мають свій контрфактор, яким є технологія. Саме технологічними засобами макроструктурні поділи можуть бути принаймні частково подолані.

Геополітика виникає в сфері накладення складних міжнародно-політичних відносин на складноструктуровану земну поверхню. Вона (геополітика) за своєю природою є глобальною, адже дія геополітичних факторів стає відчутною тоді, коли формується світова система міжнародної політики і може йтися лише про перерозподіл політичного простору, а не про поширення на нові («вільні») геополітичні обшири. Геополітичне підґрунтя сучасного світу є констеляцією унікальних геополітичних формацій. Світова політика системно охоплює всю складну земну поверхню, надаючи географії політичного значення. Однак глобальна за своєю природою геополітика має і внутрішньополітичний вимір.

Процес виникнення й поширення національних держав як визначальної форми політичної організації майже збігається в історичному часі з процесом формування й утвердження світової системи міжнародних відносин. Оскільки саме в рамках цієї системи дія геополітичних факторів стає відчутною, то й творення національних держав не могло відбуватися поза впливом цих факторів. Кордони національно-державних організацій накладалися на геополітичні лінії поділів та включали в себе частини геополітичних формацій, що сукупно компонують геополітичну макроструктуру сучасної світової політики. Таким чином, геополітика спроектовувалася («віддзеркалювалася») в середину національної держави й національної політичної спільноти, витворюючи окремий вимір геополітичної взаємодії та переносячи до політики внутрішньої всі ті напруження й протистояння, які в політиці міжнародній зумовлюються дією геополітичних факторів.

Національна держава має геополітичне розташування, що визначається тим, до яких геополітичних формацій вона належить та які геополітичні лінії поділу включає чи перетинає своїми кордонами. Таке розташування може бути простим, напівскладним, складним.

Перша макроструктурна ситуація передбачає належність національної держави до однієї геополітичної формації або ж навіть охоплення національно-державними кордонами всієї геополітичної формації, якщо йдеться про державу велику. Друга макроструктурна ситуація передбачає переважну належність до однієї геополітичної формації та часткову причетність до інших. Третя макроструктурна ситуація передбачає одночасну належність до декількох геополітичних формацій, коли державно-адміністративною територією пролягають різні геополітичні лінії поділу, формуючи комплексний національно-політичний простір та генеруючи, зумовлене дією геополітичних факторів, внутрішньополітичне напруження.

Держава зі складним геополітичним розташуванням опиняється у досить небезпечному політичному становищі. Вона може бути розірваною із середини внутрішньою дією глобальних геополітичних факторів, постаючи потенційно розколотою країною. Вона легко перетворюється на предмет зацікавленості та об'єкт зовнішнього впливу інших держав (передусім держав великих). Вона не може здійснювати радикальний та односторонній зовнішньополітичний курс, а також має на порядок більше військово-стратегічних проблем і клопотів. Однак, з іншого боку, національна держава зі складним геополітичним розташуванням отримує макроструктурні передумови як для виваженої та багатовекторної зовнішньої політики, так і для дипломатичного маневру. Нейтралітет є однією з найприйнятніших форм зовнішньополітичної діяльності саме для національних держав зі складним геополітичним розташуванням, особливо коли йдеться про державу малу чи середню.

Зрештою, будь-яка структура є набором можливостей та обмежень. Відповідно, чим складніше геополітичне розташування національної держави, тим більше зовнішньополітичних обмежень та можливостей вона отримує. Однак у разі макроструктур йдеться про потенційні можливості та обмеження. І те, як держава спроможеться скористатися зі свого складного геополітичного розташування, залежатиме лише від неї — від обсягів владно-силових ресурсів у її розпорядженні та ефективності інститутів; від того, наскільки вдало вона контролюватиме свій національний політичний простір та яку форму зовнішньої політики обере.

Статус держави у міжнародних відносинах — держава велика, середня, мала — визначає її спроможність скористатися власним геополітичним розташуванням. Великодержавним акторам властиве зовнішньополітичне прагнення до домінування на максимально цілісних геополітичних масивах, прагнення охопити ці масиви власними

національними кордонами чи принаймні перетворити їх на сферу домінування. Таке прагнення переважно реалізується шляхом експансії, хоча й історичної можливості відмови великої держави від геополітичних царин, які провокують міжнародні суперечки та не можуть бути ефективно контрольовані, також не слід виключати, адже у такий спосіб вона зберігає геополітичну монолітність та послаблює внутрішнє геополітичне напруження. Експансіоністські прагнення великодержавної потуги, в тому числі геополітично зумовлені, можуть або бути стримані іншими великими державами, або модифіковані всією структурою міжнародних відносин (зокрема, в разі їх еволюційного наближення до моделі «світового суспільства»), або підірвані внутрішньополітичною ситуацією. Загалом, можна говорити про спрямування великодержавної зовнішньої політики до перетворення складного геополітичного розташування на просте, що здебільшого досягається шляхом експансії, рідше — шляхом геополітичного відступу.

Середня держава зі складним геополітичним розташуванням також отримує низку макроструктурних обмежень і можливостей для своєї внутрішньої та зовнішньої політик. Такий середньодержавний тип має всі передумови для здійснення комплексної, маневреної та багатовекторної зовнішньополітичної діяльності. Ігнорування середньою державою складності власного геополітичного розташування та реалізація нею односторонніх геостратегічних курсів здебільшого призводить до деформації внутрішньополітичного простору, що згодом підриває й зовнішньополітичний потенціал цього типу держави. Таким чином, нейтралітет може вважатися найприйнятнішою формою зовнішньої політики саме для середніх держав зі складним геополітичним розташуванням. Хоча не слід виключати й можливості приєднання цього типу держави до регіонального блоку, який функціонує на ширшому й ціліснішому геополітичному просторі, що частково компенсує та нейтралізує внутрішні геополітичні напруження середньої держави.

Середня держава зі складним геополітичним розташуванням постає перед проблемою контролю свого внутрішнього політичного простору, що формується проекцією («віддзеркаленням») в середину країни глобальних за своєю природою геополітичних поділів. Найкращі умови для такого контролю складаються тоді, коли внутрішній політичний простір набуває концентричної форми і не містить віддалених територіальних відгалужень та чужорідних анклавів, становлячи «природне ціле»⁴.

Середня держава зі складним геополітичним розташуванням не має достатнього владно-силового потенціалу, аби нейтралізувати чи

принаймні компенсувати цю макроструктурну складність зовнішньо-політичною експансією. Одним зі шляхів досягнення максимально ефективного політичного контролю внутрішньополітичного простору цим середньодержавним типом є шлях самодостатності й розумної автаркії⁵. Занадто відкрита на зовні, а тим більше зовнішньо залежна, середня держава зі складним геополітичним розташуванням може легко перетворитися на об'єкт владно-силових дій великих держав, а її політичний простір на «поле бою» — царину зіткнення великодержавних експансіонізмів.

Політичний контроль складного внутрішнього політичного простору може успішно здійснювати лише сильна держава. Якщо ж потужного (і в сенсі ефективності, й в сенсі легітимізованості) державного механізму не буде створено, то лінії геополітичних поділів, що формують національний політичний простір, перетворюються на лінії політичних розломів. Особливо це стосується тих нових незалежних держав, які, одразу опинившись у складному геополітичному середовищі й об'єктивно отримавши складний внутрішньополітичний простір, ще потребують історичного часу, аби створити сильні державності та укорінитися в цьому середовищі й просторі — «врости у свою землю» чи «заручитись із землею»⁶. Таким чином, успішна розбудова інституційних структур неможлива без врахування макроструктурних поділів. У разі нових незалежних держав, інститути (передусім державні) конструюються, в тому числі, задля політичного контролю політичного простору, і чим складніший цей простір, тим сильнішими мають бути ці інститути.

Політичний контроль складного внутрішньополітичного простору може успішно здійснювати лише те суспільство, яке не уражене соціальною несправедливістю й соціальним розшаруванням, тобто суспільство з відносно низьким профілем соціальної (в тому числі політичної) стратифікації. Нерівномірний розподіл ресурсів між різними сегментами внутрішньополітичного простору може призвести до відпадиння одного з цих сегментів та його наступного приєднання до інших держав або ж до виникнення нової державності.

Високий профіль соціальної стратифікації та соціальне розшарування суттєво ускладнюють політичний контроль складного політичного простору. Розшаровані суспільства неспроможні створити сильну державу — головний інструмент політичного контролю. В таких суспільствах можлива історична ситуація, за якої панівна верхівка ототожнить себе виключно з одним сегментом внутрішньополітичного простору країни, що несе загрозу її розколу чи принаймні деформації цього простору. Розшаровані суспільства є досить зручним

об'єктом дії зовнішніх (переважно великодержавних) сил. Особливо ці сили цікавляться малими та середніми державами зі складним геополітичним розташуванням, позаяк такі держави обіймають ключові геополітичні позиції, що, в разі здобуття політичного контролю над ними, дає можливість суттєво перемножити великодержавну зовнішньополітичну дію. Таким чином, політичний контроль політичного простору країни може здійснюватись іншими (переважно великими) державами. Важливу роль у цьому зовнішньому контролі відіграє панівна олігархічна верхівка, яка, не маючи широкої соціальної бази у власному суспільстві, просто приречена перейти на службу зовнішніх сил. Отже, взаємодія макроструктур та структур стратифікаційних також може мати різні наслідки. Так, поєднання складності внутрішньополітичного простору з високим профілем соціальної стратифікації породжує низку негативних ефектів, які своєю сукупною дією можуть призвести до занепаду й узалежнення держави чи навіть до її розпаду.

В Європі не існує регіонально однорідних країн. Власне, процес творення національних державностей відбувався або шляхом згуртування регіональних (зокрема етнорегіональних) спільнот домінуючим регіоном, або шляхом об'єднання цих спільнот в єдину національну державу. Перший шлях переважно призводив до виникнення унітарних держав, другий — держав федеративних. Відповідно й однією з головних проблем сучасних національних держав є контроль цього регіонального (в тому числі етнорегіонального) розмаїття задля збереження державної цілісності, котра може бути підірваною як із середини, так і ззовні. Саме цей імператив самозбереження спонукає національну державу набувати федеративних чи унітарних форм, комбінувати ці форми або ж змінювати їх. Тому річ не в регіональному розмаїтті, а в спроможності контролювати його засобами державної політики. Таке розмаїття завжди є даністю, натомість сильна національна держава не дається відразу з проголошенням державної незалежності.

Регіональне розмаїття держави має багато джерел, і геополітичне джерело лише одне з них. Проте, якщо йдеться про «політичний простір», то роль геополітики є визначальною. Такий простір формується внаслідок накладення національно-державних кордонів на глобальні геополітичні поділи. Останні постають осями, вздовж яких розташовуються регіони країни, стаючи (в разі складного геополітичного розташування самої держави) причетними до тих геополітичних формацій, які охоплюються національно-державними кордонами.

Україна має складне геополітичне розташування, що робить її політичний простір так само складним, а регіони причетними до тих

геополітичних формацій, частини яких охоплено національно-державними кордонами української державності. Так, регіони Північної України є причетними до геополітичної формації, що простягається від Північно-Східної Європи до Південного Уралу і включає переважно лісові зони. Саме на цих теренах визріли та утвердилися найпотужніші й історично найтриваліші слов'янські державності — російська та польська. Регіони центральної України є причетними до такої геополітичної формації, як Балто-Чорноморська вісь, вздовж якої у свій час розгорталася Київська Русь. Регіони Східної України є причетними до євразійського «земельного масиву» (континентальної Євразії). Регіони Південної України — до геополітичної формації, що включає рівнинні та степові євразійські обшири, які простягаються, в тому числі, через Приазов'я і Причорномор'я аж до Південно-Східної Європи. Саме цими землями різні кочові племена приходили на європейські терени. Нарешті, регіони Західної України є причетними до такої ключової геополітичної формації, як Центральна (Серединна) Європа або ж Міжмор'є. В більшості класичних геополітичних доктрин саме ця формація вважалася ключем до володіння Євразією, а отже, й світом⁷.

Складність політичного простору сучасної України особливо загострює питання політичного контролю цього простору. Українська держава є напівпериферійною середньою державою; новою незалежною державою; державою, в якій посткомуністична трансформація призвела до виникнення олігархічної політичної та економічної систем, а також неефективного, майже делегітимізованого і корумпованого державного механізму. Всі ці характеристики слід перемножити на складність геополітичного розташування України та відповідну складність її політичного простору. Тому на сьогодні зміцнення державного механізму є стратегічним імперативом та умовою виживання української держави, а найприйнятнішою формою її зовнішньої політики є нейтралітет і багатовекторність

Федералізм міг би стати цілком адекватною внутрішньополітичною відповіддю на регіональне розмаїття та складність внутрішньополітичного простору України. Однак — про який федералізм йдеться? Якщо це федералізм добровільний, що ґрунтується на ініціативі самих регіонів та чіткій регіональній ідентичності, то він є безперечним благом і прислужиться зміцненню національної державності. Якщо ж це федералізм вимушений — нав'язаний зі столиці чи спровокований олігархічними кліками — то нічого, окрім розбрату та деформації політичного простору, він не принесе. Нині можна лише констатувати, що регіональний профіль української держави ще не

вималювався. Зокрема, регіони України не виконали ту політичну роль, яку вони собі привласнили ще на початку сучасного етапу державотворення. Західні регіони так і не привнесли національної свідомості, а південні та східні так і не стали промислово-технологічним рушієм розвитку країни. Крім того, набув поширення інспірований ззовні псевдорегіоналізм. Зокрема, йдеться про штучний поділ України на Схід і Захід, який насправді є поділом цієї формально незалежної держави на дві сфери впливу.

¹ Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Пд. ред. В. Танчера. — К.: Абрис, 1996. — С. 81–82.

² Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. — К.: Юніверс, 2000. — С. 183, 185.

³ Morgenthau G. J. Politics Among Nations: The Structure for Power and Peace / Hans J. Morgenthau. — Fifth edition, Revised. — N. Y.: Alfred A Knopf, 1973. — P. 164–166.

⁴ Челлен Р. Государство как форма жизни / Пр. с швед. и примеч. М. А. Исаева; предисл. и примеч. М. В. Ильина. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 137, 267.

⁵ Там само. — С. 216, 217, 225.

⁶ Там само. — С. 149–150.

⁷ Макиндер Х. Дж. Географическая ось истории / Пер. М. Тимофеев // Классика геополитики, XX век: Сб. / Сост. К. Королев. — М.: АСТ, 2003. — С. 12, 14, 20, 21, 24–27.

Тетяна Панченко

ПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА В СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН: ОГЛЯД КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

T.Panchenko. Region political science in the system of regional and political sciences: review of conceptions. The article attempts to define a place of political regional science in system of regional and political sciences, as well to systemize of its conceptions. Analysis of different regional and political disciplines specifies a subject of political regional science, which studies social and political relations between the center and regions as well political processes in regions. It is determined discipline's conceptions that bases on explanation of territory and sovereignty phenomenon.

Політична регіоналістика як наукова дисципліна, що вивчає регіон як складне соціально-економічне і політичне утворення, будучи відносно молодою галуззю наукового знання, набуває визнання на Заході і в Росії. Зароджена після Другої світової війни, коли світове державне будівництво почало пошук удосконалення демократичних форм влади, сьогодні під впливом, з одного боку, інтернаціоналізації, з іншого — локалізації суспільного життя, що спричиняють передання частки державного суверенітету на наддержавний і субнаціональний (регіональний) рівні, вона відчуває новий імпульс для стрімкого розвитку.

Значний інтерес до політичної регіоналістики виявляють у своїх працях російські дослідники — І. Бусигіна, В. Гельман, Н. Медведєв, В. Риженков, Р. Туровський та ін., вітчизняні дослідники — С. Бугай, З. Варналій, Я. Верменич, М. Долішній, В. Кравців, М. Лендел, В. Лісничий, Г. Макаров, І. Студеннікова та ін. При цьому далеко не усі вони поділяють думку про статус політичної регіоналістики як окремої науки, вважаючи, що вона є спробою діалогу між регіональними напрямками, що існують у межах різних дисциплін. Наша публікація *націлена* на визначення місця і ролі політичної регіоналістики в системі регіональних та політичних наук та систематизацію основних концептуальних підходів, на які спирається ця наукова дисципліна.

Визначаючи роль політичної регіоналістики в системі наук про регіони та політику, слід зазначити, що первинним, базовим поняттям, яке окреслює обширну галузь досліджень, об'єктом яких є регіон, виступає поняття «*регіональних досліджень*». Будь-яке дослідження можна вважати регіональним, зазначає російський регіоналіст Р. Туровський, у тому разі, якщо воно спирається принаймні на один з двох принципів: принцип диференціації, який передбачає вивчення регіональних розбіжностей одного й того ж явища; принцип локалізації, який передбачає вивчення чітко визначених та обмежених місцевістю комплексів різних явищ в їх взаємозв'язку¹. Отже, просторовий вимір явищ будь-якого походження становить предмет регіональних досліджень.

Регіональні дослідження соціально-гуманітарного профілю об'єднує поняття «*регіональної науки*» (region science), яка вивчає просторовий вимір соціальних, економічних, політичних та поведінкових явищ, або «*регіоналістики*» (слово є результатом словотворення, що відбулося в слов'янських мовах, отже, не має прямого перекладу на інші мови).

Таким чином, *регіоналістика* являє собою сукупність дисциплін і напрямів, методологічних підходів та методичних прийомів,

об'єктом дослідження яких є регіон. До них належать: регіонаознавство, регіонологія, а також регіональна економіка, регіональна етнографія, регіональна соціологія, регіональна демографія, регіональне природовикористання тощо.

Досить популярним напрямом досліджень є *регіонаознавство* — галузь наукових знань, яка вивчає територіальну організацію господарства і життєдіяльності населення. Вона має на меті вивчення специфіки соціально-економічного, політичного, культурного, етноконфесійного, природного, екологічного розвитку соціально-економічних регіонів усіх рівнів². У зв'язку з тим, що предметне поле регіонаознавства охоплює широкий спектр питань теорії та практики розвитку макро-регіонів світу, регіонаознавство не завжди відносять до регіоналістики.

Науковою дисципліною, що вивчає особливості розвитку регіону як частини країни, вважають *регіонологію*. Її визначають як науку, що вивчає закономірності системного, економічного, соціального, політичного, духовного функціонування і розвитку територіальних соціумів, форми і методи регулювання цих процесів. Вона досліджує системність цілісного відтворення соціального життя на конкретній території³.

Інші напрями досліджень зазвичай є субдисциплінами, теоріями середнього рівня економіки, соціології, етнографії, демографії, політології та ін. Водночас усі вони є складовими регіональної науки та орієнтуються у своїх дослідженнях на міждисциплінарні підходи.

У межах політичної науки близьким напрямом досліджень виступає *політична географія*, яка вивчає просторову організацію політичного життя, територіальне сполучення політичних сил, вплив географічного фактора на політику та політичні інституції⁴. Вважають, що саме у її лоні зародилася політична регіоналістика, так само як геополітика й електоральна географія. Але сьогодні політична регіоналістика виступає як самостійна щодо політичної географії дисципліна. Якщо політична географія робить акцент на застосуванні спеціальної методології, що розроблена в теоретичній географії, то політична регіоналістика, будучи частиною регіональної і політичної науки, робить акцент на політичних інститутах, явищах та процесах, які виступають об'єктом політології, передбачаючи комплексне використання географічних і політичних методів.

До того ж, політична регіоналістика є близькою до такого напрямку політичної науки, як *порівняльна політологія*, в основі якої лежить виявлення подібностей або відмінностей політичних інститутів процесів і явищ з метою їх кількісної й якісної характеристики, класифікації, впорядкування і практичного використання в іншому

соціополітичному середовищі⁵. Більше того, політичну регіоналістику іноді розглядають як частину порівняльної політології, відмінність якої полягає у рівні порівняльних досліджень (якщо порівняльна політологія займається кроснаціональними дослідженнями, то політична регіоналістика — кросрегіональними)⁶.

Поряд із категорією політична регіоналістика вживають поняття *регіональна політологія*. Остання орієнтована на регіональні дослідження, що використовують принцип прямого перенесення політичних методів на рівень окремих регіонів. Тому предметна галузь «регіональної політології» є більш вузька, ніж відповідна галузь «політичної регіоналістики».

Нарешті, характеризуючи *предмет* політичної регіоналістики як наукової дисципліни, слід зазначити, що вона об'єднує дослідження як макрополітичних процесів на регіональному й місцевому рівнях (вивчення динаміки політичних процесів, режимів, формування еліт, характеру розташування політичних сил, політичної поведінки тощо), так і специфічних аспектів регіонального й місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонаціонального масштабу. Р. Туrowsький у зв'язку з цим вказує на вертикальний та горизонтальний виміри політичної регіоналістики. У межах першого досліджуються політичні відносини між центром і регіонами, а у межах другого — політичні процеси та явища у самих регіонах⁷. При цьому, комплексні зв'язки явищ на певній території не дозволяють розглядати обраний об'єкт у відриві від інших, політичні явища — у відриві від економічних і культурних. Тому використання міждисциплінарного підходу у вивченні політичних процесів у регіональному розрізі виступає важливою ознакою політичної регіоналістики.

Концептуальні підходи, на яких ґрунтуються політико-регіональні дослідження, спираються на пояснення території і суверенітету як двох невід'ємних атрибутів держави. Йдеться, з одного боку, про концепції просторових систем та політико-територіальної організації суспільства, з іншого боку — про теорії суверенітету і розподілу влади. Перші пояснюють природу територіальності та причини регіоналізму, другі — вплив регіональної структури держави на функціонування політичних інститутів.

Територія як невід'ємний атрибут держави вивчається рядом концепцій переважно політико-географічного походження, які орієнтовані на дослідження 1) неоднорідності (гетерогенності) території; 2) ієрархічності території; 3) еволюції території.

На першому аспекті акцентується увага у межах просторово-часового підходу, витоки якого пов'язують з іменами К. Ріттера, А. Геттне-

ра. Зокрема, німецький географ А.Геттнер на основі ідей І. Канта і К. Ріттера про «заповнення простору» створив хронологічну концепцію (науку про місцевість). Суть її полягає у тому, що географія досліджує території різного розміру лише з просторової точки зору, тобто з точки зору взаємодії об'єктів різного походження в певний час, що її «наповнюють».

Пізніше проблеми просторових закономірностей вивчали як іноземні, так і радянські вчені, передусім автор *концепції позиційного принципу* Б. Родоман⁸. Відповідно до цього принципу суттєві властивості об'єктів (у тому числі політичні) залежать від їхнього положення у просторі. Б. Родоман виходив з того, що існує «локальний оптимум», у якому усі об'єкти знаходяться під впливом сили («позиційного тиску» або «тиску місця»). Ця сила виникає у тому разі, якщо об'єкти не перебувають у точці свого територіального оптимуму й змушує об'єкт переміщуватися у просторі. Як наслідок, найбільш активні об'єкти змінюють своє положення, а непристосовані до змін об'єкти зникають.

Напрямок регіональних досліджень, пов'язаний з ієрархією територіальних об'єктів, передбачає дослідження таких відносин між ними, що призводять до співпорядкування. Ці дослідження спираються на концепції центротворення і перифералізації, на яких ми зупинемося далі, а також уявлення про державу як таксономічну категорію політичного простору. Виявляється, що таксономічна теорія класифікації складних галузей дійсності, що мають ієрархічну будову, може бути застосована до політичного простору. Виокремлення таксонів різного рівня та масштабу у політичному просторі передбачає побудову ієрархії за схемою макрорівень — мезорівень — мікрорівень, де макрорівню відповідає глобальний рівень існування територіальних макроструктур світового масштабу, мезорівню — рівень окремої держави, а мікрорівню — субнаціональні та локальні рівні у межах певної держави. Саме субнаціональні політичні структури знаходяться у центрі уваги політичної регіоналістики.

Для третього напрямку регіональних досліджень, який орієнтований на вивчення процесів еволюції території, беручи до уваги структуру неоднорідності та ієрархічності, що змінюється у часі, може бути корисна методологія, що напрацьована у межах *функціоналістського підходу*, що представлений Ж. Готтманом і Р. Хартшорном. Вони розглядають державу як консолідовану територіальну систему і шукають фактори цієї консолідації і способи підтримки територіальної цілісності і стабільності. Концепція Ж. Готтмана розглядає динаміку національних політичних систем у контексті двох процесів — фрагментації й інтеграції. Перший передбачає різного роду взаємодію,

обмін ідеями, людьми, товарами і викликає нестабільність; другий уособлює собою систему символів, державну ідеологію, яка, як відомо, посилює стабільний порядок⁹. Такий підхід до держави дозволяє розглядати національну політичну систему як мозаїчне утворення, що складається із регіонів. Аналіз внутрішньодержавного різноманіття розкриває дроблення національних політичних систем на регіони, акцентуючи їх фрагментацію. З іншого боку, існування будь-якої держави як єдиного цілого, крім державного примусу, забезпечується за допомогою інтегративної ідеології і взаємної зацікавленості регіонів один в одному. Отже, кожна держава, відповідно до функціоналістського підходу, є системою, регіони якої перебувають у стані динамічної рівноваги, і інтеграція врешті-решт переважає над фрагментацією.

Окрім того, можна виокремити низку концепцій, які пояснюють природу та еволюцію політико-територіальних розшарувань економічними або (та) культурними факторами.

Економічний детермінізм у поясненнях неоднорідності та ієрархічності території держави властивий *марксизму*. К. Маркс і Ф. Енгельс головним фактором, що визначає територіальне розташування політичних сил, вважали зміни і розбіжності у способі виробництва. Продовжуючи марксистську традицію, радянська політична географія у територіальних розбіжностях вбачала провідну роль виробництва, не залишаючи поза увагою «надбудовні» процеси (особливості розміщення національних і релігійних меншин, певних соціальних груп тощо).

До культурного детермінізму тяжіє цивілізаційний підхід у поясненні політико-територіальних проблем, а саме — концепція «зіткнення цивілізацій» відомого американського політолога С. Гантінгтона. У однойменній праці автор обґрунтовує неминучість зіткнення цивілізацій і конфліктів за лініями їх розломів, які, на думку вченого, розгортатимуться на мікро- і макрорівні. Політичну регіоналістику цікавить мікрорівень, тобто зіткнення цивілізацій як загроза внутрішньої стабільності держави. Це припущення стосується держав, які у своїй класифікації дослідник визначає як «розколоті» і «розірвані». «Розколоту» країну, де основні групи належать до двох або більше цивілізацій, сили відштовхування розколюють на частини, які притягаються до цивілізаційних магнітів інших суспільств. «Розірвана» країна, за Гантінгтоном, має одну пануючу культуру, що співвідноситься з однією цивілізацією, але її лідери прагнуть до іншої цивілізацій. На відміну від людей з «розколотих» країн люди з «розірваних» країн погоджуються з тим, хто вони, але не погоджуються з тим, яку цивілізацію вважати своєю¹⁰.

Серединним підходом, який враховує як економічні, так і культурні фактори в поясненні внутрішньодержавних відносин, можна вважати концепції структури просторових систем за моделлю «центр — периферія». Одні автори наголошують на провідній ролі економіки у відносинах центру і периферії, інші — культури, треті враховують обидва фактори.

На провідній ролі економічного чинника внутрідержавної ієрархізації наголошують автор теорії поляризованого розвитку Ф. Перру, класик теорії «центр-периферія» Дж. Фридман, а також засновник теорії внутрішнього колоніалізму М. Гехтер. Зокрема, ієрархічність територій держави, за М. Гехтером, визначається спеціальними індикаторами: сировина, яку виробляє периферія і переробляє центр; міграційні потоки, які постачає до центру периферія у вигляді некваліфікованої робочої сили, отримуючи в обмін слабкий потік фахівців, що займають провідні позиції на периферії. Формальні показники поліпшення соціальних умов на периферії тлумачаться як свідчення «турботи» центру про відтворення робочої сили. Ієрархічність територіальної структури стимулює етнічну конфліктність на його периферії, що зумовлює виникнення етнорегіональних рухів¹¹.

У дослідженнях за схемою «центр — периферія» Е. Шилза центром названа та частина суспільства, де зосереджена влада, а периферією — та частина суспільства, над якою влада здійснюється. Центр, за автором, є «явищем царства ідеалів і цінностей», його система цінностей має консенсусне значення, хоча прихильність до неї стає розмитою на периферії¹². Отже, Шилз не лише акцентує увагу на вирішальній ролі еліти у процесі ієрархізації, але й суттєво тяжіє до культурного детермінізму у поясненні внутрішньодержавних взаємин.

У культурологічну площину дію моделі «центр-периферія» переводить теорія розповсюдження політичних інновацій Т. Хегер-странда. Він вважає, що центр виробляє інноваційну політичну культуру, а периферія відтворює традиційну політичну культуру, старі, звичні зразки. Розповсюдження нових явищ політичного життя упродовж території або «дифузія інновацій» відбувається неоднаково: вони можуть, так би мовити, «захоплювати все більшу територію» або «проходити повз»¹³.

Економіка і культура у дослідженнях структури просторових систем за моделлю «центр-периферія» поєднана у концепції державного будівництва С. Роккана¹⁴. Вона побудована на твердженні, що центроутворення і перифералізація — два базові процеси, які відбуваються у просторових системах. Центри С. Роккан визначає як привілейовані місцевості на території, що мають такі ознаки: наявність володарів

військових, адміністративних, економічних та культурних ресурсів; проведення зборів людей для ритуальних церемоній з метою підтвердження своєї лояльності; найбільша пропорція економічно активного населення, що займається обробкою й обміном інформації. Окрім того, центри — це місцевості, що надають послуги, та вузлові пункти комунікаційної мережі. Вони виконують функції політичного контролю, економічного володарювання та культурної стандартизації. Периферія, за С. Рокканом, навпаки, залежна, контролює, у кращому разі, лише свої ресурси та відчуває вплив випадкових факторів навіть на віддалених ринках, вона ізольована від усіх інших територій, крім центральної, й мало сприяє комунікаційному потоку всередині території, її культура малозначуща, фрагментарна й обмежена. У всіх цих сферах периферія залежить від одного (моноцефальні структури) або кількох центрів (поліцефальні структури).

Сучасний американський вчений І. Валлерстайн, відомий як засновник світ-системного підходу, пропонує потрібну стратифікацію території: «центр–напівпериферія–периферія». Напівпериферія розглядається ним як проміжна ланка між центром і периферією, поєднує риси першого і другого, експлуатується ядром, але експлуатує периферію. Використовуючи тріаду Валлерстайна «центр–напівпериферія–периферія», структура країни має такий вигляд: керівний центр (столиця), субцентри або адміністративні центри, які мають обмежені функції самоврядування, і підлегла периферія, де функції місцевого самоврядування ще більш обмежені.

Інший спектр концепцій, пов'язаний з інтерпретацією класичної теорії політичного суверенітету та вертикального розподілу влади, становить інтерес для політичної регіоналістики з точки зору пояснення впливу регіональної структури держави на функціонування політичних інститутів.

Класична *теорія політичного суверенітету*, що базується на уявленнях Ж. Бодена, Ж.-Ж. Руссо та Т. Гоббса і становить основу сучасного розуміння суверенітету як верховенства влади всередині країни та її незалежність від влади будь-якої іншої держави, була суттєво переосмислена у працях А. де Токвіля, О. Гамільтона, Дж. Джея, Дж. Медісона, Т. Джеферсона та В. Острома. Для них суверенітет уже не є чимось неподільним та невідчужуваним, а навпаки, заради втілення в життя демократичного ідеалу він має бути поділеним таким чином, щоб жодний інститут, посадова особа чи рівень урядування не мали необмежених повноважень. Таким чином усі ці автори доводять необхідність децентралізації влади і її вертикального розподілу, будуючи свої аргументи передусім на прикладі досвіду

Сполучених Штатів. Зокрема, американський просвітител ь Т. Джефферсон систему управління державою вбачав як єдність різних рівнів: 1) загальної федеральної республіки для усіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики; 2) республіки штату, що має відношення виключно до наших громадян; 3) окружної республіки, що опікується справами та інтересами округу; 4) районної республіки для дрібних, але водночас важливих місцевих питань¹⁵. Усі ці рівні поєднуються, за Джефферсоном, завдяки тому, що кожному громадянину особисто доручається управління народними справами.

Спроби перенесення ідеї вертикального розподілу влади в умови унітарної країни здійснювалися М. Даймондом та іншими. В цьому ж руслі спрацьовує теорія співсуспільної демократії А. Лейпхарта¹⁶, яка пропонує рецепт політичної стабільності у багатоскладовому суспільстві — суспільстві, що розділене «сегментарними протиріччями», які існують там, де політичні протиріччя збігаються з лініями соціального розділу суспільства. Згідно з Лейпхартом, вертикальний розподіл влади за умов співсуспільної демократії відцентрові тенденції, характерні для багатоскладового суспільства, урівноважує установками на взаємодію і відповідну поведінку лідерів різних сегментів суспільства. При цьому розподіл влади поширюється не лише на формальні гілки влади, але й на неформальні політичні підструктури (партії, групи інтересів, засоби комунікації). Запорука стабільності, за Лейпхартом, полягає у частково збіжній належності.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що регіон є об'єктом дослідження багатьох дисциплін і напрямів, методологічних підходів та методичних прийомів, які об'єднує категорія «регіональні дослідження». Регіональні дослідження соціально-гуманітарного профілю об'єднуються поняттям «регіональної науки» або «регіоналістики», яка вивчає просторовий вимір соціальних, економічних, політичних та поведінкових явищ. При цьому регіон виступає об'єктом та рівнем політичного аналізу виключно у предметних межах політичної регіоналістики. Вона об'єднує у собі дослідження як макрополітичних процесів на регіональному й місцевому рівнях, так і специфічних аспектів регіонального й місцевого управління, пов'язаних із процесами загальнонаціонального масштабу.

Концептуальні підходи, на основі яких базується політична регіоналістика, спираються на пояснення двох невід'ємних атрибутів держави і території і суверенітету. Перші концепції просторових систем та політико-територіальної організації суспільства орієнтовані на дослідження неоднорідності, ієрархічності території та еволюції території й тією чи іншою мірою враховують економічні або (і) культурні

фактори у поясненні природи та підвалин регіональності, причини виникнення регіоналізму і передумов регіоналізації. Другі інтерпретації теорії суверенітету та розподілу влади доводять необхідність децентралізації влади і її вертикального розподілу, визначаючи тим самим вплив регіональної структури держави на функціонування політичних інститутів.

¹ Туровский Р. Политическая регионалистика: Учебное пособие. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006.

² Богорад О.Д. Регіональна економіка: Словник-довідник / О. Д. Богорад, О.М. Тевелєв, М. В. Підмогильний. — К., 2004. — С. 231.

³ Там само.

⁴ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. — [2-е вид., доп. і перероб.]. — К.: Генеза, 2004.

⁵ Там само. — С. 526—527

⁶ Туровский Р. Политическая регионалистика: Учебное пособие. — М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2006. — С. 25.

⁷ Там само — С. 21.

⁸ Родоман Б. Б. Территориальные ареалы и сети: Очерки теоретической географии. — Смоленск: Ойкумена, 1999. — С. 77.

⁹ Gottman J. The political partitioning of our world: an attempt at analysis / J. Gottman // World politics. — 1952, №4, — P. 512—519.

¹⁰ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. — М., 2003. — С. 209.

¹¹ Hechter M. Internal Colonialism: the Celtic Fringe in British National Development/ M. Hechter. — London, Routledge, 1975.

¹² Цит. за: Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы // ПОЛИС. — 1992. — №12. — С. 223.

¹³ Hagerstand T. The Propagation of the innovation waves / T. Hagerstand // in Readings in Cultural Geography. Ed. by Philip L. Wagner and Marvin W. Mikesell. Chicago and London, The University of Chicago press, 1962.

¹⁴ Див.: Роккан С. Измерение процессов формирования государства и создания нации: возможная парадигма для исследования вариаций в пределах Европы // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. — Харьков: Константа, 2005. — С. 182—217.

¹⁵ Цит. за: Сытин А. Г. Политическая философия демократии: вклад Томаса Джефферсона // ПОЛИС. — 2008. — № 1. — С. 158.

¹⁶ Див.: Лейпхарт А. Многосоставные общества и демократические режимы. — С. 217—225.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ: ХАРАКТЕР ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ

S. Biloshytskyu. The national sovereignty under conditions of global challenges: character of transformation and perspectives of democratization. The article presents the analysis of the role of elite clubs in the power system and the state policy formation in liberal-democratic society. The evolution of functions of such clubs from the time of their establishment up to now is studied. The degree of accordance of the elite clubs and the state interaction character to the normative canons of the liberal-democratic ideology is defined.

Дослідження проблем трансформації влади в сучасній Україні передбачає адекватне уявлення політикуму та наукового співтовариства про особливості трансформації та функціонування системи влади сучасних країн світу під впливом існуючих глобальних викликів. У загальному вигляді проблема полягає в тому, що згідно з нормативним значенням ліберально-демократичної ідеології ствердження доктрини національного суверенітету виступає передумовою демократичного розвитку суспільства, проте під впливом численних викликів глобального характеру у світі фіксується стійка тенденція до поступової втрати державами національного суверенітету, що ставить на порядок денний питання про здатність ліберальної демократії пристосуватися до нових обставин.

Деякі аспекти зазначеної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як У. Бек, Ф. Фукуяма, Ф. Закарія, В. Хаттон, Дж. Сорос, О. Дугін, В. Іноземцев, М. Делягін, О. Панарін, О. Зінов'єв та інші. Однак вказані дослідники розглядали лише певні аспекти цього питання, уникаючи широкого науково-критичного погляду на загальний стан проблеми.

Таким чином, завдання статті — проаналізувати характер впливів на національну державу факторів глобального характеру; визначити напрям трансформації доктрини національного суверенітету під впливом зазначених чинників; окреслити в теоретико-методологічній площині завдання подальшого дослідження ступеня відповідності виявлених трансформацій нормативним канонам ліберально-демократичної ідеології.

Саме поняття «суверенітет» з'явилося внаслідок подолання суспільством стану, який був описаний Т. Гоббсом як «війна всіх проти

всіх». Далі розпочався процес етногенезу, в рамках якого й розвила-ся теорія суверенітету. Принцип суверенітету суспільств із єдиними етнічними коріннями, вважає В. Галецький, у найзагальнішому вигляді розглядався «як вимога однієї групи людей до всіх інших груп людей за жодних умов не втручатися в їхні справи»¹. Надалі суверенітет став критеріальним атрибутом держави.

Ця обставина юридично вперше була закріплена Вестфальським мирним договором, що був підписаний у 1648 р. по завершенні Тридцятирічної війни, в ході якої було знищено майже 30% населення Центральної Європи. Згідно з договором, у політичному плані «суверенна держава» (яка характеризується монополією на легітимне застосування насильства в певних територіальних межах) визнавалася як базова одиниця міжнародних відносин, яка також уособлювала верховну владу для своїх громадян. Вважалося, що одна держава може вступити у війну з іншою тільки для досягнення власних інтересів, але не через якісь внутрішні події на чужій території.

У XVIII та XIX ст. у Європі остаточно затвердилися національні держави, а національні кордони встановлювалися по природно-географічних рубежах з урахуванням мовних ознак. Європейська система оформилася в комплекс національних держав, а доктрина національного суверенітету (невтручання у внутрішні справи інших країн) стала нарижним каменем міжнародної політики². На думку Е. Етціоні, повага до національного суверенітету значно зміцнилася в середині XX ст., чому сприяли дві обставини: жахи Першої і Другої світових війн, а також розпад імперій і розростання національно-визвольного руху, що охопили Латинську Америку і Європу (під час відділення балканських країн від Австро-Угорської імперії), а потім поширилися в Азії й Африці — поки не залишилося жодної імперії³. З цього часу доктрина національного суверенітету зайняла тривке місце як фундаментальна основа сучасної теорії політичної та державної влади взагалі і теорії ліберальної демократії зокрема.

Слід зазначити, що принцип національного суверенітету завжди піддавався деяким обмеженням. На думку Р. Шайхутдінова, про принципову неможливість здійснення абсолютного суверенітету свідчать такі чинники методологічного характеру: по-перше, обмежує суверенітет наявність інших суверенітетів. Приміром, суверенітет тієї або іншої держави «перебуває в певних відносинах з іншими основними загальновизнаними принципами міжнародного й конституційного права». По-друге, на тому самому прикладі державного суверенітету можна помітити все більший розвиток і посилення різних трансдержавних, транснаціональних організацій (ООН, ЄС, ВТО та

ін.), що веде до того, що границі суверенітету окремої держави дедалі чіткіше фіксуються й визначаються, в тому числі в рамках договірних відносин. Фактично сучасна держава багато в чому відмовляється від суверенітету на користь тих або інших вигод⁴.

Незважаючи на принципову неможливість досягнення абсолютного національного суверенітету, вже на початку ХХ ст. високий прогресуючий ступінь його втрати більшістю держав дозволив Г. Кіссінджеру заявити, що «вестфальський порядок переживає системну кризу»⁵, а Е. Етціоні — стверджувати, що «світ повертається в довестфальську еру»⁶. Про це свідчить хоча б той факт, що провідні ліберальні демократії світу — США та багато європейських держав все частіше відкидають принцип невтручання у внутрішні справи інших країн, використовуючи різні моральні, юридичні та соціально-економічні приводи.

Цілий ряд політологів зафіксували нову тенденцію в міжнародній політиці й глобальних політичних трансформаціях, що припускає перенесення реальних центрів влади з рівня національної держави на наднаціональний і регіональний рівні. Як виявляє Г. Кіссінджер, «у багатьох частинах світу національна держава, що поки залишається одиницею політичної відповідальності, підпадає під вплив двох протилежних тенденцій: або розпадається на етнічні компоненти, або розчиняється в більших регіональних об'єднаннях»⁷. Ф. Закарія стверджує, що «влада вислизає з рук суверенних держав у всіх напрямках — угору, вниз і на всі боки», маючи на увазі, що паралельно з наднаціональними й регіональними центрами влади державу послаблюють і національні інститути громадянського суспільства⁸. Соціолог О. Тоффлер констатує, що одні сили прагнуть перевести політичну владу з рівня держави-нації на рівень внутрішньонаціональних регіонів і груп. Інші сили намагаються підняти її на рівень міжнаціональних агентств і організацій. Як наслідок — «ці сили, складаючись, ведуть до розпаду високотехнологічних націй на більш дрібні й менш сильні одиниці»⁹.

Російський філософ О. Дугін відзначає, що якщо раніше більшість сперечань щодо нової геополітичної картини світу була зосереджена навколо трьох фундаментальних категорій: «держава-нація», «регіон» і «Великий Простір», то сьогодні все більше аналітиків вважають, що категорія «держави-нації», тобто традиційної нейтралістської держави, «взагалі зжила себе й що варто зробити акцент саме на двох інших модальностях — на регіоналізмі й навіть автономізмі, з одного боку, і на континентальному об'єднанні регіонів у єдиний блок — з іншого»¹⁰. А англійський соціолог Р. Робертсон для позначення цього

двоякого процесу запропонував термін «глокалізація». Він стверджує, що глобальні й локальні тенденції, в остаточному підсумку, взаємно доповнюють і проникають один в одного, хоча в конкретних ситуаціях можуть зіткнутися¹¹.

Ситуація, що склалася, радикально трансформує трактування статусу національних держав. З одного боку, через активізацію регіональних рухів самих національних держав дедалі більше. З іншого — вони втрачають свою, колись повну, владу над економікою, політикою й культурою своїх народів і, відповідно, право представляти їх на міжнародній арені. Як відзначив Р. Даль, розширення сфери наднаціональної діяльності звужує можливості громадян держави вирішувати життєво важливі для них проблеми через свої національні засоби правління. В свою чергу, в міру цього, «системи правління окремих країн зводяться до місцевих»¹². Ту ж тезу проводить і російський соціолог Н. Покровський, який відзначає, що посилення «позанаціональних сил» приводить до перехоплення частини представницьких повноважень національних держав. Поряд із цим «глобальні спільноти» не можуть вникати в рішення всіх місцевих (локальних) проблем і цю функцію делегують національним урядам. Таким чином, робить висновок соціолог, «в обслуговуванні локальних потреб» саме й полягає «нова місія» національних держав¹³. Ще простіше охарактеризував нову роль держави С. Перслегін: «Сучасна держава деактуалізується: вона починає відігравати роль регіональної філії якоїсь граничної корпорації»¹⁴.

Безумовно, падіння ролі національних держав і ослаблення їхнього суверенітету пов'язане з бурхливим розвитком сфери наднаціональних, або глобальних, відносин, викликаних цілим рядом причин й обставин. На думку німецького соціолога У. Бека, серед головних чинників, що підтримують феномен глобальності, можна виділити: 1) розширення географії й наростаючу щільність контактів у сфері міжнародної торгівлі й фінансових ринків; 2) триваючу інформаційну й комунікаційно-технологічну революцію; 3) популяризацію вимог дотримання прав людини; 4) глобальний характер розвитку інфраструктури масової образотворчої культури; 5) посилення ролі у світовій політиці транснаціональних гравців (концернів, МНПО, ООН і т. д.); 6) глобалізацію злиденності; 7) повсюдне руйнування навколишнього середовища; 8) сплеск транскультурних конфліктів на місцях¹⁵.

Російський дослідник В. Іноземцев серед причин кризи національних держав і розквіту наднаціональних відносин виділяє: 1) концентрацію й централізацію виробництва та капіталу; 2) різку інтенсифікацію взаємодії між окремими громадянами й інститутами націй-держав;

3) перенесення акцентів в ідеології й зовнішній політиці західних країн на гуманітарні аспекти та проблему прав людини; 4) дискредитацію моделі суверенного державного устрою в периферійних регіонах¹⁶. На думку ж політолога А. Уткіна, основними факторами, що сприяють втраті національного суверенітету, можна вважати: 1) падіння рівня патріотизму населення більшості країн; 2) зростаючий тиск недержавних організацій; 3) економічну експансію великих корпорацій; 4) трудову еміграцію жителів бідних країн у багаті; 5) етнічне самоствердження народів, позбавлених державності¹⁷.

Ряд дослідників звертають увагу лише на окремі аспекти цієї проблеми. Так, Е. Етціоні вважає, що головним приводом зниження ролі національного суверенітету виступає погроза широкомасштабного тероризму й застосування зброї масового знищення державами-ізолятами або терористами¹⁸. Г. Кіссінджер відводить цю роль наростаючій стурбованості «громадянськими війнами, етнічними конфліктами й всім тим, що сьогодні становить поняття «порушення прав людини»¹⁹. Е. Зандшнайдер виявляє причини слабкості національних держав у стрімкому піднесенні «супра- та транснаціональних гравців», здатних акумулювати значні матеріальні й технологічні переваги перед окремими суверенними суспільствами²⁰. Л. Туроу вважає, що державний суверенітет послабляється міжнародними економічними силами, які створюють «інший світ, де наднаціональні геоекономічні сили диктують економічну політику національним державам» і позбавляють національні уряди «багатьох традиційних важелів економічного контролю»²¹. Ф. Уебстер, погоджуючись із попередньою позицією, наполягає на тому, що самі національні держави «розмінюють» свій суверенітет, аби виграти конкурентну боротьбу за іноземні інвестиції й прихильне ставлення до себе з боку ТНК і глобальних фінансових інститутів²². Ф. Фукуяма вважає, що ключовим фактором підризу принципу національного суверенітету виступає адміністративно-організаційна слабкість більшості держав, що виникли останнім часом на осколках колишніх імперій. Це примушує коаліцію таких провідних країн світу, як США, Японія, Австралія, Нова Зеландія й країни Євросоюзу, поширити «міжнародну імперську владу» на всю «слаборозвинену» частину світу²³. В розвиток цієї тези О. Тоффлер підкреслює, що серед усіх сьгоднішніх членів ООН приблизно в одній третині існує серйозна загроза з боку повстанських рухів, дисидентів або урядів у вигнанні. Ці держави «зіптовхуються з донаціональним трайбалізмом — хоча й під гаслом національної незалежності». Відповідно, щоб уникнути перспективи виникнення близько 5 тис. нежиттєздатних етнічних держав, світове співтовариство змушене вибудувувати

нові наднаціональні схеми розв'язування внутрішніх конфліктів, що мають місце в суверенних державах²⁴. Іншою важливою причиною ослаблення національного суверенітету О. Тоффлер вважає різке посилення позицій таких «ненаціональних сил», як міжнародний бізнес, транснаціональні громадські організації й релігійні рухи²⁵.

Дискусія про місце і роль національного суверенітету в сучасних умовах сформувала ціле покоління «політичних реалістів», які виправдують обмеження цього суверенітету на користь рішення практичних завдань виживання людства або торжества якихось універсальних ідей. Так, Ж. Атталі обґрунтовує необхідність обмеження національного суверенітету заради розв'язання цілого ряду глобальних проблем. Він констатує, що інститути глобальної влади майбутнього «повинні встати на більш високий рівень міжнародної організації й отримати істинну наднаціональну владу ... планетарну політичну владу, що здатна визначати необхідні критерії в тих регіонах, у яких саме виживання людей поставлене на карту». Ці інститути, вважає він, необхідні принаймні у п'ятьох основних сферах людського існування. Вони будуть вирішувати питання, пов'язані з недоїданням, токсичними газами, генною інженерією, озброєннями й наркотиками²⁶.

Відомий американський неоконсерватор Р. Каган, у свою чергу, вважає, що кожна держава повинна скласти певний іспит на право володіння національним суверенітетом: «У ХХІ столітті суверенні права треба заслужити». Цей іспит припускає здатність уряду контролювати свою територію й проводити відповідальну політику в сфері міжнародної безпеки. В іншому разі міжнародні організації повинні прийняти утвердження на міжнародній арені принципу: «держави, що надають свою територію для сил, що дестабілізують світовий устрій, не повинні вважати свій суверенітет чимось, що саме собою розуміється»²⁷.

Впливовий американський фінансист Дж. Сорос взагалі оголошує національний суверенітет анахронізмом, що вносить напругу у відносини між сучасною державою-нацією й універсальними принципами свободи, рівності й братерства. Наприклад, відзначає він, суверенітет може захищати репресивні режими від втручання ззовні, що ущемляє права самих громадян суверенної держави²⁸. Фінансист навіть запропонував формулу подолання національного суверенітету шляхом протиставлення йому принципів народного суверенітету. Він констатує, що Вестфальський мирний договір фактично делегував здійснення національного суверенітету правлячим монархічним династіям. Після Французької революції й падіння монархічних режимів у Європі суверенітет перейшов до народу, але на практиці він потрапив до держави в особі уряду. Вважається, що громадяни делегують його

уряду через виборчий процес. Однак, акцентує увагу Дж. Сорос, якщо демократичний уряд зловживає довіреною йому владою, ці зловживання серйозні, а люди не мають змоги виправити становище, «втручання ззовні цілком виправдано. Міжнародне втручання нерідко — єдина надія для гноблених»²⁹.

Коментуючи подібні позиції супротивників національного суверенітету, російський політолог О. Панарін звертає увагу на те, що до нової системи відкритого світу різні народи й країни підійшли неоднаково підготовленими, значно відрізняючись за своїм економічним, воєнно-стратегічним та соціокультурним потенціалом. Не випадково, відзначає він, що найбільш послідовними адептами глобального світу, які пропагують ідею єдиного відкритого суспільства без бар'єрів і кордонів, сьогодні виступають найбільш розвинені та могутні країни, що вбачають в ослабленні колишніх суверенітетів нові можливості своєї економічної, геополітичної і соціокультурної експансії. Навпаки, менш розвинені й захищені країни дотепер схильні розглядати національні кордони та суверенітети як захисний засіб від цієї експансії, як основу протекціоністських стратегій³⁰.

Незважаючи на різні методологічні підходи, вищезгадані та інші суспільствознавці наполягають на тому, що сфера глобальних економічних і політичних відносин знайшла якусь первинність стосовно сфери традиційної державності. Деякі функції і повноваження суверенних держав у сферах вироблення зовнішньої й внутрішньої політики, що раніше відводилися урядам, переходять до наднаціональних (глобальних) структур керування, серед яких виділяються: міждержавні союзи; військові блоки; глобальні еліти; фінансові інститути; транснаціональні корпорації; міжнародні політичні, суспільні, релігійні й етнічні організації; структури глобальної організованої злочинності; терористичні організації, глобальні ЗМІ й т. п.

Значні трансформації, яких зазнає національний суверенітет у сучасному світі, під впливом цілої низки глобальних викликів змушують серйозно задуматися про перспективи функціонування ліберальної демократії в нових умовах. Раніше феномен демократії виявлявся винятково на рівнях локальних форм самоорганізації (плем'я, поліс, регіон, держава). Таким чином, відповідь на питання про практичну реалізацію принципів ліберальної демократії на рівні глобальних (наднаціональних) відносин також залишається відкритим і має потребу в постановці та комплексному дослідженні.

¹ Галецкий В. Ф. Системология, историософия и кибернетика глобализации // Население и глобализация: 2-е изд. / Н.М. Римашевская, В.Ф. Галецкий, А.А. Овсянников и др. — М.: Наука, 2004. — С. 156.

² Ивашов Л. Г. Россия или Московия?: Геополитическое измерение национальной безопасности России. — М.: Изд-во Эксмо, 2002. — С. 8.

³ Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2004. — С. 189–190.

⁴ Шайхутдинов Рифат. Современный политик: охота на власть. — М.: Европа, 2006. — С. 512–513.

⁵ Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? / Пер. с англ. Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Ладомир, 2002. — С. 6.

⁶ Этциони А. От империи к сообществу... — С. 190.

⁷ Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика?... — С. 17.

⁸ Zakaria Fared. The Post-American World // The New York Times. — 2008. — 6 May.

⁹ Тоффлер Э. Третья волна. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. — С. 500–501.

¹⁰ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством — Изд. 4-е. — М.: АРКТОГЕЯ-центр, 2000. — С. 408–409.

¹¹ *Цит. за:* Штепа В. RUтопия. — Екатеринбург: Ультра.Культура, 2004. — С. 102.

¹² Даль Р. Демократия и ее критики / Пер. с англ. Под ред. М.В. Ильина. — М.: РОССПЭН, 2003. — С. 485.

¹³ Покровский Никита. В зеркале глобализации // Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста: Сб. — М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак»», 2004. — С. 57.

¹⁴ Переслегин С. Б. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2006. — С. 415.

¹⁵ Бек Ульрих. Национальное государство утрачивает суверенитет // Сумерки глобализации: Настольная книга антиглобалиста: Сб. — М.: ООО «Издательство АСТ: ЗАО НПП «Ермак»», 2004. — С. 51.

¹⁶ Иноземцев В. Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия — М.: ЗАО «Издательство «Экономика»», 2003. — С. XXIX–XXXII.

¹⁷ Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. — М.: Эксмо, 2002. — С. 76–77.

¹⁸ Этциони А. От империи к сообществу... — С. 3.

¹⁹ *Цит. за:* Kaserer Waltraud. Kissinger: «Frieden ist ein relativer Begriff» // Die Welt. — 2003. — 4 Mai.

²⁰ Зандшнайдер Эберхард. Новый мир, старое мышление // Internationale Politik (Германия). — 2005. — 31 мая. — Сайт ИноСМИ.Ru. — <http://www.inosmi.ru/translation/220005.html>.

²¹ Туроу Л. К. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир / Пер. с англ. А. И. Федорова. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. — С. 153.

²² Уэбстер Фрэнк. Теории информационного общества / Пер. с англ. М. В. Арапова, Н. В. Малыхиной. Под. ред. Е. Л. Вартаковой. — М.: Аспект Пресс, 2004. — С. 100–101.

²³ Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Пер. с англ. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. — С. 163–164.

²⁴ Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивоина: Что такое война и как с ней бороться. Как выжить на рассвете XXI века — М.: АСТ: Транзит-книга, 2005. — С. 351–352.

²⁵ Там само. — С. 309.

²⁶ Аттали Жак. На пороге нового тысячелетия. — Сайт «Библиотека думающего о России». — http://www.patriotica.ru/enemy/attali_porog_.html.

²⁷ Kagan Robert. The Sovereignty Dodge // The Washington Post. — 2008. — 2 December.

²⁸ Сорос Дж. Джордж Сорос про глобалізацію / Пер. з англ. — К.: Основи, 2002. — С. 154.

²⁹ Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь / Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. — С. 103.

³⁰ Панарин А. С. Россия в циклах мировой истории. — М: Изд-во МГУ, 1999. — С. 280.

Олесь Лісничук

«ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ» У ДИСКУРСІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

O.Lisnychuk. Territorial Integrity in Discourse of National Interests of Ukraine. Territorial integrity is one of the main concept in the discourse of national interests of Ukraine. The topicality of debate about territorial integrity of Ukraine are swiftly growthed after dramatic events and processes during the last years. Main trends of the concept «territorial integrity» meaning creation, theirs functions in the structure of discourse of national interest of Ukraine are regarded in article.

За останні роки в політичній комунікації України суттєво зросла увага до комплексу питань, пов'язаних з територіальною цілісністю України. В тому її сегменті, який може бути ідентифікований як дискурс національних інтересів України і в межах якого відбуваються спроби артикулювати та означувати спільні образи, ідентичності, стратегічні орієнтири для українського суспільства в цілому, категорія

«територіальна цілісність» відіграє роль одного з основних знаків. Фактично, вже саме звертання до теми територіальної цілісності в публічній комунікації означає входження в поле дискурсу національних інтересів України. Поняття «територіальна цілісність» претендує на позначення своєрідного просторового бекграунду, одного із головних компонентів, що визначають саму можливість провадити дискусію зі статусом національних інтересів України.

У межах названого дискурсу поняття «територіальної цілісності» набуває чітко сформульованих відмінностей і фіксованих значень. Понад те, саме територіальна цілісність є одним із небагатьох знаків в межах цього дискурсу, які формують ареал його об'єктивності. Тобто, ці значення закріпилися настільки міцно, що видаються природними, очевидними¹, такими, що не викликають заперечень з боку визначальних учасників дискурсу. Наприклад, інші, пов'язані з територіальною цілісністю категорії, як «суверенітет» чи «національна безпека», значно більше піддаються смисловій ерозії, що відбувається внаслідок дії різнопланових і часто різноспрямованих та конкуруючих дискурсів.

До значень категорії «територіальної цілісності», що наразі об'єктивувалися, можуть бути віднесені наступні: як самостійна держава Україна має власні кордони, які відмежовують її від інших держав; ці кордони збігаються з тими, які Україна мала на момент проголошення незалежності 24 серпня 1991 р.; зміни цих кордонів у бік зменшення охоплюваної ними території є шкідливими для національних інтересів України.

Разом з тим є певні складнощі для віднесення до цього переліку твердження, яке б визнавало будь-які претензії до існуючої конфігурації територіальних меж України, як вияв недружньої, агресивної, загарбницької політики країн, з боку яких це висловлюється.

Варто відзначити, що в дискурсі національних інтересів також на домінуючих позиціях закріпилася думка, що унітаризм є оптимальнішим для України, оскільки інші форми територіальної організації української держави з високою ймовірністю можуть викликати її дезінтеграцію, втрату контролю над окремими територіями та регіонами, сепаратизм, зрештою, порушення її територіальної цілісності.

Об'єктивація територіальної цілісності як одного із базових знаків дискурсу національних інтересів України значною мірою сприяє практика його означення в межах правничого дискурсу. Для останнього характерне позначення «територіальної цілісності» як одного із засадничих принципів для будь-якої суверенної держави², результат розвитку міжнародного права і один із найважливіших його сучасних елементів³.

Територіальна цілісність зафіксована в українському законодавстві і, відповідно, певним, притаманним юридичному дискурсу способом, означена там. Зокрема, ст. 2 Конституції України проголошує цілісність і недоторканність у межах існуючого кордону. Варто нагадати, що апеляція до непорушності вже існуючого кордону супроводжувалася високою мірою умовності — на момент прийняття Конституції багатокілометрові відрізки кордону України з такими сусідами, як Росія, Білорусь, Молдова, Румунія не були делімітовані та демарковані.

У тексті Основного закону «територіальна цілісність» ще кілька разів використовується, в більшості випадків виступаючи в смисловій парі з поняттям суверенітет. Okремо варто згадати ст.17, де захист територіальної цілісності називається однією з «найважливіших функцій держави, справою всього Українського народу», а також ст.157, що забороняє зміни Конституції в ряді випадків, серед яких і той, коли вони можуть бути спрямовані на порушення територіальної цілісності України. Кримінальний кодекс України в ч. 2 ст. 110 передбачає покарання за «посягання на територіальну цілісність і недоторканність України». Власне, через законодавство, через юридичний дискурс закріплюється значення територіальної цілісності як якості, що потребує охорони і має охоронятися в обов'язковому порядку.

Отож, територіальна цілісність, таким чином, конститується як певна цінність, яка супроводжує вже сам факт існування України як незалежного державного утворення. Можна говорити навіть про певну тенденцію до її сакралізації. Принагідно відзначимо, що освячення територій є одним із наріжних каменів дискурсу націоналізму. Перехрещення юридичного дискурсу з дискурсом націоналізму не є якимось особливим вітчизняним винаходом, однак в українському випадку має місце певна колізія, пов'язана із присутністю в комунікаційному полі активних дискурсів, покликаних опонувувати ідеям, ідеологемам, символам, що ідентифікуються ними саме як націоналістичні. При цьому ці дискурси, що суперничають з дискурсом українського націоналізму, часто і цілком безболісно для себе інкорпують структури останнього. Значною мірою це стосується саме ставлення до територіальної цілісності України.

Попри уже згадану значну активізацію уваги до теми територіальної цілісності України в останні роки варто визнати, що вона ніколи не була на маргінесі ані для медіа, ані для політикуму. Від самого початку незалежності тема територіальної цілісності в політичному дискурсі стабільно підтримувалася за рахунок комплексу проблем, пов'язаних з Кримом та його автономним статусом, зі статусом Севастополя.

Фактично кожна наступна загальноукраїнська виборча кампанія фіксувала суттєві відмінності між регіонами країни і підживлювала дискусії про можливу руйнацію територіальної цілісності країни.

З середини 90-х помітного резонансу в наукових, експертних і, власне, політичних колах набула модель цивілізаційного розламу в Україні за С. Гантінгтоном та її різноманітні інтерпретації, де природним чином поставало питання про перспективи збереження територіальної цілісності країни, через яку проходить лінія потенційного конфлікту цивілізацій.

Стрімко зросло оперування категорією територіальної цілісності восени 2003 р. у зв'язку з проблемою Тузли. Власне Тузлу й можна вважати своєрідним Рубіконом, після якого загрози територіальній цілісності стали позначатися учасниками дискурсу як не тільки цілком реальні, але й як одні з найбільш актуальних. Сам же термін «Тузла» став символізувати незахищеність кордонів, території і, більше, національної безпеки України перед можливими зовнішніми посяганнями. Зокрема, певного поширення набула метафора «нова Тузла», якою мовники означували як можливі, на їхній погляд, рецидиви та аналоги інциденту з будівництва дамби в бік острова Тузла, так і виникнення нових загроз, несподіваних і не прогнозованих.

Після конфлікту навколо Тузли були: президентська виборча кампанія 2004 р. з політтехнологічними експериментами стосовно регіональних відмінностей в Україні; електоральний поділ на т.зв. «помаранчеві» та т.зв. «біло-сині» регіони; I з'їзд депутатів рад всіх рівнів в Северодонецьку з ідеєю «Південно-Східної української автономної республіки» та референдуму про зміну адміністративно-територіального устрою; визнання рядом місцевих рад Президентом В. Ющенко без відповідного рішення ЦВК; постмайданні дискусії про відмінності Заходу та Сходу країни, правобережну та лівобережну; т.зв. «парад мовного суверенітету» навесні 2006 р.; рішення Міжнародного суду в Гаазі з приводу статусу острова Зміїний та визначення лінії розмежування шельфу та економічних зон України і Румунії; т.зв. «газові війни» України з Росією в 2005 р. та наприкінці 2008 — на початку 2009 рр.; власне, перманентна політична криза останніх років.

До цих внутрішніх українських подій є сенс додати також «косовський прецедент» (проголошення незалежності Косово та визнання її більшістю впливових країн Заходу), російсько-грузинську війну в серпні 2008 р. з наступним визнанням Росією незалежності Абхазії та Південної Осетії.

Усі ці події, явища, тенденції по-різному, але підтримували та посилювали актуальність теми територіальної цілісності України.

А головне — в комунікації відбувалися нові артикуляції, формувалися нові значення, змінювалися акценти.

На сьогодні, загальний ареал значень територіальної цілісності як одного із визначальних знаків дискурсу національних інтересів України фокусується в двох основних напрямках: в першому — «територіальна цілісність» набуває значень, близьких до тих, що позначаються як «непорушність кордону»; в другому — «територіальна цілісність» передбачає значення, близькі до «територіальної єдності».

Утім, є всі підстави говорити, що вони перетинаються, оскільки порушення територіальної єдності можуть призвести до змін політичних, адміністративних і, власне, державних кордонів. У свою чергу, зміни конфігурації кордонів можуть викликати внутрішньотериторіальні розколи.

Реагування українським політикумом, в першу чергу, і, дещо меншою мірою, ЗМІ на рішення Міжнародного суду з приводу статусу острова Зміїного продемонструвало характерну тенденцію — розмежування територій спірного характеру, навіть внаслідок третейського рішення уповноваженої міжнародної інституції може бути оскаржене в українському політичному дискурсі в дефініціях на кшталт «зрада національних інтересів».

Характерно, що активну критику результатів судового розгляду проблеми острова Зміїний було розгорнуто з боку КПУ та ПР — політичних сил, які активно декларують свою опозицію українському націоналізму. Наприклад, друкований орган КПУ «Комуніст» виступив із гнівною філіппікою проти «Гаазького судилища»⁴, а лідер цієї ж партії П. Симоненко заявляв наступне: «Ми не можемо проходити повз факти національної зради. Ті керівники держави, які здають хоч клаптик рідної землі, — це злочинці»⁵. Привід для розгортання цієї полум'яної риторики — оцінка рішення Міжнародного суду як відбирання в Україні території, що, з погляду цих мовників, уже входила до складу України. Відштовхуючись від цієї тези, вибудовується образ «чужих» — тих, хто здійснив таким способом акт відторгнення частини національної території України. Тут цей образ ще й поєднується із традиційними для комуністів об'єктами риторичних атак — Румунія представляється як член НАТО, як країна, за якою стоїть ворожий Україні Захід...

Інтерпретації рішення щодо Зміїного були використані для інформаційного й ідеологічного забезпечення рішення ВР про відставку тодішнього міністра закордонних справ В. Огризка⁶.

Прецедент зі Зміїним продемонстрував, що з погляду шкоди національним інтересам України можуть розглядатися будь-які можливі територіальні зміни — чи будуть вони стосуватися ненаселеної смуги прикордоння, чи цілого адміністративного, історичного, економічного регіону, чи якоїсь частини останніх. При цьому інтерпретації таких змін з більшою ймовірністю виступатимуть каталізатором для існуючих політичних конфліктів, ніж підставою для їх пом'якшення чи, тим більше, консолідації.

Утім, на сьогодні в дискурсі домінує інтерпретація потенційного від'єднання територій з меж Української держави як наслідку зовнішніх впливів, експансіоністської політики сусідніх країн. Втрата територій тут є синонімічною геополітичній неконкурентноспроможності, нефункціонуючому суверенітету, зрештою, відсутності реальної незалежності.

В останній період в медійному дискурсі України спостерігається досить інтенсивна дискусія з приводу доцільності використання стосовно України поняття «failed state». Взагалі ця вербальна конструкція, яка здебільшого не перекладається українською мовою (хоча й має цілком адекватні переклади — «помилкова держава», «неспроможна держава», «держава, яка не відбулася»), охоче була внесена до українського політичного лексикону⁷. Проблеми територіальної цілісності ця категорія стосується безпосередньо, оскільки журнал *Foreign Policy* і громадська організація Американський фонд миру, створюючи цей своєрідний рейтинг «державної недієздатності», оцінює саме здатність урядів контролювати території, а також демографічну, політичну та економічну ситуації в країні.

Формальних підстав для того, щоб застосовувати поняття «помилкова держава» щодо України, використовуючи дані цього рейтингування, немає. За даними цього рейтингу за 2009 р. наша країна займає 110-ту позицію (1-ше місце тут займає та країна, що визнається найбільш недієздатною, а останнє — відповідно, та, в якій проблем за оцінюваними категоріями найменше). Найпроблемнішими, з точки зору укладачів цього рейтингу, для України є криміналізація та делегітимізація держави (7,2 найнижчий показник — 10) та зростання розколеності еліт (7,9).

Причин резонансу поняття «failed state» в українському інформпросторі декілька: перманентна політична криза останніх років породила цілий пласт гострокритичних оцінок ситуації, що активно ретранслюються через засоби масової комунікації (зокрема, тези про «повну недієздатність влади», «руйнування держави»; необхідність «перезавантаження» держави тощо). Комплекс оцінок, що ідентифі-

кує країну як «помилкову державу», змістовно збігається із згаданими інтерпретаціями; «помилкова держава» — досить зручна конструкція для використання на рівні політтехнологій. Зокрема, для публічного опонування політичним силам, що перебувають при владі; своєрідного контексту для спеціальної уваги до поняття «failed state» було задано більше року тому, коли в Україні пройшла інформаційна хвиля з оприлюднення коментарів, які, нібито, давав В. Путін під час Бухарестського саміту НАТО на початку квітня 2008 р стосовно можливих наслідків для територіальної цілісності України просування її до членства в НАТО. Приписувані В. Путіну слова «Україна — це навіть не держава»⁸ фактично семантично тотожні визначенню України як «помилкової держави».

Учасники майбутньої президентської кампанії вже почали використовувати карту територіальної цілісності України. Так, від імені однієї із ймовірних учасниць виборів-2009 оприлюднено гасла про надання Севастополю статусу «українсько-російської території»⁹. Інший потенційний кандидат в Президенти оцінює ситуацію в Україні як дуже близьку до т.зв. failed state¹⁰. В інформаційний простір кілька разів вводилися «витоки» тих чи інших зловісних сценаріїв, які нібито розробляються для іншого ймовірного кандидата і які передбачають використання карти «територіально цілісності» в політтехнологічній грі задля посилення його електоральних позицій чи, навіть, відміни виборів. Достовірність цих інформаційних ін'єкцій важко довести, як і переконливо та однозначно спростувати. Тут важливо, що, незалежно від мети, мовники звертаються до цих проблем і це є визнанням їхньої актуальності для політичного дискурсу.

Нарешті, ще однією практикою, про яку хотілося б згадати в контексті заявленої теми, є дискурси, які оперують поняттям на зразок «історичні українські землі», «одвічні українські землі» тощо. Використовуються вони значною мірою для окреслення територій, які сьогодні не входять до складу держави Україна. Власне, вже саме застосування таких образів активізує можливість артикулювати ті чи інші претензії з боку України щодо інших країн.

Наразі ці практики не є актуальними для дискурсу національних інтересів і, навіть, далеко не завжди залучаються дискурсом політичним. Проте варто мати на увазі, що за певних обставин, особливо в ситуаціях посилення внутрішньої дестабілізації чи втраті позицій у міжнародних відносинах, вони можуть бути долучені до арсеналу актуальної політичної комунікації.

Загалом, практика активного звертання до образу територіальної цілісності містить серйозний виклик, оскільки контекстуально вона здебільшого пов'язана із загрозами, що перед нею постають.

¹ Йоргенсен М., Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод. — Харьков: «Гуманитарный центр», 2004. — С. 65.

² Куян І. Співвідношення принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення як складових частин державного суверенітету // <http://www.viche.info/journal/1554>

³ Цимбрівський Т. Дотримання принципів територіальної цілісності та непорушності кордонів у міжнародному праві. Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 12.00.11. — К., 2008

⁴ Шагреневое ложе Украины // Коммунист. — 2009. — 25 марта.

⁵ Симоненко: Розладу в партії немає, є деякі амбіції людей, що свідчать про їхню нікчемність // <http://www.unian.net/ukr/news/news-300388.html>

⁶ http://portal.rada.gov.ua/rada/control/uk/publish/article/news_left?art_id=145918&cat_id=33449

⁷ Див., наприклад: Щербак Ю. Україна як failed state: міфи та реальність // День. — 2009. — 21 травня; Валевський О. Failed state Ukraine? // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/5/12/94500.htm>; Пиховшек В. «Failed state» Україна и визит Патриарха Кирилла // <http://www.glavred.info/archive/2009/08/03/184026-9.html>; Дуцик Д. «Failed state» як виборча технологія // <http://blogs.telekritika.ua/?id=753>

⁸ <http://tsn.ua/ukrayina/putin-ukrayina-mozhe-pripiniti-svoye-isnuvan-nya.html>

⁹ Рябоконт А. Богословська закликає змінити статус Севастополя // <http://gazeta.ua/index.php?id=305133>

¹⁰ Арсеній. Человек со щита. Интервью с Арсением Яценюком // <http://interview.korrespondent.net/ipolitics/923560>

Василь Мойсієнко

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

V. Moysienko. Organizational and legal principals of public authority decentralization. This article focuses on the problem of optimal organization of public authority in a unitarian state. The author describes the process of public authority decentralization as the main factor for its optimization. He analyzes the issues of public authority decentralization,

its main stages and phases. The main principles of the public authority decentralization process are single out, the tendencies of its development are investigated, scientifically grounded conclusions are formulated, and possible ways for public authority optimization in Ukraine are outlined.

Проблема оптимальної організації публічної влади в умовах безпрецедентного розвитку міждержавної інтеграції з особливою гостротою постала сьогодні в Україні щонайменше у єдності двох аспектів: 1) раціональної моделі владних відносин як основи державного устрою України; 2) результативної поточної політики, виконання державою її програмних завдань, розв'язання протиріч, що виникають у процесі суспільного розвитку¹. Україна, на жаль, відома як держава, непослідовна у здійсненні найважливіших внутрішньо- та зовнішньополітичних проектів. Як європейські, так і вітчизняні політики і науковці констатують невинуватено повільні темпи її соціально-економічного розвитку як результат неоптимальної організації публічної влади і суперечливого розвитку владних процесів у державі.

За таких умов нагальною є потреба в ґрунтовних наукових дослідженнях, присвячених природі публічної влади, її характеристиці з точки зору структури, режиму існування, методів і форм здійснення тощо. Виходячи з того, що така проблема є важливою не тільки для України, вона знаходить своє відображення в політичній науці та практиці багатьох країн. Серед найбільш вагомих досліджень окресленої проблематики варто згадати, насамперед, праці таких відомих зарубіжних дослідників, як Ж. Тускоз, Д. Елазар, У. Райкер, Л. Флогетіс та ін., які фундаментально опрацювали питання оптимальної побудови публічної влади. Ряд досліджень з проблематики оптимізації публічної влади здійснено в Російській Федерації (праці Р. Абдулатіпова, Л. Болтенкової, О. Аболіна, І. Умнової та ін.), але основну увагу в них зосереджено на специфіці організації владних відносин саме в Росії.

Проблеми організації публічної влади не залишили поза увагою вітчизняні науковці (В. Кампо, В. Кравченко, А. Заєць, В. Шаповал, П. Мартиненко, О. Батанов, М. Пухтинський та ін.). Вони проаналізували значний за обсягом фактичний матеріал, присвячений різним аспектам організації та трансформації публічної влади в Україні, але далеко не завжди цей аналіз завершується відповідними теоретичними узагальненнями.

Усе згадане зумовлює актуальність теми, якій присвячене наше дослідження.

Метою цієї наукової розвідки є обґрунтування організаційно-правових засад децентралізації як одного з інструментів оптимізації публічної влади в державі.

Об'єктом дослідження є феномен публічної влади в унітарній державі та оптимальні форми її організації. Його предметом є теорія і практика децентралізації публічної влади в державі як спосіб досягнення оптимальної взаємодії різних рівнів її організації.

Соціальні умови існування, механізми управління та владного впливу зазнають постійної трансформації. Але часто процес державного управління не є гармонізованим із розвитком суспільства, в чому можна погодитись з М. Матузовим, який окремо наполягав на «консервативності та природній негнучкості державного управління...»².

Один зі способів оптимізації структури публічної влади реалізується за допомогою спеціальних інструментів, застосування яких має зберегти як горизонтальну, так і вертикальну системи «стримувань та противаг», завдяки яким здійснюється баланс публічної влади в суспільстві.

У свою чергу, процес децентралізації публічної влади є іншим шляхом її оптимізації. Досвід реформування державного устрою держав-членів ЄС свідчить, що переважно цей процес має складатися з відповідних етапів, кожний з яких містить обумовлену кількість фаз.

Так, концепція реформування державного управління Франції містить у собі як окремий етап реформу адміністративно-територіального устрою. У свою чергу, сама концепція складається із чотирьох етапів, кожний з яких складається із різної кількості фаз³.

Основними рисами процесу децентралізації публічної влади є використання принципу *ultra vires*, що передбачає реалізацію органами, що належать до відповідного рівня організації публічної влади, тих повноважень, які не реалізуються іншими рівнями⁴. Одним з головних завдань у дотриманні цього принципу є непорушення балансу реалізації владних повноважень всередині держави.

На необхідності збереження балансу публічної влади під час її трансформації вперше звернув увагу Д. Елазар, який у своїх працях наполягав на «недопущенні втрати ефективності влади федерації під час наділення штатів автономією»⁵. Належна якість здійснення кожним з рівнів своїх повноважень є запорукою гармонізованого і ефективного механізму публічної влади у державі.

Питання ефективності центральної влади, «*le pouvoir central*», на всіх рівнях її організації під час реалізації адміністративної реформи 1982 р. у Франції поставало перед французькими теоретиками адміністративної реформи Ж.-П. Греве та Ж. Фабрі. В їх дослідженні «Заснування держави регіонів» вони окремо наполягали на тому, що головне «не піддатися зайвій регіоналізації»⁶.

Оскільки децентралізація вважається одним з найбільш ефективних і поширених процесів оптимізації організації системи публічної

влади держави, слід детально розглянути цей процес, встановивши його фази та стадії, а також зазначивши необхідність його відповідності певним принципам.

Без належного виділення фаз та стадій процесу децентралізації публічної влади, а також у разі його невідповідності своїм принципам держава, яка прагне оптимізувати свою систему публічної влади, має загрозу зіткнутися з розбалансованістю системи публічної влади, що може знайти прояв в узурпації однією з гілок влади більшості повноважень, що, у свою чергу, призведе до встановлення недемократичного політичного режиму.

Виходом з цієї ситуації є запровадження балансу публічної влади, під яким розуміється така її організація, завдяки якій відбувається розподіл владного навантаження з центрального на нижчі її рівні без заподіяння шкоди суспільним та державним інтересам.

Можна погодитися з думкою професора Д. Елазара, який звертав увагу на те, що «під час проведення децентралізації вертикалі державної влади важливим є збереження суворого балансу розподілу владних державних повноважень між федерацією та провінціями»⁷. Проте такий баланс, незалежно від того, в якій за устроєм державі він запроваджується, має відповідати суспільній необхідності. Його запровадження і додержання мають бути зрозумілі суспільству і бути ним підтриманими.

Модель побудови державного устрою значною мірою зумовлюється специфікою системи розподілу публічної влади по вертикалі. Особливості моделі децентралізації публічної влади, як правового режиму її розподілу по вертикалі, встановлюють делеговану та децентралізовану моделі балансу.

1. Перша модель делегованої організації публічної влади відображає особливості створення держави, коли повноваження публічної влади центрального рівня обумовлюються іншими державами, що створюють союз. Фактично, йдеться про створення федеративної чи конфедеративної держави. За умови побудови держави одного із зазначених типів стан децентралізації є фактично природним⁸.

2. Друга модель організації публічної влади, відповідно, належить децентралізованій унітарній державі, коли центр передає визначений обсяг публічної влади територіям з врахуванням специфіки їхніх інтересів.

Децентралізація, як правило, забезпечується нормативно угодою між центральним та місцевим рівнями організації публічної влади, відповідно є забезпеченою конституцією держави або законом.

Звертаючись до досвіду Франції, можна привести приклад Закону «Про права та свободи комун, департаментів і регіонів» від 2 березня 1982 р. Згідно зі ст. 2.1 цього закону, передача повноважень від держави до органів територіального самоврядування відбувається без проміжного ієрархічного підпорядкування органів одного рівня органам іншого. І, нарешті, кожний орган самоврядування, який одержує нове повноваження, повинен забезпечити його реалізацію, не звертаючись до інших органів територіального самоврядування.

Для належного запровадження децентралізації публічної влади та отримання з її допомогою необхідних результатів оптимізації її структури необхідно чітко визначити якісні параметри всіх етапів процесу децентралізації та суворо дотримуватися процедури його запровадження.

I етап децентралізації передбачає розподіл владних повноважень по вертикальних рівнях публічної влади та встановлення відповідної компетенції, складається з двох фаз — фази формального оформлення та фази безпосередньо встановлення переліку повноважень та їх обсягу за кожним рівнем публічної влади.

II етап децентралізації — нормативне закріплення результатів першого етапу процесу децентралізації публічної влади. В свою чергу, першою фазою етапу нормативного закріплення процесу децентралізації публічної влади є внесення змін та доповнень до існуючих законів, розробка нових законодавчих актів. Друга фаза цього етапу передбачає конституційне відображення процесів децентралізації публічної влади. Третьою фазою цього етапу є приведення у відповідність з конституцією та іншими законодавчими актами підзаконних актів, які видають органи виконавчої влади, рішення та розпорядження місцевих рад та адміністрацій тощо.

III етап децентралізації публічної влади — встановлення механізмів контролю за належним впровадженням процесу децентралізації публічної влади. Він також має дві фази — фаза встановлення конституційного контролю і розширення юрисдикції судів загальної юрисдикції та введення нової системи адміністративних судів.

Розглянемо більш детально вказані етапи та фази процесу децентралізації публічної влади.

Перший етап децентралізації публічної влади пов'язаний з рознесенням здійснення владних повноважень по вертикальних рівнях публічної влади та встановленням відповідних лімітів компетенції. Суттю цього етапу є встановлення виняткових сфер компетенції кожного рівня організації публічної влади, що пов'язано з автономією цих рівнів у здійсненні своїх повноважень.

Держава після встановлення лімітів компетенції кожного рівня публічної влади не має права втручатися в їх реалізацію, крім передбачених Конституцією та законодавством випадків.

У свою чергу, етап встановлення виняткової компетенції рівнів публічної влади складається з двох фаз — фази формального оформлення та фази безпосередньо встановлення переліку повноважень та їх обсягу за кожним рівнем публічної влади.

Фаза оформлення рівнів публічної влади пов'язана з реформуванням та оптимізацією адміністративно-державного устрою унітарної або переглядом правового та реального статусу суб'єктів федерації федеративної держави.

Достатньо яскравою ілюстрацією важливості цього питання, на наш погляд, є вітчизняна практика становлення держави.

На момент здобуття Україною незалежності у політико-територіальному аспекті вона характеризувалась уніфікованістю адміністративного поділу, єдністю системи господарювання⁹. У процесі визначення та уточнення форми правління, інституціоналізації влади як в центрі, так і у регіонах пошук адекватної моделі політико-територіальної організації влади значно активізувався.

Передбачалося, зокрема, запровадження на рівні областей (земель) і Республіки Крим адміністративної автономії (вони визнавалися державно-територіальними одиницями) на засадах розмежування нормотворчих, установчих, контрольних і виконавчих функцій, які мали здійснюватися відповідно радами і виконавчими комітетами областей (земель). А проект Конституції від 27 травня 1993 р. передбачав не лише земельний поділ, а й прямо вказував на суб'єкта відображення регіональних інтересів, територіального представництва — Раду територій парламенту¹⁰.

Однак в умовах потреби закріплення здобутої Україною незалежності, послідовного завершення первинного етапу інституціоналізації державної влади перемогла точка зору прихильників централізованої держави. За Конституцією 1996 р. Україна зберегла унітарний характер з автономним утворенням у її складі — Автономною Республікою Крим.

Другій складовій територіальної організації влади, якою є місцеве самоврядування, починаючи з часу здобуття Україною незалежності, теж приділялася значна увага. Ст. 7 Конституції в Україні було гарантовано місцеве самоврядування¹¹. Конституція України досить детально визначила суть і особливості місцевого самоврядування в Україні з певним урахуванням тривалого досвіду існування в Україні місцевого самоврядування та вимог Європейської хартії про місцеве самоврядування.

Чинна Конституція закріпила модель місцевого самоврядування, посиливши роль територіальної громади, послабивши, в той же час, роль сільських, селищних і міських рад. Однак реформа місцевого самоврядування ще далеко не завершена. Це стосується оптимізації кількості громад, реальної фінансової, матеріальної та організаційної незалежності.

Розглядаючи тенденції трансформації державного устрою, слід зазначити, що, незважаючи на необхідність пошуку підходів до оптимізації державного устрою, до цього питання необхідно ставитися дуже виважено, оскільки ця проблема є ключовою у збереженні балансу публічної влади у процесі її оптимізації.

На важливості цього фактора особливо наполягала іспанська школа адміністративного права, зокрема М. Дантес, Р. Горедо та А. Бар Сендон¹².

Одним з різновидів процесу децентралізації публічної влади є федералізація внутрідержавних відносин, яка, у свою чергу, проявляється у наступних двох формах.

По-перше, побудова класичної федерації. Федерація створюється там і тоді, де і коли існують значні відмінності у національно-етнічному складі населення країни, історичних, культурних особливостях, значних територіальних відмінностях.

Цілком очевидно, що форма державного устрою у вигляді федерації не є сьогодні актуальною для України внаслідок самої природи федералізму, яка полягає у тому, що поштовх до федерації відбувається знизу. Федеративний устрій, у разі його запровадження в Україні, не міг би вирішити кардинального питання децентралізації публічної влади, а лише призвів би до посиленого варіанту федерації, в якій децентралізована влада була б лише ілюзією.

По-друге, побудова унітарної держави з регіональною автономією звично пов'язується із запровадженням укрупнених адміністративно-територіальних одиниць, як це мало місце у країнах Західної Європи¹³.

У країнах ЄС питанню регіональної автономії приділяється увага з початку 1990-х років, коли було розроблено і оприлюднено проєкт Європейської хартії регіонального самоврядування. Основною ідеєю цього проєкту є, практично, відхід від концепції державного суверенітету і цілісності територій держави у межах її кордонів. За кожною існуючою чи новоствореною адміністративно-територіальною одиницею держави може бути визнано статус «регіону», що, в свою чергу, дозволяє їй мати відповідний комплекс прав і обов'язків, що деякими фахівцями порівнюється із обсягом повноважень держави¹⁴.

На нашу думку, для унітарних держав регіоналізація дійсно мо-

же стати шляхом завершення процесу децентралізації публічної влади. Особливо важливими чинниками в цьому напрямі називають економічний та етнокультурний, які можуть спричиняти відцентрові тенденції всередині держави¹⁵. Цьому шляху може сприяти подальше роздержавлення економіки, розширення сфери економічної компетенції регіонів, зміцнення позицій регіональних еліт.

Останні твердження цілком органічно пов'язуються із процесом політичної реформи, що сьогодні відбувається в Україні. Нагадаємо, що одним з ключових пунктів політичної реформи є запровадження другої палати парламенту, яка має здійснювати представництво інтересів регіонів. Але, передусім, необхідно визначити поняття «регіону» та окреслити межі його правового статусу.

Органічно пов'язаною з першою фазою першого етапу процесу децентралізації публічної влади є фаза встановлення меж компетенції кожного рівня структури публічної влади. Слід зазначити, що процес закріплення меж компетенції кожного рівня організації публічної влади може відбуватися двома шляхами.

По-перше, шляхом перерозподілу державних повноважень, тобто «зверху», що передбачає поступову передачу частини визначеного обсягу державних повноважень нижчим рівням організації публічної влади з подальшим делегуванням права здійснення та децентралізацією державних повноважень.

По-друге, «знизу», тобто шляхом делегування територіальними спільнотами частини своєї компетенції вищим рівням організації публічної влади, формуючи фактично «функції загальних справ» держави, серед яких основними є внутрішня та зовнішня безпека держави; фінансова, монетарна, валютна політики держави; координація регіонального розвитку та інші.

Європейський досвід свідчить про певну гіпотетичність другого шляху реалізації фази, що розглядається, оскільки йдеться фактично про створення федеративної держави¹⁶. Якщо йдеться про децентралізацію публічної влади в унітарній державі, то більш доцільним та ефективним здається використання першого шляху, тобто перерозподілу державних повноважень з подальшим делегуванням та децентралізацією, успішність чого доводить досвід Франції, де децентралізація публічної влади розпочалася з формального оголошення початку адміністративної реформи 1982 р.

Реалізація двох зазначених фаз має наслідком закінчення впровадження першого етапу процесу децентралізації публічної влади та перехід до другого етапу — нормативного закріплення результатів першого етапу процесу децентралізації публічної влади.

Першою фазою етапу нормативного закріплення процесу децентралізації публічної влади є внесення змін та доповнень до існуючих законів, розробка нових законодавчих актів.

Друга фаза цього етапу передбачає конституційне відображення процесів децентралізації публічної влади. Зважаючи на складність внесення відповідних змін та доповнень до конституції будь-якої держави, доцільним може вважатися поступова фіксація позитивних змін в організації системи публічної влади в державі на рівні конституції.

Третьою фазою цього етапу є приведення у відповідність з конституцією та іншими законодавчими актами підзаконних актів, які видають органи виконавчої влади, рішення та розпорядження місцевих рад та адміністрацій тощо.

Слід зазначити, що реалізація цього етапу може відбуватися через запровадження спочатку другої фази, тобто розробки нового та внесення змін до існуючого законодавства, що є більш оперативним за процедурою, а потім фіксацію запропонованих змін у конституції, проте у цьому разі проблемою постане невідповідність норм законів чинній конституції.

Але небезпека невідповідності нормативного поля держави її конституції дещо нівелюється тим фактом, що ці фази є настільки пов'язаними, що практично можуть реалізовуватися одночасно. Досвід Франції, наприклад, свідчить про те, що до конституції держави зміни не вносилися. За конституцією Франції, питання, зокрема, адміністративно-територіального устрою та шляхів реалізації публічної влади регулюються на законодавчому рівні.

Реалізація фаз другого етапу процесу децентралізації публічної влади органічно пов'язана зі встановленням механізмів контролю за належним впровадженням процесу — третім етапом процесу децентралізації публічної влади.

Перша фаза цього етапу пов'язується зі встановленням конституційного контролю, що виступає у поєднанні з внесенням змін та доповнень до конституції та конституційних законів держави. У зв'язку з цим необхідно внести необхідні зміни до закону (в Україні — Закону України «Про Конституційний Суд України»¹⁷) з метою внесення нового кола питань до компетенції Конституційного Суду держави.

Друга фаза цього етапу пов'язана з розширенням юрисдикції адміністративних судів, які спостерігатимуть за додержанням всіма рівнями публічної влади автономії у реалізації своєї сфери надзвичайних повноважень та взаємним невтручанням зазначених рівнів до реалізації сфер цих повноважень одне одного.

Послідовна реалізація етапів процесу децентралізації публічної влади має кінцевим наслідком її оптимізацію. Досвід країн Європейського Союзу свідчить про те, що, з деякими відмінностями, і Франція, і Іспанія, і Німеччина проходили всі зазначені етапи¹⁸.

Незважаючи на відмінність підходів, традицій та початкових умов децентралізації публічної влади, послідовна реалізація всіх етапів процесу децентралізації, як свідчить досвід вказаних держав, має наслідком встановлення правового режиму функціонування публічної влади з точки зору організації внутрішніх зв'язків.

Процес децентралізації публічної влади має відповідати певним критеріям. Доцільним вважається виділення наступних.

По-перше, критерій економічної ефективності. Процес децентралізації публічної влади має бути економічно ефективним. Переваги від проведення цього процесу (в першу чергу соціальні та економічні) повинні перевищувати витрати на його реалізацію.

По-друге, критерій адекватності. Процес децентралізації публічної влади має бути адекватним. Не можна покладати здійснення тих чи інших функцій на той рівень, який не має об'єктивних умов їх реалізувати. Зокрема, не слід передавати на місцевий рівень здійснення «функцій загальних справ», тих функцій, які істотно належать центральному рівню організації публічної влади держави. В той же час, не слід піддаватися надзвичайній централізації функцій.

По-третє, критерій розвинутості інституту місцевого самоврядування. Процес децентралізації публічної влади обов'язково повинен супроводжуватися розвитком інституту місцевого самоврядування. Відповідно, розвиток вказаного інституту є організаційним забезпеченням процесу децентралізації публічної влади держави, про що йдеться у Всесвітній декларації місцевого самоврядування, де зазначається, що децентралізоване прийняття рішень зменшує перевантаження центру, а також поліпшує та прискорює урядові дії, надає життєвості новим інститутам суспільного управління¹⁹.

Додержання наведених вище критеріїв має забезпечити вертикальну систему «стримувань та противаг» держави, яка прагне оптимізувати організацію публічної влади шляхом запровадження ефективного процесу децентралізації публічної влади в державі та збереження балансу публічної влади під час реалізації цього процесу шляхом запровадження децентралізованого, кооперативного, симетричного правового режиму функціонування публічної влади.

Таким чином, слід зазначити, що децентралізація є ефективним шляхом оптимізації публічної влади, яка реалізується за допомогою

спеціальних інструментів. Застосування таких інструментів має також зберегти як горизонтальну, так і вертикальну системи «стримувань та противаг».

За умови додержання загальної логіки реалізації процесу децентралізації публічної влади у державі має встановитися баланс: 1) між центральним та місцевими рівнями організації публічної влади; 2) між органами публічної влади різних рівнів; 3) між правлячою елітою та державою, з одного боку, та суспільством, з іншого.

Отже, послідовна реалізація етапів процесу децентралізації публічної влади має кінцевим наслідком оптимізацію її стану.

¹ Колишко Р.А. Децентралізація публічної влади в унітарній державі. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — К., 2003. — С. 3.

² Теория государства и права. Курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. — М.: ЮРИСТЪ, 1997. — С. 34.

³ Delores Jaques, La réalisation du principe de subvention dans la charte Européenne de l'autonomie locale. — Paris: JYT, 1992. — P. 21.

⁴ Принципи Європейської хартії місцевого самоврядування / За ред. В.В. Кравченка. — К.: Видавництво Ради Європи, 2000. — С. 11.

⁵ Elazar Daniel J. Federalism and the way to peace. — Ontario, Canada: Institute of intergovernmental Relations, Queen's University Kingston, 1994. — P. 256.

⁶ Grewe Jean-Paul, Fabri Gene, L'émergence de l'Etat régional. — Paris: PUF, 1995. — P. 319.

⁷ Elazar Daniel J. Federalism and the way to peace. — P. 169.

⁸ Там само. — P.166.

⁹ Політична система сучасної України. — К.: Наукова думка, 1998. — С. 125.

¹⁰ Конституція незалежної України: У 3 т. — К.: УПФ, 1995. — Т. 1. — С. 125.

¹¹ Конституція України. Коментар основних положень Конституції України щодо захисту прав та свобод людини і громадянина / Упоряд. М.І. Хавронюк. — К.: Літера ЛТД, 2006. — С. 6.

¹² Bar Cendon Antonio. Inter-governmental levels of cooperation. — Madrid: DERECHO, 1998. — P. 164.

¹³ Delores Jaques. La réalisation du principe de subvention dans la charte Européenne de l'autonomie locale. — P. 33.

¹⁴ Thoms Dj. G. Regulatory Acts of EU Countries: Regulatory Policy of Today. — London: Bridgestone PH, 1999. — P. 356.

¹⁵ Політична система сучасної України. — С. 129–133.

¹⁶ World Chart of Local Self-Government. — UN. — New-York, 1979. — P. 21.

¹⁷ Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 49. — С.272.

¹⁸ Там само. — С.100.

¹⁹ Всесвітня Декларація місцевого самоврядування від 26 вересня 1985 р. — Режим доступу: <http://www.minregionbud.gov.ua>.

Ольга Прилуцька

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ У КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ПОШУКІВ І.Ф. КУРАСА ТА СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

O.Prylutska. Conceptual bases of the regional problem solution in the context of scientific searches of I.F.Kurasa and formation of ethnopolitical science in Ukraine. The correct understanding of modern Ukraine's state creative processes objectively impossible without deep studying of historical experience of former generations which is formed due to the activity of concrete figures. The vivid example of it is the vital and the creative inheritance of a representative of progressive historical thought — I. F. Kuras, a historian, ethnopolitical, Ukrainian, a personality from a block letter. Just presence of such personality is a main factor of nation's ability to form its own interests.

Сучасний період розвитку академічних наук характеризується активним процесом дослідження етнополітичної сфери державотворення незалежної України. Народжуються і відроджуються такі наукові напрями: етністорія, етнофілософія, етносоціологія, етнопсихологія, етноконфліктологія та інші. Започатковані спеціальні науки — етностатистика і етнополітологія, які успішно вивчають етнополітичну царину українського суспільства.

З кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. відбувається процес розбудови української незалежної держави, формується новий культурний та етнополітичний простір, який потребує нових підходів у розв'язанні проблем міжетнічної взаємодії та окреслення певних стратегічних орієнтирів на утвердження гармонійної моделі міжетнічного співжиття в нашому суспільстві. На цьому ж етапі становлення держави відбувається процес зародження етнополітології як загальної науки, нової дослідницької концепції та навчальної дисципліни.

Через різні причини, в тому числі й помилкові уявлення про шляхи і критерії вирішення національного питання, що тривалий час переважали в теорії і практиці, в Україні до прийняття незалежності належним чином не було налагоджено комплексних наукових досліджень з цієї проблематики. Ця обставина характеризує і ситуацію у колишньому СРСР в цілому. Один з багатьох парадоксів: у такій багатонаціональній країні не було жодної спеціальної наукової установи, яка досліджувала б сферу міжнаціональних відносин.

У нас в Україні також були відсутні науково-дослідні установи та навчальні підрозділи, наукові школи, системи підготовки кадрів, періодичні видання з питань національних відносин¹. Вказані та багато інших причин зумовили хронічне відставання фундаментальних та прикладних досліджень у цій галузі від реальних етнополітичних та етнокультурних процесів у республіці, від потреб і запитів життя. Відчувалася гостра потреба в наукових розробках практично з усього спектра проблем становлення і зміцнення політичних структур незалежної України.

Досвід інших країн переконував, що політологічні дослідження стали настільки необхідною сполучною ланкою між наукою і політичною практикою, що якийсь інший варіант або іншу модель вироблення і прийняття відповідальних рішень навіть важко уявити². Зважаючи на все це, Президія АН України своєю постановою від 23 грудня 1991 р. «Про стан і перспективи розвитку гуманітарних наук в АН УРСР» схвалила пропозицію про створення в 1991 році Інституту національних відносин і політології (сьогодні — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса)³. Фундаментальність наукових напрацювань дала можливість інституту стати не лише науковим, але й координаційним центром етнологічних і політологічних досліджень в Україні.

Серед здобутків вчених інституту прогресивними є дослідження проблем регіоналізму, толерантності і консолідації народу України, природи і шляхів розв'язання латентних міжетнічних конфліктів, етнополітичних і культурологічних аспектів націо- та державотворення, вивчення світового досвіду державного регулювання міжетнічних відносин, моделювання та прогнозування етнополітичних процесів і пошуку на цій основі шляхів формування української політичної нації та громадянського суспільства⁴. Взагалі варто підкреслити, що процес формування етнополітики в Україні відбувається в особливих умовах, які вимагають передусім творчого використання політичних традицій, основу яких складають ідеї, вироблені представниками вітчизняної інтелігенції протягом декількох століть.

Представником такого кола дослідників є Іван Федорович Курас, який по праву є основоположником етнополітичної науки в Україні. Саме він започаткував непрості пошуки і становлення порівняно нового для України напрямку наукових досліджень, присвячених поняттям етнополітики та етнополітології⁵.

Роздумуючи над проблемами новітнього етапу українського державотворення, зокрема про співвідношення в ньому історичного досвіду і нових реалій, беручи в цьому процесі посильну участь як науковець і, на певному етапі, як урядовець відповідального рівня, Іван Федорович написав низку праць, статей та інтерв'ю для періодики, виступав з доповідями на важливих міжнародних форумах і наукових конференціях. Тоді ж побачили світ і перші навчально-методичні розробки та наукові публікації автора із зазначеної проблематики⁶. В них були зроблені спроби дати визначення цієї науки, виробити її теоретико-методологічні засади та понятійно-категоріальний апарат, визначити місце в системі суспільних наук, цілі й функції.

Найпомітнішими публікаціями результатів досліджень стало видання двох фундаментальних праць І. Кураса. Це такі книги — «Етнополітика: історія і сучасність»⁷ та «Етнополітологія. Перші кроки становлення»⁸. Перша з них являє собою окремі наукові доповіді, виступи, інтерв'ю науковця з широкого спектра етнополітичних проблем в їх історичному та сьогоденному вимірах. Друга ж стала логічним продовженням попередньої і набула характеру монографічного дослідження етнополітологічних проблем в Україні.

Актуальність і наукову цінність обох видань важко переоцінити перш за все з погляду сучасного стану і перспектив становлення збалансованого суспільства. Саме ці дві праці з основоположних питань становлення і розвитку етнополітологічної науки в нашій державі дають змогу прослідкувати основні здобутки, побачити невирішені проблеми, а також, що найголовніше, саме тут знаходимо перспективи і можливі варіанти їх розв'язання.

Багато уваги вчений приділяв проблемам, які постали перед державою у зв'язку зі здобуттям незалежності. Ключовим методологічним принципом, на думку І.Ф. Кураса, у дослідженні процесу формування етнополітики в Україні є визначення взаємин держави з етнічними групами, які виступають не тільки суб'єктами, а й об'єктами політичних впливів. Могутнім генеруючим чинником цих впливів є держава, яка розробляє і здійснює етнічну політику, створює з цією метою відповідні структури.

У цих складних умовах одним з основних завдань української держави Іван Федорович визначав збереження стабільності, зокрема

локалізація конфліктів, які можуть виникати на ґрунті поліетнічності соціуму⁹, і запобігання їм. Обравши шлях побудови демократичної правової держави, Україна твердо заявила про своє розуміння Вітчизни як держави усіх громадян, що живуть на її землі. Вона незмінно віддає перевагу державним, а не етнічним тлумаченням національних інтересів, національних пріоритетів, національної безпеки. Така спрямованість етнонаціональної політики органічно сполучається з повагою до етнокультурної специфіки та інтересів меншин, відносини з якими український етнос буде на засадах рівності, свободи, гуманізму, соціальної справедливості.

Ще напередодні здобуття Україною незалежності чимало аналітиків пророкували спалах етнічних конфліктів. Велика заслуга нашої держави у тому, що вона уникла багатьох небезпек, пов'язаних із потенціалом політизації етнічності. Витіснення агресивно-націоналістичних кіл, прийняття законодавчих актів, які гарантують меншинам рівноправність і свободу культурного розвитку, суттєво сприяли психологічній комфортності неукраїнських етнічних груп.

Однією з найгостріших проблем, вирішення якої беззаперечно є запорукою побудови неконфліктного, гармонійного суспільства і яку виокремлював у своїх роботах І.Ф. Курас, що має не тільки теоретичне, а й практично-політичне значення, є проблема регіоналізму. Вченими інституту зроблено кілька відчутних кроків на шляху докладного аналізу окремих суттєвих аспектів цієї проблеми. Особливо цінним є те, що ситуація в Україні розглядалася на тлі регіональних проблем у світі, докладно висвітлювалися фактори етнополітичної стабільності в Україні, мотивація і напрями діяльності суб'єктів етнополітичного процесу. Однією з проблем, що значно ускладнюють ситуацію в країні загалом і в регіональному розрізі зокрема, Іван Федорович називав прояви регіонального партикуляризму. Останнім часом, за словами дослідника, в Україні дедалі виразніше виявляються ознаки клановості на управлінському рівні, внаслідок чого політичний простір перетворюється в арену суперництва «груп тиску», відвертого лобізму інтересів тієї чи іншої політичної сили¹⁰.

Регіональна ситуація в Україні переобтяжена безліччю проблем, які історично виникли внаслідок тривалої бездержавності, входження її відокремлених частин до складу кількох країн. Сьогодні український народ вийшов на історичний простір, стверджуючи, нарешті, свою власну державу¹¹. Україна стала на шлях суттєвих змін у державній регіональній політиці. Зміст цих змін визначатиметься як рівнем усвідомлення суспільством та владою сутності соціально-еконо-

мічних процесів, що відбулися у регіонах за останні десятиліття, так і вибором моделі, за якою регулюватиметься регіональний розвиток¹².

Будувати виважену і ефективну регіональну політику, на думку Івана Федоровича, неможливо, не спираючись на висновки і рекомендації етнополітології. Щоб не йти в політиці старим методом спроб і помилок, вважав дослідник, треба уважно вивчати інтереси регіонів, тенденції їх економічного і етносоціального розвитку, мотивацій і спрямованості дій місцевих лідерів. Не менш важливо відчувати особливості менталітету, психології населення того або іншого регіону, рівень і традиції його політичної культури. Тільки на такій основі вдасться створити надійний політичний прогноз, прийнятну модель розвитку подій¹³. Саме з таких позицій учений наголошує на необхідності комплексного розв'язання проблем етнонаціональної та регіональної політики. У зв'язку зі спробами політичних сил грати на відмінних ціннісних орієнтаціях населення Сходу і Заходу України слід уникати стандартизованих підходів до визначення пріоритетів регіональної політики та намагатися вирішувати такі питання з урахуванням інтересів і потреб етнічних груп¹⁴.

Таким чином, однією з найважливіших науково-практичних проблем є необхідність визначення співвідношення загальнодержавних, загальнонаціональних та регіональних інтересів, інтересів держави та громадянського суспільства. Саме тому, на думку історика, регіональна політика ближче за все стоїть до інтересів ефективного і соціально виправданого здійснення державної влади¹⁵. Вона ґрунтується на засадах єдності та цілісності державного життя, збалансованості розвитку країни в цілому і всіх її областей, регіонів, поєднання централізації і децентралізації в державному управлінні. Етнічні напруги та конфлікти, наголошував вчений, частіше за все постають з місцевих проблем. Причиною їх загострення майже завжди є нездатність державної влади розв'язати ці проблеми вчасно і без втрат¹⁶. Тому не варто зводити суть регіональної політики до упорядкування регіональних, місцевих справ та інтересів. Глибоко продумана, сильна регіональна політика, вважав Іван Федорович, здатна впливати на перегрупування і консолідацію економічних, виробничих, науково-технічних, соціально-культурних та інших інтересів у всьому ланцюгу суспільного життя: в масштабах країни, областей, міст, районів, окремих селищ¹⁷.

Хоча ми не можемо сказати, що етносоціальні і відцентрові регіональні проблеми набрали в Україні вкрай небезпечного вигляду, проте не маємо підстав запліщувати очі на те, що ці проблеми існують і можуть легко стати детонатором для інших, конфліктогенних

процесів¹⁸. Дотримання балансу інтересів держави і регіонів, цілісність національної економіки і неухильний розвиток усіх її частин та утворень можуть бути забезпечені за умов чіткого розмежування і взаємодоповнення поля діяльності держави у регіонах і регіональної влади на місцях. Сильна і конструктивна регіональна політика, на думку вченого, веде не до послаблення держави, а до її зміцнення¹⁹.

Саме тому стримування відцентрових, дезінтеграційних тенденцій, запобігання міжетнічним конфліктам і проявам регіонального сепаратизму, сприяння взаємодії етнічних спільнот, усіх областей і регіонів у досягненні спільних цілей, вирішенні єдиних загальнонаціональних завдань має постійно бути в полі зору держави, яка прагне бути динамічною та незборимою²⁰.

На думку вченого, Україна не знала скільки-небудь серйозних зіткнень на ґрунті етнічності — не в останню чергу тому, що всі гілки влади докладали зусиль до формування і запровадження такої державної етнонаціональної політики, яка забезпечила б гармонійні міжетнічні стосунки²¹. Іван Федорович був переконаний, що для того, аби реальна політична практика відповідала проголошеним ідеалам, політики мають уважно прислухатися до прогнозів і рекомендацій науки. Чимала роль тут належить етнополітології як науковому напрямку, що спеціально досліджує феномен етнічності та фактори, що сприяють процесам її політизації. Протягом останніх років в осмисленні теоретичним народознавством діалектики взаємодії етнічних і політичних факторів сталися помітні зрушення. До цього активно долучався автор і очолюваний ним академічний інститут.

І все ж науковець змушений був констатувати, що теоретико-методологічний інструментарій етнополітології в Україні поки що недосконалий. Крім того, на думку вченого, нашою наукою недостатньо досліджена етнонаціональна специфіка сучасної України, співвідношення етнічних і регіональних факторів, відображення національних факторів у програмі і практиці партій та рухів²². Внаслідок невисокого ступеня інформатизації суспільства, недосконалості методів і вузькості емпіричної бази соціологічних досліджень етнополітологія поки що має досить обмежені можливості для моделювання внутрінаціональних і міжнаціональних ситуацій, прогнозування конфліктів тощо.

Завдяки старанням і значним крокам І. Кураса як організатора і дослідника здійснені позитивні зрушення у вивченні етнічного фактора в політичних процесах, аналізі та обґрунтуванні шляхів і способів участі в політичному житті суспільства різних етнонаціональних

створень. Новаторським за своїм характером було дослідження феномена політичної культури в Україні. Поєднуючи проблематику політичної етнології, з одного боку, та політико-правові засади, що легітимізують державотворчі потенції націй та народів, з іншого, науковці інституту на чолі з директором здійснили всебічний політологічний аналіз етнонаціональних чинників державотворення²³.

Не менш загрозливою обставиною, на переконання вченого, є відсутність загальнонаціонального консенсусу з ключових питань внутрішньої і зовнішньої політики — як з приводу відносин власності, так і з приводу вектора інтеграції. Дисонанс у цьому питанні, як видно з досліджень історика, проявляється як на особистісному, так і на груповому, а також, що найнебезпечніше, на регіональному рівнях²⁴.

Саме завдяки багаторічній копіткій праці науковця-дослідника було сформульовано основоположні принципи і закономірності етнополітологічної науки, враховуючи специфіку українського багатонаціонального суспільства. Найважливішими серед них є розуміння українського народу як окремої етнокультурної одиниці, необхідність обстоювання демократичних форм правління, ідея пріоритету політичних та громадянських прав особи над державою і нацією, ідея національного розвитку на ґрунті загальнолюдських цінностей, обґрунтування принципу самовизначення нації у формі національно-демократичної держави, створення політичної нації (як сукупності громадян держави), забезпечення прав національних меншин у формах національно-культурної, національно-територіальної та національно-персональної автономії. Державний устрій, курс на побудову демократичної, соціальної, правової держави мають, як вважав академік, виступати найголовнішими історико-політичними факторами, які мають визначальний вплив на формування сучасних теоретико-методологічних засад державної етнополітики з врахуванням і міжнародного, й історичного досвіду, відпрацьованих впродовж багатьох десятиліть.

Учений, однак, був переконаний, що, незважаючи на ряд завдань, які ставить перед собою етнополітологія, дискусійним залишається питання про доцільність формулювання якоїсь кінцевої мети етнонаціональної політики. За словами Івана Федоровича, безумовним є те, що конкретні завдання щодо розв'язання конкретних проблем повинні ставитися. Однак останнім часом, зазначає вчений, ідея української політичної нації починає тлумачитися у дусі якогось її конструювання або моделювання, що є небезпечним як для самого процесу націогенезу, так і в плані бажання збереження своєї ідентичності неукраїнськими групами, що само по собі може призвести до підвищення рівня конфліктності в суспільстві²⁵.

Таким чином, положення і підсумки, зроблені І.Ф. Курасом, створюють базу для подальшого поглибленого теоретичного дослідження етнополітичної сфери, розвитку етнополітології та етнодержавознавства в Україні, розробки концептуальних засад державної етнополітики, визначення напрямів наукових досліджень. Висновки та аргументації автора можуть і повинні знайти своє застосування у підготовці змін до чинних законів, що регулюють різного роду суспільні відносини, нових законопроектів у всіх сферах державного будівництва здорового суспільства.

В Україні етнополітологія лише стає справді загальною, інтегральною наукою, новою дослідницькою концепцією та навчальною дисципліною. На цьому шляху у неї ще багато проблем, перешкод і труднощів. Та незважаючи на це, етнополітологія зміцнює своє законне місце серед інших наук про людину, суспільство і людство. Подальший розвиток етнополітології як загальної науки, нової дослідницької концепції та навчальної дисципліни сприятиме збереженню і зміцненню етнополітичної стабільності — найважливішого чинника національної безпеки України.

¹ Архів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі АНБУВ). Інститут архівознавства. — Ф. 369. — Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. — Спр. 116. документи про роботу директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — Арк. 2. Звіт на Президії НАН України. 1996–2002.

² Курас І.Ф. Регіональні аспекти етнополітики // Етнополітика: Історія і сучасність — К.: ІПіЕНД, 1999. — С. 275, 283.

³ Про інститут // <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=2>.

⁴ Наукові записки. Інститут національних відносин і політології НАН України. — К., 1997. — № 1.

⁵ Нагорна Л.П. Іван Федорович Курас: (Український історик) // Історія України. — 1999. — № 47. — С. 1–2.

⁶ Курас Іван Федорович // <http://www.nbu.gov.ua/people/kuras.html>.

⁷ Курас І.Ф. Етнополітика: Історія і сучасність. — К.: ІПіЕНД, 1999. — 656 с.

⁸ Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

⁹ Курас І.Ф. Культура міжнаціонального спілкування // Етнополітика: Історія і сучасність. — С. 410–411.

¹⁰ Курас І.Ф. Етнополітичні засади державотворення в Україні // Етнополітологія. Перші кроки становлення. — С. 174.

¹¹ Курас І.Ф. Пошук гармонії в контексті «нового регіоналізму» // Етнополітологія. Перші кроки становлення. — С. 203–204.

¹² Там само. — С. 196.

¹³ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українсько-му державотворенні (1917–1920 рр.). — К.: ІШЕНД, 2000. — С. 219.

¹⁴ Курас І.Ф. Державна етнопонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства // Етнополітологія в Україні. становлення. Що далі? Збірник. — К., 2002. — С. 9

¹⁵ АНБУВ. Інститут архівознавства. — Ф. 369. — Оп. 1. Документів особового походження академіка НАН України І.Ф. Кураса за 1909–2007 рр. — Спр. 116. Документи про роботу директора Інституту політичних і етнопонаціональних досліджень НАН України. — Арк. 3. Звіт на Президії НАН України. 1996–2002.

¹⁶ Курас І.Ф. Державна етнопонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства ... — С. 9.

¹⁷ Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм... — С. 211.

¹⁸ Там само. — С. 219.

¹⁹ Курас І.Ф. Етнополітичні засади державотворення в Україні... — С. 174.

²⁰ Курас І.Ф. Пошук гармонії в контексті «нового регіоналізму»... — С. 292.

²¹ Курас І.Ф. Державна етнопонаціональна політика в умовах становлення відкритого суспільства ... — С. 4.

²² Курас І.Ф. Федерація чи унітарна держава? // Етнополітика: Історія і сучасність. — С. 39–40.

²³ Курас І.Ф. Етнопонаціональні відносини і політика в науковому вимірі // Етнополітика: Історія і сучасність. — С. 80.

²⁴ Курас І.Ф. Регіональна політика як фактор стабілізації соціально-політичної ситуації, збереження єдності та територіальної цілісності України // Етнополітика: Історія і сучасність. — С. 254–255.

²⁵ Курас І.Ф. Регіональні аспекти етнополітики // Етнополітика: Історія і сучасність. — С. 284–285.

Едуард Щербенко

«ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ»: ГІДНІСТЬ У ЗДОБУТТІ ІНСТИТУТІВ

E.Scherbenko. The Orange Revolution: civic dignity in search of political institutes. *The article analyzes the role of civic dignity as the key factor of the Orange Revolution. Institutionalization of the mass protests and the emerging civil rights movement is concerned as the cause of political reintegration of Ukraine.*

Події кінця 2004 р. залишаються ключовим пунктом суспільних дискусій, причому не суто внутрішньоукраїнських: активним їх учасником виступають численні актори сусідніх суспільств, насамперед РФ. Пояснюється це тим, що залежно від моделей інтерпретації цих подій відкриваються кардинально різні перспективи бачення й організації сьогоднішньої політики: описуємо їх як прояв самоорганізації суспільства — і з цього випливає необхідність розширення участі громадян у керуванні суспільством, руху до моделі партиципаторної демократії; бачимо їх як наслідок маніпулювання населенням і втручання зовнішніх агентів — це тягне за собою посилення контролю уряду за суспільними комунікаціями, жорсткіші і вузчі межі для самоорганізації членів суспільства. Отже, щодо цієї теми як мало де підтверджується відоме формулювання «немає нічого практичнішого за добру теорію». Були політичні інститути використані «за призначенням» чи ні? — це, зрештою, кардинальне питання для сучасного порядку денного.

Лєвова частка наявної літератури про «Помаранчеву революцію» тяжіє до фактографії. Сюди належать, зокрема, зібрання інформаційних повідомлень (серед найзмістовніших слід назвати книжку Д.Яневського¹), офіційних документів і виступів політичних лідерів (найбільш представницьким тут є тритомник «Україна — 2004»²), підбірки найцікавіших матеріалів, розміщених в українському сегменті Інтернету (насамперед «Новели Помаранчевої революції»³, мемуари учасників подій та свідчення очевидців і близькі до них жанри — як-от книжки А.Колесникова, О.Забужко, М.Катеринчука та ін.⁴, зібрання тогочасного фольклору⁵). Помітно гірше стоїть справа з аналітичною роботою. В академічних публікаціях, присвячених темі (найбільш ґрунтовним тут, на наш погляд, залишається видання «Оранжевая революция: версии, хроника, документы»⁶), аналіз здійснюється переважно в інституційно-соціологічному вимірі: за допомогою понять на кшталт «середній клас», «соціальні мережі», «молодіжний рух» тощо. В жодному разі не заперечуючи цих підходів і продуктивності набутоків, зауважимо, що при цьому відходить у «тінь» (хоча, безумовно, не зникає повністю) екзистенційний момент подій, який став детермінуючим: адже і середній клас, і соціальні мережі, і молодь були наявні й відомі як реалії напередодні подій; попри це, ніким із зацікавлених сторін не було прогнозовано їх поєднання в потужному ефективному русі (так само, очевидно, всі ці реалії можуть бути наявні в суспільстві і не давати подібних ефектів невизначено тривалий час). Натомість гідність, особиста і громадянська, виявилася тим (позакорпоративним) ґрунтом, на якому змогли поєднатися відмінні регіо-

нально, конфесійно, станово тощо актори. Як зауважив один з учасників обговорень: «Бо яка різниця, хто на Майдані: *студенти* чи *галличани*? Суть у тому, що їм несуть їжу і скрізь морально підтримують»⁷. Отже, слід спробувати розглянути цей чинник гідності як принциповий щодо розвитку подій.

Феномен гідності в сучасних демократіях артикульований у політичному вимірі як права і свободи громадян, що закріплюються в конституції. Національні конституції, по суті, є описом інституційних механізмів, які забезпечують реалізацію цих прав і свобод. З цим пов'язаний принциповий момент: гідність, яка зазвичай класифікується й усвідомлюється як особиста риса людини, у цьому разі виступає інституціоналізованою складовою всіх політичних процесів. Розбудовуючи політичні інститути, ми тим самим створюємо інфраструктуру гідного існування громадянина через реалізацію його прав і свобод; і, навпаки, руйнування інститутів веде до підризу громадянської гідності кожного члена суспільства: адже він втрачає змогу її реалізувати.

Як зазначалося вище, цей пункт гідності виявився наріжним пунктом, що розрізняє дві моделі розуміння подій 2004 р.: в одному він вводиться в картину, в іншому — ні. Причому це розрізнення поширюється як на момент самих подій, так і на опис їх постфактум. М. Попович відзначає, що «у словнику тих суспільних груп, які становили ядро біло-блакитного електорату, не було слова «свобода». І тому виборець цього кшталту не міг зрозуміти, що ж викликає такий ентузіазм на Майдані, і справді вірив, що там роздають «наколоти» помаранчі та що всі там «зомбовані»⁸.

Зрозуміло, щодо цього підходу легко уявити закид щодо суб'єктивності: мовляв, як названі гідність або свободу формалізувати. Але поглянемо, в найдраматичніший момент, на події з боку опонентів помаранчевого руху — і ми побачимо, що представники цієї сторони, сприймаючи дії своїх візаві (поза питанням, справедливо чи ні) як тиск, апелювали саме до права не підкорятися тиску, — по суті, до гідності.

Президент Л. Кучма (відмовляючись відправити Прем'єр-міністра у відставку, оскільки, за його словами, у нього немає морального права робити це перед мільйонами, які за цього кандидата голосували): «Ми хочемо знову, я кажу, принизити одну частину України перед іншою і прийняти ультиматум однієї частини у іншої... Значить, якщо я піду на таке рішення, це означає, що я прийняв ультиматум. Я його відкидаю»⁹. Депутат з провладної більшості В. Надрага: «Ми всі колись навчалися з вами в школі і пам'ятаємо закон фізики: сила дії дорівнює силі протидії (аплудисменти). Ми глибоко переконані,

що з нами можна домовлятися, на нас єдине чого не можна робити — на нас не можна тиснути. Вони дотиснули до створення сьогоднішнього Півдня і Сходу, вони нас підтискують до федерації. Милі мої, з цієї трибуни хочу сказати — не дотисніть до суверенітету (бурхливі аплодисменти)... Нас не перемогти (бурхливі, тривалі аплодисменти)»¹⁰.

Отже, очевидно, що для опонентів помаранчевого руху гідність, насправді, така ж самоочевидна річ, яку не треба доводити — аж до майже дослівних відповідників: «нас не подолати» — «нас не перемогти». Тож, якщо ми визнаємо гідність дієвим чинником суспільних процесів, — як мали широкі верстви громадян реагувати на те, що відбувалося протягом кампанії 2004 року (докладніше про це нижче)? Або, чи не вважати нам, що в одних членів суспільства ця гідність є, а інші відпочатку її позбавлені й до них треба ставитися як до таких? Але тут ми і приходимо до постановки питання, як воно було сформульовано на Майдані: «Ми не бидло, ми не козли, ми України доньки й сини».

Стисло окреслюючи ситуацію, годі оглянути весь масив порушень під час виборчої кампанії, проте ми можемо вести мову про їхній масштаб. Ідеться про руйнування засадових інститутів, які визначають існування політичної системи. Починаючи з вердикту Конституційного Суду напередодні року виборів про можливість чинного тоді президента Кучми балотуватися на новий термін на тій підставі, що під час першої його каденції була прийнята нова конституція; відтак його поточний термін стає не другим, а першим («неозброєним оком» здорового глузду видно, на чому наголошували численні коментатори, що таким способом через зміну конституції можна мати необмежену кількість термінів). Монополізація телефіру (практикування «темників»), коли навіть Голова Верховної Ради в директивному порядку вилучався з інформаційної картини дня: «Увага. 02.07.2004. 17.45 1. 2 липня голова ВР України В.Литвин зробив низку заяв. Коментар відсутній абсолютно до всієї інформації з цієї теми. В.Литвин в жодній формі (відео, синхрон, згадування, крім інформації про закриття сесії ВР) не може бути присутній у жодному сюжеті жодного випуску новин 2 липня»¹¹. Виступ міністра МВС М.Білоконя перед міліцейськими керівниками, де він заявив, що «міліція — це озброєний загін влади»; — отже, не охорони прав кожного громадянина, хоча б і перед владою (в цьому світлі набувають додаткової ваги повідомлення з регіонів про примушування рядового складу міліції, податкової служби та інших працівників «силових» відомств до збору відкріпних посвідчень для використання їх у незаконний спосіб). Тобто, перед нами постає картина руйнації національних політичних

інститутів — судової системи, ЗМІ, правоохоронних органів; узурпація їх владною верхівкою.

Природним чином, не оминуло це й інститут виборів. От як щотижневик «Дзеркало тижня» описував процес голосування на довиборах депутата ВР в одному з округів Донбасу (на дворі ще не листопад, а березень 2004 року): «День голосування став апофеозом знуцання над чинним законодавством і здоровим глуздом. Складалося враження, що епідемія грипу, яка оминула Україну нинішнього року, різко спалахнула 7 березня в Донецькій області. Як ще можна пояснити той факт, що цього дня до 10 відсотків виборців округу виявили бажання голосувати вдома, попередньо написавши відповідні заяви. Саме завдяки виїзному голосуванню явка виборців за неповні дві обідні години зросла вдвічі. Були дільниці, де невідомі особи, анітрохи не соромлячись спостерігачів та журналістів, вкидали в урни невеличкі пачки бюлетенів. Відібрані в однієї такої «оптової» жінки-виборця, після передачі правоохоронним органам вони дивним чином перетворилися на... звичайнісінький папір. Особливого колориту виборчому процесові надавала присутність на дільницях представників Азово-Чорноморського козацтва. При повному параді, з кийками і пістолетами, козаки в начищених до блиску чоботях браво ходили по дільницях, інколи не пускаючи туди журналістів, оскільки «покликані окружною комісією забезпечити на виборах громадський порядок». Члени комісії переконували, що ніхто нікого нікуди не посилав, а козаки мали статус спостерігачів від кандидатів. На тих дільницях, де козаків не вистачило, «спостережні» функції виконували міцні хлопці у шкіряних куртках із наруканими пов'язками «Народний дружинник», хоча більш органічним там був би напис «Братуха». За такого розвитку подій підрахунок голосів скидався на необхідний, але абсолютно безглуздий ритуал, який, до того ж, постійно порушували. Протоколи і бюлетені з дільниць в окружній комісії приймали за зачиненими дверми, не впустивши туди кандидатів, спостерігачів та журналістів. Вранці наступного дня всім було оголошено відомі цифри. Свято «вільного волевиявлення» непомітно перейшло у свято всіх жінок»¹².

Усе це — масове голосування на дому, залякування, вкидання, усунення спостерігачів тощо побачимо восени того ж року в масштабах країни. Символічним вираженням цілої тенденції узурпації інститутів стало висловлювання тодішнього Прем'єр-міністра і водночас «владного» кандидата на третій день акцій, з сотнями тисяч учасників в Києві і по всій Україні: «В країні не відбувається нічого надзвичайного». Отже, громадян публічно відмовилися помічати як реальність.

Таким чином, великі верстви суспільства (і то найактивніші) вичавлювалися з інституційного простору. В якийсь момент їх виявилося надзвичайно багато — різних, але об'єднаних одним.

Так, психолог О.Суслова, записуючи розповіді жінок, які брали участь в акціях протесту, зафіксувала повторення в їх свідченнях звороту «гвалтування»: «...у мене було стійке відчуття, що мене просто гвалтують. Мене, мою родину, оточення — гвалтування!». «У мене було таке відчуття, що ось тут при дорозі мої діти, мій чоловік і в мене на очах їх гвалтують. І в них на очах мене гвалтують. І вони не можуть мені допомогти, а я не можу просити їх захисту. І у мене було бажання їх зупинити, просто вийти з машини, лягти під колеса і зупинити їх хоча б ціною свого життя»¹³. На цьому ж екзистенційному моменті акцентує увагу історик і журналіст Д.Яневський, торкаючись реакції українського середнього класу на тиск влади: ««Помаранчева» революція була насправді і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору — або померти на колінах перед входом до будь-якої державної (податкової, пожежної або що) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся — це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною — нехай навіть і у власних очах»¹⁴. У тому ж ключі політолог Д.Видрін описує реакцію на владні «технології» чиновницьких верств: «Коли вирішили привезти до Києва Путіна, то це було, на мій погляд, колосальною помилкою... Цей факт зафіксували соціологічні опитування: до приїзду російського президента кияни були значно більш лояльно налаштовані щодо єдиного кандидата, а після візиту ВВП звичайно законослухняний Київ більш ніж на 60% підтримав Ющенка. Мабуть, Президент РФ, що приймає парад Українських військових сил, — надто круто навіть для київського чиновника, у якого, виявляється, теж є національна гордість і гідність»¹⁵. Відомий телевізійний менеджер О.Роднянський говорить про те, як поступово утискалися можливості вплинути на ситуацію не лише журналістів, а й керівників телевізійних ЗМІ: «В останні тижні-півтора стало ясно, що все це вже нижче плінтуса і треба або закривати лавку, або міняти ситуацію кардинально. В нас самих — я маю на увазі менеджмент каналу — було відчуття абсолютної нісенітності всього, що відбувається. Ми просто подивилися раз один на одного і подумали: ми що, для цього взагалі придумали займатися телебаченням?! Ми ж не телевізійні люди від початку, ми з кіно прийшли, вирішили робити телебачення. Нове телебачення в новій

країні. І що, подумали ми, — оце воно і є?! Настав такий момент, коли всі — члени родини, друзі, діти, всі виявилися на площі, а на тебе стали дивитися із жалем... Все це зійшлося, а коли ще без всякого попередження нам в ефір врубili новини каналу «Інтер», я подзвонив і сказав, збирайте команду, я прилечу. І ми разом прийняли рішення змінити ситуацію»¹⁶.

Підсумував усе Д. Яневський: ««Вони» програли «нам» тоді, коли заперечили «наше» право на вибір. А це право нам стали поволі давати з часів Горбачова. Право вибирати — за кого голосувати, які газети читати, яку горілку пити, яку музику слухати, займатися бізнесом чи ні — далі перераховувати немає потреби, ви і так знаєте. До цього права, права вибирати, «ми» поволі, зі скрипом, з крепатурою мозку, з неймовірними душевними муками звикали майже два десятки років. І коли, ну практично, звикли, почули: «козли». Сказано це було «ними», почули це «ми». Почули ДО виборів. Це було більше, ніж злочин — це була помилка»¹⁷.

Величезні верстви різноманітних людей — бізнесменів, журналістів, чиновників — зрештою, просто чоловіків і жінок — громадян виявилися витісненими з інституційного простору, який, нагадаємо, є артикульованою в публічному вимірі громадянською гідністю. Намагаючись узурпувати політичні інститути, влада вдерлася до екзистенційної сфери цілих верств громадян. І ця «солидарність потрясених» стала ґрунтом поєднання різних людей з усіх страт: адже гідні люди є в кожній страті. Опозиція ж артикулювала цей протест, надавши йому значення порядку денного. За визначенням Я. Грицака, «заслуга Ющенка (свідома чи несвідома, хай з'ясовують політологи) полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії. Замість обговорювати питання мови, культури тощо — всього, що так дуже болить нашу інтелігенцію, — він почав говорити про людську гідність і чесність. І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості. Важливо також, хто говорить — бо хоч би скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить. Покличуся на приклад недавнього минулого: коли до Львова приїхав Іван Павло II, там зібралося близько мільйона людей, котрі прийшли з власної волі й підтримували ідеальний порядок. Чим не прообраз сучасного майдану? А робили вони це тому, що Папа апелював до почуття людської гідності — підставової християнської чесноти — і сам був її втіленням»¹⁸.

«Мікроклітинку» такого народження єдності можна знайти зафіксованою в свідченнях учасників акцій: «Я прийшов у першу ніч,

після того, як оголосили результати, о п'ятнадцятій на першу. Метро вже закрилося, більша частина народу роз'їхалася. Виходжу на Хрещатик, а тут — всього чоловік двісті з одного боку і чоловік тридцять з іншого. Перегородили вулицю — поставили якісь палички і між ними помаранчеву стрічку натягнули. І йде чутка, що зараз будуть розганяти. Що робити? Не знаю, думаю, але щось робити буду, не піду. Я дивлюсь у вічі інших людей. І розумію, що з цією людиною мені загалом-то нема про що розмовляти, вона зовсім інша. Але вона прийшла сюди тому ж, і не йде тому ж, що і я. Не хоче їм підкорятися. І якась іскорка проскакує, ми один одному посміхаємося... Там у перші дні була якась дивовижна енергетика... Люди весь час один одному посміхалися. Тому що кожен відчув себе вільним — і невідомо, що буде»¹⁹. І цей ефект був мультиплікований акціями по всій Україні. Як пише одна з їх учасниць Л. Мірошниченко: «Лицом к лицу лица не увидать. Большое видится на расстоянии...» Неправда. Обличчя мільйонів людей виявилися поруч, і, зазирнувши в них, ми зрозуміли, що жити один без одного ми не можемо й не будемо»²⁰.

Звернемо увагу на потужний інтегруючий імпульс Майдану: єднання наметового містечка і міста, єднання протестантів і органів правопорядку («міліція з народом»), єднання «помаранчевих» і «білоблакитних» («Схід і Захід разом»). Зрештою, єднання на його хвили політикуму, що виявилось, зокрема, в реінтеграції парламенту.

Верховна Рада, прокладаючи шлях до національного порозуміння, фактично приймає начала, на яких постав Майдан. Протягом переговорів політичних сил поряд з положенням про неприпустимість репресій щодо будь-якої зі сторін весь час наголошується, що не повинно бути «переможців» і «переможених», не повинно бути принижених; що сторони мають зберегти обличчя; тобто всі сторони виступають у досягнутому консенсусі як носії громадянської гідності. Як висловлює це депутат Матвієнко: «Зрештою, структурувати цей парламент не на якомусь страху, а на волевиявленні, на свободі»²¹.

До цього ж пункту рухається Верховний Суд України, резюмуючи, що масштабні порушення під час виборчої кампанії унеможливили встановлення реального волевиявлення громадян; — відновлюючи громадянський першоелемент, покладений в основу інституту виборів.

Звернемо увагу: інституційний потенціал і парламенту, і вищого судового органу держави був наявний і до Майдану, але, скористаємося поширеним зворотом, була відсутня *політична воля* для того, щоб його реалізувати. Майдан і став втіленою політичною волею громадян, яка привела їх в дію. Відповідно до формули «Україну ми створили, залишилося створити українців», — ті, хто вийшли на Майдан,

і стали українцями як політичною реальністю. Очевидно, подія, яка водночас спричинила такі революційні зрушення, і може бути лише революцією.

Незважаючи на очевидні суспільні зміни після Майдану, які стали виграшем всього суспільства: утвердження свободи слова, визнання наступних виборів 2006 і 2007 рр. як справедливих зарубіжними спостерігачами, — Майдан і «Помаранчева революція» і по сьогодні не утвердилися як загальнозначущі складові національного нарративу. В публічному просторі широко представлені спроби подати їх як «заколот», «путч»; інтерпретувати Майдан як «ставку на сволоту». Зрештою, це означає, що виклики, відповіддю на які вони стали, залишаються на порядку денному. Подібно до того, як Р.Патнем показав, що політичним ресурсом є соціальний капітал, Майдан експериментально засвідчив, яким потужним політичним ресурсом є громадянська гідність. Залежно від того, чи буде цей досвід опанованим і артикульованим у публічному дискурсі, визначаться й загальні перспективи України як політичної реальності.

Висновки. В статті розглянуто громадянську гідність як наріжний чинник подій, що набули назви «Помаранчевої революції». Спроба владної верхівки узурпувати політичні інститути спричинила екзистенційний виклик для широких верств громадян, оскільки політичні інститути і є публічно артикульованою гідністю громадян. Виникла на цьому позакорпоративному ґрунті спільність набула загальнонаціонального масштабу, що дозволило реінтегрувати політикум, задіявши потенціал державних політичних інститутів. Проте опанування цього досвіду в національному нарративі залишається не здійсненим, що означає збереження викликів, відповіддю на які став Майдан.

¹ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції / За ред. О.А.Кравець; Передмова П.О.Порошенка. — Х.: Фоліо, 2005.

² Литвин В.М. Україна — 2004. Події. Документи. Факти.: У 3-х томах. — К.: Видавництво ТзОВ «3 Медіа», 2005.

³ Новели Помаранчевої Революції / Ред.-упор. П. Дзиковський, О. Миронов, П. Солодко. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2005.

⁴ Колесников А.И. Первый украинский. Записки с передовой. — К.: Вагриус; Национальный книжный проект, 2005; Забужко О. Let my people go: 15 текстів про українську революцію. — К.: Факт, 2005; Катеринчук М. Адвокати помаранчевої революції. — К.: Юстініан, 2005.

⁵ Тисяча посмішок помаранчевої революції: політичні сатири / Пер. із рос. М.Ноги. — К.: Факт, 2005; Українці перемагають сміючись. — Сімферополь: Таврія, 2005.

⁶ «Оранжевая» революция: версии, хроники, документы. / Сост. М.Погребинский. — К.: Оптима, 2005. Назвемо також: У кольорах «помаранчевої революції» / Заг. ред. та упоряд. Ю.Шаповала. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007; По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції: Зб. наук. статей / За заг.ред. Гейра Флікке // За матеріалами міжнародного наукового семінару «Перед визнанням: Україна та Європа після Помаранчевої революції», Київ — НаУКМА — 30 вересня 2005 року. — К.: Атіка, 2006.

⁷ Пора українського вибору: між революцією та реформою. Матеріали «круглого столу» в редакції часопису «Критика» 8 грудня 2004 року // Критика. — 2004. — Грудень. — С. 5.

⁸ Попович М. Перед вічним Майданом // Критика. — 2005. — Березень. — С. 4.

⁹ Литвин В.М. Україна — 2004... — Т. 2. — С. 550.

¹⁰ Литвин В.М. Україна — 2004... — Т. 3. — С. 139.

¹¹ Влада тьми і темників. Хроніка політичної цензури в Україні. 2001–2004. Видавнича спілка «Просвіта». — Львів — Київ — Харків, 2005. — С. 256.

¹² Черненко О. Чисто вибори, замість чистих виборів // Дзеркало тижня. — 2004. — 13–19 березня.

¹³ Люди, які нас здивували, в країні, яку ми не знали / За ред. О.Суслової. — Б.м., Інформаційно-консультативний жіночий центр, 2005. — С. 73.

¹⁴ Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. — С. 140–141.

¹⁵ Меритократы. Небоженко Виктор vs Выдрин Дмитрий // Киевский телеграф. — 2004. — 5–11 декабря.

¹⁶ Александр Роднянский. Кино не про оранжевое. — <http://ua.proua.com/digest/2004/12/02/175627.html>

¹⁷ Яневський Д. Вказ. тв. — С. 198.

¹⁸ До дискусії про «дві України» // Критика. — 2004. — Грудень. — С. 13.

¹⁹ Буртин А. Впечатления от «помаранчевої революції». — <http://www.polit.ru/author/2004/12/08/burtin.html>

²⁰ Що доброго? Що поганого? // День. — 2004. — 4 грудня.

²¹ Литвин В.М. Україна — 2004... — Т. 2. — С. 135.

Розділ II РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ФАКТОРИ

Євген Перегуда

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРИЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОГО ПОЛІТИКУМУ

E.Pereguda. The actual problems of structuring of the regional politicum. A region is space of political action, where interests of local, national and international political actors are crossed. The unique regional political interests do not exist. Unachieving aims which belonged before the new system of elections of local selfgovernment is related to insolvency of leaders of parties to build a policy in the mode of dialog. Regional political palettes stand before reconstruction today.

Інтенсивний розвиток комунікаційних технологій спричинив настільки потужне зростання ролі регіонів у політичному житті держав, що, на думку Всесвітнього банку, регіоналізація поряд з інтернаціоналізацією постала провідною тенденцією глобалізації. В світовій та вітчизняній політичній думці це було віддзеркалене у таких поняттях, як «територіальні політичні системи», «територіальні соціально-політичні спільноти»¹, «Європа регіонів» тощо.

Водночас існує спокуса появи категорій, які не віддзеркалюють процесів, що відбуваються в регіонах. Зокрема, це стосується й так званих регіональних інтересів. Коли про це йдеться у політичній риторичі, то зрозуміло. Проте використання цього поняття в наукових розробках не настільки безсумнівне. На думку низки дослідників, єдиних регіональних інтересів взагалі не існує, а «жителі територій мають різні, інколи полярні інтереси. ...Водночас місцеві еліти мають чітко виражені корпоративні інтереси і захищають передовсім саме їх»².

На нашу думку, сьогодні слід говорити про суперечності інтересів між політичними силами, які впливають на політичні процеси в регіонах, та про намагання їх нав'язати власні корпоративні інтереси в ролі регіональних іншим суб'єктам соціальної та політичної дії. Ці намагання можуть бути вдалими лише відносно. Адже розбудова закритих, тоталітарних політичних систем у межах окремих регіонів фактично неможлива.

Водночас це змушує відмовитися від деяких ідеологічних постулатів, які властиві й вітчизняній науці. Йдеться про твердження щодо автоматичного зростання рівня демократії мірою розвитку місцевого

самоврядування. Ще наприкінці ХХ ст. низка дослідників зазначала, що останньому може бути властивим більш жорсткий авторитаризм, ніж національному рівню політичного управління, що «...децентралізація може навіть призвести до зниження рівня демократизму місцевого управління — передані центральною владою повноваження спрямовуються на задоволення корпоративних інтересів локальних еліт»³. Численні спостерігачі зауважували, що органи місцевого самоврядування чинять перешкоди розвитку самодіяльності громадян⁴, становленню цивілізованого бізнесу, діяльності мас-медіа⁵, руйнують конкуренцію як основу ринкового механізму⁶.

Ми розглядаємо «регіон» як певний простір політичної дії, який визначається в першу чергу адміністративно-територіальним устроєм держави. Водночас слід визнати, що термін регіон використовується також для позначення простору, обмеженого не лише адміністративно-регіональним поділом, а й особливостями історичного розвитку, близькістю політичної культури суб'єктів політичної дії. Щодо України прикладами таких регіонів можуть служити Донбас, Галичина, Південь тощо. Деякі політичні процеси, як-от наприкінці 2004 р., можуть створити враження про існування таких «політичних регіонів». Проте є й контраргументи. Достатньо згадати президентські вибори 1999 р., коли внаслідок дій адміністративних еліт підсумки виборів радикально різнилися між такими, здавалося б, близькими за політичною культурою та особливостями історичного розвитку областями, як Донецька та Луганська⁷.

Ще одна проблема полягає у можливості аналізу міжрегіонального діалогу як самодостатнього. Проте урізноманітнення політичного процесу, широка палітра суб'єктів впливу, відсутність спільних регіональних інтересів роблять цю можливість такою, яку важко реалізувати. У психології аксіоматичним є твердження, що більше ніж 7 чоловік не можуть зберігати протягом тривалого часу єдину тему розмови. В свою чергу соціолог Г. Лівітт довів, що найбільш ефективною моделлю комунікації є колесо, коли комунікація здійснюється через центр, а найбільш неефективною — «коло», де центру немає⁸.

Отже, враховуючи, що регіони стають об'єктом, де перехрещуються інтереси політичних сил, які діють як на регіональному, так і на загальнонаціональному та транснаціональному рівнях, проблема полягає у тому, хто зможе стати ефективним комунікаційним центром, кому вдасться нав'язати свої корпоративні інтереси як основу «міжрегіонального консенсусу»? Причому це властиве не лише Україні та іншим пострадянським країнам, а й так званим демократичним країнам, про що свідчать дослідження закордонних вчених, які

ззначають, що «в цілому місцеве самоврядування ... стає дедалі більш інтегральною частиною загальнодержавної організації з надання послуг. Муніципалітети втратили свою роль автономної місцевої одиниці, яка займається виключно власними справами. Водночас їхнє значення у політичних системах ... підвищилося»⁹.

Останнє, на нашу думку, цілком відповідає теорії становлення держави внаслідок завоювання країни. Хоча існує й нюанс. Це завоювання може бути зовнішнім або «внутрішнім», тобто бути здійснене іншим народом або внутрішньою потугою (класом, соціальною групою, політичною силою).

Дослідження процесів еволюції адміністративно-територіально-го устрою України дає змогу зробити висновок про його циклічний характер¹⁰. У рамках кожного з циклів ця система проходить схожі етапи. Зміст першого визначає саме завоювання країни (зовнішнє або «внутрішнє»). На цьому етапі управління територіями здійснюється шляхом грубого примусу, в ході застосування якого розв'язується завдання підкорення населення або місцевих еліт.

На наступному примус набуває витонченішого характеру, включаючи в першу чергу правову регламентацію системи адміністративно-територіального управління. Проте ключовою на цьому етапі є тенденція централізації управління.

Навпаки, наступному властива насамперед децентралізація, передача повноважень на нижні рівні управлінської вертикалі. Це може мати, використовуючи сучасні терміни, характер як децентралізації влади, так і її деконцентрації. Останнє врешті-решт послаблює державний механізм і може приводити до його розпаду. За цим етапом настає завершення циклу та початок нового.

Проте цикл може мати незавершений характер. Його переривання може відбуватися практично на кожному з етапів. Так, на першому «завойовник» може зіткнутися з конкуруючою силою і поступитись їй, як це сталося з національною революцією XVII ст. Так само й на другому етапі прагнення домінуючої соціально-політичної потуги до централізації може викликати спротив консервативних елементів. Останній може сягнути такої напруги, що державний механізм може розпастися або бути завойований конкуруючою силою, як це сталося в період ствердження Великого Князівства Литовського, коли конкурентами литовських князів виступили польські феодали.

Цикли можуть бути великими або малими. При цьому великі цикли можуть включати малі, в рамках яких відбуватиметься проходження усіх (якщо цикл має завершений характер) або деяких етапів. Отже,

співвідношення циклів може бути не лише послідовним, а й носити характер «матрьошки».

Інтерес становить можливість застосування цієї схеми щодо сучасної України. Нинішні політичні сили часто ведуть мову про необхідність децентралізації влади, надання більших повноважень місцевому самоврядуванню. Цьому додатково сприяє економічна криза, яка обмежила можливості держави. Проте декларації не завжди збігаються з реальними тенденціями розвитку. На нашу думку, в межах великого циклу становлення індустріально-інформаційного суспільства, який охоплює не лише Україну, а й інші країни, сьогодні не завершено другий етап, коли влада концентрується в руках основних світових потуг, зокрема найбільших транснаціональних корпорацій. Так само й у межах малого циклу парламентсько-президентської (або парламентської) республіки в Україні, безумовно, не завершено другий етап, якому властива централізація влади основними фінансово-політичними угрупованнями. Останнє, проте, не означає, що цей малий цикл буде завершено, а конкуренти, наприклад, зовнішньополітичні, не зможуть нав'язати Україні власні схеми політичного розвитку.

Упродовж 1990–2000 рр. виборче законодавство України значним чином еволюціонувало. Серед основних тенденцій реформування слід назвати, зокрема, зростання ролі державного регулювання виборчих процесів за рахунок поступового скорочення ролі та повноважень органів місцевого самоврядування при організації виборів, поступове формування бюрократичної вертикалі органів, на які були покладені функції організації та проведення виборів, зростання обсягу повноважень Центральної виборчої комісії, нарощування ролі корпоративних форм участі у процесі організації та проведення виборів¹¹.

Нарешті, у 2004 р. реформування дійшло й до системи виборів до місцевих рад. Разом з законом про вибори до Верховної Ради було ухвалено закон про пропорційні вибори до місцевих рад (за винятком сільських)¹². Ключовою причиною зміни системи виборів, на нашу думку, було прагнення політичних партій встановити контроль над місцевими радами, над політичними подіями в регіонах, відсторонити від влади ті місцеві еліти, які певною мірою ще збереглися від радянських часів та не були включені у загальнонаціональні політичні угруповання.

Аргументи опонентів пропорційних виборів до місцевих рад були непереконливими. Їх твердження про те, що місцеве самоврядування — це насамперед господарська діяльність, що це не місце для політичних дискусій, хоча й знаходили відклик у певній частини громадсь-

кості, легко розбивалися завдяки наявним дослідженням та реальним фактам. Так, відомий скандинавський фахівець з проблем місцевого самоврядування О.Оффердал зазначав, що місцеве самоврядування — це, насамперед, «політичний тип управління», оскільки його розвиток веде до збільшення обсягу прав та свобод у суспільстві, посилення можливостей громадян брати участь у місцевих справах, підвищення ефективності управління. Він також звернув увагу на те, що, «...хоча політики можуть погано розбиратися у професійних і технічних питаннях, у них є й сильний бік: вони здатні виступати як експерти з координації усіх конфліктуючих сторін у місцевій громаді, включаючи конфлікти між професійними експертами»¹³.

Водночас не повністю справдилися і сподівання прихильників пропорційних виборів. Прийняття відповідного закону ідеологічно обґрунтовувалося потребами демократизації регіонального управління, структуризації політичної палітри регіонів, консолідації держави. Практика реалізації закону довела, що попри прогнози окремих політологів, що партійні вибори до місцевих рад приведуть до демократизації країни, цього не сталося.

Не були реалізовані й інші сподівання. Керівництво політичних партій не змогло встановити ефективний контроль над місцевими радами. І справа не лише в сильніших позиціях опонентів. Хоча деякі «старі» місцеві еліти й були відсторонені від влади, окремі з них змогли опанувати ситуацію в радах, які були обрані за новим законом. Більше того, керівництво партій нині досить часто не повністю контролює ситуацію навіть у «власних» фракціях. Діяльність рад, обраних на пропорційних виборах, явила нові лінії розломів у партіях та блоках, навіть найпотужніших.

Є декілька причин такої ситуації. По-перше, окремі місцеві еліти змогли пристосуватися до нових реалій, створити власні партійні/блокові проекти, які подекуди успішно конкурували з загальнонаціональними партіями. По-друге, специфіка політичної ситуації у різних регіонах зумовила розбіжності у тактиці регіональних організацій партій (блоків), яка не завжди корелює з ідеологічними постулатами, які партії декларують на загальнонаціональному рівні, та загальнонаціональній тактиці партій. По-третє, монополізація партіями, насамперед найбільш потужними, впливу на місцевих виборах зумовила приплив до них нових політичних угруповань, які раніше були непартизовані або входили до менш впливових партій та блоків. Внаслідок цього ускладнилася структура партій, а розбіжності, які були наслідком цього, призводили до внутрішньопартійних конфліктів. По-четверте, посиленню центробіжних тенденцій також сприяло

ускладнення власне поля діяльності політичних партій, включення до нього нових сфер політичного регулювання.

Таким чином, одна з ключових причин того, що цілі, які ставилися перед реформуванням законодавства про вибори до органів місцевого самоврядування, не були досягнуті, що політичний процес в регіонах не став більш прозорим, а регіональні політикуми — більш структурованими, полягає в нездатності політичних сил, насамперед їх лідерів, по-перше, безконфліктно вирішити проблеми внутрішньоорганізаційного плюралізму, інтегрувати численні соціально-політичні вимоги в єдину програму дій, а численні політичні угруповання — в єдиний партійний організм. У загальнонаціональних лідерів виявилися відсутніми важелі ведення політичних дискусій у режимі цивілізованого діалогу. Єдиною стратегією подолання конфліктів в їх арсеналі є стратегія домінування. По-друге, проблемою є те, що керівництво політичних партій не знає іншого способу організаційного управління, окрім прямого наказу. Спроби налагодження опосередкованого, багатоешелонного керівництва виливаються в цементування вертикальних кланових структур навколо політичного лідера, а отже, у внутрішньоорганізаційне протистояння.

З усім цим пов'язане і те, що, зіткнувшись з проблемою внутрішньопартійної опозиції, партійні лідери не змогли знайти інший механізм боротьби з цим, окрім прийняття закону про імперативний мандат депутатів місцевих рад¹⁴. Проте й цей закон виявився неефективним у контексті розв'язання конфліктів. Тому нині керівництво загальнонаціональних політичних сил відшукує нові важелі впливу на ситуацію. Але знову ж таки в рідчизні парадигми прямого наказу. Прикладом тут може бути ініціювання змін до Бюджетного кодексу¹⁵, коли очолювані політичними лідерами органи влади ініціюють режим прямого управління місцевими фінансовими та іншими потоками.

Вихід з вищеописаної ситуації можливий. Проте навряд чи його слід пов'язувати виключно з поверненням до мажоритарної системи виборів до місцевих рад. Крім того, що таке повернення в нинішніх умовах є маловірогідним (інша справа, що ситуація може кардинально змінитись у майбутньому), саме по собі воно не вирішить тих проблем гострого конфлікту навколо захоплення регіональних ресурсів, яке існує нині, і тим більше не сприятиме демократизації регіональних систем політичного управління, виступаючи лише як технологія приходу до влади політичних опонентів. На нашу думку, певний шанс пов'язаний з сучасною економічною кризою. Адже протягом останнього десятиліття Україна в цілому та регіони розвивалися значною мірою завдяки зовнішнім фінансовим ресурсам. В умовах кри-

зи це джерело розвитку вичерпане. Тож майбутнє України і регіонів може бути пов'язане виключно з активізацією самоорганізаційного потенціалу населення. Проте це може призвести до нової радикальної реструктуризації регіонального політикуму, чого прагнуть не допустити і загальнонаціональні, і регіональні еліти.

¹ Татаренко Т.М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): Монографія / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. — С. 28.

² Власенко О. Основа для порозуміння // Урядовий кур'єр. — 2001. — №113–114. — С.4.

³ Кравченко В.В., Пітцик М.В. Муніципальне право України. Навч. посібник. — К.: Атіка, 2003. — С. 358.

⁴ Василяшко М. «Реєстрація»... // Голос України. — 1999. — №28. — С. 3.

⁵ Ілляш І. Міськрада обмежує права журналістів? // Голос України. — 2004. — №27. — С. 3.

⁶ Действия региональных властей создают угрозу рыночной экономике Украины — А.Костусев // <http://www.ufs.kiev.ua/news/top.php?NewsID=73625>.

⁷ Див.: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/webproc0>.

⁸ Див., напр.: <http://edu.meta.ua/?id=3938&q=&ftitle>.

⁹ Оффердал О. Местное самоуправление в Скандинавии: достижения и перспективы // <http://www.politstudies.ru/fulltext/1999/2/14.htm>.

¹⁰ Див.: Історичний досвід становлення системи адміністративно-територіального управління в Україні // Адміністративно-територіальна реформа в Україні: політико-правові проблеми: Монографія / І.О. Кресіна, А.А. Коваленко, К.М. Вітман, О.В. Скрипнюк, Є.В. Перегуда, О.М. Стойко, О.Г. Кучабський, В.А. Явір. За ред. І.О. Кресіної. — К.: Логос, 2009. — С. 62–136.

¹¹ Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. — С. 112.

¹² Закон України від 6 квітня 2004 р. №1667 «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — №30–31. — Ст. 382.

¹³ Оффердал О. Местное самоуправление в Скандинавии: достижения и перспективы // <http://www.politstudies.ru/fulltext/1999/2/14.htm>.

¹⁴ Окно в Україну. — 2007. — №21. — С. 1.

¹⁵ Набожняк А. Регионам дали финансовую независимость // Деловая столица. — 2009. — №27–28. — С. 5.

Олександр Токовенко, Віктор Пащенко

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ: У ПОШУКАХ ТЕОРЕТИЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ

O.Tokovenko, V.Paschenko. Research of regional political elites: in the search of theoretical substantiation. The article is devoted determination of theoretical bases of research of regional political elites in Ukraine. Possibility and limitation of classic theory elites is probed for this type of researches. Possibilities and advantages are determined position, reputation and decision-oriented approaches.

Традиційно у теоріях еліт увага зосереджується передусім на центральних політичних елітах. Проте у всіх підходах підкреслюється значення і субеліт, тобто осіб, що займають проміжні, місцеві ступені структур влади і впливу. Це пов'язано з одним важливим аспектом теорії еліт, яким є питання про відносини між елітами і масами. Для дієвої та консолідованої демократії посередники між центральною (загальнонаціональною) елітою і масами є надзвичайно важливими, як свідчить багато хто з дослідників¹. Еліти середньої ланки можуть бути такими посередниками і виконувати роль ключових елементів у зв'язках між загальнонаціональними елітами і масами. Регіональні еліти завдяки подвійній іпостасі — посередника і буфера, виконують у суспільстві роль сполучної ланки між елітою і позаелітними групами. Вони можуть бути як розпорядниками на місцях, втілюючи в життя розпорядження центральної влади, так і репрезентувати інтереси місцевих громад, до яких вони є наближеними. Отже, вони здатні чинити стабілізуючу дію на суспільні процеси, підтримуючи баланс між інтересами різних соціальних структур. Фактично вони можуть розглядатися як опорні підстави для всього державного механізму. Загалом вони становлять форум для висловлювання громадської думки й інтересів, здійснення впливу, виявлення і формування локальних лідерів. Проте щоб виконувати цю роль, вони повинні мати в своєму розпорядженні значну автономію відносно до своїх центральних еліт і мати налагоджену комунікацію з низовим рівнем, з масами. Крім цього, процеси формування і оновлення регіональних еліт впливають на оновлення еліти центру. Процеси легітимізації, консолідації і оформлення інтересів на регіональному рівні також зазвичай проходять швидше, ніж у центрі. Зазначені міркування промовисто свідчать про актуальність дослідження регіональних політичних еліт в Україні. Дослідження на зазначену тематику вже проводилися², але цієї уваги недостатньо, особливо зважаючи на мінливий характер самого об'єкта дослідження.

Одними з останніх чинників, що мали значний вплив на динаміку регіональних еліт, були запровадження пропорційної системи на виборах до парламенту і до місцевих рад та зміцнення внутрішньопартійної дисципліни через впровадження так званого «імперативного мандата». Зміни, які відбулися, стосувалися не стільки проблеми взаємодії центральних та регіональних еліт взагалі, скільки форм розгортання виникаючих в рамках цієї взаємодії конфліктів і механізмів їх розв'язання. Проте головним їх наслідком стало те, що принципово політичний потенціал і можливості регіональних еліт не зменшились, а навпаки, збільшилися. Таким чином, регіональний фактор в Україні поступово перетворюється на один з істотних ресурсів усіх значних політичних сил країни. Сьогодні в Україні відбувається процес, який можна назвати «регіоналізацією» еліти. Під регіоналізацією в цьому випадку розуміється «процес виокремлення регіональних еліт зі спільного простору еліт, як по «вертикалі» (між елітами Центру і масами ...), так і по горизонталі (між елітами різних регіонів), що супроводжується змінами їх політичного статусу, місця та ролі в системі владних відносин»³.

За очевидністю існування регіональних еліт, що емпірично фіксується і журналістами, і аналітиками, міститься величезна кількість невирішених дослідницьких завдань. Це й зовні спостережувані ознаки певних соціальних груп, їх внутрішні механізми вбудованості в соціальні відносини, стійкість діяльності, принципи їх самовідтворювання. Все це потребує ґрунтовного вивчення, але передусім потрібно визначитися з теоретичним обґрунтуванням цих досліджень. Початок цьому теоретичному обґрунтуванню і має покласти наша стаття.

Передусім слід зауважити, що не можна говорити про наявність регіональної еліти як сукупності еліт усіх регіонів України. Є регіональні еліти, що представляють окремі регіони. Міжрегіональна кооперація між ними, зрозуміло, існує і визначення її становить окрему тему для дослідження, але існує вона лише на зародковому рівні. Тому «відсутність усвідомлення регіональною елітою самої себе як складової частини загального ... цілого змушує розглядати її тільки як еліти кожного конкретного суб'єкта»⁴. Відповідно, можна вважати доцільним вживання термінів «регіональні еліти України» та «регіональна еліта певного регіону».

Концепції та підходи, які є традиційною теоретичною базою для аналізу еліт, — класова теорія К. Маркса, теорія бюрократії М. Вебера, елітистські концепції Г. Москі, В. Парето, Х. Лассуела — не можна автоматично і без попередньої оцінки використовувати для дослідження регіональних політичних еліт. Вони можуть виявитися неефективними

чи просто непридатними для цього і мають використовуватися з певними обмеженнями та застереженнями. Перше застереження пов'язане з тим, що вищезазначені концепції створювалися в рамках теоретичних традицій чи принаймні опиралися на них, з якими було пов'язане певне уявлення про суспільство. Тому фактично «ранні класичні теорії еліти буди похідними метафізичних та загальносоціологічних уявлень свого часу. Вони створювалися в пізньому капіталістичному суспільстві, значною мірою пов'язаному ще з традиційним»⁵. Тож досліджувалися інші, відносно української реальності, владні групи, в іншому соціальному контексті. Теорія еліт виникає, серед іншого, як теорія пояснення приходу нової еліти, яка приходила на зміну аристократії традиційного суспільства в Європі. Більш того, циркуляція еліт в ранніх класичних теоріях пов'язана з уявленнями про циклічність історії та суспільства⁶. Динаміка українських еліт значно відрізняється від описаної класиками, відрізняються закономірності появи нових владних груп, канали та техніки їх приходу до влади. Тому в сучасних дослідженнях політичної еліти, і не тільки регіональної, більш виправданим є використання термінології, запропонованої класиками, ніж духу їхніх побудов. Зрештою, природним обмеженням застосування класичних теорій еліт є те, що в них ніхто не стоїть над елітою. Стосовно регіональної еліти, то вона пов'язана чи залежить від загальнонаціональної еліти, визначається, серед інших факторів, її існуванням та розвитком.

Ще одне запитання, яке виникає у зв'язку з цим, — чи можна взагалі використовувати концепції, створені для аналізу і на підставі досвіду суспільства загалом, під час дослідження його частин? Наприклад, Г. Моска пропонує для опису еліти поняття «класу правлячих», визначає його якості, особливості його формування-відтворення, функціонування. Проте нас цікавить — чи регіональні еліти належать до «класу правлячих»? Якщо так — то як частина цього класу, локалізована в певному регіоні, пов'язана з рештою, з центральною елітою, які особливості цих взаємозв'язків? Чи є притаманними для неї усі закономірності, особливості з-поміж притаманних еліті взагалі? Зрештою, на підставі яких критеріїв можна виділяти регіональну політичну еліту? Зрозуміло, що в теоретичних побудовах класиків про регіональну політичну еліту не йдеться, оскільки вона не була предметом їх дослідження.

Російський дослідник еліт А. Дука розрізняє три різні типи аналізу владних еліт. Він говорить, що «в емпіричних та теоретичних дослідженнях ... простежуються як мінімум три можливі типи (ракурси, рівні) досліджень. Кожен з яких співвідноситься з певними

уявленнями про еліти як утворення в суспільстві»⁷. Еліти можуть бути досліджені як певний соціальний прошарок, як інститути, як функціональні групи. Який з рівнів є найбільш придатним для аналізу регіональних політичних еліт?

Дослідження еліт як соціального прошарку, представниками якого є Т. Веблен, М. Хальбваск, П. Бурдьє, У.Л. Уорнер, У. Домхофф акцентують свою увагу на стилі та образі життя, на символічній поведінці еліт, на їх колективних репрезентаціях та культурних демаркаціях. В описі та аналізі еліт домінуючим є культурний аспект та освітні стратегії та практики. Стосовно регіональних політичних еліт, то про них поки що зарано говорити як про певний усталений соціальний прошарок. Їх особливістю є, напевно, саме більша, порівняно з центральними елітами, мобільність та відкритість, отже, не групове утримання влади в «своєму колі», а індивідуальні змагання за владу.

Дослідження регіональних політичних еліт як специфічного інституту суспільства також стикається зі значними обмеженнями та проблемами. Регіональні еліти поки не володіють необхідною для домінуючих груп можливістю створювати інституційні рамки, певні оптимальні для себе правила поведінки соціальних агентів. Вони самі не є впорядкованими, структурованими та рутинізованими, внутрішні норми в них ще не є інкорпорованими. Таким чином, можна стверджувати, що регіональні політичні еліти ще не є інституціоналізованими.

Стосовно дослідження регіональних політичних еліт як функціональних груп, то цей вимір хоча й страждає від статичності, але є завдяки своїй зручності та «функціональності» більш придатним для дослідження, ніж решта типів аналізу.

Українські вчені вже неодноразово сформулювали визначення самого поняття «регіональна еліта» і переважно вони спираються саме на дослідження регіональних політичних еліт як функціональних груп. Наприклад, Ю. Бурімейко й А. Рибак вважають регіональною елітою таку «соціальну групу, яка представляє як адміністративно-управлінські органи регіону, так і політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на соціально-економічний та науково-технічний розвиток регіону»⁸. В. Бакіров відокремлює регіональні еліти від національних, зазначаючи, що коли рішення, які вони приймають, «мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, країни, то йдеться про національні політичні еліти. Коли ж рішення мають загальнорегіональне значення, маємо справу з регіональними елітами»⁹.

На прикладі цих визначень ми можемо помітити намагання вчених використати також і різні підходи до дослідження регіональних

політичних еліт — позиційний та прийняття рішень. Дійсно, ідентифікуючи еліти, дослідник зазвичай опиняється перед вибором одного з трьох можливих підходів, які набули розвитку і поширення в рамках західної елітології: позиційного, репутаційного (метод Ф. Хантера), прийняття рішень. Кожен з методів приводить до «виникнення труднощів, які були вже проаналізовані західними дослідниками еліт»¹⁰, але застосування їх до регіональних еліт в Україні стикається з додатковими обмеженнями, які теж потребують вивчення та описання. Наприклад, позиційний підхід, який пропонує приділяти увагу тим, хто займає вищі позиції в формальних інституціях, має обмежену евристичність і прогностичну цінність. Якщо дотримуватися цього підходу, то регіональна політична еліта мала б складатися з голів і заступників обласних, міських, районних, селищних та сільських рад, депутатів цих рад, керівників місцевих держадміністрацій, лідерів політичних партій, голів місцевих партійних осередків, мерів і голів суспільних та громадських організацій. Але він не дає змоги з'ясувати особливості взаємовідносин у рамках еліти, вибудувати її ієрархію. Він випускає з виду, наприклад, таку категорію впливових осіб, як народні депутати — представники певного регіону. Крім того, часто наявність статусу не означає належність до еліти або до конкретної місцевої еліти. Статус може бути формальністю або персони, наприклад, «губернатори», можуть бути своєрідними «намісниками», які лише пасивно ретранслюють накази центру та контролюють їхнє виконання на підзвітній території, не будучи при цьому інтегрованими до неї суттєвим чином. У цій ситуації сумнівним здається віднесення їх до представників регіональної політичної еліти. Щодо Дніпропетровської області, то саме таким чином склалися відносини Ю. Єханурова, в бутність його «губернатором», та регіональної політичної еліти. Протилежний приклад демонструє нинішній голова ОДА — В. Бондар. Що стосується підходу, який пропонує відносити до представників еліти тих, хто має вплив на підготовку, формування та прийняття рішень з важливих питань, то його недолік полягає в тому, що прийняття рішень в умовах України це завжди «чорний ящик». В умовах регіональної політики це максимально закритий «чорний ящик». За таких умов відстежити прийняття рішення та внесок учасників цього процесу здається надскладним завданням. Репутаційний підхід також стикається з подібними обмеженнями. Він орієнтований на емпіричні дослідження, які мають реалізовуватися шляхом проведення інтерв'ю та експертних опитувань, але стикається з закритістю інформації, страждає від індивідуальних особливостей сприйняття ситуації респондентами, суб'єктивності оцінок та заангажованості експертів.

Загальним місцем стали пропозиції про об'єднання цих трьох підходів до вивчення еліт, проте на практиці вони реалізуються важко. Об'єднати підходи позиційний та прийняття рішень складно, оскільки тоді дві елітні групи можуть просто не збігатися. Статус у нас не завжди означає участь в ухваленні рішень. Тому найкращим варіантом може бути об'єднання позиційного підходу з репутаційним, але це покладає також особливі вимоги до використання позиційного підходу. Для того, щоб уникнути характерних для нього недоліків, необхідно враховувати те, що змінюються способи формування відносин між регіональними елітами і центром, методи, якими вони діють, і позиції, якими вони володіють, в діалозі або в «торзі» один з одним.

Дослідницька увага має бути звернута, в першу чергу, на позиції в чотирьох типах формальних інститутів — органи державного управління, локальне самоврядування, політичні партії, інститути громадянського характеру — організовані ділові групи, місцеві етнокультурні організації, відділення загальнонаціональних НУО, локальні ЗМІ, благодійні організації.

Певну специфіку має дослідження органів державного управління як одного з інститутів, який визначає «позиційне» розташування представників регіональної політичної еліти, яка пов'язана з наявністю таких посад, як голова обласної державної адміністрації. Статус очільників цих посад є двозначним. Наявність регіональних політичних систем і процесів невідворотно розміщує «губернаторів» в їх центр. Одночасно ці посадовці опиняються «між» регіональним і загальнонаціональним рівнями політики. Таке положення без наявності власної політичної ваги в регіоні має багато «мінусів». Традиційно у нас «губернаторів» розглядають як основні фігури в регіонах, проте ситуація має оцінюватися інакше у разі появи «варяга». Не маючи мандата, напряду отриманого від виборців, «губернатори» принципово залежні від регіональних еліт. Без їх підтримки їм важко зміцнити свої позиції в регіоні і здобути підтримку мас. Елітам же, граючи на розвинутих в пострадянській період відчуттях регіонального патріотизму і володіючи повнотою знання про місцеву специфіку, легко налаштувати населення проти «чужака». Тому якщо відносини призначеного губернатора-«варяга» з елітами не будуть вибудовані, то можливості для обмеження його владних повноважень і зсуву з поста достатньо великі.

Необхідно відзначити, що регіональну еліту слід розглядати як достатньо стійку соціальну групу, склад і характер якої складно змінити «варягові» і навіть приведеній ним новій управлінській команді. Часто губернатор-«варяг» і привезена ним команда більш-менш

успішно вибудовують систему відносин з регіональною елітою, але залишаються автономним елементом усередині неї, який без особливих наслідків зникає у разі зміни голови регіональної влади.

Вдосконалити позиційний аналіз може репуатаційний, який має бути зосереджений, в першу чергу, на дослідженні головних ресурсів окремих сегментів регіональних еліт. Визначення ресурсів панування та влади дозволяє додати елемент динамічності у дослідження еліти та чіткіше з'ясувати їх внутрішні взаємозв'язки, ієрархію та прогнозувати їх розвиток. Окремі елітні групи можуть відрізнятися за ресурсами, які можна поділити на 1) владні; 2) економічні; 3) публічно-політичні; 4) інформаційні¹¹. Крім того, важливим є дослідження також організаційних, інституціональних інтелектуальних ресурсів і такого типу ресурсів, як персональні контакти (знайомство з впливовими особами). В умовах пропорційної виборчої системи, що застосовується під час виборів місцевих рад, найбільш важливим типом персональних контактів є контакт з очільниками загальнонаціональних партій та вищими колами партійної бюрократії. Тому під час застосування репуатаційного методу постають також такі важливі питання, як: рівень автономії регіональних партійних субеліт стосовно власних партійних еліт, те, ким є «власні» партійні еліти для окремих субеліт?

Репуатаційний метод дослідження також має дати відповідь на такі питання, як: міра взаємної автономності окремих груп регіональної політичної еліти, наявність політичних лідерів на місцевому рівні та їх зв'язок з формальними позиціями, наявність неформальних лідерів та їх інструменти впливу і ресурси, їх політичний стиль.

Розглянувши можливість дослідження регіональних політичних еліт як функціональних груп, маємо зауважити, що має певні перспективи і їх дослідження як інститутів. Ці перспективи пов'язані з адаптацією до специфічних українських умов таких популярних в США та на Заході теорій, як теорії «машин зростання» та «міських режимів». Вони набули поширення серед вчених, що займаються дослідженням міської влади та політики з 1980-х років. Серед їх розробників Х. Молотч, Д. Логан, В. Домхофф (теорія «машин зростання»), К. Стоун та С. Елкін (теорія «міських режимів»). У Росії вони активно використовують, пристосовуються та розробляються такими фахівцями, як В.Г. Ледаєв¹² та Д.Б. Тев¹³. Стосовно України, то у нас ця тема практично не розглядається, за винятком окремих спроб, здійснених Я. Балановським¹⁴. Поки що можна говорити лише про спроби визначити саму можливість та межі використання цих концепцій, проте їх евристичний потенціал є очевидним. Між теорією «машин зростання», яка пов'язана з елітизмом, і теорією «міських

режимів», яка виросла з неоплюралізму, є істотні відмінності. Перша починає з приватного економічного сектору і показує, як і чому він використовує уряд, тоді як режимна теорія починає з уряду і потім розглядає, як вибрані чиновники знаходять партнерів по коаліції в приватному секторі. Але головним є те, що вони приділяють велику увагу саме активності підприємців, які в їх рамках вважаються або вирішальною, або другою за важливістю силою в формуванні міських систем і місцевих правлячих коаліцій. Зважаючи на практику регіональних політич, подібне твердження в українських умовах повністю знаходить своє емпіричне підтвердження.

¹ Baer D. L., Bositis D. A. *Politics and Linkage in a Democratic Society*. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1993; Etzioni-Halevy E. *Elites and the Working Class. On Coupling, Uncoupling, Democracy and (In)equalities in the West* // E. Etzioni-Halevy (red.). *Classes and Elites in Democracy and Democratization*. New York: Garland Publishing, 1997.

² Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст // Політичний менеджмент. — 2006. — Спеціальний випуск. — С. 42–47; Круглашов А. Місцева еліта: регіональна чи периферійна? // Віче. — 1998. — №5. — С. 59–66.

³ Мохов В.П. Институциональные и социальные факторы регионализации элит в России // Трансформация российских региональных элит в сравнительной перспективе: Материалы международного семинара (Тверь, 20–22 февраля 1998 г.). — М.: МОНФ. — 1999. — С. 140.

⁴ Тюков Н., Запеклый А. Элиты российских регионов, формирование и развитие // Трансформация российских региональных элит в сравнительной перспективе: Материалы международного семинара (Тверь, 20–22 февраля 1998 г.). — С. 86.

⁵ Дука А.В. Теоретические проблемы в исследованиях властных элит // http://www.politstudy.org/publduka/duka_2008_1.pdf. — С. 53.

⁶ Там само. — С. 54.

⁷ Там само. — С. 62.

⁸ Бурімейко Ю., Рибак А. Актуальні аспекти формування регіональної політичної еліти // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Укр. Академії державного управління при Президентові України. Одеський філіал. Випуск II. — Одеса: Аспропринт, 1999. — С. 50.

⁹ Політологія: Підручн. для вищ. навч. закладів / За заг. ред. канд. філос. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К.: Альтерспрес, 2002. — С. 243.

¹⁰ Колесник Н.В. Исследование российской элиты: в поисках теоретического основания // Власть и элиты в современной России. Сборник научных

статей /Под ред. А.В.Дуки. — СПб: Социологическое об-во им. М.М. Ковалевского, 2003. — С. 41.

¹¹ Тюков Н., Запеклый А. Элиты российских регионов, формирование и развитие. — С. 89.

¹² Ледяев В.Г. Модели эмпирического исследования власти: западный опыт // Власть и элиты в российской трансформации: Сб. научных статей / Под ред. А.В. Дуки. — СПб: Интерсоцис, 2005. — С. 65–79; Ледяев В.Г. Эмпирическая социология власти: теория «машин роста» // Власть, государство и элиты в современном обществе: Сб. научных трудов / Под ред. А.В. Дуки, В.П. Мохова. — Пермь: Пермский государственный технический университет, 2005. — С. 5–23.

¹³ Тев Д.Б. Политэкономический подход в анализе местной власти. К вопросу о коалиции, правящей в Санкт-Петербурге // Политэкс. — 2006. — № 2. — С. 99–121.

¹⁴ Балановський Я.М. Теоретико-методологічний потенціал концепції міських політичних коаліцій (режимів) // Вісник Дніпропетровського університету. — 2009. — Вип. 19. — С. 268–274.

Тетяна Бевз

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК ОСНОВА ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

T.Bevz. The political parties as the basis of political space in democratic society. The article is dedicated to the political parties in contemporary political space of Ukraine. Specifics s peculiarities of political parties in democracy conditions are expressed. The general attention is drawn at the political parties' activities during elections.

Назв і визначень для сучасних форм прояву демократії існує безліч. Можна захоплюватися їхньою академічною глибиною й бездоганною логікою, насолоджуватися афористичністю й влучністю. Але, звернувшись від теорії до практики, не можна не помітити, що жодне з них не знаходить повноцінного вияву в реальному житті й політичній облаштованості суспільства. За рамками найдетальніших визначень демократії завжди залишаються особливості, властиві їй тільки в тій або іншій країні, до того ж на досить обмеженому відрізьку часу.

Можна погодитися з академіком В. Вороною, що «сьогодні демократія стала таким же символом віри, яким ще зовсім недавно був комунізм. І навіть ті ж самі представники політичної еліти, які ще

тільки вчора присягалися у вірності комунізму, з не меншим завзяттям присягаються в прихильності демократії, змінивши радянський патріотизм на патріотизм національний»¹.

Українська демократія належить до так званих «нових демократій» або демократій, які виникають у контексті світової третьої хвилі, за класифікацією С. Гантінгтона. Отже, вона є демократією, що лише формується, яка не має, власне, ані соціальної, ані політичної, ані ціннісної основи.

У «Щорічному посланні Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України» від 31.03.2009 зазначається: «Нація і людина — їхнє вільне життя, життя у єдності і демократії є найважливішим мірилом діяльності української влади»².

Сто років тому перший керівник незалежного українського парламенту, а згодом глава держави М. Грушевський у статті «Підстави Великої України» сформулював головні засади української демократії: «Вона повинна дбати про зміцнення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, увесь народ її в однім національним пориві, перемагаючи партійні різниці й розбіжності там, де починаються основні інтереси української держави»³.

Якщо ж порівняти демократію як ідеал з реальним народовладдям в Україні за 18 років незалежності, то можна дійти висновку, що реальна практика управління державними і громадськими справами вже настільки дискредитувала саму ідею демократії (втім, як і ідею патріотизму), що перед ще й досі «віруючими демократами», як головне завдання, постає завдання захисту самої ідеї демократії⁴.

За даними досліджень Інституту соціології НАН України, лише 8% дорослого населення країни дають позитивну відповідь на запитання: «Чи є в країні демократія?»

Існують універсальні передумови демократії, наприклад, вільні і справедливі вибори, а також вільні медіа, політична опозиція і де-що інше. Якщо цього немає, то немає демократії.

Перші два критерії — кількісні, тобто вони оцінюють ступінь розвитку демократії, а третій — якісний; це — тип демократії. Стосовно кількісного рівня, напевно, демократія може бути розвинутою якоюсь мірою, так само, як можна мати напівзаконність, свободу та інші речі. Жодна з цих речей не є чудовою коштовністю, яку або маєш, або — ні. Їх можна мати більше або менше, тобто це — континуум; а також вони складаються з кількох елементів, можна досягти чогось в одному і відставати в іншому.

У категорії «керована демократія» увага зосереджується, власне, на прикметник, який характеризує демократію. Питання оцінки якості демократії може бути небезпечним. За комунізму прийменники та іменники мали небезпечну тенденцію пожирати одне одного. Згадаємо відомий прикметник у виразах «соціалістична демократія» та іменник у словосполученні «демократичний централізм». Тому у посткомуністичних країнах часто уникають якісних оцінок демократії, обираючи «демократію без прикметників». Але такі слова, як «демократія», рідко вживаються без прикметників, адже демократії або законності у чистому виді ще ніхто не досяг. Так що не можна уникнути питання, якого типу демократію Ви маєте чи хочете мати.

Щоб підібрати відповідний прикметник, треба визначитися, якого типу демократію Ви хочете побудувати і що для цього треба зробити. Ліберальна демократія вимагає дотримання законності та забезпечення свобод, тоді як в багатьох демократіях світу є тільки вільні вибори. Республіканська демократія закладає активність громадян, їх добру обізнаність з публічної політики та вплив на рішення, які їх стосуються. Просто виборча демократія — це велике досягнення само по собі; але люди можуть бути розчаровані тому, що це — все чого вони досягли. Навіть тоді, коли вже побудовано базові принципи демократії, з'являються питання про її якість.

Тобто, питання не просто стоїть, маємо ми демократію, чи ні. Нас цікавить, наскільки важливими є ті рішення, які приймають обранці народу. Якою мірою необрані олігархи контролюють ситуацію? Чи існують якісь скриті владні структури, які благоденствують, незаторкнуті представниками народу або, може, навіть мають з ними зв'язки? Чи використовує обрана влада «компрокат», щоб зруйнувати своїх опонентів? Після позитивної відповіді на ці запитання може навіть виявитися, що у вас є якісь елементи демократії, і це — добре! Але, на жаль, є такі політичні аспекти, які погіршують якість демократії до того, що вона може стати просто фасадом.

Респондентам було запропоновано розмістити Україну на 10-бальній шкалі, яка традиційно використовується у міжнародних дослідженнях демократії, де 1 означає повну диктатуру, а 10 — повну демократію. У червні 2004 р. населення оцінювало стан демократії в Україні у 4,85 бала, тобто як проміжний, напівдемократичний статус, проте дещо ближче до демократії. У червні 2006 р. рівень демократії оцінено значно вище — у 5,48 бала, тобто як проміжний між демократією та диктатурою, але вже ближче до демократії. У жовтні стан демократії був оцінений дещо нижче — 5,01 бала, тобто практично на межі. Проте за цей період часу — від червня до жовтня —

з демократією начебто нічого особливого не сталося. Єдине, що відбувалося і могло відбитися на оцінках, це «коліціада», яка дещо змінила оцінки населенням демократії. А в червні 2007 р. громадяни поставили демократії вже кращу оцінку — 5,26 бала, проте нижче, ніж у червні 2006 р.⁵ Варто зазначити, що політична нестабільність коштує 1–2% ВВП на душу населення в рік, однак це прийнятна ціна за демократію.

Головна проблема з визначенням України як демократичної країни полягає в недемократичній поведінці правлячої еліти — недотриманні нею ж встановлених правил, порушенні процедур політичної гри, намаганні обійти Конституцію та закони. Приклади: перебіг виборчих кампаній, фільтрування інформації, референдум 2000 р., ігнорування результатів виборів 2002 р. під час формування парламентської більшості та уряду, неконституційне втручання в цей процес Президента, нарешті — невчасне та недоречне «реформування» конституційного ладу напередодні президентських виборів.

У демократичній державі правляча еліта визнає можливість приходу до влади опозиції, якщо такою буде воля виборців, у недемократичній — ні. Тому саме через поведінку української правлячої еліти політичний процес в Україні в основному — недемократичний (або мало демократичний). Але політичний лад загалом ще не можна назвати й авторитарним. Адже, по-перше, існує, діє і має значний авторитет у суспільстві опозиція. Вона ще має шанс прийти до влади всупереч волі владної еліти. По-друге, більшість недемократичних процедур ще не закріплені законодавчо. Вони існують лише де-факто і тому відносно легко можуть бути змінені іншими людьми, які узгодять політичний процес з формально існуючими нормами. Чи вони захочуть це зробити — складне питання, на яке коротко можна відповісти тільки так: що в кожному, не втраченому для демократії суспільстві, є люди і групи з різним світоглядом і різними інтересами. Якби демократія не відповідала сподіванням (і інтересам) значної частини людей, вона ніде не перемагала б.

Таким чином, Україна — одна з небагатьох посткомуністичних країн, що все ще залишається в стані перехідної невизначеності. Ця невизначеність означає й те, що демократія ще має шанс, який, проте, може бути втрачений уже цього року.

Що ж стосується спроб розхитати щільні заслони бюрократії на шляху в Україну демократії з боку європейської й світової громадськості, то, за її мірками, у нас і так усе гаразд. В українському парламенті представлено більше десятка політичних партій і блоків, близько 45% всіх депутатів зібрані в опозиційних фракціях, а президент обирається всенародно. Рівень демократії в нашій країні за цими

показниками відповідає рівню найрозвиненіших демократичних країн Європи й Північної Америки. Але демократії від цього більше не стає. Лише з'являються її нові назви й визначення. А до критеріїв демократизації країни підключаються суб'єктивні оцінки експертів, упевнених у тому, що вже краще їхньої демократії у світі немає.

За всіма соціологічними опитуваннями у своїй більшості народ підтримує демократію як ідеал та як перспективу для України. Однак значна його частина (близько 1/3) розуміє демократію просто як «владу для народу» (щоб уряд турбувався про простих людей) і недооцінює значення форм правління, не розуміє важливості дотримання усіх без винятку демократичних правил та процедур. Проте не варто применшувати демократичний потенціал українського народу. По-перше, для біднішої частини населення в усіх країнах (навіть у старих демократіях) демократичний лад більше асоціюється з ідеалом рівності, аніж свободи. По-друге, ми бачили, що наш народ — «здібний учень»: на виборах 2002 р. він уже не купився на дешеві політехнологічні трюки на зразок «Озимих» чи «Жінок за майбутнє» (не спрацювала навіть традиційна українська сентиментальність, на яку розраховували у другому випадку). По-третє, обнадіює бажання і в майбутньому обирати Президента держави всенародно (проти обрання його Верховною Радою висловлюється близько 80 ($\pm 2\%$) громадян, та намір прийти на вибори (понад 75% уже зараз — це дуже високий показник).

«Демократія — це влада народу, — пишуть американські політологи Т. Дай і Х. Цайглер, — але відповідальність за виживання демократії лежить на плечах еліт. Це іронія демократії: еліти повинні правити мудро, щоб демократія вижила». Кивати на народ, який ще не жив в умовах демократії — остання справа. Народ сприймає дійсність емпірично, на рівні соціальної психології. А еліта повинна навчитись сама і навчити народ надавати демократії перевагу раціонально.

Демократія неможлива без політичних партій, які, уособлюючи суспільні інтереси, виконують роль сполучної ланки між кожним окремим громадянином та державою. **Власне, політичні партії становлять основу політичного простору.** Тому в демократичному суспільстві усі органи державної влади формуються виключно за принципом партійного представництва. Відхилення від цих засад призводить до втрати як громадських свобод, так і демократії загалом — власне, до того, що відбувається в Україні.

Якщо поділити всі партії на два табори — прихильників демократії і авторитаризму — то можна стверджувати, що десь дві третини партій орієнтуються на авторитарні тенденції: і комуністи, і Партія регіонів, і Народний блок Литвина, і ПСПУ. Слово «демократія»

у програмах подібних партій, скоріше, є фантиком для виборців і для Заходу.

Як показують останні соціологічні дослідження, громадяни України не мають особливої довіри до політичних партій. Значна частина (за даними соціологів Центру Разумкова — майже 39%) не вважають багатопартійність в Україні необхідною. Проте практично ніхто з політологів не заперечує, що альтернативи розвитку політичної системи через розвиток політичних партій (як це відбулося в країнах, що ми називаємо демократичними) немає. Зрозуміло, що цю позицію — хто з переконання, хто «за посадою» — поділяє і партійна частина українського суспільства.

Після президентських виборів варто очікувати спроб зробити демократію більше «керованою», причому не залежно від того, хто стане Президентом України. Жодна з основних політичних сил (і опозиція, на жаль, тут не виняток) поки не продемонструвала прихильність принципу, сформульованого видатним діячем Великої французької революції Мірабо: «Я з Вами не згідний, але готовий віддати життя, щоб Ви могли вільно висловити свою думку». Проте справа навіть не в політичних розкладах. Тверда політична боротьба, коли немає однієї домінуючої сили, так ще в умовах зростання добробуту, інтенсифікує процеси структурування суспільства. Протистояння, що вилилися на вулиці Донецька й Львова, тільки слабкі провісники цих процесів. Структурування суспільства припускає впровадження більше рельєфного поділу за принципом «ми — вони». Залишається сподіватися, що паралельно кристалізуються структури горезвісного громадянського суспільства, які з українським спокоєм будуть проводити в життя принцип «ми + вони = демократія».

Політичні партії є посередниками між громадянським суспільством і державою, вони необхідні для демократії, що вимагає, щоб уряд ішов назустріч сподіванням народу і відстоював можливість участі громадян у формуванні суспільної волі. Внаслідок цього політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між народом і представницькими механізмами влади. Саме через партії народ може критикувати владу і пред'являти до неї визначені вимоги.

Сучасна демократія і теоретиками, і практиками публічної політики уявляється фактично як демократія партійна. Більшість українських громадян цілком раціонально відкидають пов'язані з партіями демократичні цінності. Водночас дуже високо пошановуються практично в усіх соціальних групах такі демократичні цінності, як дотримання законів владою і громадянами, забезпечення прав громадян на недоторканність особи, на працю, її гідну оплату, на вільний

вибір місця проживання, на освіту, медичне обслуговування, на забезпечення високих екологічних стандартів довкілля тощо. Такі пріоритети громадян здатні привести країну до авторитарного правління, але й зміцнити демократію, оскільки жодна демократія не в змозі стійко функціонувати без чітких процедур її реалізації, соціальної стабільності та стійкості політичного режиму.

Макс Вебер назвав політичні партії «дітьми демократії», але останнім часом у нових демократіях саме громадянське суспільство нагадує улюблену дитину міжнародних намагань у розбудові демократії. Громадянське суспільство почали сприймати як «джерело демократії», що насправді є романтичною і навіть дещо перебільшеною метафорою.

А. Дотерті — директор Програм для політичних партій Національного демократичного інституту міжнародних відносин (Вашингтон, США), колишній генеральний секретар ірландської партії Файн Гейл зазначає, що у нових демократіях політичні партії є або слабкими, персоналізованими та підконтрольними урядові, або надто корумпованими та незацікавленими у залученні підтримки суспільства. Серцевиною політичних криз є завжди проблемне становище політичних партій.

Політичні партії становлять наріжний камінь демократичного суспільства і виконують функцію, яка відрізняється від інших установ у демократії. У 1998 р. в «Журналі демократії» в статті «Необхідність політичних партій» Сеймор Мартін Ліпсет пише, що демократію в складному суспільстві можна визначити як політичну систему, що забезпечує нормальні конституційні можливості для зміни урядових чиновників, а також як соціальний механізм, за допомогою якого велика частина населення може впливати на прийняття основних рішень, обираючи претендентів на політичні посади — тобто, через політичні партії. Роль політичної партії — зібрати в одне ціле, а потім представити соціальні інтереси, таким чином забезпечуючи структурою політичну участь. Вони є підтримкою політичних лідерів, які, зрештою, починають розуміти свою роль в урядовому суспільстві. Крім того, партії конкурують та намагаються виграти вибори з метою керування державними установами.

Діяльність політичних партій у демократичних системах здійснюється постійно, але особливо їхня роль і значимість стає очевидною напередодні виборчого процесу. У демократичній системі прихід до влади здійснюється завдяки успіхові на виборах. Тому політичні партії намагаються досягти своїх стратегічних цілей через виборчий процес. Перемога на виборах надає політичній партії можливості керувати суспільством.

Проте, як зазначав у 2003 р. Ю. Костенко, ситуація мало в чому змінилася, «нинішній кількісний та якісний аналіз політичних сил в Україні однозначно засвідчує: «немає поки що такої партії» — партії, яка б могла претендувати в країні на роль правлячої. Навіть якщо залишити поза увагою такий суттєвий аспект, як кадрові потенції партій, а зупинитися лише на «математиці», то отримаємо картину: щоб заповнити від низу до верху всі щаблі української владної піраміди, самостійно проконтролювати виборчий процес, партія повинна налічувати 500 тисяч членів. А якщо зважити, що далеко не кожен з них «потягне» на міністра, мера чи депутата сільради, то отримаємо цифру, захмарну нині для українських партій⁶.

Українці не вірять в ефективність діяльності політичних партій і блоків. 51,8% респондентів хотіли би повернення мажоритарної виборчої системи на виборах до Верховної Ради і 55,2% підтримують цю систему як спосіб обрання депутатів місцевих рад. 18,3% респондентів підтримують змішану систему. Підтримка нині чинної пропорційної системи є вкрай низькою.

Концентрація влади залежить від різних чинників, зокрема від форми правління. Вплив партій на поділ влади в президентських республіках менший, ніж у країнах із парламентською чи парламентсько-президентською формою правління. Та незважаючи на те, що партійний вплив більш істотно виражений у державах із парламентською чи парламентсько-президентською формою правління, він простежується і в інших формах державного правління. Треба погодитися з думкою політолога М. Файнера, що «партії — це влада, що стоїть за кожним тронем. Якою б не була форма держави, партії керують завдяки тому, що в їхніх руках зосереджена енергія, що приводить в дію увесь механізм. Партії перестали бути невидимим урядом, вони стали не тільки видимим, а й визнаним суб'єктом правління в демократичних системах»⁷.

Яскравих, проривних ідей не спостерігається. Читання передвиборних програм — заняття нудне й стомлююче навіть для політолога. Що вже тоді говорити про простих виборців. Складається враження, що й самі партії приділяють програмним документам усе менше уваги. Варто констатувати, що якість передвиборчих програм з кожними виборами падає. Ще в середині й другій половині 90-х рр. до програм партій ставилися більш серйозно. Наприклад, в 1998 р. Партія реформи і порядок (сповідувала ліберальну ідеологію, своєрідний ринковий фундаменталізм) запропонувала нехай і кальковану з американських джерел, але все-таки досить нестандартну програму у формі контракту з виборцями. В 2002 р. нестандартною за формою й змістом була

передвиборча програма Команди Озимого Покоління. У 2006 р. цю традицію продовжила, мабуть, тільки партія «Віче». Взагалі цікава виявляється тенденція — більшу винахідливість і оригінальність в «утворенні програм» проявляють не фаворити виборів, а новачки, що не мають серйозних шансів на подолання виборчого бар'єра. Але як відомо, все це мало впливає на результат виборів. Оригінальність програмного продукту особливого відгуку у виборців не має — може бути просто тому, що подібного роду тексти показуються надто «зрозумно».

Програми політичних партій, будучи документами, обмеженими певною кількістю знаків, визначених законодавством, не можуть бути настільки змістовними, щоби містити в собі розвинену, зрозумілу концепцію розвитку України. Вони містять у собі лише більш-менш загальні настанови щодо того, у якому напрямі та чи інша політична сила або ж блок бачать поступ держави. Відсутність у програмі того чи іншого меседжу не менш важлива, ніж присутність. Наприклад, в президентській виборчій програмі Віктора Ющенка не було жодного слова про членство України в НАТО.

Варто зазначити, що більшість суб'єктів виборчого процесу взагалі не є політичними партіями за своєю історією, традиціями та досвідом. Зокрема, що можна говорити про програмні настанови Партії регіонів, чи НСНУ, чи БЮТ?! Це не партії, а лише передвиборчі утворення, котрі не мають «кредитної історії» і ідеологію яких вкрай важко аналізувати. Отже, аналізувати програмні документи суб'єктів, які беруть участь у нинішніх парламентських виборах, є справою невдячною, проте можна в комплексі проаналізувати, наприклад, їхній імідж і зробити з цього певні висновки.

На сьогодні більш-менш політично обізнані громадяни ідентифікують партії не за програмами, а за їхнім місцем у соціальній структурі суспільства та впливом на власність. Зрозуміло, що вітчизняні соціал-демократи є правоцентристською політичною силою, соціалісти — лівоцентристи, «Наша Україна» як і Партія регіонів є більш ліберальними політичними силами, причому «Наша Україна» має швидше ліберально-демократичне забарвлення, на відміну від прихильників Віктора Януковича, що є консервативними лібералами. Блок Литвина — це поки що доволі невизначена політична сила, яка перебуває посередині між соціал-демократією і традиційним лібералізмом.

Проблема полягає не в тому, кого куди відносити, а в тому, що самі партійні структури не користуються принципом ідеології як наріжного каменя розбудови політичної системи. Натомість основну роль

відіграють корпоративні стосунки між людьми, які утворюють партію. Проте ці люди не є чистими носіями ідеології, адже відносно чистими носіями ідеології можуть бути максимум чоловік шість, які теж, у свою чергу, розумітимуть ідеологію кожен по-своєму. Партії орієнтуються більшою мірою на обличчя, на ситуацію, на власність, на фінансові ресурси, що реально впливають і дають можливість не просто прийти їм до влади, а створити щось на зразок закритого акціонерного товариства, де ключові політичні гравці домовлятимуться між собою.

Співвідношення кількості нездійснених обіцянок і якості реальних зобов'язань — це міра зрілості партії. Серед прохідних партій і блоків позитивний баланс на користь реалістичності — у половини.

У створенні коаліцій значимість передвиборчих програм не значна. Тут більшу роль відіграє політична риторика. Наприклад, той факт, що НСНУ, БЮТ і «Прп-пора» використовували риторику революційного Майдану й заявляли, що не будуть створювати коаліцію з Партією регіонів, обмежує поле для маневру — вони самі себе загавають у політичну резервацію.

Вибір напряму розвитку України здійснить українська еліта без участі громадян, адже політичні партії не здатні вплинути на такі рішення, а інститут представництва пріоритетів громадян у парламенті майже не діє.

Проте як народ може реально контролювати владу, примусити її проводити реформи на користь більшості, коли від 82% до 87% населення протягом усіх 18 років незалежності не бере участі у жодних суспільних об'єднаннях? Тобто і далі живе за принципом «моя хата скраю». Щоб населення країни перетворилося на громадянське суспільство, люди повинні стати громадянами. Розраховувати ж на формування громадянськості при досить високому рівні деморалізованості суспільства, що фіксується багаторічними дослідженнями Інституту соціології НАН України, занайменше наївно.

Демократія в Україні утвердиться не після проголошення «влади народу», якої в жодній країні світу не існує, і не внаслідок формального забезпечення діяльності інститутів представницької демократії: виборного парламенту, багатопартійності, поділу влади тощо. Головною умовою для становлення демократичної системи правління в нашій державі є формування норм і правил (можливо, не кодифікованих у жодних документах) діяльності політиків, які жорстко вимагають орієнтації на «соціальне замовлення», тобто цінності, ідеали, інтереси й думки пересічних громадян під час прийняття політичних рішень. Для інтерпретації «соціального замовлення» громадянам та асоціаціям громадян завжди потрібні послуги професіоналів,

зокрема тих, що перебувають у політичних партіях. Тому партійна система є важливим елементом демократичної організації влади. І якщо українська багатопартійність насправді сприяє закріпленню влади бюрократії, то для розвитку демократії в Україні держава має тимчасово перестати підтримувати розвиток партійної системи й дати змогу політичним партіям завоювати довіру та підтримку громадян, своїх виборців, без державних пільг і привілеїв. Але, очевидно, ще важливіше для розвитку демократії в Україні — забезпечити сприятливі умови для громадянської самоорганізації й асоціювання, підвищення важливості структур громадянського суспільства в прийнятті й реалізації політичних і державних рішень.

¹ Ворона В. Українське суспільство від «реального соціалізму» до демократії «західного типу» //Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. — К., 2007. — С. 6.

² <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>

³ <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>

⁴ Там само. — С. 7.

⁵ Бекешкіна І. Динаміка оцінок населенням стану демократії в Україні (2004–2007) //Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. — С. 25–26.

⁶ Костенко Ю. Партійний президент може з'явитися в Україні в 2008 році // Дзеркало тижня. — 2003. — 27 вересня — 3 жовтня.

⁷ Finer H. Theory and Practice of Modern Government. — Chicago, 1988. — P. 46.

Катерина Меркотан

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

K. Merkotan. Regional dimensions of Ukrainian multipartyship in European context. Article deals with transformation of Ukrainian multipartyship in European context. Multipartyship is considered as process of formation and development of some quantity of parties. Their character of interaction determinates party system quality.

Проблема трансформації інституту багатопартійності викликає посилену увагу дослідників як у зв'язку з процесами, що відбуваються у розвинених демократіях Європи, так і на тлі численних політичних реформ у колишніх постсоціалістичних країнах. Наростання

трансформаційних процесів призводить до суттєвих змін у розвитку політичних партій і партійних систем, а відтак і до необхідності теоретичного переосмислення та узагальнення їх практичного досвіду. З появою партій, відмінних від традиційних, актуалізується проблема їх новітніх класифікацій, особливостей організаційної структури та функцій, співвідношення партійної системи з виборчою, її взаємозв'язок з соціальною структурою суспільства тощо.

Усі ці питання, без сумніву, є актуальними для розуміння проблем розбудови української багатопартійності. Враховуючи зміни в українському політикумі часів здобуття незалежності, слід зазначити, що реформи політичної системи стали каталізатором соціальної активності населення. Вагомий наслідок цих процесів — створення великої кількості політичних партій, які прагнуть стати головним інструментом взаємозв'язку між державою та громадянським суспільством.

Водночас інститут української багатопартійності не є на сьогодні остаточно сформованим, він динамічно розвивається. Отже, для утвердження демократичної багатопартійної системи доцільним є вивчення загальносвітових тенденцій, зарубіжного досвіду та національних особливостей функціонування інституту багатопартійності.

Що стосується загальносвітових факторів, то до них варто віднести посилення світогосподарських зв'язків, загострення глобальних проблем, зміну соціально-класової структури суспільства, зростання інформаційних потоків та їх вплив на громадську думку, повсюдні демократичні процеси.

Демократичні перетворення, якими охоплена переважна більшість країн Європи, включаючи й Україну, безпосередньо впливають на діяльність сучасних політичних партій і партійних систем. Водночас можна виокремити певні загальні тенденції демократизації. Йдеться, насамперед, про помітний розвиток процесів соціальної, ідеологічної та політичної гомогенності суспільства, що викликало істотні зрушення в партійних системах.

Друга тенденція розвитку багатопартійності полягає в тому, що останнім часом в європейських державах зменшується роль політичних партій як головного каналу участі громадян у соціально-політичному житті країни. Громадяни все менше самовизначаються через політичні партії. Такий процес спостерігається не лише в розвинених демократіях, але й у країнах, які нещодавно стали на шлях демократії. Україна, безсумнівно, є ілюстрацією цієї тенденції. Час висвітлив чимало труднощів у створенні насправді сильної й авторитетної партії (йдеться не про численні «диванні» партії, яких у країні занадто, втім жодна з них не є на сьогодні впливовою політичною силою).

Наступна тенденція, що істотно впливає на зрушення в структурі сучасних багатопартійних систем, пов'язана з розвитком громадянського суспільства. Численні організації (спілки, асоціації, клуби, об'єднання, центри, фонди), зініційовані самими громадянами для відстоювання своїх інтересів у всіх сферах суспільного життя. Очевидно, що жодна політична партія не в змозі настільки масштабно виражати й реалізовувати суспільні інтереси, і так само очевидно, що з розвитком громадянського суспільства політичні партії все більше втрачають роль центрів громадського впливу.

Яскравим свідченням вищезазначеного є той факт, що провідними дійовими особами на початку демократизації в країнах Центральної і Східної Європи були не політичні партії, а громадські рухи та об'єднані національні фронти (Хартія 77, громадянський форум у Чехословаччині, Союз вільних демократів і Союз молодих демократів в Угорщині, «Солідарність» в Польщі). Україна лише частково відтворює цю тенденцію, зважаючи на суттєвий вплив Народного руху України за перебудову, першого масового політичного об'єднання, з яким пов'язується виникнення вітчизняної багатопартійності.

Однак, як не парадоксально, громадянське суспільство, висунувши альтернативні форми самовизначення громадян, не стало конкурентом політичних партій у боротьбі за владу. Більш того, організації громадянського суспільства, взявши на себе функцію відстоювання інтересів громадян, дозволили політичним партіям сконцентруватися на досягненні їхньої головної мети й мобілізувати сучасні технології на боротьбу вже не просто за громадянина, а за виборця. В цьому контексті Україна, напевно, перевершила найсміливіші сподівання. Вона стала рекордсменом серед європейських країн за кількістю партій (на сьогодні їх 172), які лише формально називаються інститутами громадянського суспільства, насправді ж є слабкими з огляду не сформованості (відсутності!) їх соціальної бази.

Щоправда, Україна не є винятком щодо соціальної невизначеності та спрямованості політичних партій. Демократизація політичних процесів призвела до утворення партій «для всіх», що претендують на представництво всіх верств населення. Отже, дедалі помітнішою стає концепція так званої народної партії¹, яка змушує партії як лівої, так і правої орієнтації формулювати свої позиції з різноманітних питань таким чином, щоб мати змогу залучати на свій бік нові групи виборців.

Як наслідок, партії вже не можуть розраховувати на сталість електоральної підтримки від виборів до виборів. Електорат більше жорстко не пов'язаний з партіями, як було зафіксовано в концепції Ліпсета — Роккана, тобто виходячи із соціальних розмежувань. У сучасних

умовах довгострокові розмежування замінюються короткостроковими електоральними уподобаннями. Внаслідок цього зростає нестабільність партійних систем. У посткомуністичних країнах (особливо в Україні) цей процес посилюється появою нових партій, які 1) не завжди самі чітко себе ідентифікують; 2) не мають певного електорального сегмента; 3) недостатньо організовані; 4) можуть припиняти своє існування, не беручи участі в жодній виборчій кампанії.

Зміни, що відбуваються в сучасних партійних системах, усе більше стають залежними від електоральної стійкості. Багато політологів (О. Кіркхаймер, Р. Інглеарт, С. Ерссон, Дж. Лейн)² пропонують розрізняти в електоральній нестабільності й змінах партійних систем мікрорівень — індивідуальну поведінку виборців і макрорівень — зміни самої партійної системи. Аналіз партійних систем у країнах Європи за останні півстоліття засвідчив зростання електоральної нестабільності³.

Для розвитку багатопартійності важливе значення має характер взаємин партій і держави. Останнім часом очевидно є тенденція їхнього симбіозу в багатьох країнах. Як наслідок, з'являються так звані картельні партії⁴, з виникненням яких політичні цілі стають більш егоїстичними, політика перетворюється в професію, міжпартійні комунікації розвиваються в руслі можливості ефективно й кваліфіковано керувати державою.

Усе це спонукає до перегляду доктринальних основ сутності політичної партії. Починаючи з М. Острогорського⁵, у політичній науці було прийнято вважати, що партії необхідно класифікувати й аналізувати на підставі такого критерію, як їхній взаємозв'язок з громадянським суспільством. Виходячи з цього, стає зрозумілою логіка появи масових партій, а пізніше й універсальних партій («хватай усіх»). Як наслідок, партії приймають до своїх лав всіх бажаючих. Більше того, рекрутування нових членів відбувається на основі політичного компромісу, а не соціальної ідентичності. Електорат уніфікується, а партії починають виступати формальними посередниками між громадянським суспільством і державою.

Динаміка розвитку партійних моделей демонструє рух партій від громадянського суспільства до держави, а самі партії стають частиною державного апарату. Україна в цьому плані не є винятком. Щоправда, українські картельні партії є такими лише з огляду суб'єкта завоювання державної влади та намагання утвердитися як агент держави. Поки що не йдеться про міжпартійну кооперацію, про формування класу професійних політиків, про здорову міжпартійну конкуренцію, яка є характерною для партійних «картелів» і передбачає якісну зміну процесів багатопартійності.

Як свідчить досвід європейських країн з розвиненими багатопартійними системами, сьогодні найпоширенішими є два типи партій — партії «хватай усіх» (як різновид масових партій) і картельні партії. У таблиці наведені їх основні характеристики.

Таблиця 1.

Основні характеристики картельних та партій «хватай усіх»

Характеристика	Партія «хватай усіх»	Картельна партія
Рівень залученості мас	Загальне виборче право	Загальне виборче право
Основна мета політики	Покращання соціальної сфери	Політика як професія
Структура електоральної конкуренції	Конкурентна	Обмежена
Основне джерело партійних ресурсів	Пожертви з численних джерел	Державні субсидії
Стосунки між членами партії та партелітою	«Зверху донизу»	Взаємна автономія
Партійні канали комунікації	Партія змагається за доступ до непартійних каналів комунікації	Партія отримує привілейований доступ до державних каналів комунікації
Положення партії стосовно громадянського суспільства та держави	Партія у ролі конкуруючого брокера між громадянським суспільством та державою	Партія стає частиною держави

Складено за: ⁶

Як бачимо, партії поступово втрачають здатність чітко структурувати свій електорат. Останнім часом адресатом виборчого змагання партій стає не представник певної соціальної групи, зорієнтований на ідеологічні принципи партії, а просто виборець. У такий спосіб політична боротьба дедалі більше посилюється у електоральному середовищі і загострюється, власне, під час виборчої кампанії.

Разом з тим, політична апатія та низька участь у виборах, з одного боку, і політична невдоволеність та протестна поведінка, з іншого, можуть швидко перетворитися (висновок поширюється і на Україну) на поживний ґрунт для власне популістських «антипартій».

З огляду на руйнівний спадок комуністичної ідеології, високу нестабільність електоральних уподобань і наявність значного протестного потенціалу партійні системи в молодих європейських демок-

ратіях характеризуються здебільшого невизначеністю організаційних та ідеологічних засад. Недостатній рівень партійної конкуренції може бути корисним лише з погляду досягнення певної гнучкості у розв'язанні проблем перехідного періоду та створення дієвих коаліцій.

Проблеми виникають і через сам процес розвитку партій. Найочевидніша з таких проблем — труднощі ідеологічної ідентифікації. Коли партії, що називають себе «соціалістичними» або «соціал-демократичними» (наприклад, Угорська соціалістична партія або Партія соціальної демократії в Польщі), проводять політику скорочення соціальних видатків і радикальних економічних реформ, навряд чи вони відповідають зазначеній ідеології. З іншого боку, коли партії не пов'язані якими-небудь політичними програмами й зобов'язаннями, вони мають високий рівень автономії навіть від влади.

Що ж стосується ідеологічної ідентифікації в українському партійному полі, то тут так само спостерігається, з одного боку, ідеологічна невизначеність, з іншого — намагання поєднати різні ідеологічні засади. Так, поєднання ідей соціал-демократії та лібералізму, яке ми спостерігаємо в програмах аналогічних за назвою українських партій є, з одного боку, свідченням тенденції до інтеграції основних політичних цінностей, з іншого — вказує на складність ідеологічної ідентичності на тлі втрати національного консенсусу з питань базових цінностей.

Загалом дослідники (Г. Кічхелт, Т. Карл, Ф. Шміттер, Н. Коровіцина та ін.) вказують на суттєві зміни, що відбуваються в партійному середовищі, внаслідок чого багатопартійність набуває нових якісних ознак⁷. Ідеться про формування інтегрованих ідеологій, зростання кількості протестного електорату, посилення ролі інститутів громадянського суспільства тощо. Такі тенденції знайшли своє відображення в роботах науковців, які досліджують європейські партійні системи (К. Форстнер, К. Петров, Р. Кабешев, Б. Гейз, Б. Хейнделз)⁸. Відомий «Європейський журнал політичних досліджень» (European Journal of Political Research) постійно друкує теоретичні та прикладні матеріали з питань розбудови багатопартійності в країнах Європи. У публікаціях (П. Атерберг, Д. Хоутман, Б. Букман, А. Тімерманс, Р. Соренсен, Л. Педерсон, Х. Бак та ін.) знаходимо висвітлення сучасних проблем теорії багатопартійності, місця та ролі партій у системі політичних інститутів, співвідношення парламентаризму та багатопартійності, формування коаліційних урядів тощо⁹.

Як і багато років тому, знову актуальними є проблеми теорії та практики функціонування партій і партійних систем. Серед них: якою має бути організаційна структура сучасних партій? Якою мірою

партійна система визначається схемою виборів і (або) соціальною структурою суспільства? Ці та інші питання, без сумніву, становлять інтерес для розуміння проблем розбудови української багатопартійності. Зокрема, у пошуку відповідей на запитання: яка партійна система найбільшою мірою відповідає вітчизняній політичній моделі? чому в країні стають популярними численні партійні «проекти»? тощо.

Попри постійне кількісне зростання багатопартійність в Україні ще не досягла належного рівня зрілості та системності. Маючи зовнішні формальні атрибути, більшість партій характеризуються не-виразністю ідеологічних засад, слабкістю організаційної структури, відсутністю сталого електорату тощо. Втім, певні проблеми розвитку національної багатопартійності, зокрема розмитість ідеологічних принципів, зростання відсотка протестного електорату тощо, відтворюють загальносвітові тенденції функціонування політичних партій та партійних систем.

На політичному ринку України сьогодні майже немає постачальників політичного товару з багаторічною репутацією, а пропозицій для пересічного громадянина занадто багато. Численне розмаїття партій спричиняє ситуацію надмірних можливостей вибору, а сам вибір здебільшого стає проблематичним. Деякі громадяни, з погляду дослідників політичного ринку, схиляються до вибору розрекламованого «товару»¹⁰.

Це відбувається тому, що визначитися з пропозиціями вітчизняних політичних партій нелегко, адже українська багатопартійність є поки що слабким ідеологічно ідентифікованим інститутом. В країні склалася ситуація, за якої політичні партії виникають раніше, ніж ті соціальні групи, чиї інтереси вони мають представляти. Тому соціальна база більшості партій залишається на сьогодні невизначеною.

Стосовно ж парламентських партій, то склад Верховної Ради України від скликання до скликання також зазнає дедалі суттєвіших змін.

По-перше, слабкою є тенденція до усталеності складу парламенту. Це пояснюється як відсутністю спадкоємності партійних традицій, так і слабкістю ідеологічних засад парламентських партій. Так, лише сім партій входили до складу Верховної Ради України протягом трьох чергових скликань (1998–2002 рр.), хоча їх питома вага не є стабільною. 2006 р. кількість таких партій зменшилася до п'яти (не пройшли до парламенту представники Демократичної партії України та Соціал-демократичної партії України (об'єднаної), у 2007 — до трьох (соціалісти не здолали прохідний бар'єр, Конгрес українських націоналістів не брав участі у виборах). Це означає, що приблизно за десять років повністю змінилася конфігурація політичних сил.

По-друге, теперішній склад парламенту демонструє посилення деяких нових ідеологічних тенденцій. Передвиборчі програми переможців позачергових виборів засвідчили їх прихильність до інтегрованих ідеологій з переважанням проблем соціального захисту українства.

Зрештою, сучасна політична ситуація спричиняє, з одного боку, поляризацію електорального поля, з іншого — призводить до серйозних суперечностей у парламенті, який представлений на сьогодні двома основними таборами — Партія регіонів проти БЮТу. Така двополюсність надихає деяких дослідників на висновок щодо формування в Україні двопартійної (двополюсної) партійної системи¹¹. Видається, такий висновок є передчасним, насамперед, з огляду на слабкість ідеологічних полюсів вищезазначених політичних суб'єктів.

Новелою української багатопартійності є опозиційна діяльність. Перед опозицією постає щонайменше дві проблеми — змістова (що є, власне, опозиційна ідеологія?) та формальна (створювати новий (опозиційний) альянс чи самостійно боротися за владу?). Змістову проблему розв'язувати набагато складніше, ніж формальну. Партія регіонів, яка заявила про свою опозиційність, насправді не є такою з огляду її програмних положень.

Загальною і складною проблемою функціонування багатопартійності в Україні є становлення партійної системи. Поняття «партійна система» можна застосовувати до пояснення процесів вітчизняної багатопартійності з певними застереженнями. Справа в тому, що система зазвичай відображає цілісність структури, сутнісний взаємозв'язок структурних елементів (партій) і зв'язок з іншими елементами, тобто з іншими інститутами громадянського суспільства. Натомість наше партійне середовище поки що більше нагадує, за влучним висловом Ф. Рудича, квазіпартійну систему¹². А зростаюча кількість партій скоріше свідчить, на думку В. Бортнікова, про кризовий стан партійної системи, характерною ознакою якої стала наявність значної кількості політичних утворень, що були незатребувані суспільством¹³.

Отже, проблема становлення партійної системи є системоформуючою проблемою української багатопартійності. На цьому підґрунті може бути побудовано дерево проблем, розв'язання яких свідчатиме про набуття певних якостей партійної системи. Серед них: якою має бути оптимальна кількість політичних партій? Які ідеологічні засади визначатимуть або будуть провідними у майбутній партійній системі? Як партії формуватимуть свою соціальну базу? Яка виборча система є найбільш прийнятною за сучасних політичних умов в Україні? Як посилити вплив політичних партій на розвиток демократичних процесів?

Ці та багато інших питань не видається можливим вирішити без реалізації комплексу інституційних, організаційних, інформаційних заходів на тлі ретельного аналізу досвіду політичних трансформацій інших європейських країн. Нарешті, варто постійно пам'ятати, що багатопартійність — це досить динамічний процес, особливо в умовах демократичних перетворень, коли одні партії з'являються, інші — зникають. До того ж велика кількість партій — це ще не система. Це скоріше «поведінковий плюралізм», замість інституціонального плюралізму. Це не справжня багатопартійність, суть якої в порядку, де партійні структури є головними провідниками політичних інтересів, відбивають погляди певних груп виборців, виступають від їх імені й беруть участь в уряді або опозиції. Системний характер багатопартійності передбачає контакти між партіями, між партіями й виборцями, між партіями й державою. Якщо ці зв'язки порушені, важко говорити про партійну систему як таку. Багатопартійність є феноменом, що самоорганізується, але аж ніяк не складається стихійно. Щоб одержати систему, яка відповідає тій або іншій державі, цей процес необхідно скеровувати, використовуючи виважені демократичні методи та процедури.

¹ Політичні партії в демократичному суспільстві. — К., 2001. — 128 с.

² Голосов Г.В., Мелешкина Е.Ю. Политические партии и выборы. — СПб.: Борея-Арт, 2001. — 164 с. та інш.

³ Kirchheimer O. The Transformation of the Western European Party system // Political Parties and Political Development. — Princeton, 1996. — P. 35–47.

³ Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Politics. — Princeton, 1977. — 57 p.; Сравнение изменений партийных систем (реферат) // Политическая наука. — 2006. — № 1. — С. 72–80.; Сравнение изменений партийных систем. — С. 76.

⁴ Кац Р., Меир П. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий. Политическая наука. — 2006. — № 1. — С. 27–44; Detterbeck K. Cartel parties in Western Europe? / K. Detterbeck // Party politics. — 2005. — Vol. 11. — № 2. — P. 173–191.

⁵ Острогорский М. Демократия и политические партии // Политология. Хрестоматия / — М.: Гардарики, 1999. — С. 526–540.

⁶ Каур., Меир П. Указ соч.

⁷ Кичхелт Г. Посткоммунистические партийные системы. — М., 1999. — 186 с.; Карл Т., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций // Полис. — 2004. — № 4. — С. 6–27; Коровицына Н.В. Сравнительный опыт общественных преобразований в постсоциалистических странах // Социс. — 2002. — № 5. — С. 9–18.

⁸ Форстнер К. Факторы, определяющие партийный спектр в Германии // Выборы в Российской Федерации. — Спб., 2002. — С. 61–74.; Петров К.Е. Концепт «Европа» в современном политическом дискурсе // Полис. — 2004. — № 3. — С. 140–153.; Кабешев Р.В. Движения «третьего пути» в западной Европе в XX веке. — М., 2005. — 409 с.; Geys В., Heyndels В., Vermeir J. Explaining the formation of minimal coalitions: Anti-system parties and anti-pact rules // European Journal of Political Research. — 2006. — Vol. 45. — №. 6. — P. 957–984.

⁹ European Journal of Political Research. — 2006–2007. — Vol. 45–46.

¹⁰ Пшизова С.Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе // Полис. — 2000. — № 2. — С. 30–44.

¹¹ Формирование бипартийной системы в Украине: текущая. — К., 2006. — 43 с.

¹² Рудич Ф. Політичні партії України: політологічний контекст //Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики: Збірник. — К.: ЦВК, 2001. — С. 54.

¹³ Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії. — Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. — С. 287.

Ксенія Квітка

ПОЛІТИЧНІ КОНСУЛЬТАНТИ — ПОЛІТИЧНІ АКТОРИ?

K. Kvitka. Political consultants — political actors? «Political consulting» is the term that is widely used while talking about elections. Although it's quite a young sphere, it's growing rapidly with every single year. The article gives the definition of the term «political consulting», according to the American and Russian scientists; shows the difference between general and specific political consulting; describes the main ideas, that are important for this sphere in the USA and points out the present and future of political consulting in Ukraine. Nowadays we don't have a lot of information about such a sphere, as political consulting. So this article can be the step towards scientific research of this phenomenon.

Відсутність політичної культури у політиків, слабкість громадянського суспільства, низький рівень усвідомлення громадянами своєї відповідальності за стан справ у державі не давали підстав для визнання виборів вільними, чесними і прозорими. Тому актуальним видається наукове дослідження еволюції політичних технологій, що дасть змогу спрогнозувати подальші шляхи розвитку виборчої та партійної систем в Україні.

Відповідно до маркетингової формули проведення виборчих кампаній, яку запропонував Р. Агранофф у своїй книзі «Менеджмент виборчих кампаній», керівництво проведенням кампаній переходить від політичних лідерів, партійних босів до фахівців електорального маркетингу — незалежних консультантів, електоральних менеджерів, сприяючи тим самим розвитку нового виду приватного підприємництва, який зветься політичним бізнесом консалтингових фірм¹.

Політичне консультування — феномен, що виник в Україні порівняно недавно. У сучасному світі жодна виборча кампанія не відбувається без участі фахівців цієї сфери². Політичні консультанти діють не лише в межах однієї країни. Вони набувають досвіду роботи в різних державах, співпрацюючи з різноманітними замовниками. Це допомагає не лише випробувати старі технології в нових умовах, але й набути нових знань і практик.

Першим, хто торкався питання політичного консультування на науковому рівні, був Н. Макіавеллі. Однак практичне втілення цього напрямку розвинулося лише в другій половині ХХ ст. в США. У 80-х рр. нараховувалося близько 400 фірм, що займалися політичним консультуванням, і 12 000 спеціалістів в США, які заробляли цим на життя. Між 1984 і 1988 р. шість білліардів доларів було витрачено на кампанії й все більше й більше — як гонорари політичним консультантам³. «Кампанії більше не є боротьбою між кандидатами, але є боротьбою між титанами індустрії, що працюють на перемогу певних персоналій»⁴, — занотував Д. Німмо у 1970 р.

У західній політичній думці Д. Наполітан першим дав визначення політичним консультантам як спеціалістам з політичної комунікації, що визначають послання, з яким кандидати звертаються до електорату, обирають засоби комунікації, керують комунікаційним процесом тощо. Саме через консультанта, за визначенням Д. Наполітана, проходить уся інформація стосовно анкетувань, рекламних роликів, купівлі телевізійного часу, організацій мітингів тощо⁵. Таке визначення пояснюється загальним спектром дій консультантів 60-х років: зазвичай їх наймали працювати на період виборів, і одна людина, що, власне, і називалася політичним консультантом, знала необхідну інформацію з різних сфер і відповідно її застосовувала. Наразі спостерігається сегментування професії. Під єдиною назвою «політичні консультанти» мають на увазі спеціалісти в кожній окремій сфері: медіа консультанти, соціологи, консультанти з фандрейзінгу, іміджмейкери, спічрайтери, психологи тощо⁶. Дослідження журналу «Campaigns & Elections» (Кампанії і Вибори) виділило 56 окремих категорій робіт, що об'єднуються під єдиною назвою — політичні

консультанти. Проте неможливо чітко сегментувати цю сферу послуг. Загальні послуги включають стратегічну експертизу, в той час як галузеві послуги включають різноманіття вибору: опитування, виготовлення і розміщення як телевізійної, так і радіореклами, телемаркетинг, пряме листування, фандрейзінг, стосунки зі ЗМІ, використання комп'ютерних технологій тощо⁷.

Визначення політичного консультування, що сформували вчені на Заході, відрізняється від наявного в українському сьогоденні. Це зумовлюється рядом чинників: розвитком цієї сфери й часом її існування (менше століття в США і вісімнадцяти років в Україні), власне виборчим процесом (система праймеріз, залежності від фандрейзінгу, голосування штатів тощо), рівнем розвитку ЗМІ і сфери зв'язків з громадськістю в цілому. Визначення політичного консультування, окреслене Ф. Шарковим, є прийнятним і для української дійсності: політичне консультування — сфера консультативної діяльності, що пов'язана з наданням спеціалістом зі зв'язків з громадськістю безпосередньої допомоги у вигляді порад і рекомендацій організаціям, їх службам, особистостям, що беруть участь у політичній діяльності, з питань, що їх цікавлять.

Цілі політичного консультування можуть бути різними, залежно від проблеми, з якою клієнт звертається за допомогою⁸. Важливо відзначити те, що, на відміну від підходів західних колег, на першому місці в російського науковця стоять не виборчі кампанії й підготовка до них. За консультацією політики звертаються й з інших причин, як от падіння рейтингу, прагнення зменшити вплив «атак» конкурентів тощо. І хоча подібна ідеологізація діяльності політичних консультантів у Росії, як і в Україні, не відповідає практиці, це є класичною сферою діяльності, її сприймають як «швидку допомогу» перед виборами. Сфера надання послуг поза виборчим процесом є не менш важливою, а подекуди і визначальною.

Кожна політична сила звертається до агенцій з власними питаннями й проблемами. Є загальний перелік завдань, виконання яких бере на себе команда консультантів:

– Виявлення проблеми. Клієнт, що звертається по допомогу до політичного консультанта, має на це причини⁹. Вони можуть бути найрізноманітнішими: падіння рейтингу, необхідність виправити імідж, що постраждав від публічного скандалу, неможливість уникнення прийняття непопулярного серед громадськості законопроекту. Тому активним діям команди передуює діалог з клієнтом, його розуміння проблеми й суб'єктивний погляд на ситуацію.

– Дослідження. Часто після попередніх обговорень з клієнтом консультант переходить до більш об'єктивного дослідження ситуації,

а саме — соціологічних методів. Збирається доступна інформація, проводяться можливі дослідження, опираючись на які, консультант зможе окреслити клієнту ширшу картину. Часто бувають латентні причини й непередбачувані наслідки. Завдання консультанта — їх зрозуміти і запобігти. Соціологічні дослідження важливі, однак це досить витратна частина процесу. Часто консалтингові організації не можуть дозволити собі мати штатних соціологів. Тому вони замовляють дослідження спеціалізованим центрам (за наявності коштів — кільком, для перевірки достовірності результатів).

– Надання порад і рекомендацій¹⁰. Залежно від даних досліджень, консультант виносить свої висновки. В певних ситуаціях достатньо лише легкої корекції в діях і поведінці клієнта, щоб все виправити. З цим клієнт може впоратися й без активного залучення консультанта. Проте часто проблеми є ширшими й потрібно масштабне втручання спеціалістів. У разі миттєвої реакції на публікації в ЗМІ використовуються послуги спіндоктора. У всіх інших випадках діє команда політичного консультанта.

– Супровід виборчих кампаній. Вся діяльність політичних консультантів має своїм апогеєм — виборчий процес. Весь попередній час витрачається на підготовку образу й реакцій на «шумові хвилі» (інформація, що з'являється у ЗМІ у вигляді пліток чи непідтверджених фактів й може нашкодити іміджу політичного гравця), а під час відведених днів демонструються лише найкращі, найвигідніші сторони багатогранного іміджу. В цьому напрямі важливим є не лише вміння писати програмні документи, виокремлювати ефектні гасла і складати рекламні й агітаційні публікації у періодичних виданнях, але й дотримуватися загального стилю кампанії, що відповідатиме основному повідомленню клієнта. Здебільшого виборчі кампанії перетворюються на змагання образів, креативності й правильності курсу політичних консультантів, чийм основним завданням є вміння створити правильний і привабливий політичний бренд¹¹.

– Розроблення і втілення політичних сценаріїв. Здійснюється з метою відображення перебігу політичного процесу, визначення логічної послідовності майбутніх подій і можливих способів реакції на них. Поширеним об'єктом розроблення сценаріїв є можлива поведінка конкурентів, партійців тощо¹².

– Безпосередня робота з політиком. Усі вищезазвані зусилля політичних консультантів будуть марними, якщо сам політик не підготовлений для участі в політичному процесі. Він може бути чудовим менеджером й талановитим фінансистом, проте якщо його діловий костюм пом'ятий, він не зможе ані слова вимовити на публіці й бути

приятним з аудиторією — перевага буде на боці опонента, можливо, менш освіченого, проте такого, що вміє показати себе з найкращого боку. Тому завдання політичного консультанта полягає не лише в керуванні певними процесами, але й у зміні самого клієнта. До цієї роботи долучаються професійні дизайнери, візажисти, психологи й часто — викладачі ораторського мистецтва. Тут важливо не створити нову особистість, а коректувати існуючу. Знайти найкращі якості, що притаманні клієнту, й підкреслювати саме їх. Образ має бути комфортним для кандидата й приємним для громадськості.

Про розвиток сфери політичного консультування можна зробити висновки з основних завдань Американської асоціації політичних консультантів¹³:

– Підвищення стандартів практики політичного консультування. Підвищення ролі політичного процесу, підвищення довіри електорату до американської політичної системи, до кандидатів і партій¹⁴. Виборець має бути впевненим, що програма партії чи кандидата, з якими вони йшли на вибори, не буде забутою й всі обіцянки будуть виконані.

– Надання професійних рекомендацій, допомоги і освіти задля розвитку навичок, технік і процедур, що необхідні для успішних консультацій¹⁵. На жаль, лише деякі університети пропонують навчання для оволодіння професією політичного консультанта. Більшість лише спеціалізується на сфері публік релейшнз чи на окремих сферах, на кшталт соціологія чи журналістика. Звісно, в рамках асоціацій політичних консультантів проводяться тренінги, семінари й курси. Ця практика має розвиватися не лише на рівні організацій, але й науковому, університетському рівні, орієнтуючись на розвиток політичного консультування в сучасному світі.

– Створення й підтримка високих етичних стандартів через освіту членів, запровадження і популяризація Кодексу професійної етики. Кожен член Американської асоціації політичних консультантів має обов'язково підписати кодекс¹⁶. Це є певним гарантом того, що професіонал розділяє й прагнучиме діяти лише за стандартами етичності. На жаль, політичним консультантам повсякчас доводиться переступати кордони дозволеного задля перемоги свого кандидата. Проте цей Кодекс прагне запровадити хоча б мінімальні рамки, що просто необхідні в такій професії.

– Допомога в інформуванні медіа, наукових установ, політичних організацій і громадськості про цінність політичного консультування, про внесок цих спеціалістів у політичний процес¹⁷. Цей пункт є правильним, проте важкодосяжним. Одна з головних проблем полягає у тому, що вчені не зацікавлені цією темою. Вони вважають, що

політичні консультанти лише піарщики, рекламні агенти і не заслуговують на проведення комплексних досліджень. Проте саме консультанти створюють політичні сили такими, якими їх бачить громадськість, у тому числі й науковці. Саме політичні консультанти відіграють важливу роль у вирішенні конфліктів й запобіганні скандалів, зумовлюють розвиток політичного процесу. Інша проблема в тому, що інформація про політичних консультантів повсякчас є занадто прихованою. Компанії й індивідууми не часто діляться секретами професії, адже тоді технології втрачуть свою ефективність. Крім того, з поваги до клієнтів їх імена не часто відкриваються. Тому важко вгадати, чи користується один чи інший лідер послугами консультантів загалом.

– Залучення й навчання молодих людей, що прагнуть займатися мистецтвом політичного консультування, задля розвитку самої професії і переваг, що вона принесе демократії загалом¹⁸.

Щоб захистити як клієнтів, так і виборців від роботи політичних консультантів, був створений так званий Кодекс етики. Він включає певні стандарти в професії, яких політичні консультанти мають дотримуватися¹⁹:

Не проводити будь-якої діяльності, яка б дискредитувала практику політичного консультування.

– Ставитися з повагою до клієнтів і колег. Їх професійна чи персональна репутація ніколи не має страждати від результатів діяльності.

– Ставитися з повагою до віри клієнтів. Конфіденційна інформація, що була отримана в ході професійної діяльності, не має бути оприлюдненою.

– Використання расизму, сексизму, релігійної нетерпимості чи будь-яких інших форм дискримінацій в агітації є забороненими. Засудження тих, хто використовує подібні практики. Всі громадяни мають рівні виборчі права та привілеї.

– Утримання від оприлюднення неправдивих й дискредитуючих фактів стосовно опонента або членів його сім'ї. Дистанціювання від подібної практики.

– Кожна критика опонента має бути взятою до уваги.

– Чесність у стосунках з пресою й оприлюднення відповідей на питання в межах повноважень.

– Використання наданих коштів лише за призначенням.

– Жодні індивідууми чи організації, що займаються забороненою цим кодексом практикою, не повинні бути підтримані²⁰.

В Україні політичне консультування набуло розвитку не так давно. На сьогодні існують як автономні PR-агенції, які працюють на одного чи кількох політиків одночасно, так і подібні структури всередині

партії. Політичні сили все більше і більше усвідомлюють важливість політичних консультантів і намагаються не нехтувати їх допомогою, особливо в період виборів. Позитивна тенденція спостерігається з використання професіоналів цієї сфери й у міжвиборчий період, коли робиться корекція образу без значного шокування електорату, поступово вводиться нововведення чи відбиваються «атаки» ЗМІ й конкурентів.

Робота політичних консультантів у нашій країні не афішується. Неможливо взнати, яка політична сила співпрацює з якими агенціями. Це захищає самі партії й роботу, яку вони проводять. Крім того, професійний політичний консультант завжди має знаходитися в тіні, аби увага електорату з клієнта не переключалася на нього. Журналісти «Української правди» провели низку розслідувань. Їм вдалося взнати, що Партію регіонів вже кілька років поспіль (2005–2007 рр.) обслуговувала команда американських політичних консультантів на чолі з П. Манафортом²¹. НСНУ використовував послуги політичних консультантів з американської компанії Greenberg Quinlan Rosner на парламентських виборах 2006 року (журналісти охрестили їх підготовкою до президентських виборів 2009 року, бо фігура Віктора Ющенка, якого і називали основним «клієнтом», рекламувалася навіть більше за сам блок, що викликало незадоволення окремих політиків)²². Стало відомо, що Юлія Тимошенко веде переговори з американською організацією АКPD Message and Media задля їх участі в її президентській кампанії. Журналісти всіляко наголошують на роботі консультантів з Бараком Обамою²³. Кампанія обіцяє бути масштабною й з залученням найкращих зразків консультаційних технологій.

Стає помітно, що партіям й окремим кандидатам простіше й надійніше запросити американських політичних консультантів. Українські колеги сприймаються лише як помічники, для «перекладу і допомоги гостям розібратися з українськими реаліями», як це зазначив В. Фесенко²⁴. Проте сьогодні набагато оптимістичніше для української сфери. 2004 рік ознаменувався провалом російських політичних консультантів у штабі Віктора Януковича. Партії й кандидати почали запрошувати американських професіоналів²⁵. Спостерігається більше залучення українців у роботі над кампаніями, і не лише як перекладачів.

Практика політичного консультування не могла з'явитися нізвідки. Українці лише вчать цій науці. Їх залучення в кампанії поряд з американськими колегами допоможе набути необхідного досвіду, й на наступних виборах, можливо, українські політичні консультанти зможуть працювати повноцінно й професійно. Проте до цього вони мають пройти шлях навчання, випрацювати власні політичні технології для

орієнтації на національного виборця, навчитися робити комплексні дослідження й стратегічно необхідні висновки.

Таке важливе завдання для політичних консультантів, як антикризова допомога (можливість мінімізувати вплив скандальних статей, чуток чи «атаки» конкурентів) наразі майже не представлена на ринку послуг. Адже вчасне втручання спеціаліста, поки ще можна виправити ситуації, подекуди є швидкою допомогою іміджеві політичного актора. Проте на цей час політичних консультантів сприймають лише як інструмент, що використовується у підготовці й під час виборів, забуваючи про важливість їх роботи у міжвиборчий період.

Основною метою для українських професіоналів цієї сфери завжди залишається перемога. Вони не зупиняють ні перед чим у процесі її завоювання. Внаслідок цього відбувається нехтування етичними й моральними нормами. Тому подекуди кількість «чорного» піару, неправдивої інформації й використання адміністративного ресурсу є каменем спотикання на шляху до відкритих і демократичних виборів. Звісно, певний етичний кодекс міг би бути регулюючим компонентом у роботі консультантів. Проте за відсутності традицій консультування в країні загалом потрібне більш жорстке регулювання діяльності — на рівні законів про рекламу, політичну агітацію тощо.

Жоден з українських політичних консультантів не входить до професійних асоціацій. Це призводить до того, що мінімізуються обмін досвідом й будь-які перспективи навчання. Зводяться нанівець можливості визначення найостанніших світових тенденцій і напрямів професії.

Отже, практика політичного консультування на сьогодні є невід'ємним атрибутом будь-якої виборчої кампанії. Підсумовуючи перспективи розвитку цієї галузі в Україні, зазначимо, що він лише розвивається. Політичним консультантам потрібно навчитися вирішувати низку завдань: проводити об'єктивні й масштабні дослідження задля вибору найкращої стратегії діяльності; не лише позичати досвід й технології, але і формувати власні унікальні політичні пропозиції, що були б цікаві колегам з інших країн; ініціювати й підтримувати широкі освітні кампанії, що б дозволяли залучати нових людей до роботи; створювати й дотримуватися певних стандартів професії, які б допомагали захистити як клієнтів, так і колег і електорат; вивчати досвід, накопичений попередниками у сфері зв'язків з громадськістю та управління тощо.

Політичне консультування — перспективний і важливий напрям дослідження. В українській політичній науці, як і в західних джерелах, ця тема недостатньо досліджена. Проте саме на науковцях сьогодні лежить важливе завдання — обґрунтувати появу цієї галузі, оцінити

перспективи її розвитку, закласти фундамент для практичної діяльності. Молоді спеціалісти, що прагнуть працювати у цій сфері, не мають відчувати брак знань й навичок, у чому їм можуть допомогти авторські курси й кафедри університетів. Політичні консультанти, що працюють в Україні, мають відчувати, що їх робота обґрунтована науковим товариством, що краще об'єднуватися, ділитися досвідом, знати своїх колег в обличчя й мати певні норми й межі, яких не можна переступати (створення Української асоціації політичних консультантів — це питання майбутнього).

Політичне консультування успішно існує в світі. Сподіваємося, що воно активно розвиватиметься в Україні.

¹ Agranoff R.P. Management of Election Campaigns. — Boston, 1976.

² Petracca, Mark P. Political Consultants and Democratic Governance // Political Science and Politics. — 1989. — №1 (Vol. 22). — P. 11–14.

³ De Vries, W. American Consulting: Trends and Concerns // Political Science and Politics. — 1989. — №1 (Vol. 22). — P. 21–25.

⁴ Thurber, James A. The Study of Campaign Consultants: A Subfield in Search Theory // Political Science and Politics. — 1988. — № 2 (Vol. 31). — P. 145–149.

⁵ Nimmo D. The Election Game and How to Win It by Joseph Napolitan // The Public Opinion Quarterly. — 1972–1973. — №4 (Vol. 36). — P. 644–645.

⁶ De Vries, W. American Consulting: Trends and Concerns // Political Science and Politics. — 1989. — №1 (Vol. 22). — P. 21–25.

⁷ Overview. — Режим доступу: <http://www.theaapc.org/about/>

⁸ Шарков Ф.И. Политический консалтинг (специализация курса «Консалтинг в связях с общественностью»): Учебное пособие. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К?», 2008. — С. 30–31.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Горбатенко С.В. Політичне консультування // Прикладна політологія: Навч. посіб. / За ред. В.П. Горбатенка. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — С. 438–453.

¹² Там само.

¹³ Mission statement. — Режим доступу: <http://www.theaapc.org/about/mission/>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Code of ethics. — Режим доступу: <http://www.theaarp.org/about/code/>

²⁰ Там само.

²¹ Найєм М. Американські політтехнологи на службі Ріната Ахметова // Українська правда. — Режим доступу: <http://ua.pravda.com.ua/news/2007/9/28/64522.htm>

²² Найєм М. Американські політтехнологи на службі у Віктора Ющенка // Українська правда. — Режим доступу: <http://ua.pravda.com.ua/news/2007/9/28/64578.htm>

²³ Найєм М. King Makers for Tymoshenko // Українська правда. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2009/9/2/98092.htm>

²⁴ Російські політтехнологи вже не хочуть «на» Україну. — Режим доступу: <http://telekritika.ua/piar/2007-08-10/9344>

²⁵ Там само.

В'ячеслав Соколов, Дмитро Хижняк

МІСЦЕВІ ДЕРЖАВНІ АДМІНІСТРАЦІЇ ТА ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ВЗАЄМОДІЯ І РОЗМЕЖУВАННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ

V. Sokolov, D. Hyzhnjak. Local government administrations and bodies of local self-government: the cooperation and delineation of powers. The article describe the relationship between local governments local state administrations.

Конституція України закріпила дві системи влади на місцях: місцеві державні адміністрації, які є місцевими органами виконавчої влади, та місцеве самоврядування, як публічну владу територіальних громад. Це — різні за своєю юридичною природою системи місцевої влади, насамперед за функціями та повноваженнями. Конституція України гарантує місцеве самоврядування і тим самим не допускає можливості його підміни місцевими державними адміністраціями.

Однак питання про взаємовідносини органів самоврядування з місцевими державними адміністраціями — досить складне. Залежно від політичних тенденцій у тому чи іншому суспільстві змінювалися погляди на самоврядування. Так, в юридичній доктрині раннього капіталізму панувала думка, що самоврядування — це самостійне ведення місцевого господарства територіальною общиною, без контролю з боку держави. З часом до компетенції органів самоврядування стали включати не тільки економічні, але й соціально-культурні інтереси місцевого значення.

У той же час змінились і взаємовідносини між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування у країнах Заходу. Політика і практика муніципального дуалізму дала змогу їм встановити раціональні взаємовідносини між державою і місцевим самоврядуванням, яке зберігає свої невід'ємні права й одночасно здійснює частину функцій виконавчої влади. Законодавство та судова практика зазначених країн встановлюють межі взаємовідносин владних і самоврядних структур, способи вирішення конфліктів між ними.

Місцеве самоврядування в Україні діє відповідно до Конституції і полягає у наданні територіальним громадам та їх органам права самостійно вирішувати питання місцевого життя, а у встановлених законом випадках — повноважень місцевих державних адміністрацій. Це означає, що місцеве самоврядування одночасно є інститутом як громадського, так і державного управління. Органи місцевого самоврядування є формою залучення громадян України до участі у вирішенні питань місцевого значення і виконавчої влади відповідно до вимог законності.

На жаль, наука ще глибоко не вивчила зміст місцевого самоврядування та його юридичну природу. Необхідно констатувати, що місцеве самоврядування ширше вживається не як юридичний, а переважно як політичний термін, як певне відбиття політичного життя держави.

Взаємовідносини місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в Україні будуються на відповідній нормативно-правовій основі. Конституція допускає делегування повноважень місцевих державних адміністрацій виконкомам сільських, селищних і міських рад, а також обласних і районних рад — обласним і районним державним адміністраціям. Законодавство України встановлює межі такого делегування, а також інші форми взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Очевидно, що місцеві державні адміністрації є провідниками внутрішньої політики держави на місцях і вживають заходів для її забезпечення у діяльності органів місцевого самоврядування. Проте муніципальна політика виконавчої влади має базуватися на правових засадах і методах її здійснення, але не може спиратися на командно-адміністративні методи, як це було у радянські часи. Сфери взаємодії місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування найрізноманітніші — економічні, соціальні, культурні, екологічні, релігійні, національно-побутові та інші.

Однак на практиці реалізація функцій та повноважень місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування

призводить не тільки до погоджених дій, але нерідко породжує різні питання щодо встановлення меж їх функцій та повноважень, способів вирішення компетенційних спорів тощо. Після прийняття Верховною Радою України законів про місцеві державні адміністрації та місцеве самоврядування в Україні ці питання набули правової основи їх вирішення. Межі здійснення функцій і повноважень влади на місцях є практично в усіх демократичних, правових державах. Законодавець не може раз і назавжди закріпити ці межі, оскільки розвиток суспільних відносин часто породжує нові проблеми, які не можуть бути розв'язані в рамках існуючого законодавчого розмежування функцій і повноважень органів влади. З іншого боку, законодавець не може займатись окремими дрібними питаннями розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях і тому допускає інші, крім законодавчого, способи цього розмежування.

Одним із першочергових кроків незалежної Української держави стало розмежування влади на місцях: державні функції взяли на себе місцеві органи виконавчої влади в особі представників Президента України та їх місцевих державних адміністрацій. А колективні інтереси населення сіл, селищ, районів у містах, міст, районів та областей взяли на себе органи місцевого та регіонального самоврядування. Питання розмежування функцій і повноважень гостро диктувалися протягом усього періоду становлення систем місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (1992–1996 рр.). Особливо актуальним було питання про двовладдя на місцях, про авторитаризм місцевих державних адміністрацій, про скасування місцевого самоврядування та т. ін. Справа ж полягала в тому, що старі механізми розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях не працювали, а нові — часто сприймалися вороже. По суті, проблеми розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях були проблемами психології та культури тих людей, які здійснювали цю владу. Вийшовши з командно-адміністративної системи, вони не могли відразу освоїти культуру державного й місцевого управління, властиву демократичній, соціальній та правовій державі.

Потрібен час, а головне — створення передумов для формування в органах влади на місцях демократичної правової культури. Важливим фактором формування такої культури є теорія розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях. Розробка такої теорії успішно ведеться українськими вченими-юристами, фахівцями різних галузей права. В її основі — ідеї адміністративної та муніципальної реформи, верховенства права, децентралізації, балансу державних і місцевих інтересів тощо. Саме ці ідеї стали орієнтиром ав-

торського бачення питань розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях. «Питання про розмежування функцій та повноважень місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування виникають тому, що ці органи часто вступають у конфлікти між собою через різне розуміння межі здійснення ними функцій та повноважень»¹. Такі питання виникають між районними державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування сіл, селищ і міст (районного підпорядкування), районними радами; між обласними державними адміністраціями й органами місцевого самоврядування міст (обласного підпорядкування) і обласними радами.

Конституція України і закони про місцеві державні адміністрації і про місцеве самоврядування в Україні дають змогу виробити ефективний правовий механізм розмежування функцій і повноважень цих адміністрацій та органів самоврядування. Як відомо, донедавна у розмежуванні функцій і повноважень органів влади на місцях головну роль відігравала політична практика, яка складалася на базі фактичного розмежування цих функцій і повноважень, насамперед шляхом застосування політичних та адміністративних методів, зокрема, з боку місцевих державних адміністрацій. Вихід на переважно правові методи розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях бажаний і можливий, але в умовах недостатнього розуміння ролі права в громадській думці, ще низької правової культури державних і муніципальних службовців є досить складним. Тому не слід очікувати швидких і високих результатів від запровадження чинним законодавством нової системи розмежування функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Чинна система правового забезпечення розмежування функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування включає різні юридичні інструменти: нормативно-правові, договірні, судові тощо.

1. Першоосновою розмежування функцій і повноважень двох гілок місцевої влади є Конституція, яка служить основним засобом їх нормативно-правового закріплення. Отже, Конституція і визначає принципові межі функцій і повноважень як місцевих державних адміністрацій, так і органів місцевого самоврядування з метою запобігання їх змішуванню чи незаконному здійсненню. Тільки поправки до самої Конституції у частині функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування можуть призвести до зміни існуючого конституційного розмежування цих функцій і повноважень. Порушення конституційних меж розподілу функцій

і повноважень між двома гілками місцевої влади породжує юридичні наслідки, визначені Конституцією і законами.

2. Другим основним видом нормативно-правового розмежування функцій і повноважень місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування в Україні є закони. Відомо, що законодавець після прийняття Закону про місцеві державні адміністрації від 2 квітня 1997 р. вирішив не передавати його на підпис Президенту, а погодити із Законом про місцеве самоврядування в Україні, насамперед в частині функцій і повноважень двох гілок місцевої влади. Це було зроблено.

Функції і повноваження місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування базуються на принципах галузевої компетенції, що за певних умов може стати на перешкоді переходу виконавчої влади до функціональних засад управління. Галузеву компетенцію можна поділити на три види:

а) виняткову компетенцію місцевих державних адміністрацій (наприклад, державний контроль);

б) суміжну компетенцію, коли місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування наділяються повноваженнями в одній галузі суспільного життя, але мають різні предмети відання. Це більшість повноважень обох гілок місцевої влади, які конче потребують розмежування як на законодавчому рівні, так і в процесі правореалізації;

в) виняткову компетенцію органів місцевого самоврядування (рад, частково їх виконавчих органів, наприклад, управління комунальною власністю).

Фактично законодавець, розмежовуючи функції і повноваження двох гілок місцевої влади, мав на увазі забезпечити умови для роздільного їх функціонування. Але наявність широкої суміжної компетенції робить цей задум законодавця малоефективним. Накладки та дублювання, а відповідно, і втручання одних органів у справи інших все ж, на жаль, залишаються. Законодавець недостатньо використав під час розробки законів про місцеві державні адміністрації та місцеве самоврядування досвід зарубіжних країн щодо чіткого розмежування об'єктів управління. Можливо, це пов'язано з тим, що в Україні не завершено процес роздержавлення власності.

3. Очевидно, що акти Президента і Кабінету Міністрів будуть доповнювати окремі положення Закону про місцеві державні адміністрації, пристосовуючи структури місцевих органів виконавчої влади до нових потреб державного управління. Ці акти можуть знімати частину питань, внесуть певний порядок у розмежування функцій

і повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Але вони можуть, як це показує досвід 1992 — 1996 рр., породжувати і нові питання у цій сфері.

Загалом нормативно-правові методи розмежування функцій і повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування є ефективними, коли йдеться про масові, тобто типові явища.

«У той же час, коли потрібно вирішити якийсь конкретний казус, який виник у відносинах двох органів влади на місцях, необхідно вдаватися до інших методів розмежування їх функцій і повноважень: судових, договірних тощо»².

4. Найдосконаліше законодавство не виключає компетенційних суперечок (спорів) між органами. Тому компетенційні суперечки між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування у певній частині є об'єктивними і до них слід ставитися як до природних явищ: їх треба розуміти і використовувати для суспільного блага. Компетенційні спори не можна розглядати як зло, якого слід уникати. Вони можуть бути важливим стимулом прогресу в правовому регулюванні суспільних відносин. Якщо суперечка не пов'язана з амбіціями чи іншими суб'єктивними факторами у діяльності, наприклад, чиновників, то вона свідчить про виникнення якоїсь нової суспільної реальності, яка потребує врегулювання з урахуванням чинного законодавства, його принципів тощо. Найефективнішим засобом вирішення компетенційних спорів між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування є судовий розгляд справ з цього приводу. Конституція і законодавство передбачають можливість звернення до суду цих органів з вимогою скасувати незаконні акти один одного.

На жаль, судова практика компетенційних суперечок між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування ще не узагальнена і належним чином не вивчена. «Ця практика робить тільки перші кроки та свідчить про те, що й в умовах України судово-правові методи розмежування функцій і повноважень органів влади на місцях можливі, а їх розширення є перспективним»³.

5. Конституційний Суд має право тлумачити Конституцію та закони України, а з часом може стати важливим джерелом розмежування функцій і повноважень між місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування. Він також здійснює контроль за відповідністю Конституції, актів державної влади: Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради Автономної

Республіки Крим, у тому числі щодо конституційного розмежування функцій і повноважень влади на місцях. Самі місцеві адміністрації чи органи місцевого самоврядування не можуть звертатися до Конституційного Суду з приводу їх компетенційних спорів, але вони можуть до нього направляти свої подання щодо тлумачення компетенційних норм Конституції у разі порушення їх конституційних функцій і повноважень. Конституційний Суд зобов'язаний розглянути ці подання і прийняти відповідний акт тлумачення стосовно конфліктної ситуації. На практиці існують також інші способи розмежування функцій і повноважень між органами влади на місцях.

Перспективним слід визнати спосіб укладання договорів та угод щодо спільної діяльності у відповідних галузях суспільного життя. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування мають право укладати такі договори, які можуть конкретизувати відповідно до закону їх взаємні права та обов'язки. Договорами та угодами можна також вирішувати компетенційні спори (суперечки) між цими органами. Практика таких договорів тільки починає складатися в Україні. Але враховуючи, що договір має глибоку традицію в українській історії, можна очікувати, що він знайде належне місце у розмежуванні функцій і повноважень органів влади на місцях. Компетенційні суперечки можна також погоджувати на різних нарадах, у спеціально створюваних комісіях, шляхом особистих контактів представників місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування. Такі позаправові методи вирішення компетенційних суперечок є часом більш ефективні, ніж правові.

Але одне другому не суперечить, якщо мова щодо вирішення таких питань йтиме в межах Конституції і законів України. Якщо ж таке вирішення компетенційних суперечок виходить за межі законодавства, то це може бути підставою для притягнення до юридичної відповідальності винних у порушенні законності.

¹ Голосніченко І.П. Адміністративне право України (основні категорії і поняття). — К., 1998. — С. 67.

² Адміністративне право: сучасний стан і напрями реформування. Матеріали Першої науково-практичної конференції. 18–21 червня 1998 р. в м. Яремче Івано-Франківської області. — 82 с.; Андрійко О.Ф. Державний контроль: теорія і практика. Наукова доповідь. — К., 1999. — С. 47.

³ Додин Е.В. Административная деликтология. Курс лекций. — Одесса: Астропринт, 1997. — С. 34.

ДУАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИХ УПОДОБАНЬ ВИБОРЦІВ
ПОЛТАВЩИНИ НА ВИБОРАХ 2002–2006 РР.

P. Vorona. Dualism of political likings of electors of Poltava region is on elections of 2002–2006. In the article the concept of dualism of political likings of electors is examined during the leadthrough of simultaneous elections in Ukrainian parliament and organs of local self-government. The ways of improvement of the electoral system of country are specified for the improvement of work of local-authority and regional representative office in parliament.

У країнах усталеної демократії виборче законодавство, апробоване часом, функціонує як історично й культурно сформована система здійснення загального народовладдя вже протягом століть. Можна цілком впевнено говорити про існування політичної виборчої культури, певних національних традицій виборчого процесу. В Україні виборчий процес разом з політичною системою країни перебуває на стадії становлення і віддзеркалює всі його вади, тому дослідження його особливостей на українських теренах має значне наукове і практичне значення, політичну вагу для дальшого розвитку демократичного, громадянського суспільства. Важливість цих процесів спонукує науковців, політиків, управлінців-практиків, представників органів місцевого самоврядування до дослідження і кличе до пошуку нових шляхів розвитку демократичного процесу. «...Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і несфальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування, — або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» — так зазначає ст.21 Загальної Декларації прав людини. Формою всенародного волевиявлення в Україні є референдуми та вибори Президента, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування і, без перебільшення, вони є найпотужнішим механізмом втілення демократії в сучасному громадянському суспільстві, до якого ми прагнемо¹.

За одночасного проведення парламентських та муніципальних виборів ми спостерігаємо неоднорідність політичного вибору виборця під час голосування (дуалізм) або політичну непослідовність вибору, сутність яких полягає в тому, що виборці під час голосування за партійні виборчі списки, а потім за кандидатів у мажоритарних округах та й за кандидатів до місцевих рад не дотримуються принципу

єдиної партійної належності — це явище ми називаємо дуалізмом виборчого процесу. З латинської — «дуалізм» — це двоїстість, роздвоєність чого-небудь. А якщо взяти як філософську категорію, то дуалізм — вчення, яке вважає, що в основі всесвіту лежать два начала (дві субстанції) духовне й ідеальне та тілесне й матеріальне, які заперечують одне одного, борються між собою². Це явище є досить характерною рисою минулих виборів для більшості регіонів, включаючи західні області, і залишається мало дослідженим і актуальним для можливого прогнозування політичних процесів в Україні. І тому ми поставили собі за мету дослідити соціальні корені цього явища та визначити шляхи його подолання, адже воно не є характерним для країн усталеної демократії і вказує на певні проблеми суспільства.

Дуалізм (роздвоєність, двоїстість, непослідовність) виборчих уподобань виборців простежується на прикладі Полтавщини досить яскраво. В політичному контексті Полтавщина на парламентських виборах 2002 року була вотчиною лівих сил, особливо СПУ. Саме тут соціалісти отримали найвищий для себе по Україні результат — 22,05% і провели депутата в одному з мажоритарних округів. Опозиційна четвірка (СПУ, НУ, КПУ, БЮТ) разом взяла понад 65% голосів виборців, ще раз підтвердивши протестний імідж регіону. На всіх виборах, виключаючи останні президентські, тут перемагали представники лівих сил. Тобто у 2002 році можна було говорити про Полтавщину в політичному плані як про ліво-протестний регіон. На парламентських виборах 2002 року «пропорційні» симпатії полтавців розділилися таким чином: у чотирьох (з восьми) округах першість здобула СПУ, в трьох — Блок Віктора Ющенка «НУ» і лише один залишився за комуністами³.

Але, коли проведемо аналіз результатів виборів у мажоритарних округах, то побачимо іншу картину. З 8 депутатів, обраних по виборчих округах Полтавщини, лише один (виборчий округ № 152) відповідає «пропорційним» уподобанням вибору округу. Там переміг висуванець Соціалістичної партії. У решті випадків, по семи округах, перемогли безпартійні кандидати та два представники партій, що входять до Блоку «За єдину Україну», хоча в цілому цей блок ледь подолав на Полтавщині 4% рубіж.

Дослідивши інформаційний супровід виборчої кампанії, кандидатські списки мажоритарних округів на впливовість кандидатів, робимо висновок, що однією з причин дуалізму полтавців у виборах до Верховної Ради України по мажоритарних округах була певна іміджева та фінансова слабкість кандидатів опозиції та інформаційний і адміністративний тиск місцевої влади⁴. Хоча досить часто не мав єдиних узгоджених кандидатур і владний блок.

У виборах до місцевих рад також спостерігали аналогічну картину: результати виборів за парламентськими партійними списками зовсім не відповідають результатам виборів до рад різних рівнів. Всього на Полтавщині було обрано майже 10 тисяч (10 005) депутатів місцевих рад. Про своє членство в партіях офіційно заявили 2 371, тобто 23,7% обранців. З них понад 2 тисячі належали до провладних партій. Із 90 депутатів обласної ради: 16 — аграрники (Аграрна партія України, тоді її очолював голова обласної державної адміністрації), по семеро — репрезентували НДП і Партію регіонів, троє — СДПУ(о). Сім партій зуміли провести до обласної ради по одному депутату, серед них і опозиційні КПУ, СПУ, Блок Віктора Ющенка «Наша Україна». Варто визнати, що на місцевих виборах 2002 року в основному здобули перемогу відомі в регіоні господарники, управлінці, кандидати з фінансовими ресурсами, яких активно рекламувала місцева влада та ЗМІ. Вважаємо, що і на цих виборах головну роль відіграла як фінансова, так і іміджеві та інформаційна слабкість кандидатів опозиційних партій. Там, де опозиційні настрої виборців були особливо сильні, кандидати від влади свою партійну належність чи владні симпатії просто не декларували, проводили популістську опозиційну риторику⁵.

Досвід виборчих «колізій» Полтавщини свідчив про потребу у реформуванні виборчого законодавства. За роки незалежності України бацили корисливості, якими було геть пронизано мажоритарну виборчу систему, не лише отруїли політичний бомонд, а проникли в свідомість рядового виборця. На виборах 1998 року в багатьох одномандатних виборчих округах панували суспільні настрої — обрати депутата, котрий «щось може». Відомі випадки, коли депутати, які балотувалися повторно, а отже, готувалися до цього і дбали про власну репутацію, безпомічно розводили руками: їхня принципова позиція кількарічного утримання від всіляких благ, пільг та використання депутатських можливостей спрацювала проти них же самих. Тобто люди не хотіли голосувати за того, чия чесність і порядність перевірені на практиці й не викликають сумнівів. Багатьом виборцям більше імпував заїжджий олігарх. «Коли наш попередній депутат навіть про себе не подбав, то що він може зробити для нас?» Тому і сьогоднішні пропозиції щодо повернення до мажоритарної системи виборів може знову нас повернути у реалії семирічної давності.

Противники суто пропорційної виборчої системи говорять про відірваність партійних депутатів від виборців. Однак елементарний аналіз депутатської практики засвідчує, що на місцях з десяти звернень до народного депутата України в середньому дев'ять не стосуються їхньої компетенції (це трудові та майнові спори, лікування, прохання про

фінансову допомогу, працевлаштування, навчання, всілякі консультації тощо), а належать до компетенції місцевої влади. Тобто член парламенту чи депутат ради займається питаннями, які мала б вирішувати місцева виконавча влада, отримуючи за це платню, але діє не ефективно, часто з об'єктивних причин: відсутності повноважень та зайвої концентрації та централізації місцевої влади на рівні вертикалі громада–район–область. І коли депутат заявляє, що допоміг поставити комусь паркан чи влаштував когось на роботу, то це означає, що хтось інший через цього депутата залишився без паркана або без можливостей заробітку. Не кажемо вже про те, що «депутати-мажоритарники» часто їздили на різні ритуальні заходи в своїх округах або просиджували у коридорах Кабміну, замість того, щоб перебувати в залі пленарних засідань і ухвалювати закони, що є їхнім головним завданням⁶.

Мажоритарна система виборів у районній, а особливо в обласній радах проявляється у перетягуванні «обласного бюджетного одіяла» на свій виборчий округ. І хто має більше впливу на адміністрацію, той і виграє. Хоча і нині після пропорційних виборів та закріплення депутатів-партійців за округами ситуація з бюджетом повторюється.

На нашу думку, найбільш очевидний спосіб досягнення більш ефективної моделі формування місцевих рад — закріплення удосконаленої пропорційної моделі з відкритими партійними списками та поєднання її з мажоритарною — обрання від кожної адміністративно-територіальної одиниці одного кандидата. Тобто ми говоримо про змішану систему виборів на рівні обласних та районних рад, яка б гарантувала місцевим громадам представництво у них⁷.

Маємо переконання на користь проведення до українського парламенту пропорційних виборів за регіональними виборчими списками політичних партій та блоків, які (списки) є відкритими для врахування за підсумками волевиявлення громадян преференцій виборців — це найбільш компромісна основа для прибічників удосконалення виборчого законодавства. Цей принцип дозволить організованим політичним силам не тільки успішно змагатися з сильним адмінресурсом та фінансовими впорскуваннями у виборчі процеси, а й забезпечить самих політиків від внутрішньопартійного адміністрування (коли все вирішують «партійні вожді») та забезпечить представництво сильної місцевої еліти у законодавчому органі держави, що сприятиме відстоюванню регіональних інтересів і врахуванню інтересів усіх регіонів у процесах державного будівництва.

Проаналізувавши положення суто «партійно-списочного» виборчого закону, професор університету Ессекс (Велика Британія), експерт

вищезгаданого проекту Сара Берч запевняє, що після його запровадження Україна перетворилася на «найбільший у світі виборчий округ серед країн з системою суто пропорційного представництва». Єдиний загальноукраїнський округ, чисельність якого більш ніж у сорок разів перевищує середній центральний чи східноєвропейський показник та в 10 разів перевищує чисельність другого за величиною загальнодержавного округу в регіоні (у Словаччині), може стати надто нетиповим для посткомуністичного світу. Більше того, система пропорційного представництва з одним округом фактично ліквідує представництво на основі територіальних ідентичностей, не враховує регіональні, етнічні та інші особливості кожного регіону. Тому знову напрошується висновок: у кожному регіоні України вибори до парламенту і особливо до органів місцевого самоврядування мають проводитися за регіональними відкритими партійними списками⁷.

По-перше, така система виборів змусить політичні партії вдатися до розбудови своїх місцевих структур, здатних серйозно займатися політикою та делегувати людей в органи влади. Столичний актив тут допомогти не зможе. Результатом цієї новації повинно б стати створення сильних партій, які мають вплив у масштабах всієї країни — впевнений крок до громадського суспільства.

По-друге, регіональне представництво допоможе партіям перебороти внутрішні хвороби, пов'язані з вождизмом та всевладдям керівної партноменклатури. Регіональні (обласні, районні) парторганізації дістануть можливість самі формувати власні виборчі списки. Таким чином, кожен регіон (район області) буде краще представлений в парламенті (облраді) і мати сильних регіональних лідерів та партійні команди.

Підрахунки свідчать, що «прохідні» партії, навіть якби вони нав'язали кожній своїй обласній парторганізації по одному столичному партійцю, все одно мали б у Верховній Раді краще представництво, ніж нині. А головне те, що в разі запровадження виборчої системи за регіональними списками у регіонах з'явилися б реальні стимули для результативної партійної роботи і партійного будівництва, а депутатський корпус парламенту пропорційно і найбільш повно представляв би політичні симпатії кожного регіону України. До того ж, з'явиться регіональна партійна еліта, що зможе реально виборювати місця в місцевих представницьких органах влади. Партійна структуризація (чи партійне форматування) рад надасть їм можливість виконувати роль регіональних органів влади — виразників спільних інтересів громад, обраних демократичним шляхом з урахуванням їх політичних уподобань.

Доцільно вважати за можливе на нинішньому етапі проводити вибори до обласних та районних рад, міст — обласних центрів за змішаною виборчою системою (за партійними списками плюс один представник від округу). Обов’язкове представництво від округу забезпечувало б представництво громади в раді, що не завжди гарантує пропорційна система⁸.

Вибори 2006 року, як місцеві, так і до Верховної Ради України, проводилися за суто пропорційною системою виборів. Аналіз їх результатів на Полтавщині (див. таблицю 1) знову підтверджує присутність дуалізму виборчих уподобань виборців під час голосування до парламенту і рад різних рівнів та свідчить і про субрегіональну особливість уподобань виборців краю.

Таблиця 1.

Порівняльна таблиця виборчих уподобань виборців в окремих районах Полтавщини на парламентських та місцевих виборах в Україні 2006 року (пропорційна виборча система)

Район області та політичні партії, представлені в органах місцевого самоврядування	Вибори до Верховної Ради України	Вибори до Полтавської обласної ради	Вибори до районних рад
	%	%	%
1	2	3	4
Гадяцький район:			
Блок «Наша Україна»	17,21	16,99	20,8
Партія регіонів	9,93	7,12	6,69
Блок Ю.Тимошенко	27,80	21,53	25,9
СПУ	20,09	15,25	16,6
КПУ	3,86	3,24	4,03
Чутівський район:			
Блок «Наша Україна»	7,2	5,486	7,1
Партія регіонів	26,71	18,15	18,1
Блок Ю.Тимошенко	26,09	21,66	24,3
СПУ	10,59	8,66	8,5
КПУ	7,79	6,77	5,9
Оржицький район:			
Блок «Наша Україна»	15,91	17,55	27,3
Партія регіонів	8,54	6,24	7,18
Блок Ю.Тимошенко	17,79	18,25	20,32
СПУ	18,66	14,85	12,89
КПУ	10,49	13	13,5

Продовження табл. 1

1	2	3	4
Глобинський район:			
Блок «Наша Україна»	16,52	13,01	14,9
Партія регіонів	14,57	10,7	10,3
Блок Ю.Тимошенко	27,17	19,35	25,4
СПУ	23,81	19,43	18,1
КПУ	5,01	4,22	5,1
Козельщинський район:			
Блок «Наша Україна»	15,25	11,62	12,3
Партія регіонів	16,92	10,2	9,4
Блок Ю.Тимошенко	19,08	14,94	17,5
СПУ	19,43	17,3	20,2
КПУ	6,03	4,32	3,6
Полтавський район:			
Блок «Наша Україна»	12,41	9,477	8,55
Партія регіонів	19,53	13,6	15,98
Блок Ю.Тимошенко	32,07	24,98	20,16
СПУ	6,61	5,805	5,54
КПУ	4,05	3,68	4,13

Таблиця №2.

Узагальнені результати позачергових виборів до Верховної Ради України на Полтавщині 2007 року

	Міста та райони області	БЮТ	Партія регіонів	Блок НС-НУ	КПУ	Блок Литвина	СПУ
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Полтава (райони міста)						
	Київський	40,36%	26,91%	10,44%	6,45%	4,03%	1,81%
	Ленінський	41,82%	27,04%	10,04%	6,17%	3,70%	1,77%
	Жовтневий	40,72%	26,32%	10,78%	6,36%	4,44%	2,09%
2	м.Кременчук	31,13%	33,45%	11,77%	6,13%	4,54%	1,33%
3	м. Комсомольськ	18,21%	53,38%	6,81%	5,23%	4,58%	1,50%
4	м. Лубни	36,87%	23,97%	13,74%	7,70%	5,81%	2,11%
5	м. Миргород	30,57%	32,81%	9,52%	9,29%	4,54%	2,82%
6	В. Багачанський	39,82%	21,40%	15,36%	5,29%	8,05%	3,04%
7	Гадяцький	44,00%	14,99%	19,97%	4,80%	4,32%	3,71%

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8
8	Глобинський	37,83%	18,52%	21,07%	4,53%	5,11%	3,81%
9	Гребінківський	39,42%	21,37%	14,25%	8,43%	4,78%	3,99%
10	Диканський	45,16%	18,95%	14,08%	6,39%	4,60%	2,70%
11	Зіньківський	41,85%	16,75%	17,45%	6,44%	4,62%	4,54%
12	Карлівський	42,96%	23,14%	8,52%	6,66%	5,55%	4,64%
13	Кобеляцький	38,34%	22,38%	14,17%	5,60%	6,28%	4,95%
14	Козельщинський	31,56%	24,14%	19,77%	6,54%	5,12%	3,97%
15	Котелевський	41,77%	21,81%	14,88%	4,15%	7,35%	2,81%
16	Кременчуцький	36,54%	24,61%	17,81%	6,82%	4,37%	1,57%
17	Лохвицький	42,58%	18,04%	17,17%	5,02%	5,74%	3,23%
18	Лубенський	38,77%	18,48%	20,17%	6,33%	4,50%	3,13%
19	Машівський	39,16%	22,61%	17,43%	6,52%	3,77%	2,95%
20	Миргородський	31,21%	22,75%	17,86%	8,02%	5,00%	5,37%
21	Новосанжарський	42,07%	22,34%	14,09%	4,76%	6,31%	3,52%
22	Оржицький	35,47%	16,18%	18,66%	12,26%	4,39%	4,73%
23	Пирятинський	44,19%	15,76%	18,56%	5,24%	3,72%	5,64%
24	Полтавський	44,37%	22,71%	14,28%	4,38%	4,25%	1,72%
25	Решетилівський	41,93%	15,54%	17,77%	5,70%	5,35%	5,08%
26	Семенівський	36,40%	17,48%	20,76%	8,62%	4,66%	4,49%
27	Хорольський	36,43%	18,90%	18,48%	6,89%	6,93%	3,97%
28	Чорнухинський	38,00%	13,40%	19,27%	9,96%	4,02%	7,92%
29	Чутівський	31,96%	32,33%	10,29%	9,29%	4,63%	3,78%
30	Шишацький	33,43%	24,07%	13,68%	10,22%	5,38%	3,47%

І знову це явище можна пояснити тим, що іміджевий рівень партій в області чи районі залежить від: членства партії (наявність у виборчих списках справжніх лідерів симпатій виборців, навіть незалежно від їх політичних переконань); результатів діяльності та активності роботи в передвиборчий період обласних та районних осередків партій; присутності у влади і близькості до ЗМІ. До речі, ці фактори впливу знайшли підтвердження і на позачергових парламентських виборах 2007 року (див. таблицю 2).

Отже, доходимо висновку, що хоча останні вибори в Україні проводилися за пропорційною виборчою системою, виборці знову, голосуючи за партійні списки чи виборчі блоки, враховували більше харизма-

тичність лідерів як по Україні, так і у списках до місцевих рад, а не ідеологічну спрямованість політичної сили. Підтвердженням цього є присутність у виборчих бюлетенях іменних партійних блоків як суб'єктів виборів. Більшість дослідників схиляються до того, що вибори до ВРУ та до місцевих рад не варто проводити разом⁹. Їх розведення в часі сприяло б більш ефективному залученню людського потенціалу до кандидатського складу, а вибори для електорату стали б більш зрозумілими. Заслуговує на увагу думка про доцільність проведення в один рік (не одночасно) парламентських і президентських виборів в Україні. Це б дало змогу виборцям голосувати як за Главу держави, так і згодом за його політичних союзників (майбутню парламентську більшість) — а це — панацея для злагодженої роботи всіх гілок влади.

¹ Вибори — шлях до демократичного суспільства. Методичні матеріали з питань виборчого процесу. — К.: Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2003.

² Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. — К. — Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — С. 1440.

³ Полтавщина і вибори — 2006. Моніторинг суспільно-політичної ситуації в регіоні напередодні та під час виборчої кампанії; перебігу виборчої кампанії; результатів виборів у регіоні до Верховної Ради України і місцевих рад. Центр соціальних досліджень м. Полтави у рамках проекту Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова «Розвиток аналітичних центрів. — Полтава, 2006. — С. 76.

⁴ Використання «адміністративного ресурсу» під час виборчої кампанії 2002 року // УНЦПД — К., 2002. — С. 3.

⁵ Полтавщина і вибори — 2006. Моніторинг суспільно-політичної ситуації в регіоні напередодні та під час виборчої кампанії; перебігу виборчої кампанії. Результатів виборів у регіоні до Верховної Ради України і місцевих рад. Центр соціальних досліджень м. Полтава у рамках проекту Українського центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова «Розвиток аналітичних центрів. — Полтава, 2006. — 76 с.

⁶ Гаврилишин Б. Дороговки в майбутнє. До ефективніших суспільств: Доп. Римському клубові / Пер. з англ. Л.Л. Лещенко. — К.: Основи, 1993. — С. 238.

⁷ Жовтяк Є., Шевченко В. Реформа виборчого законодавства: від слів до діла. Чому в Україні назріло ухвалення Виборчого кодексу і яким він має бути: Законопроект та коментарі. — К.: Просвіта, 2003.

⁸ Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». — К.: Фоліант, 2005. — С. 61.

⁹ Жовтяк Є., Шевченко В. Вказ. праця.

Антоніна Митко

**ВЕКТОРИ ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ПРЕДСТАВНИКІВ
ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ВОЛИНИ (НА ОСНОВІ
АНАЛІЗУ ПОВІДОМЛЕНЬ У МІСЦЕВИХ ЗМІ)**

A. Mytko. Basic directions (vectors) forming image of Volyn political power deputies (on the basis of local press accounts). The article is about basic directions (vectors) which forming mostly of positive image of Volyn political power, namely: informative, international, public-political, cultural-elucidative. Research basis on the of reports in mass of the Volyn area medias. In work, operating of messages of information's mass-media is analyzed on forming of image local power, strengthening or negative influence on appearance of politicians, and their popularity among electors.

Дослідження ґрунтується на основі повідомлень, статей, коментарів, офіційних заяв представників політичної влади в місцевих друкованих, електронних, аудіовізуальних ЗМІ.

Масові комунікації є невід'ємною складовою частиною політики, яка потребує забезпечення специфічними засобами інформаційного обміну, становлення та підтримки інформаційних зв'язків між її суб'єктами. Це зумовлено природою політики як колективної, складно організованої цілеспрямованої діяльності, спеціалізованої форми спілкування людей для реалізації спільної мети й інтересів, що стосуються усього суспільства. Інформація завжди впливала на оновлення, зміну застарілих стереотипів, зумовлюючи пошук нових підходів, рішень. Колективний характер політичної діяльності може здійснюватися лише у разі усвідомлення її важливості та необхідності членами колективу, координації діяльності людей та організації. Все це потребує використання специфічних засобів передачі інформації, що забезпечують єдину волю, цілісність і спрямованість дій одночасно великої кількості людей. Такими засобами є мас-медіа.

У роботі використані методи аналізу та синтезу, системний та історичний методи.

Метою дослідження є з'ясування напрямів формування іміджу місцевих політиків — представників органів влади та місцевого самоврядування, керівників громадських організацій і політичних партій.

Наукову розробку цієї теми вивчали закордонні і вітчизняні науковці, серед яких праці А. Куліш¹, В. Шепеля², В. Бебика³, І. Слісаренка⁴, В. Королька⁵, Г. Почепцова⁶ та багатьох інших. Питання іміджу регіональних політиків досліджують О. Ярош⁷ і Л. Матяшук⁸.

Засоби масової інформації є частиною політичної системи, без якої неможливо уявити сучасного суспільства важливим інструментом управління області. В такій співпраці є позитивні (моральні та матеріальні заохочення ЗМІ, доступ до інформації та ін.) і негативні (заангажованість, недоброзичливість з боку влади, зловживання) аспекти взаємодії ЗМІ і політичної влади Волині.

Відносини між волинською політичною владою та засобами масової інформації регламентуються декількома угодами та нормативними документами, що передбачають економічну підтримку масмедіа, фінансування інформаційної політики органів влади, творчих конкурсів, навчально-просвітницьких заходів, міжнародних зустрічей волинських журналістів. У свою чергу, ЗМІ створюють відповідний (позитивний чи негативний) образ місцевої влади, використовуючи напрями, що найефективніше сприяють прихильності/неприхильності громадян до політичної влади. Основними векторами в формуванні іміджу волинської політичної влади можна визначити такі:

– Громадсько-політичний вектор діяльності передбачає підтримку/непідтримку тих чи інших політичних сил, є свідченням активної позиції організації щодо політичного життя в державі.

– Інформаційний вектор — інформування громадськості через власні інформаційні ресурси та кампанії. В його рамках підтримуються офіційний сайт організації чи газета, що продемонструють ефективну роботу зі ЗМІ через активну діяльність прес-служб, інформаційних агентств, відділів зв'язків із громадськістю.

– Культурно-просвітницький вектор включає в себе всебічну діяльність щодо популяризації здобутків української культури, україномовного культурного продукту загалом і формування любові до рідного, шани до здобутків предків.

– Міжнародний вектор передбачає встановлення контактів і співпрацю з іншими організаціями, установами.

Громадсько-політичний вектор діяльності. Цей напрям, що є основним блоком формування відповідного іміджу політичної влади, передбачає прояв підтримки чи незгоди з колегами, однопартійцями, опонентами та різними учасниками політичних процесів. Вчасно та вигідно обрані союзники можуть позитивно вплинути на імідж, тоді як підбір однодумців із невисоким рейтингом серед населення автоматично переключається на всіх учасників певної групи. Зміна політичної сили чи перехід від однієї політичної партії до іншої може, залежно від якостей самого політика, або нашкодити політичній кар'єрі, або покращити його становище.

Важливою умовою формування відповідної думки про політиків і місцевих керманічів є розгляд проблем та ідей на динамічній ситуації, на конфлікті. Хорошу можливість досягнення ефективності дає дискусійність матеріалу. Дискусія вчить правильно розуміти дійсність, думати, застосовувати вироблені погляди в житті. Неадекватні висловлювання деяких волинських політиків активно «сприяють» зниженню їхньої популярності серед населення.

Інформування через мас-медіа про дії політичної влади та представників політичних партій і громадських організацій також може бути розцінене як позитивний, так і негативний момент у формуванні іміджу, оскільки залежить від вирішення порушеного питання. Аби підкреслити важливість діяльності органів влади та місцевого самоврядування через ЗМІ, оприлюднюється інформація про кількість звернень протягом певного періоду.

Негативний імідж формується під впливом повідомлень про незаконні дії, хабарництво, корупцію. Радіо «Сім'я і дім» 18 березня 2008 р. оприлюднило підсумки опитування центру «СОЦІОІНФОРМ». Так, лучани за п'ятибальною шкалою оцінили рівень корупції державних установ. Серед них — міська рада, яка отримала 3,65%. Також до списку потрапили ще 18 держустанов. Протягом 2007 року за матеріалами управління прокуратурою Волинської області порушено 14 кримінальних справ стосовно посадових осіб органів місцевого самоврядування й осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Ці кримінальні справи порушені за статтями КК України «зловживання владою або службовим становищем», «службове підроблення», «давання хабара» й «одержання хабара»⁹.

У виправданні протиправних дій політична влада здійснює заходи протистояння корупції та хабарництву: впроваджуються міжнародні стандарти, що сприятимуть подальшому унеможливленню поширення корупції й інших негативних факторів впливу на роботу обласних посадовців. Саме міжнародні угоди мають лягти в основу формування прозорої влади, чіткого розуміння чиновниками інтересів і прав громади перед прийняттям того чи іншого рішення і становити основну цінність та ефективність у суспільному сприйнятті влади¹⁰.

Інформаційний вектор. Є основним напрямом, оскільки надає найбільше можливостей для формування позитивного іміджу політичної влади. На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року № 48164/259/1-05У і Волині проводилося підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування з питань участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики. З цією метою введено модуль «Зв'яз-

ки з громадськістю в системі управлінської діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» у функціональну складову професійних програм підвищення кваліфікації. Прочитано тематичні короткотермінові семінари з цієї проблеми: «Співпраця органів виконавчої влади зі ЗМІ», «Іміджева стратегія органів виконавчої влади за посередництвом ЗМІ» «Державно-громадське управління освітою», «Преса і влада», «Зв'язки з громадськістю як функція державного управління», «Ефективні комунікації».

Оприлюднення цих соціологічних опитувань громадян безперечно впливає на імідж політиків. За повідомленням центру «СОЦІОІН-ФОРМ» за підсумками опитування серед керівників місцевих органів влади Волинської області найкраще лучани оцінюють роботу Луцького міського голови Богдана Шиби. 20,5% тією чи іншою мірою задоволені його діяльністю. Роботою голови ОДА Миколи Романюка цілком задоволені 1,3%, голови Волиньради Анатолія Грицюка — 0,3%. Разом з тим, найбільше негативних оцінок респонденти дали теж міському голові. 65,8% опитаних незадоволені його роботою. Щодо оцінок діяльності голів обласної ради й облдержадміністрації, то більшість респондентів теж дали негативні оцінки — відповідно, 55,6% та 49,2%¹¹.

Проводяться опитування громадської думки щодо виконання передбиворчих обіцянок обранців. Таку інформацію виборці трьох міст Волині змогли дістати з проекту «Моніторинг діяльності депутатського корпусу міських рад Волинської області» Асоціації захисту прав молоді Волині, підтриманого Міжнародним фондом «Відродження». Протягом трьох програм «Точка зору» у прямому ефірі каналу «Нова Волинь» незалежні експерти разом із депутатами аналізували успіхи та помилки депутатських корпусів Луцька, Нововолинська та Володимира-Волинського у сфері соціальної та молодіжної політики, екології та економіки, права. Програми викликали зацікавленість у волинян, які брали активну участь у інтерактивних опитуваннях¹².

Інформаційний блок формування іміджу політичної влади передбачає також надання інформації про особисте життя політиків: захоплення, сім'я, оточення, друзі, участь у заходах та ін.

Культурно-просвітницький вектор. Включає в себе активну участь у святкуванні важливих дат як на загальноукраїнському, так і на місцевому рівнях; освіченість політиків, їх зацікавленість у культурному житті Волинського краю.

Відзначення пам'ятних дат сприяє формуванню позитивного іміджу політиків і представників місцевої влади залежно від самої події та політичного курсу можновладця. Деякі з них розцінюють як

«політичний інфантілізм» і «політичне отаманство», інших класифікують як таких, що пройшли за принципом «галочки». Маючи бюрократичний характер, «добровільно-примусовий» варіант не завжди ефективний.

Неоднозначно впливає на формування іміджу політиків інформація про нагородження почесними відзнаками та нагородами представників влади Волині, оскільки деякі з них є досить необ'єктивними. Це можуть бути відзначення нагородами: церковними (на засіданні Волинської ради церков Указом Патріарха УПЦ КП Філарета голові облдержадміністрації Миколі Романюку вручено орден святителя Миколая-Чудотворця), спортивними та культурними (Президент Національної федерації боротьби самбо України Олександр Наухатський нагородив голову Волинської ОДА Миколу Романюка пам'ятною відзнакою НФБСУ за вагомий внесок у розбудову самбо в Україні), професійними (журнал «Статус» — за результатами опитування в позиції «Політик» — за ініціювання найбільшої кількості законопроектів для розвитку міста відзначив міського голову Богдана Шибуню; голова постійної депутатської комісії Луцької міськради з питань будівництва Алла Бондарчук нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня; міський голова Володимира-Волинського Петро Саганюк отримав орден «За заслуги» II ступеня; за досягнення в розвитку європейської інтеграції міського голову м.Ковеля Сергія Кошарука представлено до нагородження Міжнародною відзнакою «Об'єднана Європа») й т.д.

Політична влада активно підтримує проведення культурних заходів місцевого значення (фестивалі, ярмарки, конкурси), вшановує культурних діячів, літераторів, митців тощо.

Міжнародний вектор. Географічне положення Волинської обл. зумовлює тісну співпрацю з сусідніми державами. Природно, постає питання, яким чином територіальне розташування вплине на розвиток соціального й економічного життя у регіоні, що отримає область від вступу України в майбутньому до ЄС і НАТО. В процесі формування відносин між Україною та ЄС, НАТО Волинь має стати своєрідним полігоном напрацювання нових форм прикордонного співробітництва, створення нової соціально-політичної ситуації в регіоні. Саме тут проходили переговори головних прикордонних уповноважених Польщі і України. Вихід кордонів ЄС до України вимагає розвитку інфраструктури переходів, на Волині змінюється вигляд кордонів. Але процес наближення кордонів Євросоюзу є доволі складним, що виявилось в ліквідації пунктів спрощеного пропуску, створення складнощів для проїзду громадян України та Польщі. Справжньою проблемою є зростання кількості нелегальних мігрантів, затриманих на

території Волині¹³. Волинь і, зокрема, Луцьк стають форпостом Європи для вивчення українських і російських ринків. Українська необхідна побудова нових готелів, автопарків, мережі послуг, а головне — створення клімату, сприятливішого для іноземних інвесторів.

З огляду на підвищений інтерес щодо приєднання України до Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу між волинськими політиками виникають жваві дискусії. Постає питання, чи є рівень відносини Україна — НАТО — ЄС достатнім та що нам дасть така співпраця. Прихильниками та противниками ідеї європейської та євроатлантичної інтеграції даються протилежні відповіді. Засоби масової інформації, які виступають одночасно і як виразники суспільної думки, і як головні учасники формування громадської позиції, відіграють неоднозначну роль на шляху симпатій та антипатій українського суспільства щодо НАТО — ЄС. Кожний з українських політиків, йдучи зі своїм «багажем» політичних ідей на чергові вибори, використовує актуальне питання відносин України з ЄС і НАТО, що стає непоганою підмогою в передвиборчій кампанії.

Місцеві керівники постійно декларують підтримку курсу на євроатлантичну інтеграцію. Представники обласної державної адміністрації затвердили у Департаменті співробітництва з Європейським Союзом Міністерства економіки України проект «Зміцнення транскордонної співпраці в сфері надання бізнес-послуг та полегшення доступу до них підприємців» (Програма сусідства «Україна — Польща — Білорусь»).

Основними цілями проекту, який діятиме впродовж 2008–2010 років, є розвиток і зміцнення інституційної транскордонної співпраці між Польщею та Україною. Його впровадження дасть поштовх до розвитку транскордонної ділової співпраці у прикордонних регіонах у сфері покращання доступу малих і середніх підприємств до ринку фінансових послуг. До 2010 року передбачається створення українсько-польської віртуальної біржі інноваційних проектів і пропозицій.

Політики та журналісти намагаються привернути увагу до перспектив України в ЄС і НАТО. Так, одну з перших акцій, присвячених питанням європейських перспектив України та Волині, зокрема, провела Українська народна партія ще в травні 2004 року на кордоні з Польщею (в день вступу Польщі до ЄС). Її ініціаторами були Борис Загрева (голова ВОО УНП) і представники польського сейму. Акція являла собою передачу символічного прикордонного стовпа Євросоюзу, якого мали у перспективі встановити на східному кордоні України, тим самим пророкуючи незабаром вступ України до європейської спільноти. Будучи головою волинського осередку УНП, Б. Загрева

неодноразово наголошував на тому, що Україна повинна рухатися до ЄС і стати його членом, адаптувати наше законодавство до європейських країн і вжити інших заходів, аби наша держава повноправно називалася європейською¹⁴.

На відміну від патріотичних і націоналістичних політичних сил, протилежну думку висловлюють представники Партії регіонів. Анатолій Горбатюк (ВОО Партії регіонів) переконаний у тому, що тема НАТО цікава лише тому, що населення не проінформоване щодо наслідків для України, а приєднання до альянсу, на його думку, — це втрата частини суверенітету¹⁵.

В області проводиться Єдиний день інформування населення. Лектори інформаційно-роз'яснювальних груп районних державних адміністрацій та міських виконавчих комітетів, керівники управлінь і відділів обласної державної адміністрації, територіальних підрозділів центральних органів влади виїжджають у населені пункти області, де у трудових колективах виступають на тему «Україна — НАТО: стратегічне партнерство».

Часто в пресі з'являються повідомлення про створення центрів, які інформують про напрями реформування та відповідності до плану дій щодо членства в НАТО — відкриття Центру євроатлантичної інтеграції в Маневичах і Турійську¹⁶.

Адаптації України до норм розвинених європейських країн сприяють так звані «донорські» організації. У Волинській області їх нараховується понад 20. Питання розвитку місцевого самоврядування й органів влади найактивніше вивчають Міністерство Великої Британії у справах Міжнародного розвитку (Уряд Великої Британії), Фонд «Східна Європа», Польсько-Американсько-Українська ініціатива про співпрацю, Фонд «Відродження», Фонд сприяння демократії, Фонд сприяння місцевому самоврядуванню в Україні.

Основними питаннями, що належать до їхньої компетенції, є: сприяння прозорості політики та належному самоврядуванню, розвитку знань і навичок щодо державного врядування; підтримка співпраці громадянського суспільства, державних установ, органів місцевого самоврядування, бізнесу; розвиток ініціатив, спрямованих на поліпшення співпраці між центральними та місцевими органами влади і гармонізацію їх співробітництва; сприяння інституційному розвитку громадських організацій для забезпечення участі громадян в ухваленні рішень і демократичному розвитку; реалізація програм на підтримку євроатлантичного курсу України; сприяння ефективному, прозорому і демократичному процесу ухвалення державних рішень, реформування місцевого самоврядування; розроблення пропозицій

щодо розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування різних рівнів і багато інших.

Отже, мас-медіа не обмежується лише формуванням громадської думки. Однією з основних функцій їх діяльності у політичній сфері є підготовка громадян до проведення управління певних політичних рішень. Це стає можливим за ефективного та грамотного використання місцевими політиками чотирьох основних векторів формування відповідного позитивного іміджу. Громадсько-політичний вектор діяльності є прямим відображенням позиції політичного діяча щодо політичного життя в державі. Інформаційний передбачає своєчасне інформування громадськості. Культурно-просвітницький — визначає головною метою багатосторонню популяризацію здобутків української культури. Міжнародний вектор передбачає встановлення контактів і співпрацю з іншими організаціями, установами. Але слід уникати двоякого тлумачення одних і тих самих подій, аби не утворилася позиція, при якій інформаційне повідомлення вплине на спотворення чи викривлення дійсності та формування негативного іміджу політичної влади.

¹ Куліш А., Самолєвська Н. Вибори, агітація, медіа: практичні поради. — К.: Український освітній центр реформ — Незалежна громадська PR-мережа України, 2005. — 267 с.; Куліш А. Public relations для общественных организаций. — К.: Вітро Інтернейшл, 2002. — 79 с.

² Шепель В.М. Имиджелогия. Как нравиться людям. — М.: Народное образование, 2002. — 576 с.; Шепель В.М. Имиджелогия: Секреты личного обаяния. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. — 472 с.

³ Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент. — К.: МАУП, 1996. — 144 с.; Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина. — К.: МАУП, 2004. — 424 с.

⁴ Слісаренко І. Паблік рилейшнз у системі комунікації та управління: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2001. — 104 с.

⁵ Королько В.Г. Основы паблік рилейшнз: Учебник для студ. ВУЗов / Отв. ред. Удовик С.Л. — К.: Ваклер, 2000. — 528 с.; Королько В.Г. Основы паблік рилейшнз: Посібник. — Київ: Інститут соціології НАН України, 1997. — 334 с.

⁶ Почепцов Г. Теорія комунікації. — К.: Знання, 1990. — 134 с.; Почепцов Г. Как становятся президентами: избирательные технологии XX века. — К.: Знання, КОО, 1999. — 380 с.

⁷ Ярош О. Публічні консультації та інші способи впливу громадськості на ухвалення рішень місцевої влади (Волинський регіон) // Політична реформа очима експертів: значення публічних консультацій. — К.: Український

центр освітніх реформ, 2007. — С.122–134; Ярош О. Публічні консультації як інструмент громадського лобювання: волинський регіон // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Збірник наукових праць. — Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2008. — С. 154–158.

⁸ Матяшук Л.А., Ярош О.Б. Формування позитивного іміджу державного службовця // Теорія та практика державного управління в умовах євроінтеграції: Матеріали наук.-практ. конф. Тези доп. / Відп. ред. Р.А. Слав'юк. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. — С. 52–54.

⁹ У волинських судах — 9 кримінальних справ проти держслужбовців-корупціонерів [Електронний ресурс] // Волинська правда. — 2008. — 22 березня. — Режим доступу <http://www.pravda.lutsk.ua/?p=6186>.

¹⁰ Сергій Кошарук: Чітке розуміння чиновниками інтересів громади становить основу сприйняття виборцями місцевої влади [Електронний ресурс] // Волинська правда. — 2008. — 21 жовтня. — Режим доступу <http://www.pravda.lutsk.ua/person/331/>.

¹¹ Особистий рейтинг Богдана Шиби вищий, ніж у Романюка та Грицюка [Електронний ресурс] // Волинська правда. — 2008. — 10 липня. — Режим доступу <http://www.pravda.lutsk.ua/?p=7731>.

¹² Молодь Волині з'ясовує, чи виконують депутати свої обіцянки [Електронний ресурс] // Волинська правда. — 2008. — 19 березня. — Режим доступу <http://www.pravda.lutsk.ua/?p=6122>.

¹³ Лис В. Волинь у сфері інтересів ЄС і НАТО // Волинь-нова. — 2004. — 18 березня.

¹⁴ Митко А.М. Ставлення політиків щодо ЄС та НАТО у регіональному інформаційному просторі: Волинська область. Зб. наук. пр. / За ред. В.Й. Лажніка. — Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. — С. 136–144.

¹⁵ Лукашук О. Анатолій Горбатюк: ми зробимо з цією владою те ж, що з нами зробили в 2004-му [Електронний ресурс] // Волинська правда. — 2008. — 4 лютого. — Режим доступу <http://www.pravda.lutsk.ua/search/str>.

¹⁶ Лівіцька О. Маневичі інтегруються // Волинська газета — 2008. — 17 липня.

Розділ III РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Михайло Гордієнко

ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ РЕГІОНУ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

M. Gordienko. Problems of authentication of region as subject of political activity. Essence and progress of region trends turns out, his influence on forming of in a civilized manner civilization model of modern society. The difficult processes of origin, development and intercommunications of regions light up within the limits of nationally state space. It is allowed to see conformities to the law of regional development, and, to put right an effective management territory and society. Conclusion is drawn, that the political autonomusness of regions in Ukraine must lean against own traditions.

Важливою політичною тенденцією нашого часу, яка потребує наукового дослідження й соціально-правового забезпечення, є активізація суб'єктності індивідів, децентралізація їх владно-управлінської діяльності, прагнення до автономізації місцевих громад. Провідним чинником, що стимулює посилення ролі регіону в багатьох демократичних країнах світу, є процес глобалізації. Під її впливом відбувається становлення відкритих суспільств з прозорими кордонами, утвердження мультикультуризму, формування нової моделі світу. Оскільки традиційній національній державі дедалі важче самостійно гарантувати стабільність, добробут і безпеку своїх громадян, ці проблеми переходять у сферу співробітництва між сусідніми країнами і регіонами. Професор Е. Хейвуд припускає, що можливо регіоналізацію потрібно розуміти як перший крок до глобалізації: посилення економічної взаємозалежності якраз і має починатися з регіонального рівня. На його думку, саме регіональні структури здатні «замостити дорогу між національною державою і глобально діючими силами». Вчений стверджує: «Оскільки нація уже не є тією формою, що забезпечує підтримку і поступальний розвиток економічного порядку в суспільстві, у майбутньому це завдання, можливо, відійде до регіонів»¹. З іншого боку, регіоналізація може працювати в протилежному напрямі, уособлюючи форму протидії глобалізації. За цих умов адміністративно-територіальна структура держави набуває нової реальності. В ній посилюється регіональна складова. Регіон утверджує свою автономність, стаючи впливовим суб'єктом політичного процесу.

Українська державність завжди прагнула до централізації, хоча ідеї федералізму присутні в творчості таких відомих мислителів, як М. Костомаров, М. Драгоманов, С. Подолинський, І. Франко, М. Грушевський та ін. Ці ідеї були більше ситуативними намірами дистанціюватися від тотального контролю імперського режиму, своєрідним протестом проти надмірної централізації влади, ніж концептуальним проектом політичного врядування. Крім того, «регіоналізм слід відрізняти від федералізму, за якого нижчий рівень урядування має свою захищену сферу компетенції, в яку не може втручатися верхній рівень»². Відцентрові процеси згубно впливають на усталеність національної ідентичності суверенної держави, атрофують її етнокультурні традиції, що склалися впродовж віків. Але й жорстка централізація структури влади і механізмів управління, яка утвердилася з часів незалежності України, позбавлена перспективи. Як слушно зауважує М. Дмитренко: «Український унітаризм має вдосконалюватися через децентралізацію та розширення повноважень регіонів, їх економічної самостійності з метою більш ефективного використання ресурсів конкретної місцевості. Без децентралізації функцій у владно-політичній, соціальній та економічній сферах регіон не може забезпечити налагодження взаємозв'язків територіальних інтересів із загальнонаціональними»³. Соціальні процеси в сучасному світі переконливо демонструють занепад унітарності та гомогенності політичних суб'єктів й прискорення децентралізації влади.

Зважаючи на зазначені обставини, має сенс з'ясувати сутність і тенденції розвитку регіону, його вплив на об'єктивацію політичної й етнокультурної моделі сучасного суспільства. Мета роботи — аргументувати авторське розуміння регіону як політичного суб'єкта, з'ясувати його статусний рівень, показати складові елементи й специфіку політики регіонального рівня, виявити **вплив регіону на культурно-цивілізаційну ідентичність суспільства**. Провідне завдання цієї роботи передбачає висвітлення складних процесів виникнення, розвитку і взаємозв'язків регіонів у межах національно-державного простору. Вирішення цього завдання дасть змогу побачити закономірності регіонального розвитку, а значить — налагодити ефективне управління територією і соціумом.

Проблеми становлення, трансформації і політичного буття регіону як органічної складової державного організму є предметом дослідження групи вітчизняних і зарубіжних вчених, серед яких: В. Зуєва, М. Рябчук, Т. Кучеренко, Я. Грицак, А. Колодій, В. Гельман, С. Риженков, К. Мацузато, М. Брі, Н. Борисова та інші. Їх науковий пошук включає питання функціонування регіональної системи влади, її типо-

логію, управлінські процеси, національно-культурні особливості тощо. Так або інакше, всі ці дослідження мають спільний об'єкт — регіон. Найчастіше його використовують для виокремлення області або частини країни від якогось великого простору (материка, частини світу), який відрізняється від інших сукупністю природних та історично утворених економічних, соціальних, культурних, ментальних особливостей.

Огляд джерелознавчої бази з цієї проблематики засвідчує, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі відсутнє чітке й однозначне визначення поняття «регіон». Це зумовлює різноманітність напрямів і методологічних концепцій у сучасних регіональних дослідженнях. Нараховується близько ста тлумачень цього поняття. У вітчизняних джерелах говориться: «Поняття «регіон» використовують різні науки для виокремлення територіальної частини держави за певною ознакою... Північноамериканська традиція визначає «регіон» як групу штатів чи держав, тоді як у європейському розумінні регіон є невиразною специфічною просторово обмеженою одиницею: земля (land), провінція (province), басейн (basin) тощо. У сучасних дослідженнях слово «регіон» використовують частіше у європейському тлумаченні як територіальні спільноти усередині держави, як категорії її внутрішнього поділу. В цьому сенсі цей термін уперше вжито для позначення внутрішнього поділу Римської імперії... Отже, регіон розуміють як частину території країни, яка характеризується комплексом властивих їй природно-географічних, економічних та інших ознак»⁴. Головною ознакою регіону є цілісність. Йдеться про єдині географічні кордони, спільні культурно-історичні корені, тип мислення, поведінку, стереотипи, економічні зв'язки народів, що проживають у цьому регіоні.

Важливі аспекти, що фіксують значення регіону в світовому масштабі, містяться у Декларації з регіоналізму, прийнятою Асамблеєю регіонів Європи. У ній говориться: «Регіон є територіальним утворенням державного законодавства, що посідає наступний після держави рівень... Регіон визнається конституцією або законодавством держави, яке гарантує його автономію, самобутність, повноваження і організаційний устрій... Регіон виражає особливу політичну самобутність, яка може набувати різноманітних політичних форм, відображати демократичну волю кожного регіону... Регіон сам вибирає своє керівництво і встановлює знаки відмінності його представництва»⁵. Ця декларація є свідченням посилення ролі й впливовості регіонів, зміцнення їх повноважень не тільки в Європі, а й за її межами. Насамперед **регіони є оплотом і підтримкою демократії**. Вони сприяють розвитку культури, обміну інформації, охороні навколишнього середовища

і є основними учасниками соціально-економічного процесу. Тому саме регіони мають взяти відповідальність за стабільний розвиток політичних процесів.

Методологія вивчення регіону включає три рівні дослідження проблеми. На першому рівні **теоретичного аналізу** з'ясовується спосіб життя і ментальність регіону, який дає уявлення про взаємодію влади й населення, що зумовлено особливостями місцевої політичної культури. Аналізуються механізм впливу влади на суспільну думку, характер відносин лідера, еліти і населення регіону. Розглядаються субкультура регіону, особливий менталітет його мешканців, сукупність чинників національно-територіальної ідентичності. Останній феномен аналізує польський вчений Л. Колаковський і відзначає: «Національна ідентичність вимагає *історичної пам'яті*»⁶. Саме її катастрофічно бракує в українському політичному просторі, що проявляється в сепаратистських тенденціях окремих регіонів. У цьому разі можна говорити про згубний вплив цього фактора на політичні процеси національного державотворення.

На другому рівні досліджуються **методологічні основи і принципи аналізу регіону як суб'єкта політики**, що пов'язані з функціонуванням і повноваженнями інститутів влади та управління. В такому вимірі регіон постає як певна соціально-політична цілісність, **впорядкований політичними засобами суспільний організм чи соціальна система**. Регіон як суб'єкт політики потрібно відрізнити від поняття соціально-територіальної системи. Остання являє собою упорядковану систему взаємодії між людьми, які живуть на одній території і спираються на спільні традиції, досвід та механізми природного соціального регулювання.

Важливим функціональним фактором регіону є його взаємодія з різними підсистемами: економікою, політикою, ідеологією, менталітетом, духовно-культурними чинниками. Найбільша динаміка притаманна для економічної складової, найменша — менталітету. В межах цього рівня політичної методології потрібно звернути увагу на сучасну суверенізацію регіонів. Вона зумовлена не стільки розподілом праці, економічною спеціалізацією, географічними чи кліматичними умовами, скільки прийнятим характером місцевого політичного режиму. Тобто **політична модель конкретного регіону не зумовлюється його виробничою спеціалізацією, а витікає із групових, часто егоїстичних інтересів провінційних еліт**, їх намаганнями забезпечити своє соціальне панування на певній території.

Третій рівень аналізу регіону пов'язаний з його **відносинами з іншими суб'єктами політики**. К. Дойч визначає регіон як групу держав,

які пов'язані між собою більш тісно, ніж інші. Тобто регіон треба розглядати у взаємозв'язку і розвитку, в русі й динаміці, але не отожднювати з космополітизмом. Навпаки, люди, що проживають на певній території, мають усвідомити себе як «політичне ціле». Досягнення такого стану можна назвати **політичною ідентичністю регіону**. Російські дослідники П. Панов і Л. Фадеєва з цього приводу резонно зауважують: «Якщо населення усвідомлює, що певне коло політичних проблем розв'язується регіональною владою, а не Центром, і відповідальність за їх розв'язання лягає на регіональну владу, складається основа ідентичності — дихотомія «ми» — «вони»⁷. Політична самоідентифікація «регіональної клітини» забезпечує збалансований розвиток всього суспільного організму.

Характеристику регіону можна здійснювати в різному змістовому полі: у філософському контексті як співвідношення частини і цілого; в соціологічному — як місцевий рівень інституціоналізації соціуму і його взаємодію з центром; в політико-правовому — як відносини суб'єкта політичної системи з державними органами управління; в **політичному — як принципи реалізації владно-управлінських відносин на місцевому рівні**. Часто поняття «регіон» використовується поряд з такими атрибутами, як «місцевий», «провінційний», «периферійний», що є не зовсім коректним, адже за своєю якістю і впливовістю регіони бувають різними й не завжди другорядними. Більш адекватно поняття «регіон» фіксує відносини на масовому рівні політики, які відрізняються сукупністю природних й історично сформованих економічних, соціальних і культурних особливостей. Тут безпосередньо здійснюється **взаємодія влади і громадян, проявляється демократизм у формі самоврядування** і реалізуються соціальні аспекти політичних відносин.

Основним критерієм диференціації регіонів є наявність чи відсутність необхідних ресурсів для самозабезпечення на основі власного соціально-економічного й інтелектуального потенціалу. За цим критерієм регіони диференціюються на три групи. До першої групи можна віднести ті регіони, які не тільки повністю забезпечують свої потреби, але й виробляють певну кількість продуктів, що перевищують реальні потреби населення і виробничо-господарського комплексу. Друга група охоплює регіони, які здатні задовольняти лише свої власні потреби. Третю групу становлять регіони, що не спроможні себе забезпечити і потребують дотацій з боку держави. **Ця диференціація відображає соціальні процеси, що характерні для кризового суспільства**, і проведена за принципом: жити за рахунок власної праці й засобів чи переважно за рахунок інших. Більшість регіонів України не

є самодостатніми і звикли апелювати до центральної влади, а не вдосконалювати місцеві ресурси, обстоювати державницьку ідеологію.

Місцеві політичні режими в пострадянській Україні набули **ознак ідеократії**. Меркантильна ідеологія в регіональному вимірі пронизує всі сфери суспільства. Сьогодні доводиться констатувати, що на регіональному рівні класичні ідеології нейтралізовані світоглядними стереотипами місцевого значення. Цю тезу можна розвинути за допомогою аргументів А. Колодій, яка вважає, що «прихильність окремих груп населення до відмінних ідеологій, різних політичних сил, протилежних зовнішньополітичних орієнтацій є нормою будь-якої демократичної країни, однак їх накладання на фактор регіону за певних умов здатний призвести до сегментації суспільства, ... а відтак — до протистоянь і навіть до розколу країни»⁸. Замість того, щоб компенсувати розірваність і фрагментарність політичного простору, українські псевдоідеології мають популістський характер, часто пропагують регіональні відмінності.

Інтелектуальні діячі й опозиційні політики не користуються на місцях великим впливом, вони переважно відчужені від владних інститутів і займаються осмисленням буттєвих комплексів, пов'язаних із соціальним виживанням, а не продукуванням креативним ідей. Для більшості пересічних громадян нашої держави, дрібного й середнього бізнесу, інтелігенції **характерною є ідеологія протесту і виживання, а не конструктивної діяльності на користь загальнодержавних інтересів**. З ідеологією ототожнюються у нас егоїстичні інтереси регіональної еліти, муніципальної демократії, опозиційних рухів, директорського корпусу, комунальних служб. Це привело до **дискримінації ідеології як світоглядної доктрин і державотворчого ресурсу**. Вона втратила рівень високої політики і зімкнулася з проблемами побутового життя.

Поступальний розвиток регіону спроможна забезпечити авторитетна влада, що рекрутується із середовища свідомої політичної еліти, не заангажованої корумпованими зв'язками, а наділеної професійними якостями, управлінським потенціалом, відповідальністю перед громадою, відверто сповідує національно-демократичні цінності як чинники самоідентифікації влади. **В сучасній Україні соціальна стратифікація регіону проходять по лінії надмірного збагачення еліти і соціального зубожіння простого народу**. Регіональна еліта дбає не стільки про поліпшення соціально-політичного простору в межах існуючого правового поля, скільки прагне до максимального задоволення своїх інтересів, що маргіналізує її природу і позбавляє впливовості. Слушно з цього приводу говорить С. Дацюк: «Головним принципом діяльності впливових регіональних еліт є задоволення своїх

бізнес-інтересів за допомогою адміністративного ресурсу, який дає змогу використовувати посади в центральній владі. Такий підхід зумовлює доволі потужну мотивацію всередині країни, але зовсім непридатний для ефективних зовнішньополітичних дій»⁹. На регіональному рівні пануючими є соціальні інтереси адміністративної еліти, яка намагається розширити сферу свого соціокультурного і політичного впливу, зробити підконтрольними основні сегменти суспільних відносин.

Байдужість до ідеології, її дискредитація і підміна корупційними схемами негативно впливає на утвердження української державності. **Наші громадяни орієнтуються не стільки на ідеологічні системи, скільки на лідерів, що імітують турботу про народ. Тому сучасна українська партійна структура позбавлена суспільної підтримки й ідеологічної ідентифікації.** «Ефективність функціонування партії в часі, — пише Ю. Шведа, — залежить від існування її в свідомості електорату як партії з певною самоідентичністю, як окремої та автономної організаційної структури, яка існує незалежно від особи засновника чи лідера. Політичні провідники повинні рано чи пізно відійти, а партія залишається... Партія, однак, повинна володіти справно функціонуючою організаційною структурою, а також мати чітко окреслені й соціально легітимні (через її членів) основи, які стосуються наступності»¹⁰. Відсутність ідейно артикульованих і структурно організованих політичних партій породжує слабкість української провінції, яка останнім часом все більше управляється місцевими адміністраціями і бізнес-олігархічними угрупованнями.

Історично доля української спільноти визначалася зовнішніми впливами колоніальних імперій. Вони **примусово розмежовували Схід та Захід України, нав'язуючи мовні, релігійні, ментальні, світоглядні критерії**. Сьогодні ці явища тривають у неоімперському виконанні нашого північного сусіда задля чергового розчленування українського простору. На думку О. Пахльовської, офіційно проголошений курс на євроатлантичну інтеграцію викликав системний наступ Росії на Україну. Однак попри трагічну історію, «Україна не розділена на різні некомунікабельні між собою компоненти, як Росія. Наше суспільство розділене всього лише на дві некомунікабельні реальності: потенційно європейська Україна та Україна пострадянська, або євразійська. Ця остання... відмиратиме внаслідок своєї цілковитої неспроможності відповідати на виклики сучасного світу»¹¹. Виборювати європейський простір має відповідно зорієнтована влада. Але наразі бачимо те, що «недолуга політика українських урядів і регіональних еліт у період незалежності унеможливила формування спільних і сталих національних ідентифікаційних чинників українського

суспільства. Цивілізаційні за своїм походженням ознаки розмежування наклалися на економічні, соціальні та політичні, поглиблюючи регіональне розмежування великих регіонів України»¹². Уніфікувати соціальний простір пострадянського суспільства можна з допомогою формування консенсусної політики.

Новітня українська спільнота не усвідомлює свого минулого, власних національних традицій, історичних здобутків і поразок, тому у нас відсутній політичний проект майбутнього. З цього приводу В. Липинський застерігав: «Тільки реальна, дійсна, нефальсифікована державно-національна традиція може стати основою для будови реальної, дійсної, а не «літературної» Української національної Держави»¹³. **Спираючись на власну духовно-культурну спадщину, регіони мають перспективу свого розвитку й можливість забезпечити умови для утвердження стабільної політичної системи.**

Ми переконані, що політична суб'єктність регіонів в Україні буде утверджуватися в міру їх національно-культурної самоідентифікації. Цьому може сприяти консервативна модель української політики, що спрямована на відродження національної ідентичності, духовності, субкультур різноманітних етносів і соціальних груп. Цілком слушно думку в цьому контексті висловлює В. Мохов: «Проблема ідентичності регіонів — це проблема консервативна, проблема відбору, збереження і передачі соціального досвіду у символах і образах, які зрозумілі і пізнавані населенню регіону, становлять основу самоідентифікації населення»¹⁴. Саме регіональне співтовариство людей, яким притаманний свій менталітет, спосіб мислення, традиції, світовідчуття, здатне адекватно виражати свої територіальні інтереси, спроможне до самоорганізації і саморегуляції, що неодмінно веде до стабільного й демократичного політичного устрою.

Отже, науковий аналіз самоідентифікації регіону засвідчує чимало концептуальних проблем, особливо притаманних для посткомуністичних суспільств. Узагальнюючі рефлексії зводяться до того, що питання ідентичності регіону як суб'єкта політичного процесу в українських реаліях залишається відкритим. Іншими словами, «Україна потребує сильної регіональної політики більше, ніж будь-яких формальних територіальних реформ»¹⁵. Ефективність державотворчих процесів у суверенній Україні прямо корелюється з тим, як центральній владі вдасться розв'язати низку нагальних проблем: прояви регіонального сепаратизму, надмірний егоїзм політичної еліти, корумпованість влади на всіх рівнях, «війну кланів» за сфери впливу, легітимацію партогенезу тощо. **Держава, як інженер політичного простору, повинна ліквідувати згубні процеси розмежування України, знайти оптималь-**

не співвідношення між національною й регіональною конвергенцією і забезпечити міжрегіональну єдність. Влада зобов'язана враховувати всі унікальні можливості регіонів, починаючи від культурних і природних ландшафтів й закінчуючи їх економічною і політичною своєрідністю. Пріоритетом регіональної політики має бути удосконалення, а не ліквідація унітарного характеру держави, що є основною гарантією територіальної цілісності та збереження національного суверенітету.

¹ Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ.; под ред. Г.Г. Водолазова, В.Ю. Бельского. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — С. 181.

² Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. — С. 586.

³ Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К.: Знання України, 2008. — С. 411.

⁴ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна. 2-е вид. — К.: Генеза, 2004. — С. 562.

⁵ Ассамблея Регионов Европы (АРЕ). Декларация 4 декабря 1996 г. — http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/Declaration Regionalism/DR_RUSSE.pdf

⁶ Колаковський Л. Мої правильні погляди на все / Пер. з пол. С. Яковенка. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. — С. 104.

⁷ Панов П., Фадеева Л. Региональная политика: институционализация, трансформация, традиции // Мировая политика: проблемы теоретической идентификации и современного развития. Ежегодник 2005. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — С. 324.

⁸ Колодій А. Національний вимір суспільного буття. — Львів: Астролябія, 2008. — С. 290.

⁹ Дацюк С. Центральна, регіональна і міська еліти // «І» (незалежний культурологічний часопис). — 2006. — Число 45. — С. 171.

¹⁰ Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник. — Львів: Тріада плюс, 2004. — С. 203.

¹¹ Пахльовська О. Міжнародний контекст української проблематики // День. — 2009. — 9 вересня. — № 159.

¹² Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні. — http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html

¹³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. — Київ; Філадельфія, 1995. — С. 93.

¹⁴ Мохов В. Региональная идентичность в условиях формирования нового партийного государства (Пермский случай) // Демократия, управление,

культура: проблемные измерения современной политики. Политическая наука: Ежегодник 2006 / Российская ассоциация политической науки; Гл. ред. А. И. Соловев. — М.: РОССПЭН, 2007. — С. 469.

¹⁵ Лосев І. Провокування ідентичностей. Чим займатися Міністерству регіональної політики // День. — 2005. — 16 березня. — № 45.

Олена Кривицька

РЕГІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НА ФОНІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ

O. Krivickaya. Regional identity: Provocations and risks in the conditions contemporary social and political realities. The article is devoted to the actual problems of Ukrainian regionalism. The basic stages of the decentralization process («rozkol») and also perspectives of unity Ukrainian's regions are analyzed. The model of the political self-identification are noted. The basic types of ideological identities are defined.

Не можна не помічати виразної партикуляризації регіональних етнічних інтересів, їхньої фрагментації, що створює перешкоди формуванню загальногромадянської ідентичності в Україні.

Загалом пострадянська ідентифікація супроводжується кризою суспільної свідомості, яка полягає в розколі ментальності соціуму України. Це є наслідком утримання східних регіонів у межах Російської імперії, тоді як західні регіони не тільки зберегли прадавні риси автентичної української культури, але й збагатили її за рахунок зв'язків з країнами Центральної Європи¹.

Західно-індивідуалістичний менталітет	Орієнтує особистість на саму себе в вирішенні питань; держава — засіб для досягнення своїх первісних цілей; традиції спілок, товариств, громад.
Російсько-общинний менталітет Східної України	На першому місці служіння державі; общинно-соціалістичні ідеали серед російськомовного населення; тяжіння до авторитарних методів управління.

Отже, конфліктність пострадянської самоідентифікації в Україні полягає в тому, що значна частина населення тяжіє до «радянської ідентичності». Природно у цьому зв'язку, що за даними Київського міжнародного інституту соціології при Університеті «Києво-Моги-

ляньська академія» позитивне ставлення до незалежності України демонструють до 72% опитуваних. Щодо специфіки самоідентифікації в Україні то вона в поляризації між національною ідентифікацією та різновидами групової культурної ідентифікації, суперечливістю між міфами про національну ідентичність та інтересами окремих груп населення.

Доводиться визнати, що конфліктність пострадянської ідентифікації українського суспільства створюється, перш за все, умовним розколом між Сходом — Заходом, що переконливо підтвердили президентські вибори 2004 р. Суспільна свідомість амбівалентна, в ній мирно співіснують протилежні орієнтації: на квазісоветські структури, а звідси комплекс національної меншовартості, з одного боку, і надзвичайна націоналізація, орієнтація на Захід — з іншого. Безумовно, відсутність чіткої державної ідеології, політичної мети, цивілізованого суспільства тільки поглиблюють кризовий синдром пострадянської ідентифікації. За таких умов у суспільстві спостерігається розкол щодо пріоритетних національних інтересів і цінностей.

Ось чому рівень загострення суперечностей національних проблем визначає стан етнополітичної стабільності суспільства. Етнопсихологічні та етнокультурні відмінності регіонів активно використовуються різними групами політичної еліти, що відчувалося під час президентської кампанії 2004 р. (Захід — Ющенко, Південь — Схід — Янукович). А по-друге, ці відмінності підштовхують представників еліти окремих етносів стати на шлях самоідентифікації на ґрунті національно-територіального уособлення. Що призводить до посилення регіональних відмінностей ідентичності громадян.

Регіональні маркери поліетнічного українського суспільства зумовлені багатьма об'єктивними чинниками, найбільш значимими серед них є такі.

– *Етнічна своєрідність регіонів.* У західних областях значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки ця територія тривалий час належала до складу інших держав, то внаслідок прагнення до самозбереження у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті. Центральна й Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу, який найменше «розбавлений» інонаціональними елементами. Переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства значною мірою тут були знівельовані за часів радянської влади, тому

ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Особливою етнонаціональною специфікою відзначається Крим та південно-східний регіон. Етнічний склад населення є найбільш різноманітним, порівняно з рештою території України. Поряд з українцями — великий відсоток росіян та представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною, економічною, культурною та сімейно-родинною орієнтацією на Росію.

– *Регіональна дислокація основних конфесій.* Вплив УПЦ (МП) поширюється головним чином на Схід та Південь; (КП) — Київ та Центр; Римо-, Греко-католицької, автокефальних та протестантської церков — Захід і частково Центр.

– *Регіональна диференціація економічного потенціалу.* Основний економічний потенціал країни зосереджений у східному та південному регіонах, де історично домінують російська мова і культура — порівняно і переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями. За оцінкою фахівців Інституту соціології НАН України, у шести регіонах України (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та м. Києві) зосереджено 48% основних засобів країни, 53% виробництва валової доданої вартості, 65% виробництва промислової продукції, 49% обсягу інвестицій в основний капітал. Наслідком цього є розвиток східних і південних регіонів як донорських, інших — як депресивних.

– *Диференціація політичної та економічної еліт України за регіональною ознакою.* Більшість українських політичних партій сформувалася не навколо різних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

– *Регіональна диференціація мовної практики.*

– *Розігрування багатьма політичними силами «карти» регіональної своєрідності України під час парламентських та президентських виборів.* Деякі політики, ЗМІ наполегливо нагадують українським громадянам про те, що Україна — не монолітна держава. Актуальність цієї проблеми загострюється з огляду на президентські вибори 2010 р.

Очевидно, що поглиблення цих відмінностей загрожує територіальній цілісності України, її унітарності та громадянському миру, їх поглиблення лежить у площині дії суб'єктивного чинника: діяльності (або бездіяльності) влади, політичних та економічних еліт, партій. Мовою життя консолідація — це побудова громадянського суспільства та формування української політичної нації.

Який шлях у контексті регіональних відмінностей, полікультурності, подвійної ідентичності є доцільним для України? Вважаємо, що у контексті об'єктивного існування регіональних відмінностей єдиним перспективним шляхом цивілізаційного поступу України є збереження унітарності держави та формування української поліетнічної нації. Політична нація — це громадянське суспільство, сформоване на території певної держави (моно- або поліетнічної), яке характеризується розвиненими інститутами народовладдя, єдністю політичного, соціального та економічного життя, спільними культурою, мовою та цінностями громадян, що свідомі своєї окремішності у світовій співдружності націй. Ось чому єдиний спосіб запобігти дезінтегративним проявам в Україні — зміцнити усвідомлення громадянами їх єдності, сформувані в них спільне національне почуття і спільну національну ідентичність, які були б домінуючими щодо інших ідентичностей — етнічної, станової, професійної тощо.

Незважаючи на вищесказане, питання «розколу країни» згадується як один із потенційних ризиків щоразу, як в Україні розпочинаються кардинальні зміни, загострюється суспільна ситуація чи з'ясовуються стосунки під час виборчої кампанії. Про різницю між Сходом і Заходом говорили під час здобуття незалежності в 1991 році. Демонстрували карти поділу «по Дніпру» після другого туру президентських виборів 1994-го та після перемоги опозиції за партійними списками у 2002-му. Зрештою, найбільшої гостроти це питання набуло в 2004-му, в ході президентської кампанії і «помаранчевої революції», спрямованої проти спроби фальсифікувати вибори на користь кандидата, асоційованого зі Сходом. Через рік після президентської кампанії 2004 р. питання зберегло свою гостроту — і використовувалося для спекуляцій уже в кампанії — 2006. За останніми опитуваннями Українського центру імені О. Разумкова 60% респондентів дотримуються думки, що поділ суспільства «на дві частини, які перебували у конфлікті між собою», що виник під час виборчої кампанії, зберігся². Навіть на більш різке запитання, поставлене КМІСом, чи є поділ на Схід і Захід поділом на *ворогуючі* сторони, ствердно відповідають 30% респондентів. Крім цього, сторона, що вважає себе переможеною, відчуває це гостріше: на Заході твердження про поділ на ворожі табори поділяють 24%, у Центрі — 33%, на Півдні — 33%, на Сході — 55%³.

Питання «розколу» має глибоке історичне коріння, пов'язане з часами Руїни, коли Лівобережжя і Правобережжя мали різних гетьманів, тяжіли до різних союзників і, зрештою, опинилися в межах різних держав. «Розкол» став одним із стереотипів сприйняття України: західні автори вже традиційно говорять про «несподівану

націю» (Ендрю Вільсон), проводять саме по території України міжцивілізаційний кордон на карті «зіткнення цивілізацій» (Семюел Гантінгтон). Навіть у сучасних працях про пострадянські країни, в яких уже враховано досвід «помаранчевої революції», йдеться про унікальне завдання створити єдину націю, яке стоїть перед Україною⁴.

Цілком зрозуміло, що без подолання проблеми «розколу», без припинення процесу формування негативних взаємних стереотипів у жителів різних регіонів через різницю в ціннісних орієнтаціях годі сподіватися на швидкий поступ країни, на інтенсивний соціальний та економічний розвиток.

Зазначимо, що серед чинників, які сприяють збереженню «розколу», — регіональні особливості ціннісно-ідеологічних орієнтацій українського суспільства. Важливим позитивним чинником етнополітичного розвитку українського суспільства є безконфліктність ціннісних орієнтацій суб'єктів етнополітичного простору, відсутність міжцивілізаційного розколу в полікультурному просторі України за одночасної наявності політичних, ціннісно-ідеологічних відмінностей. Однак регіоналізаційні виклики (етномовні відмінності між Сходом і Заходом України, різні світоглядні і політичні орієнтації населення тощо) поставили українське суспільство перед надзвичайно складною проблемою — збереження і реалізації демократичного потенціалу та досягнення політичної консолідації. Соціокультурна строкатість та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій свідчать про наявність дуже істотних відмінностей як в політичних перевагах громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-політичного та культурного ґатунків.

Політизація ідентифікаційних питань, перетворення їх на чинник політичної боротьби на підставі більшої *зручності* і *звичності* для жителів східних і південних областей спілкуватися російською загрожує не просто збереженням чи поглибленням відмінностей. Понад те, ці відмінності можуть лягти в основу ідентифікації, надаючи нового значення протиставленню «ми — вони» («Я — російськомовний, неукраїномовний» замість «Я — українець»). Накладаючись на контекст передвиборчих політичних обвинувачень, такий новий спосіб ідентифікації може ще далі відштовхувати жителів різних регіонів один від одного.

Емпіричною базою аналізу регіональної ідентичності послуговували дані загальнонаціональних опитувань, що систематично проводяться Інститутом соціології НАН України спільно з компанією СОЦІС з 2001 року. Ми розглянули відповіді на деякі питання, що безпосередньо стосуються складових моделі регіональної ідентифікації: *ставлення до політичного устрою, ставлення до політико-еко-*

номічного устрою, ставлення до національно-культурного та геополітичного розвитку.

Так, у процесі відповіді на запитання «Як Ви ставитеся до економічних перетворень?» з'ясовано, що преференції громадян детермінує не так етнічна, як регіональна належність⁵. Зокрема, преференції західних українців та західних росіян суттєво відрізняються від преференцій східних українців та східних росіян. Це зайвий раз слугує підтвердженням тези, що показник економічних преференцій виявляє ціннісно-ідеологічну ідентичність, бо саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найвагомішу роль у політичній соціалізації. А незначні етнічні відмінності всередині кожного регіону гіпотетично можна пояснити міграційними процесами.

Другий вимір ціннісно-ідеологічної ідентичності — це ставлення до політичного розвитку.

Ставлення населення України до політичного розвитку (%)⁶

Не згоден	Не знаю	Згоден	Загалом
16,0	36,3	47,7	100,0

Отже, у свідомості населення України досі превалює декларативна авторитарність. Цей феномен властивий не лише посткомуністичним суспільствам, його зафіксовано у багатьох країнах, які мають тривалі демократичні традиції. Утім, відмінність полягає в тому, що авторитаризм, виявлений у масовій свідомості західних суспільств, не є передвісником загибелі демократії. Інша річ — авторитарні установки у суспільствах, що кардинально трансформуються, де лише почалося становлення демократії та громадянського суспільства. Саме тут є небезпека приходу до влади авторитарного режиму. Але, на думку Є. Головахи, «авторитарність масової свідомості є однією з необхідних, та аж ніяк не достатніх умов для триумфу авторитаризму не лише в масовій свідомості, а й у політичній практиці», позаяк однією з умов встановлення авторитарного режиму є наявність у суспільстві віри в сильного керівника, який наведе лад у країні. Проте дані моніторингу 2008 року свідчать, що лише 26% «авторитаристів» бачать сьогодні в Україні політичних лідерів, здатних ефективно керувати країною, 36% не бачать їх, ще 39% не визначилися⁷. Отже, в період суспільної трансформації та хаосу можуть виникати тимчасові симпатії до сильної влади, до того ж не завжди легітимної.

Наступним виміром ціннісно-ідеологічної ідентичності є зовнішньополітичні преференції, що їх визначають відповіді на питання «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?».

Ставлення населення України до політичного розвитку України (%)⁸

Варіанти відповідей	%
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	16,4
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	29,2
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	13,2
Спіраться насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	20,8
Різні регіони України мають обирати свій шлях	3,4

Жоден геополітичний варіант не має явного переважання. Низьким залишається ставлення до розширення зв'язків із країнами СНД, що пояснюється насамперед нездатністю цієї пострадянської організації розв'язувати торгово-економічні проблеми країн-учасниць, щодалося взнаки в масовій свідомості населення України. Дуже малою є кількість прихильників інтеграції із Росією. Причинами цього є небажання російського уряду останніми роками сприяти просуванню українських товарів на власний ринок, події в Чечні, україно-російський газовий конфлікт. Про це також свідчить радше негативна оцінка політичної ситуації в Росії. Майже третина населення нашої країни обрала перспективу передусім зміцнювати східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь). Популярність цього варіанта пояснюється історичним минулим та близькістю і взаємною прихильністю східнослов'янських народів. Так, на запитання «Чи згодні Ви допустити представників інших національностей як членів своєї сім'ї?» найчастіше називали українців, росіян та білорусів. Орієнтація на подальший розвиток зв'язків із країнами Заходу залишається стабільно мало популярною, бо тяжіння української влади до цього шляху поки не набуває практичного втілення у співпраці із Заходом з огляду на сучасну економічну кризу в Україні.

Звертаємо увагу, що соціологічні дані фіксують певні відмінності в розподілі зовнішньополітичних преференцій за регіонами України. Так, у західному регіоні найбільше прихильників зміцнення державної незалежності (36%) та інтеграції із Заходом (26%), у центральному регіоні переважають прихильники східнослов'янської інтеграції (24%). Союз України, Білорусі та Росії є найпопулярнішим зовнішньополітичним орієнтиром для респондентів Півдня (34%) та Сходу (44%), що, на нашу думку, зумовлено історико-культурними особливостями регіональних ціннісно-ідеологічних ідентичностей населення України.

Регіональна належність детермінує й геополітичні переваги. У західних українців та західних росіян вони суттєво відрізняються від переваг східних українців та східних росіян, що слугує на користь тези, що саме регіонально-культурний чинник відіграє чи не найбільшу роль у політичній соціалізації. Незначні етнічні відмінності в поглядах, наявні в кожному регіоні й особливо на Заході нашої країни, можна пояснити міграційними процесами й національно-культурною близькістю етнічних росіян до геополітичних орієнтирів мешканців Сходу України.

Регіонально-етнічний розподіл населення України на підставі відповідей на запитання «Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу?» (%)⁹

Зовнішньополітичні орієнтації	Захід		Центр		Південь		Схід	
	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Укр.	Рос.
	N=348	N=23	N=432	N=49	N=152	N=99	N=410	N=226
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	11,5	17,4	15,3	22,9	21,2	22,2	15,9	17,7
Розвивати відносини переважно з Росією	2,3	4,4	4,2	16,7	11,9	6,1	5,4	13,7
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	5,8	21,7	23,2	33,3	27,8	43,4	44,6	40,7
Встановлювати найтісніші зв'язки і розвиненими країнами Заходу	26,7	17,4	13,4	8,3	11,9	7,1	8,8	5,8
Спіратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	37,1	26,1	25,2	4,2	19,2	8,1	15,4	9,3
Різні регіони України мають обирати свій шлях	4,2	8,7	2,1	0	1,3	3,0	2,7	8,4
Інше	1,7	0	1,9	0	0	1,0	1,5	1,3

Проаналізувавши таблиці, встановлено, що найбільшими симпатиками євроінтеграції є прихильники розвитку взаємин із Заходом та група, що виступає за зміцнення державної незалежності. Водночас наголосимо, що доволі багато прихильників інтеграції України з північно-східними сусідами (СНД, Росією та східнослов'янським

союзом) також не заперечують вступ нашої держави до Європейського Союзу.

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви ставитеся до вступу України в Європейський Союз?» на підставі зовнішньополітичних орієнтацій населення України (%)¹⁰

Зовнішньополітичні орієнтації	Ставлення до вступу України в Євросоюз			
	Позитивно	Важко відповісти	Негативно	Загалом
Передусім розширювати зв'язки у межах СНД	57,1	33,0	9,9	100,0
Розвивати відносини переважно з Росією	49,2	40,7	10,2	100,0
Зміцнювати насамперед східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь)	48,9	38,4	12,8	100,0
Встановлювати найтісніші зв'язки з розвиненими країнами Заходу	82,8	14,7	2,5	100,0
Спіратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність	64,4	31,6	4,0	100,0
Різні регіони України мають обирати свій шлях	36,1	57,4	6,6	100,0
Інше	69,2	26,9	3,9	100,0
Важко відповісти	28,0	65,8	6,2	100,0

Лише групи, що обрали пострадянські орієнтири (передусім розширювати зв'язки у межах СНД; розвивати відносини переважно з Росією; зміцнювати насамперед східнослов'янський блок), прихильно ставляться до перспективи вступу України до союзу Росії і Білорусі (для зручності ми називатимемо ці орієнтири «євразійськими»). Прихильники встановлення найтісніших зв'язків із розвиненими країнами Заходу та зміцнення державної незалежності гірше ставляться до такої перспективи.

До речі, прихильники «євразійських» орієнтацій менш негативно оцінюють перспективу вступу України в Євросоюз, ніж «прозахідна» та «самостійницька» групи вступ нашої країни до східнослов'янського союзу: кількість противників євроінтеграції серед респондентів групи, що виступає за розширення зв'язків у межах СНД, — 10%, серед респондентів групи, що виступає за розвиток відносин переважно з Росією, — 10%, серед респондентів групи, налаштованої насамперед на зміцнення східнослов'янського блоку (Україна, Росія,

Білорусь), — 13%. Натомість кількість противників східнослов'янської інтеграції серед «західників» 60%, серед «самостійників» — 57%. Такий розподіл відповідей засвідчує, що Європейський Союз як зовнішньополітичний об'єкт є привабливішим, ніж Союз Росії і Білорусі.

Очевидно, що люди, які позитивно ставляться до вступу в Євросоюз, також позитивно налаштовані на вступ України до східнослов'янського союзу. Можливо, у свідомості цих респондентів такі геополітичні орієнтири є сумісними, бо вони враховують особливості ціннісно-ідеологічної ідентичності. Вважаємо, що відбувається своєрідне світоглядне «примирення» двох різних за суттю та змістом геополітичних орієнтирів у межах політико-ідеологічної ідентичності, тобто поєднання «минулого» із «сьогоденням». Можна припустити, що існує певна «геополітична» амбівалентність свідомості у прихильників «євразійських» напрямів розвитку країни. Втім, можна припустити, що прихильність цих груп до європейського вектора свідчить не про їхні національно-культурні пріоритети, а радше про бажання жити в матеріально забезпеченому світі, бажано двомовному, адже ці групи позитивно ставляться до надання російській мові статусу офіційної.

Таким чином відбувається примирення «старого» і «нового», а не конфронтація їх. Це є хоча й суперечливим, але дуже позитивним моментом для формування української політичної нації.

У зв'язку зі сказаним можемо підсумувати, що в українському суспільстві превалюють такі ціннісно-ідеологічні ідентичності:

- ідентичність, що поєднує західний (європейський) та незалежницький напрями із ліберально-економічними та авторитарними політичними цінностями;
- ідентичність, що поєднує незалежницький напрям із ліберально-економічними та ліберально-політичними цінностями;
- ідентичність, що поєднує «євразійський» напрям з авторитарними політичними цінностями;
- ідентичність, що поєднує «євразійський» напрям з ліберально-політичними цінностями.

Можна констатувати, що за останні роки для ідентичностей, що поєднують показники ставлень до економічних та політичних перетворень, відбувається зміна геополітичних пріоритетів. Особливо це стосується тих ціннісно-ідеологічних ідентичностей, що поєднують, відповідно, ліберально-економічні з авторитарними та ліберально-економічні з ліберально-політичними ідентичностями: триває геополітична переорієнтація з «євразійських» орієнтирів на «західні» та «самостійницькі». Така переорієнтація поки не є однозначною. Вельми високою залишається орієнтація на східнослов'янський союз.

Виявлені ціннісно-ідеологічні ідентичності, їхня динаміка засвідчують існування тривимірності ціннісно-ідеологічних ідентифікацій. Разом з тим мусимо констатувати, що цілісні ціннісно-ідеологічні ідентичності є лише сегментом усього українського етнополітичного простору. Поряд з ними існують «неповні» ідентичності, що є наслідком незавершеності структурування українського суспільства. Однією з причин цього є нерозвиненість політичних партій, які часто-густо декларують незіставні ідеологічні цінності, що дається взнаки на особистісній політико-ідеологічній самоідентифікації. «Амбівалентність» ідеологій політичних партій та лідерів, які формують і наповнюють політичний простір, накладається на свідомість громадян.

Зафіксовані нами особливості ціннісно-ідеологічних ідентичностей свідчать про позитивну динаміку етнополітичного простору України. Виявлені зрушення у ціннісно-ідеологічній царині є позитивним моментом для формування громадянського суспільства, адже в мінливому суспільстві з'являється критичне мислення, яке є запорукою подолання політичного відчуження, що останнім часом спостерігається в українському суспільстві.

Регіональні ідентичності відрізняються в поглядах на ряд спільно-політичних питань: ставлення до радянського минулого та загалом історії України; бачення майбутнього України; ставлення до окремих проявів українського патріотизму; ставлення до статусу російської мови; оцінка ментальної і культурної близькості з жителями інших країн та регіонів; зовнішньополітичні орієнтації. Це дає підстави говорити про різні світогляди жителів зазначених регіонів і про наявність передумов для формування на регіональному рівні субнаціональних ідентичностей, які, за певних обставин, можуть розвинутися або в єдину спільну національну ідентичність, або інтегруватися з певними інонаціональними ідентичностями. Однак, надію на більш оптимістичний розвиток подій дає та обставина, що наведені відмінності досі не стали приводом для виникнення антагоністичних міжрегіональних протиріч.

У ставленні жителів кожного регіону до інших регіонів України простежується певна градація, але в кожному разі — превалює позитивне ставлення. Водночас, частина тих, хто негативно ставить до інших регіонів, у кожному регіоні становить незначну меншість. Крім того, абсолютно переважає в усіх регіонах позитивне ставлення до України, а також у кожному регіоні більшість жителів вважають себе, беззастережно чи з певними застереженнями, її патріотами і готові її захищати. Це свідчить про те, що в суспільній свідомості сепаратистські настрої не набули поширення.

На цьому фоні вимальовуються чинники, які можуть служити об'єднанню громадян України. Це — спільне прагнення працювати на благо своєї країни, обстоювати рівність прав усіх національностей, піклуватися про стабільний добробут своєї сім'ї, боротися за дотримання прав і свобод громадян, а також притаманна більшості жителів кожного регіону повага до законів та інститутів влади України. Цілком очевидно, що ці чинники можуть бути дієвими лише за умов збереження політичної стабільності і подальшого розвитку демократії, насамперед, розширення впливу громадян на діяльність влади всіх рівнів.

Відмінності між регіонами України, які виявляються у громадській думці, є досить суттєвими, аби перешкоджати формуванню української політичної нації. Очевидно, жителі різних регіонів, навіть маючи спільну етнічну належність, будуть і надалі відрізнятися за звичаями, психологією, культурою, історичною пам'яттю, традиціями, релігією. На нинішньому етапі цей факт можна оцінювати скоріше негативно, оскільки зазначена різноманітність, за відсутності національної єдності, послаблює державу, зменшує її здатність до опору в складних зовнішньополітичних обставинах.

З іншого боку, досить високий рівень патріотичних почуттів, однаково добре ставлення в усіх регіонах до країни в цілому і переважно добре — до інших регіонів дають підстави сподіватися, що питання національної єдності буде вирішене, можливо, не на тих шляхах, які здаються найбільш очевидними сьогодні, і тоді етнокультурне розмаїття стане цінним надбанням української політичної нації, невичерпним потенціалом її подальшого розвитку.

Для досягнення цієї мети, на нашу думку, необхідно забезпечити кілька попередніх умов: припинити політизацію національних проблем та проблем, що безпосередньо їх торкаються (зокрема, конфесійних); політичним елітам досягти консенсусу щодо основних напрямів і стратегій розвитку, впровадити мораторії на обговорення тем, які можуть становити потенційну загрозу для конституційного ладу, територіальної цілісності та національної єдності.

¹ Іщук В. Україна: проблема престижності та ідентичності. — К., 2000; Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — №3.

² Опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. — 28 жовтня — 3 листопада 2005 р.

³ Дзеркало тижня. — 2005. — 19 листопада. — №45. — С. 2.

⁴ Див.: Brzezinski scholars Forum Materials. — Kiev, 2005.

⁵ Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. — К., 2005. — С. 88.

⁶ www.uceps.com.ua

⁷ www.i — soc.com.ua/institute/public php.; www.old.dif.or.ua

⁸ Резнік О. Політична смоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К., 2003. — С. 118, 119.

⁹ Там само. — С. 125–127.

¹⁰ Національна безпека і оборона. — 2006. — №7. — С. 12, 13, 19.

Наталія Макаренко

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

N. Makarenko Features of formation and influence of regional identities on political process in Ukraine. In this article we are discussing the formation of the national identity and some factors: historical and geopolitical circumstances which influenced on its regional character, stipulated the features of political process in Ukraine.

Майбутнє незалежної України значною мірою пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Процес формування національної ідентичності в Україні має свою специфіку, якій притаманний до того ще й регіональний вимір. Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше, бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денаціоналізації етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

Формування ідентичності української спільноти відбувається в суперечливих процесах взаємодії, взаємовпливу та конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично. Регіональна диференціація в Україні, розділеність на Захід та Схід з відмінними ідентичностями — вагомий чинник впливу на суспільно-політичні процеси. Саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян та міжнародна спільнота. У праці «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон писав про Україну як розколоту країну з двома різними культурами: «Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її центром ось уже декілька століть»¹. Таким самим є самосприйняття української

спільноти: 47,4% українських громадян, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в квітні 2005 р., визнавали наявність розколу за регіональною ознакою»². Проте регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів — Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами із Заходом та Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України.

Регіональна ідентичність як різновид колективної ідентичності є набором об'єктивних та стійких ознак, з якими себе ототожнює індивід і спільнота. Регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії.

Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які зумовили регіональний вимір української ідентичності і впливають на політичний процес в Україні, є метою цієї наукової розвідки. Актуальність означеної проблематики підтверджується численними дослідженнями українських авторів — Л. Нагорної, О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, О. Майбороди, Ю. Саєнка, Ю. Римаренка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Базовим чинником у формуванні регіональних ідентичностей України, на нашу думку, стала історія, тобто історичний досвід, набутий мешканцями цих регіонів у процесі історичного розвитку.

Процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, а за висловом Л. Нагорної, «розмивався» трагічними обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ³. На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Складність і трагізм долі української нації полягає в тому, що Україна знаходиться не лише на перетині цивілізацій, а й сама пересікається цим перетином на різні частини, причому ця різність, на жаль, є дуже багатовекторною.

Регіональна диференціація в Україні з відмінними ідентичностями — вагомий чинник впливу на суспільно-політичні процеси. Саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян: 47,4% українських громадян, за даними соціологічного

опитування, проведеного Центром Разумкова в квітні 2005 р., визначали наявність розколу за регіональною ознакою⁴.

Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав (Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Румунії, Чехословаччини і, врешті, Радянського Союзу (який де-факто був наступною моделлю Російської імперії), в умовах відсутності власної державності (за винятком епохи Київської Русі, короткочасного існування держави Богдана Хмельницького та УНР), відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і на загал сформували, за висловом Л.Нагорної, регіональні коди й традиції⁵. Інтерпретація історичного минулого, його усвідомлення сьогодні та розуміння майбутнього відбувається крізь призму цього історичного досвіду, відображеного в історичній пам'яті, яку багато вчених вважають базовим елементом національної самототожності.

Територія України є порубіжжям східноєвропейського та середземноморського просторів — геостат. Тут, на думку О.Реєнта, межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною⁶. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна і Південна — відповідно 300 і 200 років, причому південна плита понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі, а згодом 200 років у російському, державність якого формувалася скориставшись основами суспільно-політичного ладу азійського типу. Порубіжність на межі християнського і мусульманського світів, відмінності, які вона спородила, зазнали екстраполяції на майбутнє.

Державна територія України дійсно має *інтеграційний* характер, тобто включає регіони, які тривалий час розвивалися в складі різних держав, що найбільшою мірою й визначає помітні регіонально-культурні відмінності. Але, акцентуючи увагу на цій обставині, фактично не враховується те, що основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія етнічних українців, розуміння їхньої єдності у середовищі культурних та політичних еліт. Це і визначило той факт, що близько 95 відсотків державної території України — це українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), і з півночі на південь (від

Чернігівської області до Північного Криму) етнонаціональна структура населення є доволі однорідною і характеризується великим превалюванням етнічних українців. А безперечно поліетнічний характер має лише Крим та порівняно невеликі прикордонні ареали.

Проблеми регіональності характерні не тільки для України, але й для інших країн світу. Так, багато країн Західної Європи відзначаються розмаїттям культурних регіональних ідентичностей, що склалися історично. Наприклад, у Бельгії межа культурного розходження пролягає між валлонами і фламандцями, у Великобританії — між англійцями, шотландцями і валлійцями тощо. У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та іншій сферах. Тому втрата ідентичності в умовах глобальної конкуренції для сучасних суспільств стає екзистенційною загрозою, питанням «впізнання» та збереження себе у глобалізованому світі. Ідентичність як «ключовий елемент суб'єктивної реальності» (П. Бергер) стає важливим чинником внутрішньої та зовнішньої політики держав, оскільки забезпечує солідарність громадян, консолідацію суспільства.

Регіональний вимір національної ідентичності тісно пов'язаний з особливостями формування регіонального національного складу населення. З другої половини XVI ст. відбувалося інтенсивне заселення південних і східних окраїн Росії, території між Доном і лівими притоками Дніпра і Десни. Південно-Східна Україна і Донбас — історично український регіон, проте цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVII ст. становили 73,8% (на Донеччині 61,3%), росіяни — 12,2% (20,5%), молдавани і румуни — 6,2% (2,5%), греки — 3,7% (7,3%), вірмени — 2,6% (6,1%), що формувало особливий етнокультурний тип регіону⁷. Попри українську домінанту Донеччина ще 250 років тому була більш етнічно строката, ніж вся Південно-Східна Україна. Внаслідок інтенсивного «перемішування» формувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою, на переконання Л.Нагорної, пов'язаний з етнічністю⁸.

Надалі процес зросійщення набирає значних темпів (прогресує), що витікало з промислового значення регіону. Згідно з даними карти В.Кубійовича «Переселення на початок XX ст.» у 1890–1930 рр. на Донбас переселилося приблизно 2 млн, здебільшого росіян з центрально-промислового та інших районів Росії, що оселилися по містах

і промислових центрах⁹. Це, звичайно, привело до змін у національному стані посідання українців Донбасу в бік зменшення. Коли розпочався промисловий бум та урбанізація, українці виявилися неготовими взяти в них участь. Прискорений промисловий розвиток у Донбасі та Кривому Розі створював нагальну потребу в досвідчених робітниках, яких не було в Україні. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян¹⁰. Перебування різних регіонів України в умовах різних можливостей для економічного розвитку суттєво вплинуло на формування особливостей регіональної ідентичності, а також на етнополітичний розвиток цих регіонів вцілому.

Форсована індустріалізація 30-х рр. ХХ ст. східного і південного регіонів супроводжувалася трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки. Зазначимо, що регіональні соціально-економічні розрізнення проектувалися на весь суспільно-політичний комплекс: зумовили інші параметри розмежування у царині ідентичності — менталітет, політична культура, мова. Титульний етнос домінував тут за «крипто-формальною демографічною ознакою»¹¹, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище. Модернізація явно залишала українців осторонь. На зламі століть вони становили менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та євреїв¹².

Губернії	Українці		Великороси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катеринославська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	—
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,1

Суперечності, у тому числі етнополітичного розвитку, та дилеми, що виникали з цього протиріччя, формували плин української

історії протягом всього ХХ ст. Панування у східноукраїнських містах російської колоніальної адміністрації, а у західноукраїнських — польської фактично позбавляло українських селян, які мігрували в міста, ефективного соціального й правового захисту, руйнувало їхні надії витримати соціальну конкуренцію. Розвивалася соціально-економічна двополюсність: українців ще більшою мірою, ніж доти, ототожнювали із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися. Значною мірою цей поділ існує й сьогодні.

На заході формувалася відмінна (за своєю основою) від інших регіонів ідентичність, яка базувалася на етнічній основі і мала сприятливіші зовнішні та внутрішні умови для зберігання автентичної української традиції. Західноукраїнські землі опинилися у складі Австрійської імперії після поділів Речі Посполитої. Перехід від Польщі під Австрію став також і переходом до іншого життєвого устрою: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре. Не ідеалізуючи наслідків соціально-економічних реформ австрійських Габсбургів, вони попри свою недосконалість створили передумови для формування української нації.

Історично зумовлені «націоналізація» Заходу та «інтерналізація» Сходу — найбільш впливові й настільки ж різні тенденції посилили диференціацію в рамках єдиного географічного простору. В сучасній соціологічній науці України¹³ використання географічної опозиції «Захід — Схід» вказує на комплекс соціально-економічних та політичних відмінностей, які створюють рельєф, «географію» соціокультурного простору. У контексті української історії «Схід» репрезентує також Північ і Південь оскільки стосовно Буковини і Галичини у фізичному просторі вони розташовані «далі на схід».

Різний історичний досвід, почуття й переживання, закріплені в історичній пам'яті, архетипах і міфах, зумовили інші параметри розмежування — ментальність, цінності, політичну культуру.

Дослідники відмічають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності населення Західної України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій — західно-католицької й східно-православної¹⁴. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: «східняк — західняк». На етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до низки етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з віднесенням до

територіальних груп українців: волинян (Північно-Західний регіон), галичан (Західний регіон), закарпатців, буковинців (Південно-Західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то в їхній свідомості відсутня належність до конкретних етнографічних груп. Додатковим критерієм є належність до релігійної громади: православних чи до греко-католиків. У цьому розподілі також є свого роду територіальний коректор: уніатство є характерним для «західнянців», а православ'я — для «східняків».

Ментальні та цивілізаційні відмінності західних і східних українців зумовили й регіональні відмінності у політичних культурах, які формувалися на різній основі — індивідуалістичній та колективістській. Відповідно, для Західної України характерні критичне ставлення до влади, що нерідко межує з анархізмом, орієнтація на самоорганізацію в рамках громади, товариств. Для політичної культури Східної України, навпаки, характерні сильна орієнтація на державу, служіння інтересам держави чи політичному лідерові; суспільна свідомість, що сакралізує владу, покладає лише на неї розв'язання всіх проблем і реалізацію інтересів особи. Ідеалом політичного правління на Сході України є «тверда сильна рука» і виправдовування авторитарних методів управління для гарантування порядку та стабільності, для Заходу України — право на участь індивіда у вирішенні питань життя суспільства і громади. Л. Нагорна, послуговуючись методологією С. Ліпсета, дійшла висновку, що «на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизму»¹⁵.

Особливості національного складу населення проектується на увесь комплекс елементів суспільної свідомості. Однак мовна поведінка була і залишається найпомітнішим чинником регіонального виміру національної ідентичності. Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор більше роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні, внаслідок зазначених чинників, виокремилися декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). За станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке¹⁶:

ІШіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Загалом дорослі
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

Отже, мовний контраст є дуже суттєвим. Результати соціологічних опитувань показують, що колективна пам'ять українців також має регіональну специфіку, яка, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, і як наслідок — у сучасних політичних орієнтаціях¹⁷.

Спостерігаються суттєві регіональні відмінності, які стосуються інтерпретації чи деконструкції історичного минулого загалом і особливо радянського періоду, а також різні уявлення про минуле України, трактування окремих особистостей як героїв чи зрадників. Загалом в Україні не сформовані спільні символи, які висловлюють загальнознаючі для всіх громадян поняття, створюють основу для комунікації між регіональними спільнотами та конструювання спільної ідентичності. Різні символічні системи, якими послуговуються східні та західні українці, ментальні та світоглядні особливості впливають на їхнє сучасне світосприйняття. Для Сходу України ідеал майбутнього українців пов'язаний з радянською історією, тобто з минулим. У такому сенсі зрозуміла підтримка переважно на Сході України ідей федералізації (як своєрідного шляху «повернення до СРСР»), сепаратизму, як можливості через відокремлення і входження до Російської Федерації відновити радянський статус-кво. Різниця між регіонами у цьому питанні досить значуща. Так, у ході соціологічного опитування, який відбувся напередодні парламентських виборів 1998 р., за відновлення СРСР на Сході висловилося у п'ятеро більше респондентів, ніж на Заході. А ідея укріплення незалежності України знайшла підтримку на Заході у вдвічі більшої кількості респондентів, ніж на Сході¹⁸. Відповідно, партію, яка б висувала мету відродження української нації, готові були підтримати 70% респондентів на Правобережжі і 40% — на Лівобережжі.

Узагальнюючи результати соціологічних опитувань у різних регіонах, Стегній приходить до висновку про існування двох різновидів

регіоналізму в контексті орієнтацій масової свідомості в системі координат «національна інтеграція — регіональна автономія». На Заході й загалом у Центрі України установки масової політичної свідомості спрямовані на збереження цілісності, унітарності української держави, тоді як на Сході та Півдні переважають цінності регіональної автономії на основі економічної (Схід) та соціокультурної (Південь) самодостатності та відособленості¹⁹.

Регіональні відмінності в Україні накладаються на ідеологічні, оскільки Схід та Південь і Центр та Захід України традиційно відрізняються своїми політичними і, відповідно, електоральними уподобаннями. На Сході було і є більше прихильників лівих ідеологій, зокрема комуністичної партії, на Заході — правих ідеологій та партій. Загалом наголошування на регіональних відмінностях та пов'язаних з ними стереотипах — одне з основних правил політичної боротьби та засіб мобілізації своїх прихильників серед партій, які де-факто залишаються регіональними.

Регіонально розрізняються й зовнішньополітичні орієнтації мешканців Сходу та Заходу. Опитування, яке провів у грудні 2005 р. Центр Разумкова, свідчить, що найбільше прихильників вступу України до ЄС — на Заході (майже 50%), на Сході — понад 20%; прихильників вступу в НАТО на Заході — понад 40%, на Сході — 7%²⁰.

Пік використання регіоналістських гасел припав на період кампанії виборів Президента 2004 р. та парламентських виборів 2006 р., коли політичні партії такими гаслами, як ЄС, ЄП, мова, НАТО маркували свою ідеологічну ідентичність, замість економічних чи соціальних пріоритетів, що відповідали б інтересам соціальних, а не регіональних груп. Після цих виборів у масовій свідомості закріпився ще один чинник розмежування, який діє на емоційному рівні й пов'язаний з кольорами основних політичних сил — помаранчевим і біло-блакитним, що загалом відповідає регіональному поділу України на Схід та Захід і який надалі актуальний у політичному дискурсі. Політичні технології ще більше наголошують й емоційно закріплюють у масовій свідомості локальні тотожності та їх дихотомічність.

Ще одним чинником, що поглиблює регіональне розмежування в Україні, є розділеність еліт, їхня нездатність вийти за межі корпоративних і регіональних інтересів, досягти консенсусу зі стратегічних питань суспільного розвитку. Як зазначають Х. Лінц та А. Степан, політичне керівництво і, відповідно, політичні еліти транзитних суспільств «можуть створювати сприятливий ґрунт для зростання множинних та взаємодоповнювальних ідентичностей, а також здатні стимулювати зростання полярних і конфліктних ідентичностей»²¹.

Українські еліти поки що сприяють конструюванню ідентичностей Схід — Захід як протилежних, конфліктних.

Таким чином, регіональний вираз національної ідентичності має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично, під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України, що і зумовило відмінності в національній самосвідомості Сходу, Півдня, Центру і Заходу України. Частково така диференціація пов'язана з тим, що територія України є порубіжним західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів. Сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить неприємні наслідки. З іншого боку, з нашого погляду, немає підстав говорити про конфлікт етнічних субкультур в Україні. Можна говорити про наявні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованими західноукраїнською південноукраїнською та східноукраїнською. Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян є однією з визначальних для українського суспільства, зокрема для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця країни в системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність виробити адекватну політику щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності.

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 255.

² Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 2.

³ Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. — 1997. — №7–8. — С. 48.

⁴ Див.: Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — №6 (18). — С. 14–16.

⁵ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 111.

⁶ Рент О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 97.

⁷ Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. — К., 1982. — Т. 1. — С. 113.

⁸ Див.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. — С. 125.

⁹ Енциклопедія українознавства, загальна частина. — Т. 1. — К., 1994. — С. 148.

¹⁰ Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. // Киевская старина. — 1905. — Июнь, Т. XXXIX. — С. 415.

¹¹ Рент О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 99.

¹² Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 68–69.

¹³ Васильєва Л. Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. — 1997. — №10. — С. 9–19; Клиненко О.В. Проблема державно-територіального устрою України: визначальні чинники, взаємозв'язки, тенденції // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 62; Макеєв С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — №15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід-Захід: компроміс чи конфронтація // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116 та ін.

¹⁴ Шилов В.Н. Ментальность населения: региональный аспект // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — С. 239.

¹⁵ Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: Стило, 1998. — С. 36–37.

¹⁶ <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

¹⁷ Див.: Воропаєва Т.С. Психологія національного буття: регіональні відмінності // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — С.259–261; Макеєв С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — №15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід — Захід: компроміс чи конфронтація? // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116; Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.

¹⁸ Стегній А. Региональный фактор развития политической культуры населения // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 86.

¹⁹ Стегній А. — Там само.

²⁰ Див.: Регіональні відмінності в Україні: позиції експертів // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 28.

²¹ Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // Полис. — 1997. — № 5. — С. 27.

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ПОТЕНЦІАЛ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

G.Redkina. Ukrainian national identity: the potential of psychological consolidation of the Ukraine population. The Article deals with analysis Ukrainian national identity. On the base of the analysis of sociological data the evolution of the main component of the Ukrainian national identity in the conditions of state independence was bollowed. The psychological consolidation of the Ukraine population on the modern stage of the development of the country was determined.

Проблема. Уявлення про поняття ідентичності й концепції, що його описують, є багатограними і багатовимірними. Вони тісно пов'язані з сучасними теоріями націй і націоналізму. Узагальнюючи різноманітні погляди, треба відзначити, що національна ідентичність — це усвідомлення спільних етнокультурних характеристик, спільного минулого й спільної долі населення. Останнім часом темі української національної ідентичності присвячено цілу низку досліджень. Свої праці цій проблематиці присвятили Л. Аза, Н. Беліцер, Я. Грицак, І. Ібрагімова, А. Колодій, І. Кресіна, О. Майборода, Н. Победа, М. Рябчук, М. Степико тощо. Проблема української національної ідентичності є ключовою для українського суспільства. Попри відносно короткий час існування проблеми встигли виникнути деякі усталені уявлення, зокрема очевидні регіональні відмінності українського населення у напрямі Схід — Захід.

Метою статті є виявлення особливостей формування української національної ідентичності на основі соціологічних досліджень та визначення рівня психологічної консолідації громадян України на сучасному етапі.

Аналізуючи формування української національної ідентичності, ми використали матеріали і результати соціологічних досліджень, проведених Інститутом соціології НАН України, соціологічною службою Центру ім. О. Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи» тощо.

Згідно з даними Держкомстату України, поліетнічність в Україні має виразний регіональний характер¹. При цьому, різні регіональні сегменти українського соціуму мають відмінні орієнтації, уявлення, уподобання ідеологічного, мовного, конфесійного, політичного і геополітичного характеру. За цього жоден із сегментів не становить переважної більшості серед населення, що давало б йому право формувати загальнонаціональне обличчя².

За результатами всеукраїнського моніторингу Інституту соціології НАН України динаміка відповідей на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» протягом 1992–2006 рр. була такою: «громадянином України» — 45,6% і 51,6%; «мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете» — 24,0% і 27,7%; «громадянином колишнього Радянського Союзу» — 12,7% і 7,3%; «мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете» — 6,8% і 6,6%; «громадянином світу» — 6,4% і 2,9%; «громадянином Європи» — 3,8% і 1,3%, відповідно³. Протягом останніх років частка опитуваних, які ідентифікують себе як громадяни України, майже удвічі перевищує частку тих, які ототожнюють себе, передусім, з певною місцевістю (селом, районом чи містом), і у 8–9 разів — частку тих, які відчують себе мешканцями певного регіону⁴. Але звернемо увагу на те, що за всі роки незалежності частка тих, хто ідентифікує себе як громадянин України, збільшилася лише на 6,0%.

Порівняємо ці дані з результатами опитування Центру ім. О. Разумкова. Отже, у 2005 р. пов'язують себе з місцем проживання, малою батьківщиною 44,4% громадян, з великою Батьківщиною — Україною в цілому — 31,3%; з регіоном проживання — 14,8%; з Радянським Союзом — 2,9% (трое із сотні), з Росією — 1,5% (двое із сотні), з Європою — 0,8% (один із сотні)⁵. Тут відносна більшість респондентів вважає себе передусім мешканцями місцевостей, де живуть. Ще близько третини почувають себе мешканцями України, а п'ята частина — мешканцями регіонів, де проживають⁶. Варто окремо зауважити, що домінування локальної ідентичності виявляється і тоді, коли опитаним пропонується інша система координат: житель місцевості — регіону — України в цілому — Європи — Землі (світу). У цьому випадку локальну ідентичність засвідчили 38,2%; загальноукраїнську — 30,7%; регіональну — 20,4%. Як з'ясувалося, українському загалу найбільш властива локально-територіальна (місцева) ідентичність. Локально-територіальна ідентичність домінує в усіх регіонах, крім Західного (37,7%), а найяскравіше виражена в Центрі (50,1%) і на Півдні (48,7%). Рівень загальноукраїнської ідентичності падає в напрямку з Заходу на Схід і до Півдня (від 40,4% до 25,9%). Натомість відповідно зростає ідентифікація з Росією та Радянським Союзом: з Росією — від 0,3% на Заході до 2,4% на Півдні; із Радянським Союзом — від 0,6% на Заході до 4,2% на Півдні. Регіональна ідентичність найбільш властива жителям Сходу (19,4%), найменше — Центру (10,1%)⁷. Виявляється, що майже двох десятиліть років незалежності не вистачило для радикальних змін у ставленні до власної держави.

Значні відмінності спостерігаються й у ставленні жителів різних регіонів до таких ідентифікаційних питань, як використання мов, а також до знакових подій історії та прозахідних чи проросійських зовнішньополітичних орієнтирів⁸. Також особливістю України стало домінування тих чи інших таборів на території різних адміністративно-територіальних одиниць.

Зокрема, за результатами виборів народних депутатів 2007 р. БЮТ та НУ-НС сумарно випередили ПР і КПУ в Івано-Франківській та Тернопільській областях — у 23 рази, у Львівській — майже в 17 разів. Натомість у Донецькій області сумарний результат ПР та КПУ був у 14 разів більший, ніж спільний здобуток БЮТ та НУ-НС, у Луганській — у 12 разів, у місті Севастополі — у 10, в Автономній Республіці Крим — у 4,5 раза тощо. За підрахунками експертів Центру ім. О. Разумкова 84,0% виборців НУ-НС та 79,0% БЮТ проживають в областях Заходу та Центру України. Натомість 80,0% електорату ПР та близько двох третин — КПУ зосереджені на Сході та Півдні⁹.

Важливим чинником ідентифікації, цілком зрозуміло, є мова. Зокрема, саме залежно від ідентифікації громадян з рідною мовою спостерігається різниця в їхніх політичних уподобаннях. ПР підтримують 18,3% україномовних громадян; 54,5% російськомовних; 40,5% білінгвів. БЮТ підтримують 26,1% україномовних громадян; 6,4% російськомовних; 12,7% білінгвів. НУ-НС підтримують 22,1% україномовних громадян; 4,1% російськомовних; 7,0% білінгвів. КПУ підтримують 2,7% україномовних громадян; 7,1% російськомовних; 6,2% білінгвів. Блок Литвина підтримують 1,5% україномовних громадян; 1,2% російськомовних; 2,1% білінгвів. При цьому загалом з усіх опитаних ПР підтримує 32,4%, БЮТ — 18,0%; НУ-НС — 14,0%; КПУ — 4,6%; Блок Литвина — 1,6% українських громадян. Отже, підтримка НУ-НС серед україномовних громадян утричі вища, ніж серед російськомовних, а БЮТ — удвічі. Російськомовні ж громадяни схильні підтримувати ПР утричі більше, ніж україномовні, КПУ — у 2,5 раза¹⁰.

Ще один з аспектів української поліетнічності: питання про визначення мовної ідентичності. Відповідно до дослідження, проведеного у вересні — жовтні 2005 р. Всеукраїнською соціологічною службою, надання російській мові статусу офіційної турбувало 10,0% опитаних (це 15-й пріоритет з-поміж 19 визначених позицій)¹¹. За дослідженнями Центру ім. О. Разумкова, проведеними у 2005 р., підтримати партію, яка проголосить за мету надання російській мові статусу державної, готові 3,0% респондентів, 37,0% готові обстоювати державний статус російської мови в принципі, 35,0% вважають,

що єдиною державною має бути українська, а російська може використовуватися лише в побуті, 20,3% гадають, що за єдиної державної української мови російська може бути офіційною в деяких регіонах¹². Отже, в переліку загальних проблем вагомість питання про мову — найбільш політизованого з-поміж ідентифікаційних питань в Україні — незначна. Зазначимо, що співіснування на одній території спільнот із різними мовно-культурними ідентичностями не є легким, проте за належної правової підтримки цілком можливе, оскільки завжди конфліктують не мови, а люди. Мовно-культурні питання — це лише знак, відголосок, показник регіонального розмежування.

Аналізуючи культурну складову української національної ідентичності, знов звернемося до результатів опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р. Респондентам було запропоновано віднести себе, на вибір, до української, радянської, російської або загальноєвропейської культурної традиції. Більшість (56,3%) віднесли себе до української; майже кожен шостий (16,4%) — до радянської; кожен дев'ятий (11,3%) — до російської, майже семеро зі ста (6,6%) — до загальноєвропейської¹³. І тут нагадаємо, що у просторово-територіальних параметрах з Європою себе ідентифікували тільки 0,8% населення України¹⁴. У 2007 р., за даними Центру ім. О. Разумкова, третина (32,4%) опитаних тією чи іншою мірою ідентифікують себе як європейці; понад половина (60,5%) — не вважають себе причетними до європейської спільноти¹⁵.

Наявність двох полюсів — східного із тяжінням до Росії і західного з тяжінням до Європи — найскладніша проблема української ідентичності. Опитування громадської думки регулярно засвідчують коливання ідентифікаційних орієнтирів українського суспільства. За результатами опитування, проведеного Центром ім. О. Разумкова у 2005 р., для переважної більшості жителів західних областей пріоритетним напрямом зовнішньої політики є відносини з країнами Європейського Союзу (58,0%), тоді як для переважної більшості жителів Сходу і Півдня — відносини з Росією (62,1% і 56,6%, відповідно). Для жителів Центру країни російська перспектива теж видається привабливішою за європейську: за пріоритетність російського вектора зовнішньої політики виступають 32,4% опитаних, за пріоритетність європейського — 26,8%. Аналогічні відмінності зафіксовані й у відповідях на запитання стосовно членства України в різних міжнародних структурах (ЄС, НАТО, ЄП). Завдяки зовнішнім впливам з'являються нові тенденції в інтеграції українського населення, які пов'язані з обмеженнями суверенітету національно-державних утворень, посиленням їх залежності від глобального ринку. Відносна

більшість (40,7%) громадян України вважає, що Україні потрібно вступити до ЄС. Протилежної думки дотримуються трохи більше третини громадян (34,2%). Вступ до ЄС схвалюють 64,6% опитаних на Заході і 29,6% на Сході, в Центрі — 45,9% і 23,9% на Півдні. Якби найближчим часом відбувся референдум стосовно вступу України до НАТО, то більшість її жителів проголосувала б проти (61,3%). При цьому, прихильники вступу (16,0%) становлять меншість у всіх регіонах (від 6,3% на Півдні до 31,3% на Заході) — хоча відмінності громадської думки з цього питання в різних регіонах є значними. На Заході противники вступу до НАТО становлять незначну відносну більшість (32,1%). В інших регіонах їх або понад половина, як у Центрі (53,2%), або переважна більшість, як на Півдні (79,7%) та Сході (77,6%)¹⁶.

Доходимо висновку, що жителі західних областей більше зорієнтовані на контакти з країнами ЄС, НАТО і США. У більш загальному визначенні Західна Україна — це так званий генератор національних ідей, зорієнтованих на Європу¹⁷. Показові в цьому плані й результати опитування Центру ім. О. Разумкова, проведеного у 2006 р.: серед 44,0% жителів Заходу домінує думка, що вони особисто виграють від вступу України до ЄС, а програють лише 6,3%; натомість відносна більшість (37,2%) жителів Центру та більшість жителів Півдня (60,9%) і Сходу (66,2%) вважають, що вони особисто виграють від вступу України до ЄС¹⁸.

Аналізуючи численні аспекти цих та інших міжрегіональних відмінностей, зазначимо, що гострота проблеми, визначеної як так звана криза національної ідентичності в Україні, потребує врахування потенціалу психологічної консолідації українців.

Включення в дію такого потужного чинника, як формування суспільних настроїв, як оцінка соціально-економічного стану, уможливить утвердження суспільного оптимізму, а отже, і позитивну ідентифікацію громадян України зі своєю державою¹⁹. Утворення спільних класичних ознак загальнонаціональної ідентичності в Україні — спільної мови, культури, релігії, історичного міфу — поки що є маловірогідним, принаймні в найближчому майбутньому. Поки що національно інтегруючу роль відіграють такі чинники, як уявлення про спільну територію, спільну державність, а також спільна мрія про оновлення своєї країни, правову і соціальну державу, громадянське суспільство, безкризову економіку. Наявність відмінностей у психології населення різних частин України не обов'язково справлятиме фатальний вплив на процес національної консолідації. Психологічні установки здатні швидко змінюватися, залежно від історичних обставин. Тому психологія населення, що ґрунтується на впевненості у власній здатності

самостійно здолати економічну і соціальну кризу, цілком спроможна стати спільною національною ознакою. Інтегруючі можливості такої психології мають високий потенціал внаслідок того, що вона може бути вкоріненою водночас і на індивідуальному, і на суспільному рівні. Формуванню такої психології сприяє наявність довжелезної низки спільних для всіх регіонів економічних, політичних, культурних проблем. Утворення суспільного консенсусу щодо шляхів їх розв'язання дещо гальмується відмінностями в регіональних пріоритетах. Однак ці відмінності не є нездоланими. Понад те, сама їх наявність може прислужитися формуванню компромісного загальнонаціонального погляду на оптимальну суспільно-політичну та соціально-економічну моделі, на форму і зміст реалізації концепції правової держави і громадянського суспільства²⁰.

Більшість громадян вважає, що згуртування народу України в єдину спільноту можливе на соціально-економічних, політико-правових, проте не на духовно-культурних засадах²¹. Чинниками об'єднання, здатними згуртувати народ України в єдину спільноту, є прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України та рівні права і співіснування в рамках однієї держави. Саме в такій послідовності цим показникам віддав перевагу найбільший відсоток опитаних у 2005 р., за даними Центру ім. О. Разумкова. Знання і розуміння української культури і мови назвали таким чинником найменшу кількість опитаних. Не набагато більше вважають об'єднувачим чинником східнослов'янську культурну та історичну спадщину, а також спільні політичні принципи та ідеї. Відсоток тих, хто назвав об'єднувачим чинником прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України, однаково значний на Заході і Сході — відповідно 38,0% і 38,1%. Водночас, практично однаково незначний відсоток жителів цих регіонів вважають такими чинниками спільну східнослов'янську культуру та історичну спадщину (10,0% і 9,3%, відповідно) і спільні політичні принципи та ідеї (7,9% і 8,3%, відповідно). Найбільше розбіжностей існує в оцінці знання і розуміння української культури і мови як об'єднувачого чинника: на Заході його вважають таким 20,3% жителів, а на Сході — лише 3,3%. Втім, і в Центрі, і на Півдні їх не набагато більше: 7,5% і 4,3%, відповідно. У 2003 р. розподіл відповідей був фактично таким самим²². Впливовість держави на міжнародній арені дозволяє сформувати спільний базис для подолання внутрішніх конфліктів. Багатообіцяючою натомість виглядає перспектива бачення своєї країни як впливового й авторитетного гравця на міжнародній арені. Гордість за країну — природне почуття громадянина, і підсилення його конкретними прикладами створить

спільне тло для позитивної ідентифікації з державою її громадян у всіх регіонах²³.

Отже, українська національна ідентичність досі перебуває у стані амбівалентності, є неоднорідною і неструктурованою. Зберігається тенденція до взаємного відчуження мешканців регіонів і формування особливих регіональних ідентичностей. Незавершеність створення української національної ідентичності виявляється у недостатній відданості ідеї незалежності та територіальній цілісності держави, що особливо притаманне значним групам населення Східного і Південного регіонів, а також у значному регіональному розмежуванні з політичних, мовних, релігійних, культурних питань. Тенденція до регіонального розмежування залишається головним гальмівним чинником на шляху формування національної свідомості. Водночас спостерігається і тенденція до формування спільних позицій, які можуть стати визначальними у національній свідомості. Психологічний потенціал консолідації населення України для формування української національної ідентичності існує, але на цей момент він не виявляє активності. Отже, зберігається перспектива як національної консолідації, так і національної дезінтеграції.

¹ Про кількість та склад населення України [Електронний ресурс]: за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / Державний комітет статистики України. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

² Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — С. 40.

³ Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992–2006 років // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 485.

⁴ Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: [експертна доповідь]. — К.: НІСД, 2007. — С. 10.

⁵ Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 7. — С. 3.

⁶ Див: Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище...

⁷ Див: Спільна ідентичність громадян України... — С. 3, 4.

⁸ Павленко Р. Різниця ціннісних орієнтацій у регіонах України: як подолати проблему «розколу» // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Ростислав Павленко, Олена Вітер. — К., 2006. — С. 104.

⁹ Формування спільної ідентичності громадян України // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 24.

¹⁰ Див: Там само.

¹¹ Див: Павленко Р. Вказ. праця. — С. 108.

¹² Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1 (73). — С. 7.

¹³ Див: Спільна ідентичність громадян України... — С. 7.

¹⁴ Див: Там само. — С. 3, 4.

¹⁵ Європейська інтеграція України: громадська думка // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 5. — С. 54.

¹⁶ Див: Якименко Ю. Вказ. праця. — С. 8, 9.

¹⁷ Мітряєва С. І. Територіальні питання та етнічні чинники в процесі другої хвилі розширення НАТО: регіональний вимір // Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. — К.: НІСД, 2004. — С. 618.

¹⁸ Див: Спільна ідентичність громадян України... — С. 12.

¹⁹ Див: Павленко Р. Вказ. праця. — С. 103.

²⁰ Майборода О. Загальнонаціональні і регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку. — К., 2006. — С. 144.

²¹ Див: Павленко Р. Вказ. праця. — С. 111.

²² Див: Якименко Ю. Вказ. праця. — С. 14.

²³ Див: Павленко Р. Вказ. праця. — С. 112.

М.Тітовський, І. Яковлєв

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

М. Timovskyy, I. Yakovlev. A regional political identity: the Dnepropetrovsk region. A regional political identity, which is new konstruktom in modern changes which take place in the world, is examined in this article. To function, modern societies must outline the collective identity which creates an association and becomes basis of working out political problems. One of examples in Ukraine of regional identity of population is the Dnepropetrovsk region. In this region there is own history and special mentality which was created during many years.

Регіональна ідентичність¹, як різновид колективної ідентичності, є набором об'єктивних та стійких ознак, з якими себе ототожнює

індивід і спільнота (когнітивний елемент), суб'єктивним способом їх сприйняття та обґрунтування (емоційно-афективний елемент).

Регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії. Вона пов'язана з територією, яка значуща для індивіда та спільноти і сприймається як Батьківщина чи мала батьківщина.

Найважливішим базовим чинником у формуванні регіональних ідентичностей України стала історія, тобто історичний досвід, набутий мешканцями цих регіонів у процесі історичного розвитку, який характеризувався значними періодами бездержавності й перебуванням у складі різних держав та імперій.

Регіональна ідентичність не є константою, а змінюється під впливом суспільного середовища, історичних і політичних подій. На формування сучасних регіональних субкультур (і західної, і східної, хоча й різною мірою) значно вплинули радянська політична культура й цінності — колективістські та етатистські у своїй основі.

Своєрідність формування ідентичності Східної України зумовлена тим, що її простори були заселені українськими та російськими переселенцями з Російської імперії, різними групами козацтва, а часом й втікачами, злочинцями, які шукали розгулу й свободи.

Швидка індустріалізація цього регіону і, як наслідок, домінування урбанізованої культури, що сформувалася під політичним та культурним впливом Росії, загалом нівелювала цінність етнічної самобутності, підпорядковуючи інтереси людей виробничим чи класовим цілям. Особливо інтенсивним цей процес був у 30-х роках ХХ ст., коли індустріальний центр Дніпропетровської області поповнювався робочою силою з усіх куточків Радянського Союзу та селянами східноукраїнських сіл, які у роки голодомору тікали у міста. Отже, східноукраїнська ідентичність формувалася на космополітичній основі, що й сприяло безконфліктному нав'язуванню російської культурної традиції, передусім мови².

Неефективна політика українських урядів і регіональних еліт у період незалежності унеможливила формування спільних і сталих національних ідентифікаційних чинників українського суспільства. Цивілізаційні за своїм походженням ознаки розмежування наклалися на економічні, соціальні та політичні, поглиблюючи регіональне розмежування великих регіонів України. Дніпропетровщина історично і в новітній період розвивалася як промисловий, індустріальний регіон.

Наявні регіональні спільноти вирізняються особливою регіональною свідомістю, в основі якої — регіональна ідентифікація, регіональні

інтереси і цінності, спільний історичний та політичний досвід, етноконфесійні особливості, наявність регіональних агентів формування політичної культури.

Політична ідентичність за природою раціональна та рефлексивна водночас і тісно пов'язана з політичною ідентифікацією як механізмом становлення ідентичності та способом її розпізнавання. В політичних відносинах ідентифікація одного агента з іншим не відбувається без ідентифікації одного з одним.³

На формування своєрідної дніпровської регіональної політичної ідентичності вплинули комплекс багатьох складових. Це і вдалі географічно-кліматичні особливості місцевості, і вузлове розташування в геополітичній системі координат XVIII–XX ст., і соціально-демографічні фактори, але більше всього — керівна роль для великого регіону. Катеринослав — Дніпропетровськ виник як центр контролю і керування колонізаційними процесами на великій території Степового Причорномор'я. Від Петербурга Катеринослав відрізняє те, що на будівництво не були надані величезні засоби і проходило формування міста не так інтенсивно. Хоча місто закладалося як епіцентр культурно-ідеологічного, політичного й економічного впливу в навколишньому степовому регіоні.

Розвиток правобережного Дніпровського Катеринослава розпочався з урочистого акту заснування міста на горі (1787). А вже в середині XIX ст. в цілому реалізувалися генеральні плани Катеринослава з класичною регулярною сіткою вулиць і віссю широкого головного проспекту, місто уже відбулося як таке, але воно залишалося невеликим. Наприкінці XIX ст. відкрили родовища корисних копалин у Донецько-Криворізькому регіоні і почали їхню промислову розробку. Так Катеринослав затвердився у своїй самосвідомості як центр не провінційного, а загальнодержавного значення, став універсальним міським центром, здатним брати на себе різні функції й адекватно відповідати на різні наступні історичні виклики. Таким самодостатнім регіоном він залишається понині, а його населення чітко усвідомлює його лідируючі позиції у промисловому розвитку країни.

«У період індустріального буму, коли регіон називали «Новою Америкою», сюди прибувала велика кількість ініціативних людей і вони активно вливалися в загальний процес міського і регіонального розвитку. У радянський час з цього сплаву «пасіонарних» людей з різними характерами і культурами, але з загальним прагненням до успіху, під впливом партії і державної адміністрації сформувалася правляча регіональна еліта. Вона виявилася здатною взяти на себе управління радянською державою в період «післясталінських роздумів»⁴.

У брежнєвський час остаточно стабілізується особлива, не тільки регіональна роль Дніпропетровська. В епоху незалежної України «дніпропетровський клан» визначає всю політичну історію дев'яностих років. Нині «дніпропетровська еліта» перебуває в перманентній кризі, зберігаючи стійкий контроль над регіональною сферою. Місцеві жителі з гордістю говорять про своїх вихідців і завжди їх підтримують.

«Катеринослав заснували за типом імперських колоніальних центрів у підлеглих територіях. Але ця колонія усвідомлювала себе регіональною метрополією. Саме тоді закладався катеринославсько-дніпропетровський менталітет. У процесі розвитку Катеринослав увійшов в активний контакт із навколишньою територією, приростав місцевим багатством і зумів знайти гармонійний спосіб взаємин з навколишнім світом. У другій половині ХХ століття Дніпропетровськ перетворився в мегаполіс, розвинувся у світовий центр космічного машинобудування. Місто досить швидко пережило кризу дев'яностих років ХХ століття, і сьогодні демонструє намір адекватно вписуватися у світові глобалізаційні стандарти»⁵.

Таким чином, становлення Дніпропетровської регіональної політичної ідентичності пройшло тривалий час свого розвитку і нині вона займає гідне місце серед інших регіонів України. Дніпропетровці є усвідомленою частиною української нації зі своїм особливим світосприйняттям і розумінням своєї ролі в єдиній державі.

Так, І.Курас в одній зі своїх робіт наводить наступні дані:

У 1996 році Київський міжнародний інститут соціології провів спеціальне дослідження. На питання «Належність до якої спільності для Вас більш важлива, ніж інші?» соціологи одержали наступні відповіді (дані у відсотках, репрезентативна вибірка 1466 респондентів)⁶:

	Регіони					
	Західний	Західно-Центральний	Східно-Центральний	Південний	Північний	Усього
До жителів своєї місцевості	28,36	37,72	33,85	40,00	30,00	37,09
До громадян України	37, 31	33,33	33,85	32,00	35,00	33,52
До осіб своєї національності	7,47	7,10	4,62	8,0	10,00	7,07
До своєї соціальної групи	11,96	6,78	6,15	4,00	5,00	6,87
До своєї політичної партії	0,00	0,32	0,00	0,00	0,00	0,27
До одновірців	2,99	2,78	4,62	4,00	5,00	3,02
До інших	1,49	1,91	3,08	0,00	0,00	1,85

Ці дані переконливо свідчать про важливість локальної самоідентифікації для більшості жителів України, особливо жителів Дніпропетровщини, які у своїй третині віднесли себе до жителів своєї місцевості.

Процес регіоналізації в Україні тісно пов'язаний з формуванням регіональних ідентичностей, роль яких підвищується в кризових ситуаціях, у транзитних суспільствах, різновидом якого є українське. Дослідження, проведене Центром Разумкова у травні 2006 р., свідчить, що найбільша кількість опитаних ототожнює себе з містом чи селом (44,4%), регіоном (14,8%), в якому мешкає, з Україною — 31,3%. Крім того, 2,9% респондентів своєю базовою ідентичністю вважають радянську, 0,8 — європейську. Особливої ваги локальним ідентичностям надають жителі Сходу й Півдня, передовсім Криму. Хоча слід зазначити, що результати соціологічних опитувань фіксують поступове зниження рівня локальної самоідентифікації в усіх регіонах протягом останніх п'яти років⁷.

Отже, регіоналізм і пов'язана з ним регіональна політична ідентичність в Україні є об'єктивною реальністю. Нерозв'язані питання соціально-економічного, правового, культурно-етнічного характеру підсилюють відцентрові тенденції, процеси регіоналізму, перетворюють їх на одну з найскладніших проблем внутрішнього життя країни. Об'єктивно існуючі територіально-регіональні економічні розбіжності підсилюються економічною кризою, що поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розходженнями тощо) відбиваються на особливостях політичних інтересів. Дніпропетровський регіон, який має багату історію, культуру і традиції, створив власну неповторну політичну ідентичність, якій характерні сприйняття себе як найбільшого промислового центру України, сприйняття населенням своєї місцевої еліти як домінуючої в державі, усвідомлення свого регіону як найбільшого культурного осередку на Півдні України, чітка ідентифікація більше третини жителів із власним регіоном. Регіональна політична ідентичність Дніпропетровської області розвинулася за допомогою вдалих географічно-кліматичних особливостей місцевості, соціально-демографічних факторів, але більше всього вплинула керівна роль для великого регіону — степової України.

¹ Стегній О., Чурілов М. Регіоналізм як об'єкт соціологічного дослідження. — К.: Центр «СОЦИС», 1998. — 188 с.

² Стародуб Т.С. Поняття регіональної ідентичності України в вітчизняній історіографічній традиції // Грані. — Дніпропетровськ: ДНУ; Центр со-

ціально-політичних досліджень, 2002. — № 6 (26). — Листопад-грудень. — С. 113–117.

³ Стародуб Т.С. Генеза поглядів на українську ідентичність в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників // Грані. — Дніпропетровськ: ДНУ; Центр соціально-політичних досліджень, 2003. — В 2-х ч. Ч.1. — № 1 (27). — Січень-лютий. — С. 117–123; Ч. 2. — № 2 (28). — Березень-квітень. — 2003. — С. 88–93.

⁴ Кавун М. Дніпропетровськ: філософія успіха. Архетипи Дніпровсько-мегаполіса. // <http://www.reálnest.com.ua/information/articles/416>

⁵ Там само.

⁶ Курас І.Ф. Етнополітика: Історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К.: ІШіЕНД, 1999. — 291.

⁷ Угрин Л. Вплив регіональних ідентичностей на політичний процес в Україні // http://westukr.itgo.com/ugryn_cpd_conf_0701.html

Фелікс Барановський

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

F. Baranovskyy Regional measuring of political culture. *The theoretical aspects of the regional measuring of political culture are examined, the most essential factors of smoothing of interregional contradictions of political culture in Ukraine are determined.*

Сучасний політичний простір України визначається неоднорідністю, маргінальним станом політичної культури сучасного українського суспільства, що полягає в існуванні культур різних соціальних груп, які ще не інтегрувалися в єдину політичну спільноту, а також її провінційністю за характером, який зорієнтований на місцеві, регіональні інтереси та передбачає існування певних регіональних політичних субкультур.

Політико-культурні дослідження можна вважати одним із важливих напрямів політичної географії. Ідея політичної культури дозволяє глибше досліджувати мотивацію політичної поведінки громадян і інститутів, виявити причини безлічі конфліктів, які неможливо було б пояснити, спираючись на традиційні для політики причини: боротьбу за владу, перерозподіл ресурсів тощо.

Дослідження регіональних політичних культур мають міждисциплінарний характер. Його теоретичні основи є важливими, зокрема, в контексті політичної психології та політичної соціології.

Характеризуючи нерозривний зв'язок практичних дій людини у сфері влади з пошуком своїх політичних ідеалів і цінностей,

політична культура інтерпретується як певна духовна програма, модель поведінки людей, що постійно відтворюється на практиці та відображає найстігкіші індивідуальні риси поведінки і мислення, які не підлягають миттєвим змінам під впливом кон'юнктури або емоційних переживань.

У цьому значенні політична культура є формою освоєного людиною досвіду минулого, тієї позитивної спадщини, яку залишили їй попередні покоління. Іншими словами, політична культура є політологічним еквівалентом психоаналітичного архетипу (колективного несвідомого).

Регіональна політична культура може бути визначена як система уявлень членів спільноти про свою самобутність та певна сукупність емоційних станів, орієнтацій, установок і норм діяльності людей щодо підтримки своєї ідентичності. Регіональна політична культура є субкультурою щодо загальнодержавного і міжнародного рівнів просторових соціальних явищ. На регіональному рівні вона, навпаки, виконує системоутворювальну роль. Основна функція регіональної політичної культури — забезпечення спадкоємності традицій, реалізація соціокультурних функцій політики на певному рівні просторової організації суспільства.

Зазначені обставини спонукають до необхідності та зумовлюють важливість проведення теоретичного аналізу саме регіонального виміру політичної культури.

Цей аналіз становить інтерес з погляду змін провідного типу політичної культури в процесі подолання тоталітарної ідеології, формування багатопартійної системи, електоральної поведінки, соціальної напруженості, політичних конфліктів тощо.

Неоднорідність та дискретність українського політичного простору полягає принаймні у двох аспектах. З одного боку, українське суспільство все ще залишається багатокладним. Країна живе як би в різних «епохах» одночасно (від постіндустріальних мегаполісів — столиці та обласних центрів — до патріархальних віддалених сільських районів). Спрямованість політичних процесів і швидкість змін у регіонах розрізняються неабияким чином. З іншого — існують політико-географічні ознаки певного територіального розлому, пов'язаного з тяжінням окремих регіонів країни до тих чи інших культурних типів, яке зумовлене особливостями історичного розвитку, ментальними та мовними відмінностями.

У сучасній Україні існують особливі політичні культури, засновані на своєрідній регіональній ідентичності, яка формується в окремих регіонах. Наприклад, політико-культурна відособленість є характер-

ною для Галичини, Слобожанщини, Донбасу, Криму, столиці — Києва тощо.

Стрижнем регіоналізації на перший план виходять культурні характеристики, які є менш рухливими і мінливими, ніж ідеологічні, політичні або економічні. Очевидно, що поняттям «культура» охоплені і мова, і релігія, і економіка, і багато інших категорій.

У цьому контексті важливим постає питання про регіональну свідомість. Її можна вважати однією з форм сприйняття групової спільноти, що виникає на основі відчуття єдності території.

Часто регіональна свідомість асоціюється з проявами націоналізму, особливо якщо суверенна держава ділиться на регіони за національними ознаками. В нашому випадку це часто-густо пов'язано з агресивністю до сусідніх етносів, ігноруванням, ображенням чужих національних почуттів або їх неправильним тлумаченням, що, у свою чергу, стає причиною міжетнічного протистояння.

В умовно моноетнічних країнах регіональна самосвідомість може збуджуватися багатьма причинами: соціально-економічною нерівністю регіонів, відчуттям небезпеки з боку сусідньої держави або, навпаки, гіпертрофованими до неї тяжінням та прихильністю, наявністю особливих економічних функцій у території, традиціями життєвого устрою і культури, наслідками певної екологічної катастрофи тощо.

Нарешті, на процес формування регіональної свідомості може впливати і природне середовище. Тривале, багатовікове перебування людей у певній місцевості відображається на структурі економіки регіону, звичаях, психічному складі, позначається на матеріальній, духовній і політичній культурі.

Вітчизняний дослідник А. Стегній, розглядаючи регіональний чинник розвитку політичної культури населення України, говорить про сегментації політико-культурного простору України¹. «Регіональні спільноти, що існують, відрізняються особливою регіональною свідомістю, основою на регіональній ідентифікації, регіональних інтересах і цінностях, загальному історичному і політичному досвіді, етноконфесійних особливостях, наявності регіональних «агентів» формування політичної культури»². Дослідник наполягає на правомірності твердження про відсутність в сучасному українському суспільстві консенсусної політичної культури із узгодженим ставленням громадян всієї країни в цілому до конкретних політичних сил, які відстоюють відповідні ідеологічні цінності і політичний вектор розвитку, зокрема до зовнішньополітичного курсу в умовах розгортання глобалізаційних процесів³. «Разом с тим можна казати про існування в нашій країні конфліктних політичних культур в регіональному вимірі»⁴.

Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати існування в Україні конфлікту політичних культур, який є вищим типом в ієрархії політичних конфліктів, тобто конфліктом соціокультурного рівня. Це означає, що конфліктогенне середовище підживлюється різницею в цінностях, нормах і способах суспільного життя. Тому з погляду політичної регіоналістики необхідно приділити серйозну увагу проблемам національної самосвідомості, політико-культурним протиріччям як у межах України загалом, так і в певних регіонах. При цьому особливий інтерес становить вивчення протиріч по лінії Схід — Захід, оскільки вони мають ціннісний характер, а політичні конфлікти такого типу виникають тоді, коли відбуваються зіткнення політичних культур як сукупності різних цінностей, норм, правил, звичаїв, традицій, способів політичного життя. Інакше кажучи, політична культура є інтенціональною, сенсоутворювальною сукупністю способів політичного життя, що склалася і еволюціонувала на основі історичного досвіду суб'єктів соціальних відносин і діяльності. За такого трактування політичної культури стає зрозумілою особлива природа і особлива складність конфліктів, що виникають у цій царині.

У цьому сенсі у річищі проблематики доречним з точки зору теоретичних пошуків бачиться розгляд теорії соціальних розмежувань С. Липсета і С. Роккана⁵. Центральним в їх концепції стало поняття «розмежування» або «розкол» (cleavage). Ця теорія відзначає такі ознаки соціального розмежування:

- соціальне розмежування є структурним конфліктом між соціальними групами;
- ключові соціальні розмежування склалися історично впродовж десятиків і сотень років;
- соціальні розмежування транслуються у політичну систему за допомогою партій, які розташовуються на полюсах таких розмежувань;
- програми і електоральні стратегії партій значною мірою задані їх роллю артикуляторів соціальних розмежувань.

Для Європи найважливішими розмежуваннями Липсет і Роккан вбачали структурні конфлікти між центром і периферією, церквою і державою, містом і селом, власниками і робітниками. Зокрема, перші два актуалізувалися внаслідок національних революцій. Виникли дві лінії розмежувань: конфлікт між культурою центру і культурами провінцій та периферій, що мають свої етнічні, лінгвістичні і релігійні особливості, а також конфлікт між підсиленням держави і привілеями церкви, що історично зміцнилися. Розкол між містом і селом, власниками і робітниками виник у ході індустріальних революцій.

Кожному з вищевказаних розмежувань відповідає ідеологічний розкол, що відображає здатність базових соціальних розколів транслюватися в ідеологічну сферу. Розкол місто/село тісно пов'язаний з ідеологічним виміром «лібералізм/консерватизм». Класове розмежування, у свою чергу, пов'язане з ідеологічним розколом «ліві/праві» тощо. Розмежуванням відповідає виникнення таких видів політичних партій: центр/периферія — партії на етнічній і мовній основі; держава/церква — релігійні партії; місто/село — аграрні, консервативні і ліберальні партії; власники/робітники — соціалістичні партії.

Вищезгадане соціальне розмежування по лінії Схід — Захід в Україні цілком вписується у концепцію Липсета-Роккана, особливо щодо ідеологічного розколу, що виражається у існуванні певних політичних партій, які відповідають електоральним уподобанням окремих регіонів (наприклад, ВО «Свобода» — Партія регіонів).

Водночас самі партії здатні впливати на структуру розколів, артикулюючи ті або інші позиції в рамках своїх стратегій як раціональних акторів.

В Україні зберігається серйозний конфліктний потенціал регіональної ідентичності всупереч прагненню деяких представників політичного класу створити солідарне суспільство з єдиною національною моделлю ідентичності. Ситуація ускладнюється прагненням локальних елітних груп зберегти значущими ті регіональні моделі, які дозволяють жорстко контролювати формування громадської думки на місцях і направляти її.

«Сучасним українським регіональним елітам вигідна підтримка якщо не конфронтації, то хоча б напруженості у взаємовідносинах між різними регіональними спільнотами»⁶.

Проте, як слушно стверджує відомий український вчений Л. Нагорна, «яким би гострим не було суперництво регіональних еліт, ніякою мірою не можна допускати переростання його у ворожість»⁷.

У цьому контексті, на нашу думку, досить важливо зробити наголос на необхідності обережного ставлення до проблеми децентралізації, оскільки зовсім не втручатися в питання правового регулювання місцевого управління та самоврядування можуть собі дозволити лише центральні органи влади досить благополучних країн з високим рівнем розвитку економіки, розвинутою політичною культурою, яка сформована в суспільстві консенсусом щодо основних демократичних цінностей, включаючи невід'ємне право населення на місцеве самоврядування. Інакше останнє може бути віддане на відкуп регіональним елітам (найчастіше менш демократичним і набагато більш егоїстичним, ніж центральна влада), які прагнуть інтегрувати місцеві

органи у свій приватний механізм, змусити їх функціонувати за правилами, не завжди сумісними з канонами демократії.

У цьому плані слушною виглядає думка сучасних дослідників, які, зокрема, стверджують: «В умовах неготовності суспільства до демократичного контролю за владою виникає загроза того, що, прагнучи демократизувати управління суспільством, ми, долаючи одні форми авторитаризму, стимулюємо розвиток інших. Стосується це і місцевого самоврядування. Місцеві еліти так само були відірвані від решти соціальних груп, як і еліти центральних органів влади. Механізми формування органів місцевого самоврядування відзначаються ще більшим цинізмом, аніж обрання центральних органів влади. Тому можливим наслідком передачі повноважень органам місцевого управління може бути посилення місцевого авторитаризму. Отже, децентралізація влади не означає автоматичного просування по шляху демократичних реформ»⁸.

Проблема формування загальногромадянської політичної ідентичності в нашій країні стоїть наразі дуже гостро. Посттоталітарна свідомість населення, фрагментарна політична культура на регіональному рівні майже обов'язково поєднуються з такого роду стереотипами, протиставляючи «своїх» і «чужих», демонструючи некритичне схвалення характеристик «своїх» і приписування «чужим» більш низького статусу. До характеристик посттоталітарної особистості належать і негативні установки до «чужаків», політичний конформізм стосовно своєї групи, консерватизм, войовничість, релігійність, нетерпимість до інакомислення, політична інтолерантність, відмова від пріоритету раціональних засад у виборі політичної позиції.

Подолання цих негативних ознак політичної культури вимагає культивування на рівні політичної свідомості населення країни демократичних цінностей, які б сформували адекватність сприйняття і розуміння політичних процесів та адекватну до цього розуміння політичну поведінку. До таких ціннісних аспектів політичної культури, зокрема, належать: забезпечення особистих прав і свобод; суспільна толерантність як гарантія стабільності та відкритості суспільства; руйнування стереотипу меншовартості української нації; формування віри у можливість і необхідність самостійного, незалежного розвитку, який би виступав основою рівноправних стосунків з сусідніми державами і створив би імідж України, як держави, відкритої для всебічних контактів зі світом.

Стосовно конкретного механізму вищезазначеної культивування політико-культурних цінностей, то, перш за все, слід вести мову про певну державну політику, яка має створювати необхідні умови для досягнення цих цілей.

На нашу думку, ця політика може мати два ключові елементи: інформаційний та сутнісний. Щодо першого елемента, то в ньому провідну роль мають відігравати заклади освіти, культури та ЗМІ, які повинні впливати на ціннісні орієнтації суспільства. В основі другого лежить забезпечення таких реальних складових суспільного розвитку, як безпека, порядок та свобода, а також формування потужного середнього класу, який у розвинених демократичних державах є носієм та хранителем вищезазначених цінностей.

У підсумку, виходячи з проведеного аналізу, вважали за необхідне виокремити найбільш важливі чинники згладжування міжрегіональних політико-культурних протиріч в Україні. Серед них, на наш погляд, є такі:

1. Баланс інтересів як важливий чинник визрівання консенсусної політичної культури в сучасному українському суспільстві, включаючи її просторові аспекти.

2. Підсилення міжрегіональної комунікації та зростання соціальної мобільності. Цей факт має привести до значного розмивання традиційних соціальних меж та послаблення яскраво виражених субрегіональних політичних культур і, як наслідок, до послаблення регіонального рівня партійної ідентифікації, «прихильності» електорату окремих регіонів до «своєї» партії.

3. Повна демократизація політичного життя, реальний, ефективний захист прав людини, культура добровільної асоціації, розумно-го компромісу і солідарності.

4. Прискорене економічне зростання, держава загального добробуту. Ці чинники мають слугувати поштовхом для згладжування відмінних рис різних електоральних груп і розширення партійних програм, які б стали адресуватися всьому суспільству.

5. Створення політичної нації, основою формування якої будуть прагматичні цілі, зумовлені необхідністю протистояти зовнішнім викликам та загрозам.

6. Формування у суспільній свідомості почуття спільності долі як основи політико-культурної єдності.

7. Прищеплення населенню країни, незалежно від регіональної належності, здатності цінити чуже, оскільки вона передбачає здатність сприймати цінності загального порядку як спільні цінності.

8. Базовим елементом суспільного консенсусу має стати єдиний політичний знаменник, в основі якого буде опора на те, що об'єднує, на противагу тому, що роз'єднує.

9. Для України інтеграція до Європи, прийняття її громадянами загальноєвропейської ідентичності означає беззастережне прийняття

певних етичних, духовних, політичних цінностей, що виникли в контексті суто європейської культури. Усвідомлення суспільством тотожності патріотичних засад та універсальних демократичних цінностей, притаманних європейській спільноті, є важливими чинниками реалізації національних інтересів нашої держави. Процес набуття європейської ідентичності органічно вписується у річище розвитку української національної ідеї, оскільки має стати об'єднувальним чинником у рамках подолання внутрішньополітичних конфліктів, послабити напруженість усередині держави, яка викликана регіональними суперечками.

¹ Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 97.

² Там само.

³ Див.: там само.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Lipset S., Rokkan S. Cleavage Structures, Party System, and Voter Alignments // The West European Party System. — Oxford, 1990.

⁶ Зоткін А. О. Вплив культурно-цивілізаційних відмінностей на ступінь інтегрованості українських владних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — Т. 2. — С. 497.

⁷ Нагорна Л. П. Конструювання ідентичностей у політичних проектах українських регіональних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. — К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. — Т. 1. — С. 86.

⁸ Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми в столиці України — місті Києві: Монографія / Кресіна І. О., Коваленко А. А., Молибога Р. М., Перегуда Є. В. — К.: Логос, 2005. — С. 23.

Розділ IV ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Володимир Розумюк

РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗКОЛ УКРАЇНИ: РЕАЛЬНІСТЬ МІФУ

V.Rozumjuk. Regional split of Ukraine: reality of the myth. The article is on problem of regional split of Ukraine. Evident facts of the lack of hostility and strained relation among population different regions are given. Reasons of permanent emphasize on inter-regional conflict on the side of oligarchic political groups are considered.

Упродовж XIX–XX століть проблеми націоналізму і національної ідентичності, часто ускладнені релігійним протистоянням та посилені сектантським фанатизмом, були однією з основних причин початку міжнародних конфліктів, громадянських війн і розпаду держав. Під тиском цих сил не змогли встояти ані традиційні багатонаціональні монархії, ані колись могутні колоніальні імперії, ані ядерна наддержава. Натомість на політичній карті світу почали з'являтися держави-нації, про які вже або встигли давно забути, або й ніколи не чули. Втім, деякі з цих новоутворень мали ті ж самі вади і, відповідно, ті ж самі перспективи, тож питання збереження державної єдності постало для них дуже гостро.

Враховуючи все це, видається природним, що створення в 1991 році незалежної України на уламках колишнього Радянського Союзу супроводжувалося надмірною обережністю західних політиків і надзвичайним скептицизмом з боку Москви. Значна частина політичних еліт цих країн, м'яко кажучи, «сумнівалися» в життєздатності української державності, ну а для більшості російського істеблішменту «реінтеграція» слов'янського «близького зарубіжжя» було догматом віри та видавалося лише питанням часу. Відтоді в західних і східних мас-медіа постійно почали з'являтися різноманітні матеріали про регіональний «розкол України».

Своєрідне відлуння західних сумнівів і вагань можна відчути в колись «модній» і не надто охайній роботі відомого американського політолога С.Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», в якій Україна то опиняється в переліку «країн у стані напруженості» — разом з Нігерією, Суданом, Індією, Шрі-Ланкою (до речі, в усіх цих державах фактично тривають громадянські війни з десятками тисяч жертв),

то серед країн, «в яких активно обговорювали питання національної ідентичності», поміж Канадою, США, Китаєм, Німеччиною, Великобританією, Японією, Мексикою, Росією та Туреччиною¹. Вказуючи, що лінія цивілізаційного розламу проходить чи то по території Галичини, чи то по Дніпру; що росіяни і українці чи то мають спільну культуру, чи то самі українці поділені між різними культурами, С.Гантінгтон дійшов беззаперечного наукового висновку — Україна або «більш вірогідно» розвалиться, або «найбільш вірогідно» залишиться єдиною і незалежною².

У свою чергу, російський інтелектуальний базар під зав'язку забитий писаннями різноманітних ура-імперіалістів на зразок О.Дугіна³ і Г.Павловського, в яких автори то сам факт існування українського народу розглядають як оптичну ілюзію і недолугу німецьку вигадку, то марять про мільйони ополченців зі Східної України, які лише сплять і мріють приєднатися до переможного маршу російських військ за повернення «матері городів руських» Києва, то просто-таки вимагають приєднати Галичину до Європи, а решту Малоросії — до Росії.

В Україні вперше в загальнонаціональному масштабі про регіональний розкол заговорили на президентських виборах 2004 року, і не дарма ті події стали першою агітаційною кампанією, яка насправді серйозно і до глибини душі зачепила український електорат з часів здобуття державної незалежності. Наскільки зараз пригадується, в тих перегонах найбільше здивувала не фантастична кількість пропагандистського бруду, а саме його зміст. Ідеться не про відверту та цинічну брехню засобів масової інформації, «темники», інформаційну блокаду опозиції, нахабне і відкрите використання адмінресурсу, неприховане залякування та провокації з використанням державних силових структур — зрештою, іншого від «злочинного режиму» Кучми і не чекали. Вражало навіть не те, що були порушені питання, які в нормальній країні просто не виникають — як вже говорилося, «ми знаємо, де живемо», — але замість обговорення типового політичного «компромату»: корупційних і сексуальних зв'язків кандидатів, їх «злочинної» діяльності на попередніх посадах та «зрадницьких» намірів шкодити у майбутньому, агітаційні машини обох претендентів у своїх інтересах (і на шкоду країні) намагалися усіляко експлуатували тему регіональних відмінностей.

Найбільше в цьому сенсі відзначилася команда провладного кандидата — таку цілеспрямовану і масштабну кампанію з поширення напруженості, загострення міжрегіональних суперечностей і провокування розвалу держави навряд чи бачила будь-яка країна світу. Подібно до мільйонів співвітчизників, я просто не міг повірити своїм

очам і вухам, споглядаючи карту України з регіонами трьох сортів чи слухаючи співи Кобзона про громадянську війну. Щоправда, не надто відстала і опозиція, характеризуючи усіх щирих прихильників Януковича як «бандитів» (конкретніше — «донецьких бандитів»), а бандитам, як відомо, — тюрми. Саме тоді з пропагандистських агіток громадянам України і вдалося дізнатися — виявляється, мешканці різних регіонів нашої держави дуже сильно відрізняються за мовною, релігійною і етнічною ознаками, через що люто ненавидять одне одного; в нашому суспільстві наявний глибинний розкол між західними і східними областями, що цілком може призвести до поділу країни на кілька ворогуючих територій; ну і, звісно, щоб не допустити громадянської війни, слід було обрати Президентом В.Януковича, а щоб запобігти проголошенню «Мурки» українським державним гімном, гарантом конституції мав би стати В.Ющенко.

Мабуть, слід особливо відзначити, що вся ця інформація стала для багатьох українців справжнім «відкриттям», адже буденна вулична реальність і життєвий досвід упродовж багатьох років взагалі не підтверджували наявності будь-якого регіонального розколу, якщо, звісно, абстрагуватися від істерично-агресивного вереску з телевізійних екранів та погрозливих застережень агітаційно-пропагандистської літератури. Натомість передвиборче інформаційне поле дуже вже нагадувало старий (анти) радянський анекдот про чоловіка, який звернувся у поліклініку за допомогою до окуліста і отоларинголога, оскільки не бачив того, про що чув по радіо, і не чув про те, що бачив.

Оскільки впродовж останніх років заклики до національної єдності в стилі «Схід і Захід разом» стали загальним місцем у промовах усіх провідних вітчизняних державних діячів і типовою темою досліджень їх інтелектуальної прислуги, хотілося б перевірити сам факт існування міжрегіонального розколу та проаналізувати причини постійного наголосу деяких політичних сил саме на цьому питанні.

Підсумовуючи та узагальнюючи ідеї таких відомих дослідників націй та національної ідентичності, як Е.Сміт, С.Гантінгтон, Б.Андерсон, можна назвати такі основні ознаки національної ідентичності:

1. Історична територія, або рідний край, який включає в себе Батьківщину і батьківщину, чітко окреслені межі: «річки, узбережжя, озера, гори і міста стають священними — місцями шаноби і захоплення, внутрішнє значення яких під силу збагнути лише втаємниченим, тобто свідомим членам нації»⁴.

2. Спільні міфи та історична пам'ять.

3. Національний характер.

4. Спільна масова культура та загальний стиль життя.

5. Єдині громадянські порядки, юридичні права та обов'язки для всіх членів.

6. Спільна релігійна традиція.

7. Спільна система цінностей та ідеологія.

8. Спільне етнічне походження («кров»).

9. Спільна мова.

На їх думку, всі ці параметри у своїй сукупності є компонентами стандартної західної моделі нації⁵. Натомість, у розколотій країні «основні групи з двох чи більше цивілізацій ніби заявляють: «Ми різні народи і належимо до різних місць»⁶.

Аналізуючи перший пункт, можна відзначити, що любов українців до власної землі — «від Сяну до Дону» і аж до власного городу настільки загальновідома, що знаний німецький расолог Г.Гюнтер визначив такі ознаки, як «любов до рідного краю, гордість за Батьківщину і нестримна ностальгія за нею, дотримання традиційних звичаїв» як расово зумовлені психофізичні якості динарської раси, вказавши як приклад саме український народ⁷. Доволі дивним чином радянська традиція «святої землі Батьківщини», поєднавшись з православною ідеєю «святих київських пагорбів» і суто націоналістичними доктринами України «від Карпат до Кубані», витворила спільну для мешканців усіх регіонів позицію «нікому, нічого, нізащо не віддавати» (в менш політкоректному варіанті «як не з'їм, то понадкушую»). Тож коли Росія спробувала шляхом побудови дамби відновити географічну справедливість і перетворити український острів Тузла на російську косу, в Донецьку обурювалися так само щиро й голосно, як і у Львові, а нібито проросійські керівники країни (Президент Кучма, прем'єр Янукович, кримський прем'єр Куніцин) намертво вчепилися за шматок землі, який перший-ліпший осінній шторм загрожує перетворити в мілину. Власне кажучи, пересічні мешканці Східної України так само вороже налаштовані до румунських претензій на Буковину чи польської туги за Галичиною — тих західноукраїнських регіонів, до яких їм начебто байдуже, як і жителі Львова до російсько-турецьких мрій про Крим.

Якщо ж узяти спільні міфи та історичну пам'ять, етнічне походження («кров») і масову громадянську культуру, стиль життя та систему цінностей, то важко буде відшукати суттєві розбіжності, не кажучи про ознаки напруженості, не лише між мешканцями різних українських регіонів, але й поміж усім слов'янським населенням колишнього Радянського Союзу. Закладені ще радянською системою освіти дуже потужні міфологеми про Київську Русь — колиску трьох братніх народів, а також спільне етнічне коріння росіян, українців

та білорусів (і численні міжнаціональні шлюби), пережиті разом жахливі катастрофи епічних масштабів і величні перемоги впродовж бурхливої історії ХХ ст. привели до того, що переважна більшість колишніх радянських слов'ян сприймає «москалів», «хохлів» та «бульбашів» як, можливо, трохи «інших», але аж ніяк не «чужих» і тим більше не «ворожих».

Екстраполюючи це відношення на Україну — ну як всерйоз сприймати розмови про визрівання регіонального розколу, коли (за даними різних опитувань) понад 70% респондентів називають себе «українцями», причому щороку в процентному відношенні їх частка збільшується. Українці переважають в усіх областях України (за винятком Автономної Республіки Крим), причому росіяни — найчисельніша національна меншина країни — мають сильно розвинений державно-територіальний патріотизм, дуже часто ідентифікуючи себе як «російських українців», «українців з етнічним російським корінням», «українських слов'ян», «росіян, але патріотів України». Варто нагадати, що російськомовний Схід голосував за незалежність з тими ж показниками (понад 90%), як і націоналістичний Захід, і навіть етнічно російський (близько 70%) Крим висловився на підтримку незалежної України переважною більшістю голосів. Тобто подобається це комусь чи ні, але українське суспільство в національному відношенні являє собою доволі гомогенну спільноту, в якій відсутні антагоністичні суперечності між більшістю та найбільшою меншістю. Як уже говорилося, з огляду на культурну, релігійну, расово-етнічну подібність між українцями і росіянами просто не виникає та атмосфера напруженості і ворожнечі на побутовому рівні, що часто переростає в масштабні конфлікти, як, наприклад, між слов'янами (байдухе, українцями чи росіянами) і кавказцями, циганами та ін.

У цьому сенсі цікаво порівняти ситуацію в нашій державі з проблемами інших країн на пострадянському просторі — Росією (Північний Кавказ загалом і Чечня зокрема), Грузією (Абхазія і Південна Осетія) або, навіть, Європи — Іспанією (Каталонія, Країна басків), Бельгією (фламандці та валлони), Францією (Корсика та понад 5 млн арабів), Німеччиною (кілька мільйонів турків), Англією (Шотландія та Уельс) і т.д. Можна також як експеримент спробувати назвати осетина грузином і подивитися на реакцію — в кращому разі вам ввічливо вкажуть на вашу помилку.

Звертаючись до мовних питань, слід наголосити, що хоча ця тема порушується на кожних виборах, за даними різних опитувань серед пріоритетів громадян України вона посідає 60-ті — 90-ті місця, значно поступаючись за актуальністю проблемам принизливо низького

рівня життя, недоступності якісного медичного обслуговування, розвалу системи освіти, розгулу злочинності, відсутності роботи і т.д. Окрім того, будь-який соціолог скаже, що мовний поділ стає політичним розколом лише тоді, коли різні групи не просто не розуміють, але й не бажають розуміти одна одну, демонстративно ігноруючи «чужих» та створюючи замкнені комунікативні сфери. Ну і, зрештою, як би прикро не було шанувальникам Т.Шевченка та О.Пушкіна визнавати факти, справжньою мовою міжнаціонального (і національного) спілкування «від Сяну до Дону» залишається расейсько-українській суржик, а не літературна російська чи українська.

Розглядаючи проблему церковного конфлікту в Україні, можна відзначити, що як би не вдавали з себе шахидів християнства колишні радянські партійні, комсомольські та господарські чиновники, щороку на Водохрещу, пірнаючи в ополонку, чи демонстративно відстоюючи багатогодинні церковні служби на Різдво і Пасху, все одно як «елітні», так і «пересічні» українці були, є і будуть дієстами православної традиції, які вірять в Бога так само щиро, як раніше вірили в перемогу комунізму — без надмірного фанатизму і екстремізму. Звичайний український віруючий без жодних докорів сумління знайде помолитися в будь-яку християнську церкву, не надто переймаючись теологічно-політичною суперечкою щодо неканонічності розкольників УПЦ Київського патріархату чи непатріотичності колоніалістів УПЦ Московського патріархату.

Загалом, поміркованість у словах та діях, толерантність (терпимість) до іншого є однією з основних рис українського (не західноукраїнського чи східноукраїнського, а саме українського) національного характеру. Вельми показовий у цьому сенсі епізод стався за часів «помаранчевої революції», коли до багатомільйонного Києва, близько 90% мешканців якого проголосували за Ющенка, завезли 15–20 тисяч прихильників Партії регіонів зі східних областей. Здавалося б, у напруженій атмосфері регіонального протистояння і виборчої істерії це був правильний крок до початку масових заворушень, якщо не громадянської війни. Але... нічого не відбулося! Не сталося жодної не то що масової, але й дрібної бійки, не спалили жодну машину, не вибили жодну шибку. Пропагандисти «блакитних» з ТРК Україна тоді ледве з ніг не збилися, відшукуючи тих «донецьких», кого в Києві побили за любов до Януковича, але без особливих успіхів. «Електорат» різних політиків поагітував за свого обранця, дійшов згоди з опонентами щодо неприпустимості фальсифікацій і необхідності обрання президента більшістю голосів на чесних виборах, випив чарку за своє здоров'я і роз'їхався по домівках. За такого (доволі типового)

перебігу подій не дивно, що російських туристів в Україні більш за все вражає майже повна відсутність міліції на вулицях. Вони дивуються — як це громадський порядок може підтримуватися сам собою? Не буде перебільшенням сказати, що на звичайному футбольному матчі десь в Англії чи Італії можна побачити більше насильства, ніж за кілька місяців тієї «помаранчевої революції».

До речі, про футбол. Спорт №1 у світі може слугувати своєрідним індикатором політичних проблем з сепаратизмом. Наприклад, в Іспанії вболівальники каталонської «Барселони» мертвою тишею відзначають не лише успіхи мадридського «Реалу» в Європі, але й перемоги збірної Іспанії на міжнародній арені. Французькі та німецькі журналісти часто визнають, що для вболівальників двох команд з різних регіонів цих країн обопільне фіаско є більш прийнятним результатом, ніж поразка власного клубу і успіх іншої французької (німецької) команди. Порівняйте з Україною, де не лише національна збірна — то загальнодержавна «священна корова», але й важко буде знайти хоч одного футбольного фана, який вболіватиме «проти» іншої української команди в матчах євротурнірів. Так, кілька місяців тому за «Шахтар» в фіналі кубку УЄФА переживала вся країна, і в київських чи львівських спорт-барах вболівальники після фінального свистка стрибали від радості аж ніяк не нижче, ніж у донецьких (і це при тому, що «Динамо» програло у півфіналі саме «Шахтарю»), тому що вони сприймали цей тріумф, передусім, як загальноукраїнський успіх української команди, «свою» і «нашу» перемогу, а не досягнення укомплектованого бразильцями та хорватами клубу донецького олігарха Р.Ахметова.

Отже, можна стверджувати, що попри наявне регіональне різноманіття України, відсутні всі ті ознаки, які б дозволяли характеризувати ситуацію в нашій державі як «регіональний розкол», говорити про несприйняття і ворожість між звичайними мешканцями Заходу та Сходу. Разом із тим, у ЗМІ час від часу з'являються різноманітні «розкольницькі» матеріали, а політики другого-третього ешелону дозволяють собі виступати з відверто провокаційними заявами.

Для правильного розуміння цього парадоксу може прислужитися класична робота Л.Козера «Функції соціального конфлікту», в якій відомий американський соціолог говорить про можливість провокування і створення штучних конфліктів у суспільстві з метою нівелювання та маскування справжніх⁸. Вказуючи, що будь-який конфлікт створює інтегровані в єдине ціле групи з окремою ідентичністю, Л.Козер наголошує на можливості формування штучних груп і фальшивої єдності при штучному конфлікті.

З огляду на той беззаперечний факт, що найбільш очевидним антагонізмом сучасного українського суспільства постає протистояння між дуже багатими і бідними, спроби закамуювати та приховати цей класовий розкол шляхом роздмухування і створення інших (штучних) конфліктів видаються раціональною і цинічною стратегією правлячої олігархії. Ця точка зору підтверджується і зізнаннями одного з відомих українських політтехнологів, який в телевізійному інтерв'ю визнав, що передвиборчий штаб провладного кандидата під час президентської кампанії 2004 року «зіштовхнувся з гострою проблемою отримання масової підтримки». Прекрасно розуміючи, що лише в електризованій атмосфері конфлікту можна швидко здобути популярність, а кинути гасло «бідні проти багатих» було неможливо, вони (штабісти) і запропонували вести кампанію під слоганом «Схід проти Заходу». Цю гру радо підхопили і «помаранчеві» опозиціонери. Відповідно, тоді не так вже й дивує відсутність каральної протидії сепаратистській пропаганді і повна бездіяльність правоохоронних органів, які, власне, контролюються тими ж власникам, що і провідні газети і загальнонаціональні телеканали. І хоча ця пропаганда, зрештою, більше підживила місцевий патріотизм, ніж власне сепаратизм, в короткотерміновому плані вона виявилася доволі ефективною у формуванні штучних спільнот. Коли б це ще, спостерігаючи обвішаний помаранчевою символікою «низьколетючий» тюнінгований джип, бідно одягнений дідусь-пенсіонер міг би з радістю сказати: «Наші поїхали».

Також вельми показово, що ініціатива автономізації та відокремлення певних регіонів традиційно йде саме від «елітних» українців. Коли після обрання Президентом Ющенка голосно залунали звинувачення провідників Партії регіонів у сепаратизмі, «блакитні» перебіжчики і ренегати з лав націоналістів радо нагадали «помаранчевим», що ідея федералізації України вже порушувалися лідерами Народного Руху, які, втомившись раз по раз програвати вибори в загальнонаціональному масштабі, почали мріяти про власне окреме західноукраїнське автономне «гетто». І так само як пересічні виборці Західної України «поховали» ідею «Бандерштату», звичайні мешканці Сходу відкинули проект Південно-Східної Української автономної республіки, просто відмовившись жити в ПіСУарі.

Підсумовуючи, хотілося б відзначити небезпечність сепаратистських провокацій та федералістських ігор вітчизняної «еліти». Ніби забувши досвід Л.Кравчука — який в ході першої президентської кампанії спирався на електорат східних і центральних областей, а в другій — на західні та центральні регіони, Л.Кучми — який здобув першу перемогу переважно завдяки голосам жителів Східної та Центральної

України, а був переобраний за підтримки виборців із Заходу та Центру (подібні зміни у виборчій географії притаманні будь-якій державі), значна частина вітчизняного істеблішменту в 2004–2006 рр. доклала чималих зусиль, щоб розвалити власну країну. Звісно, вони сподівалися на фантастичний запас міцності більш-менш гомогенного в національному плані українського суспільства, і поки що їх очікування виправдовувалися, проте нація, говорячи словами Б.Андерсена, то є «уявна спільнота» і, як показує історичний досвід, немає такої тріщини, з якої не можна було б зробити бездонне провалля.

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: ООО «Издательство АСТ» 2003. — С. 25, 186.

² Там само. — С. 257–259.

³ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. — М.: «АРКТОГЕЯ-центр», 1999.

⁴ Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність — К.: Основи, 1994. — С. 19.

⁵ Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму — К.: Критика. 2001; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність.

⁶ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — С. 209.

⁷ Гюнтер Ганс Ф.К. Избранные работы по расологии. — М.: Белые альвы, 2005. — С. 174.

⁸ Козер Л. Функции социального конфликта. — М: Идея-Пресс, 2000.

Віра Гапоненко

ПІДСТАВИ РЕГІОНАЛЬНОГО ПОДІЛУ В УКРАЇНІ

V.Gaponenko. Motives of regional division in Ukraine. In article the problem of formation by the basic political actors artificial regional identity in Ukraine on the basis of cultural, religious, language features and traditions that poses threat of polarisation of a society rises.

Регіональний поділ в Україні — проблема актуальна з декількох причин. Насамперед формування регіональної політичної ідентичності має вказати на шляхи здійснення ефективної адміністративно-територіальної реформи. Адже адміністративно-територіальний устрій України не може будуватися на принципах, отриманих у спадок від Радянського Союзу. Адміністративний і територіальний устрій має сприяти створенню демократичної держави та ринково орієнтованої

економіки, а тому необхідно, щоб він базувався на об'єктивних, а не формальних характеристиках.

Також регіональна ідентичність покликана розвивати засади демократичного місцевого самоврядування та суспільно-політичної активності місцевих громад.

До проблеми формування регіональної ідентичності звертається багато науковців. Зокрема, цій тематиці присвячені монографії Л. Нагорної¹, наукові статті В. Байдалової², К. Поліщука³. В контексті адміністративної реформи політичну регіоналістику аналізує О. Яковенко⁴. Цікавими є дослідження регіонального поділу як чинника розвитку місцевого самоврядування⁵.

Однак тематика політичної регіоналістики не вичерпала себе, оскільки у практиці політичного життя досі існує багато суперечностей. Поглиблюються протиріччя між органами місцевого самоврядування та виконавчої влади, багато законів не виконуються, діяльність влади часто неефективна, якість державних та муніципальних послуг низька.

Тому варто зосередити увагу на тому, які підстави використовуються для регіонального поділу в Україні, проаналізувати причини та можливі наслідки хибного підходу до регіональної ідентичності.

Тому *метою* статті є з'ясування підстав регіонального поділу в Україні.

Насамперед звернемося до теоретичних засад цього питання. Однією зі слабких сторін демократії є свідомо і несвідомо поляризація суспільства певними політичними силами для забезпечення собі підтримки на виборах. Особливо загрозливою в цьому сенсі є поділ країни на регіони за національною, етнічною, культурною чи релігійною ознакою. Такий підхід може *розпалювати національну та релігійну нетерпимість*. Ця небезпека має прояви навіть у розвинутих західних демократіях, зокрема у Великобританії (проблема Північної Ірландії), Іспанії (Басконія), Франції (Корсика) та ін. Також досі не подолана напруженість у Балканському регіоні. В останні роки збройні міжетнічні конфлікти пройшли в районі африканських Великих озер, охопивши ряд країн — Руанду, Бурунді, Заір. Актуальна проблема міжетнічних конфліктів і для ряду пострадянських країн, серед яких найгострішими можна вважати сутички у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії, Нагірному Карабасі⁶.

Загалом протягом другої половини ХХ століття у світі було відзначено більше 300 етнічних конфліктів, які періодично переходили в стадію насильства.

Сучасні етнічні конфлікти становлять особливу загрозу через зростання кількості біженців. За даними ООН\UNHCR в 1970-ті роки

у світі налічувалося близько 8 млн біженців. У 1995 році, частково внаслідок етнічних конфліктів у колишньому СРСР і Югославії, їхня кількість досягла 27,4 млн У багатьох випадках етнічні конфлікти переходять у стадію геноциду — так відбулося, наприклад, у Руанді в 1990-ті роки⁷.

Крім того, нині не приймається «зовнішній» перегляд державних кордонів. Так, спроба Ізраїлю анексувати Голанські висоти в Сирії не була визнана міжнародним співтовариством. Спроба Саддама Хусейна в 1990 році приєднати Кувейт викликала війну з Іраком⁸. Тривають прикордонні суперечки між Туркменією й Узбекистаном через те, що близько 20% державного кордону між ними усе ще не визначено на карті⁹.

Це пов'язано з тим, що організувати масову підтримку можна, апелюючи саме до вродженої ідентичності та почуттів. Згодом така позиція може провокувати спалахи насильства, а також розкол суспільства. Демократія ділить всіх на них і нас, штучно посилює важливість політичної боротьби, що стає основою діяльності радикальних організацій¹⁰.

Часто політичні лідери вітають ознаки незадоволеності серед позбавлених права голосу як найкращий симптом пробудження інтересу до суспільних справ і не відчувають відповідальності за загрозу соціального розколу. Тобто, спостерігається свідоме розпалювання агресивного протесту¹¹.

Попри ліберальні гасла етнічної нейтральності навіть розвинуті демократичні держави потребують вироблення нового підходу до регіонального поділу. Доказом цього можуть бути загроза відокремлення Шотландії, Фландрії, Каталонії, Квебеку, виступи місцевих жителів проти емігрантів і біженців, відродження активності корінного населення, нова хвиля популярності праворадикальних партій та неофашистських рухів.

Використання національної, етнічної чи культурної належності для забезпечення підтримки на виборах стає можливим завдяки тому, що така ідентичність залишається важливою для самовизначення особи, в той час як інші форми — послаблюються. Так, наприклад, нівелюються класові особливості завдяки соціальній мобільності, універсалізуються цінності та зразки поведінки різних соціальних груп. Менш помітними стають ідеологічні відмінності. Натомість, належність до певної культури зумовлює відповідну соціальну позицію.

Культурна ідентичність є для особи більш фундаментальною, оскільки вона дається з народження і не є результатом певних досягнень. Тривалий час боротьба за права національних меншин сприймалася

нерозривно з боротьбою за надання індивідуальних прав (прагнення до рівності, незалежно від етнічної та расової належності). Принципи свободи вибору не поширюється на вибір нації. Отже, ліберальний ідеал вільного суспільства розуміється, насамперед, як свобода в межах власної культурної спільноти. Тому якщо культура зазнає дискримінації, людина опиняється в ситуації звужених можливостей, а неповагу до нації сприймає як образу власної гідності. Люди готові відмовитися від інших благ, зокрема частини індивідуальної свободи, заради забезпечення існування нації. Таким чином, право на самовизначення і територіальну цілісність суперечать одне одному.

Для ілюстрації цього твердження канадський дослідник В. Кимлічка говорить про відмову від ідеї відкритих кордонів. Такі зміни означали б вибір між, з одного боку, підвищенням мобільності та можливостей, розширенням території, та, з іншого боку — збільшенням кількості та впливу іноземців, а значить, небезпекою власної нації¹².

Зважаючи на це, демократична держава виправдовує власне втручання в різні сфери життя суспільства та використання різних методів діяльності, в тому числі протиправних, ставлячи за мету розбудову нації. Відповідальність за прорахунки власного уряду покладається на зовнішнього ворога. В такому разі націоналізм стає своєрідною ідеологією, додатковим засобом маніпуляції громадською думкою. Наслідки таких дій історії відомі: це встановлення фашистських тоталітарних режимів.

Ускладнюється ця проблема тим, що у привілейоване становище об'єктивно ставиться культура більшості. Наприклад, затверджується офіційна мова ділового спілкування. Це необхідно для забезпечення ефективного функціонування політичної системи, проте створює додатковий привід для суперечок, стає основою політичної пропаганди. Крім того, немає однозначної моральної оцінки виступів національних меншин та законодавства, яке б регулювало їх протести.

Цієї проблеми торкнувся представник комунікативної філософії Ю. Габермас, що виступив з критикою ліберального універсалізму. Він пише: «Культурний «захист виду» не повинен і не може існувати. В демократичній конституційній державі більшість не має права нав'язувати меншостям власну форму культурного життя у вигляді так званої «провідної культури»¹³.

Підсумувати сказане можна точкою зору американського дослідника Ф. Закарії, який стверджує: «Введення демократії в розколотих суспільствах лише заохочує націоналізм, етнічні конфлікти і навіть війни. Організувати собі масову підтримку простіше за все на расовому, етнічному чи релігійному ґрунті»¹⁴.

Такий висновок цілком відповідає українській політичній практиці, де основні політичні гравці використовують національні почуття для риторики та маніпулювання громадською думкою, чим провокують розкол суспільства.

Заклики національного самовизначення почали використовуватися з метою популізму. Держава виправдовує власне втручання в різні сфери життя суспільства та використання різних методів діяльності, в тому числі протиправних, ставлячи за мету розбудову нації. Водночас, відповідальність за прорахунки власного уряду покладається на зовнішнього ворога. Прикладами цього можуть служити суперечки про необхідність другої державної мови, регіональний поділ за схемою Захід — Схід, Південь — Північ та протиставлення інтересів різних територіальних соціальних груп в Україні.

Тобто, будь-які ознаки національного та культурного характеру не повинні лежати в основі регіонального поділу. Безперечно, на початку 1990-х рр. національна ідея відіграла роль формування більш прийнятної суспільної ідеології. Відстоювання національної ідентичності, посилення патріотизму дійсно відіграли важливу роль у становленні незалежності. Націоналізм був провідною силою в боротьбі проти комунізму. Проте надалі він не зміг стати основою громадянської свідомості. Це можна пояснити декількома причинами.

По-перше, заклик до утвердження міцної української нації вступає у протиріччя з ідеєю універсализму демократії, що проявляється в рівності всіх громадян, незалежно від їх національної, етнічної, релігійної належності.

По-друге, інтерес посткомуністичних режимів до національних питань несе в собі реальну загрозу через загальну слабкість демократії в посткомуністичних країнах. Перехідний період вимагає сильної виконавчої влади, а це викликає справедливі побоювання можливості встановлення авторитарних режимів з націоналістичним забарвленням. Майже у всіх посткомуністичних країнах, де чітко прослідковуються етнічні меншості, виникають хворобливі проблеми конфлікту між нестабільною і невпевненою у собі більшістю і ще менш стабільною й упевненою меншістю.

По-третє, заклики національного самовизначення почали використовуватися з метою маніпулювання громадською думкою, відволікання уваги від вирішення нагальних соціально-політичних питань, та врешті, навіть для розпалювання ворожнечі між представниками різних національних груп. Тобто, подальше посилення таких тенденцій може призвести до внутрішніх конфліктів та поляризації суспільства.

Сказане зовсім не означає неможливість розвивати національну ідею, культурну самобутність, але підкреслює загрозливість використання національних почуттів для регіонального розколу, а також вказує на важливість інших загальнолюдських ідеологічних цінностей на зразок толерантності, свободи, добровільності у проявах тієї чи іншої соціальної належності.

Поряд з класичними інститутами громадянського суспільства має стимулюватися виникнення та *розвиток альтернативних видів групової ідентифікації*, зокрема неформальних об'єднань громадян, самоврядних територіальних громад. Такі спільноти стануть потужним каналом інформації, виконають функцію протидії розширенню державних функцій. До названих форм соціального капіталу можемо додати також і запропоновані Р. Патнамом національні екологічні організації, некомерційні агентства обслуговування, групи підтримки.

Важливими є також взаєморозуміння й взаємоповага між представниками всіх етнічних співтовариств, *виховання поліетнічного державного патріотизму*, що буде основою безконфліктності та стабільності політичного життя.

Метою регіонального поділу має стати не розділення населення країни на «своїх та чужих», а гармонізація компетенції та відповідальності держави та місцевого самоврядування, висока якість публічних послуг, розвиток інституту територіальних громад та розкриття творчого потенціалу щодо самоврядування громадян України.

Для успішного формування регіональної ідентичності варто врахувати декілька наступних моментів:

1. Регіональна ідентичність має виховуватися лише паралельно з прийняттям суспільством довготермінового плану розвитку країни загалом. Це означає, що державі необхідна інтегральна система базових цінностей й основних принципів, які могли б консолідувати суспільство й прискорити процес звільнення суспільної свідомості від рудиментів тоталітарного мислення, ідеологічних догматів марксизму-ленінізму.

Етап консолідації демократії в Україні неможливий без чіткого уявлення про цілі, які треба досягти. Основою для втілення того чи іншого ідеалу є ціннісні установки суб'єктів політики. Не знаючи шкали цінностей, що визначають суб'єктивні цілі та установки учасників політичного процесу, неможливо пояснити їхній раціональний вибір. Сприятливий для суспільства вихід може бути досягнутий лише за наявності у влади чітких уявлень щодо кінцевої мети перетворень та адекватних цьому засобів, волі та рішучості у здійсненні загальнонаціональних завдань, за умови існування належного ступеня згоди суспільства з цими завданнями і шляхами їх виконання.

Проте усвідомлення мети політичного розвитку важливе не лише для правлячої еліти, але й для пересічних громадян, які самі мають шукати життєві орієнтири і визначати свої цінності. *Формування уявлення про цілі та перспективи політичного розвитку*, створення довготермінових стратегічних планів політичних трансформацій допоможуть перевести демократизацію із суто спонтанного розвитку в суспільно регульоване русло.

2. Необхідно доносити до громадськості інформацію про новий регіональний поділ та адміністративну реформу, перш ніж починати здійснення цих заходів. Має проводитися якнайширша роз'яснювальна робота в суспільстві, в тому числі з використанням засобів масової інформації. Як наслідок, більшість громадян мають усвідомити цілі, завдання реформи, а також громадські та особисті переваги від її проведення. Тільки за цієї умови можуть сформуватися складові регіональної ідентичності як внутрішньої установки особистості. Іншими словами, суспільство має бути готове до введення змін.

3. Важливо формувати регіональну ідентичність поетапно. Демократичні принципи регіонального поділу не достатньо лише проголосити або прийняти певні постанови — вони лише перша сходинка. Справжня демократія може еволюціонувати шляхом поступових змін у всіх сферах суспільного життя. Неприпустимо також допускати радикалізм і зовнішній тиск у впровадженні демократії. Треба прагнути будувати суспільні відносини так, щоб учасники соціальної практики самостійно знаходили шляхи її демократизації.

Суттєву роль у цьому процесі відіграє наявність публічних обговорень, дискусій, можливостей висловлення думок та їх вплив на перебіг політичних подій. Існування незалежних патріотично налаштованих ЗМІ можуть бути ефективним механізмом деліберативної демократії — демократії раціонального обговорення, переконання, компромісу.

Не менш важливо, щоб громадяни вважали рішення, досягнуті конституційним шляхом, важливішими за перемогу власної точки зору. Без такої поваги до демократичних процедур більшість принципів демократії не спрацювають. Розмаїття думок недостатньо для створення демократії: у разі прийняття окремими фракціями протилежних догм наслідком буде не демократія, а громадянська війна. Сприяти цьому може виховання неформальних норм поведінки, толерантності, здатності до компромісу.

Таким чином, регіональний поділ в сучасній Україні не повинен базуватися на культурних особливостях регіону та бути знаряддям маніпулятивного впливу окремих політичних сил на громадськість, щоб

не спровокувати настрої суспільної конфронтації та сепаратизму. Також він має торкнутися не тільки формальних, але й змістовних характеристик. Тому поділ на регіони має супроводжуватися формуванням демократичної свідомості та національного патріотизму, всебічним обговоренням проблем регіоналістики в різних колах громадськості із залученням ЗМІ, врахуванням настроїв та інтересів місцевих громад найнищого рівня. Цей процес має відбиватися знизу до верхівки на засадах поступовості та поетапності. Тільки за таких умов підставою регіонального поділу може бути регіональна політична ідентичність.

¹ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. Монографія. — К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. — 405 с.

² Байдалова В. Регіональна політика країн Центральної і Східної Європи та України // Трибуна. — 2007. — № 7–8. — С. 34–35.

³ Поліщук К. Державна регіональна політика: європейський досвід // Людина і політика. — 2002. — № 1. — С. 132–142.

⁴ Яковенко О. Державна регіональна політика як складова адміністративної реформи // Вісн. Укр. Акад. держ. управління при Президентіві України. — 2001. — № 2. — С. 9–15.

⁵ Батанов О. В. Територіальна громада — основа місцевого самоврядування в Україні. — К., 2001. — 260 с.; Гошко Анатолій. Стратегія і тактика планування діяльності органів місцевого самоврядування. — К.: Видавництво УАДУ, 2000. — 178 с.; Дубінін Едуард Владиславович. Місьцеве самоврядування в Україні. Погляд з регіону. — Д.: АРТ-ПРЕС, 2002. — 156 с.

⁶ Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). — М.: ООО «Изд-во ГНОМ и Д», 2002. — 344 с.

⁷ Ландабасо А. Терроризм и этнополитические конфликты. — М.: ОГНИ, 2004. — Кн. 2: Терроризм сегодня. — 414 с.

⁸ Радомиров В. Ближневосточный конфликт: два взгляда на проблему // Обозреватель. — 2002. — № 7–8 (150–151). — С. 47–59.

⁹ Зидентоп Л. Демократия в Европе / Центр исследований постиндустриального общества; Журнал «Свободная мысль». — М.: Логос, 2001. — 360 с.

¹⁰ Гобхаус Л. Либерализм // О свободе. Антология мировой либеральной мысли I пол. XIX в. Ин-т философии РАН. — М.: Прогресс-традиция, 2000. — С. 60–61.

¹¹ Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. — Харків: Центр Освітніх ініціатив, 2001. — С. 176.

¹² Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике. — М.: Весь мир, 2002. — 144 с.

¹³ Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Центр исследований постиндустриального общества. — М.: Ладомир, 2004. — С. 13.

¹⁴ Яхимович З. Факторы влияния на демократию политического режима // Полис. — 1999. — № 3. — С. 117.

Наталія Ротар

ПРЕДСТАВНИЦТВО РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

N.Rotar. Regional Concerns Representation of in: Issues and Perspectives. The article discloses the essence of issues, influencing articulation, aggregation processes and representation of regional concerns in Ukraine, in particular, jeopardy aggravation of interregional estrangement in the result of political regionalization and population geopolitical aspirations, interaction breaking in the following directions: center-region, region-region, non-natural economic and political reducing regional independence, considerable differentiating of the regions according to economic development and life standards, regional asymmetry in the terms of budget truck, regional management imperfection.

Актуальність для української політичної науки проблеми представництва регіональних інтересів визначається насамперед ситуативним характером пріоритетів регіонального розвитку, що спричиняє недосконалість державних програм у цій сфері та формування небезпечних тенденцій до політичної регіоналізації України. Проблема представництва регіональних інтересів в умовах політичних трансформаційних процесів є недостатньо дослідженою як на теоретико-методологічному, так і емпіричному рівнях. Відсутність точних даних про співвідношення регіональних та національних державних інтересів в Україні спонукає деяких дослідників до спроб гіперболізації, применшення чи, навпаки, заперечення існування самого явища *регіональний інтерес*.

В українській політичній науці аналізу процесів регіонального розвитку присвячені численні наукові дослідження О.Майбороди, М.Михальченка, В.Котигоренка, Л.Нагорної, В.Базіва, О.Гараня, О.Рафальського, З.Варналія. Це дослідження не претендує на розкриття всієї складності взаємозв'язку між особливостями регіонального розвитку України та представництвом регіональних інтересів в умовах трансформаційних політичних процесів. Мета полягає у тому,

щоб, з одного боку, визначити специфіку проблеми представництва регіональних інтересів в Україні, з іншого, виявити та охарактеризувати перспективи формування ефективного механізму представництва регіональних інтересів в унітарній державі.

У своєму дослідженні ми виходимо з того, що регіональні інтереси, які за своєю природою можуть бути ідеальними чи матеріальними, в умовах незавершеності політичних трансформацій змістовно наповнюються боротьбою за політичний статус територій, що позиціонується як базова умова духовного та матеріального розвитку регіону. Адже регіональні інтереси формуються та існують у всіх державах, проте їх актуалізація регіональною елітою інтенсифікується під час модернізаційних та трансформаційних процесів. Р.Туrowsький підкреслює, що регіональний політичний інтерес є синтезом різнопланових інтересів місцевого співтовариства, який виникає під впливом суто місцевих, унікальних умов та «ґрунтується на розвиткові регіональної ідентичності, яка не має етнічного і навіть субетнічного характеру, пов'язаної виключно з почуттям місця, яке, на погляд членів співтовариства, потребує підтримки, захисту»¹. Фактично завжди основною для виникнення та зміцнення регіональної політичної ідентичності є артикульовані місцевою елітою переконання в тому, що регіон втрачає (політично, економічно, культурно) внаслідок дискримінаційної політики політичного центру.

Поява регіональних політичних інтересів пов'язана з формуванням регіонального політичного простору мобілізаційного типу, основою якого є прагнення модернізувати відносини в системах *центр — регіон* та *регіон — регіон* та потребу представництва економічних, соціальних, культурних інтересів регіону в політичному центрі. В ситуації, коли центр здійснює ефективну регіональну політику, забезпечує інтеграцію регіональних інтересів у загальнонаціональний контекст, використовує адекватні механізми представництва інтересів регіонів, відбувається їх деполітизація. Натомість в Україні — надцентралізованій державі, регіони «позбавлені можливості приймати самостійні рішення, не мають достатніх ресурсів не лише для інвестування розвитку, але й для вирішення поточних місцевих проблем і забезпечення соціальних стандартів»². В сукупності, це дозволяє регіональній еліті загострювати увагу населення регіону навколо причин неможливості забезпечення реалізації соціально-економічних і культурних інтересів й створює передумови для переведення їх у площину політичного протистояння між центром та регіоном. Водночас, існує думка, що зміст регіонального інтересу формує перш за все ставлення регіону до політичної автономії: «Відповідно до рівня

розвитку власних інтересів (...) регіон прагне до засвоєння певної компетенції (повноважень), вимагає певну кількість «ступенів свободи». При чому йдеться зазвичай не про абстрактну вимогу більшої автономії, а про конкретні повноваження у сфері економіки, культури та інші, які, на думку регіонального співтовариства, дозволяють реалізувати його унікальність та значимість»³.

Механізми артикуляції регіональних інтересів формуються залежно від сформованих структур діяльності регіональної еліти. По-перше, це структури, які використовуються елітою у взаємодії з населенням регіону та залежать від специфіки ресурсів, якими розпоряджаються еліти (наприклад, починаючи з 2000-х рр. відбувається неухильне зростання активності еліти Східних регіонів України, забезпеченої економічними ресурсами). По-друге, це структури, які використовуються у взаємодії з політичним центром. Наявність внутрішніх ресурсів ще не означає, що регіональні еліти вільні у виборі своєї політичної діяльності. Вони вбудовані в політичну систему суспільства, політичний простір, де їхні дії обмежуються об'єктивними стосовно регіону обставинами. Центр не тільки вибудовує відносини з регіонами, він визначає основи внутрішньої структури політичних відносин у регіонах, включаючи й взаємини з населенням. По-третє, це структури внутрішньоелітних взаємодій, які залежать від структури владних груп у регіоні, характеру їх організації та ресурсної бази. По-четверте, це способи взаємодії мас зі світом політичного, які є «традиційними для даного регіону і визначаються релігійними, етнічними, історичними обставинами»⁴, тому формують базову модель ставлення населення до влади, політичного центру, місцевої влади, моделей участі в політиці.

Використовуючи типологію моделей активізації регіонів⁵, можна стверджувати, що в Україні у міжвиборчий період використовується елітарна модель, коли основним суб'єктом регіональної діяльності та представництва регіональних інтересів в центрі є місцева еліта, яка в разі потреби здатна здійснити мобілізацію населення регіону, використовуючи при цьому не систему логічних аргументів, а власний вплив та авторитет. У період виборів в Україні використовується реактивна модель представництва регіональних інтересів, тобто артикуляція та агрегація інтересів регіонів є скоріше реакцією на виклики політичного центру, які завдяки дискурсу регіональної еліти змістовно насичуються елементами загрози, що стимулює політичну активність населення регіону.

Специфіка ролі регіональних еліт у процесах представництва інтересів територій в Україні підсилюється й тим, що з середини

1990-х р. в Україні відбувається формування потужних фінансово-промислових груп, які міцно пов'язані з регіональною елітою та інтенсивно шукають ефективні для себе форми представництва власних інтересів у центрі. Обираючи серед сукупності стратегій реалізації корпоративних інтересів у системі владно-управлінських відносин, фінансово-промислові групи використали найбільш вигідну для себе та неефективну для регіонів стратегію анонімної інкорпорації в політичні структури центру. Таким чином, було покладено початок становленню системи представництва регіональних інтересів, яка змістовно відповідає *жорсткій моделі корпоративізму*⁶ та є латентним джерелом політичних конфліктів. Жорстка модель корпоративізму орієнтує еліти не стільки на узгодження інтересів, скільки на суперництво та протиставлення регіональних інтересів як між собою, так і в системі *центр — регіон*.

Визначаючи сукупність проблем, що ускладнюють процеси артикуляції, агрегації та представництва регіональних інтересів в Україні, підтримуємо й позицію З.Варналія, який вказує на шість викликів регіонального розвитку України, зокрема — це небезпека загострення міжрегіонального відчуження внаслідок політичної регіоналізації та відмінностей геополітичної орієнтації населення; порушення взаємодії за напрямками *центр — регіон* та *регіон — регіон*; намагання штучної економічної та політичної автономізації окремих регіонів; суттєва диференціація регіонів за рівнем економічного розвитку та якістю життя людей; регіональна асиметрія у системі міжбюджетних відносин; недосконалість менеджменту на регіональному та місцевому рівнях⁷. Зауважимо, що на перешкоді посиленню цих тенденцій може стати ініційована центром стратегія формування образу регіону як сильної територіальної одиниці, між якою і центром формуються відносини субординації, де центральна влада виконує регулюючу роль у відносинах між різними інтересами, сприяючи реалізації одних інтересів та блокуючи інші.

Одним з варіантів забезпечення балансу відносин між центром і регіонами є можливість співучасті регіонів у державному управлінні, який реалізується переважно за допомогою механізму бікамералізму. Не вважаючи, що бікамералізм є найбільш ефективним та єдиним варіантом забезпечення представництва регіональних інтересів для України, зауважимо, що з кожними наступними парламентськими виборами кількість представників регіонів у вищому законодавчому органі країни зменшувалася, що актуалізувало проблему представництва регіональних інтересів у політичному центрі країни. За результатами виборів 1994 р. до українського парламенту було обрано

258 (76%) народних депутатів з регіонів України, 1998 р. — 207 (50,1%), 2002 р. — 180 (40,1%), 2006 р. — 234 (52%), 2007 р. — 179 (39,8%)⁸. Наведені дані засвідчують, що винятком в окресленій тенденції є результати парламентських виборів 2006 р., який слід розуміти як наслідок президентської виборчої кампанії 2004 р, коли регіональні лідери та активісти отримали «бонус» — внесення до партійних списків кандидатів в народні депутати України. Окреслена ситуація спонукає проаналізувати імовірні переваги бікамералізму для України та імовірність впровадження цієї ідеї в політичну практику.

За останню третину ХХ ст. кількість двопалатних парламентів у світі зростає з 45 до 67, причому 24 з них діють у федераціях, 23 — в унітарних державах⁹. Бікамералізм є неодмінним атрибутом не тільки федеративних, але й фрагментарних суспільств, у яких історично сформовані та функціонують політичні субкультури, утворені на релігійному, мовному, регіональному, ідеологічному чи расовому ґрунті. Для таких суспільств важливим є баланс між кількістю та якістю представництва інтересів у вищому законодавчому органі країни.

В Україні здійснювалися неодноразові спроби впровадження в політичну практику бікамералізму. Останньою у цій низці є Проект Конституції, внесений Президентом України В.Ющенком на розгляд Верховної Ради України 31 березня 2009 р., яким черговий раз ініціюється запровадження двопалатного парламенту та оновлення структури системи виконавчої влади і місцевого самоврядування. Пропонується, що замість місцевих адміністрацій владу в регіонах здійснюватимуть виконкоми відповідних рад. В.Ющенко наголошує, що більшість країн європейського континенту, які є унітарними, мають двопалатні парламенти, отже, й Україні потрібен парламент європейського зразка — Національні збори України, що будуть поєднувати в собі політичне і територіальне представництво. За проектом Президента, нижня палата парламенту — палата депутатів обиратиметься шляхом прямих виборів за пропорційною системою. Крім законодавчої функції, на нижню палату парламенту покладається відповідальність за формування уряду та контроль за його діяльністю. Верхня палата парламенту, натомість, має обиратися прямими виборами за мажоритарною системою та представляти громаду і регіони: «вона повинна взяти на себе повноваження кадрових призначень, які не є урядовими, а також схвалення всіх рішень Президента у сфері оборони і безпеки. Рівне представництво у Сенаті всіх регіонів — по 3 сенатора від кожної області — буде слугувати об'єднавчим чинником», — вважає Президент¹⁰. Отже, згідно зі Ст. 86 Проекту Конституції до загального складу Сенату входитимуть по три сенатори, яких

обиратимуть строком на шість років в Автономній Республіці Крим, кожній області, м. Києві, в містах, що за статусом прирівняні до області. Кожні два роки відбуватиметься оновлення третини складу обраних сенаторів — обиратимуть по одному сенатору, обраному в АР Крим, кожній області, м. Києві, у містах, прирівняних за статусом до області. До загального складу Сенату входитимуть також сенатори, якими довічно стають після закінчення повноважень Президенти України за їх згодою, крім тих, яких було усунуто з поста в порядку імпичменту¹¹. У такий спосіб, підкреслив В.Ющенко, він прагне збалансувати і стабілізувати владу, посилити процеси децентралізації та покращити якість законотворчого процесу, тому пріоритетом пропонуваного змін є децентралізація владних повноважень, починаючи із Президента, що здійснюється з метою створення стабільної системи роботи державної влади, яка повинна вивести країну з перманентної політичної кризи, що триває багато років через надмірну концентрацію й дублювання владних повноважень.

Ідея формування двопалатного парламенту як механізму забезпечення представництва регіональних інтересів не була сприйнята однозначно. Зокрема, Ю.Тимошенко зауважила, що двопалатний парламент не відповідає принципам унітарного устрою України; на думку В.Литвина, ідея двопалатного парламенту фактично прикривається потребою представництва регіональних інтересів у політичному центрі; А.Яценюк вважає, що двопалатний парламент призведе тільки до ускладнення процесу законотворчості в Україні¹². Натомість Партія регіонів оцінила пропозиції Президента, хоча й стримано, проте не вороже — Б.Колесников заявив, що партія розглядатиме пропозиції Президента стосовно запровадження двопалатного парламенту тільки в тому разі, якщо запропонована модель приведе до посилення ролі регіонів¹³.

За експертними оцінками двопалатність парламенту є лише відволікаючим моментом у конституційній пропозиції Президента, оскільки, за словами А.Єрмолаєва, «навіть у його зверненні говориться далеко не все про запропоновані зміни в Основному законі. Наприклад, у першій частині проекту йдеться про позиціонування української нації як частини європейської спільноти. Таким чином, вважаю, політикам кинута кістку про двопалатність лише задля протягування чогось більш суттєвого». М.Погребинський вказує, що свого часу схожу пропозицію про двопалатний парламент висував Президент Л. Кучма, який з відомих причин хотів мати «буферну» частину парламенту, з якою можна буде домовлятися¹⁴.

Отже, доречність запровадження в Україні бікамералізму з метою підвищення ефективності представництва регіональних інтересів

є на сьогодні одним з найбільш дискусійних питань політичного розвитку країни. Проте представництво регіональних інтересів у двопалатному парламенті президентського варіанта конституційної реформи має як свої переваги, так і проблемні моменти. Зокрема, В.Ющенко обрав жорстко конгруентну модель бікамералізму, яка ґрунтується на збалансованому представництві всіх регіонів та не передбачає нейтралізації асиметричності представництва регіонів з різною кількістю населення. На нашу думку, звернення до системи м'якого асиметричного бікамералізму (по одному додатковому місцю у верхній палаті отримують суб'єкти з населенням понад 2 мільйони, плюс на кожен додатковий мільйон ще по одному представнику¹⁵) більше б відповідало європейській практиці представництва регіональних інтересів та стримувало більшість ризиків, пов'язаних із політичним регіоналізмом.

Здійснений аналіз проблеми представництва регіональних інтересів дозволяє стверджувати, по-перше, що в Україні залишається не розв'язаною проблема співвідношення між національною та регіональною конвергенцією. По-друге, політична реформа, яка розбалансувала повноваження інститутів влади та відірвала уряд як головну виконавчу гілку влади від регіонів, загострила кризу недопредставництва регіональних інтересів на центральному рівні та спонукає шукати механізми збільшення регіональної присутності у Верховній Раді України. Збільшення шансів на представництво регіональних інтересів у законодавчому процесі можна забезпечити шляхом запровадження системи відкритих виборчих списків та використання потужного потенціалу, зосередженого в процесах децентралізації влади та передачі регіонам більших за обсягом і значенням повноважень. По-третє, перспективи ефективного представництва регіональних інтересів в Україні та забезпечення неможливості їх політизації визначаються ймовірністю досягнення політико-правового компромісу між усіма сегментами політичної еліти України, який повинен проявитися на конституційному та базисному рівнях. Основою першого рівня є визнання усіма політичними партіями формальних цінностей та правил, декларованих конституцією, та держави як верховної інстанції. Конституційний консенсус обмежується переліком демократичних правил політичної гри і не претендує на узгодженість з приводу основних економічних та політичних питань. Конституційний консенсус можна визначити як основу для ухвали певних рішень щодо шляхів подальшого розвитку України за умови забезпечення збереження можливості широкої варіативності політичних рішень. Тільки після констатації конституційного консенсусу можна говорити про зниження впливу факторів, які призводять до регіональної фрагментації суспільства

та про необхідність зосередження зусиль основних політичних сил на досягненні базисного консенсусу, основою якого може стати некорпоративна модель узгодження політичних інтересів.

¹ Туровский Р.Ф. Центр и регионы: проблемы политических отношений: Монография. — М.: ГУВШЭ, 2007. — С. 18.

² Федюк В., Биченко А. Регіональний розвиток у Швеції та Україні // Національна безпека і оборона. — 2009. — № 1. — С. 50.

³ Туровский Р.Ф. Указ. соч. — С. 90.

⁴ Каганский В. Регионализм, регионализация, пострегионализация. — Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/text/493.htm>

⁵ Туровский Р.Ф. Указ. соч. — С. 22–23.

⁶ Scmitter P. Still the century of corporatism? // The review of politics. — 1974. — № 1. — P. 93–94.

⁷ Варналій З.С. Регіональна політика України: нові умови, нові вимоги // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1. — С. 144.

⁸ Верховна Рада України. Інформаційний довідник. — Вип. 2. — К.: Парл. вид-во, 2002. — С. 22; Офіційні результати виборів до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. — 1994. — 21 квітня; Офіційні результати виборів до Верховної Ради України // Голос України. — 1998. — 18 квітня; Офіційні результати виборів до Верховної Ради України // Голос України. — 2002. — 16 квітня; Офіційні результати виборів до Верховної Ради України // Голос України. — 2006. — 27 квітня; Офіційні результати виборів до Верховної Ради України // Голос України. — 2007. — 27 жовтня.

⁹ Спектор Ю. Байдужість // Народний депутат. — 2009. — № 52. — С. 64–65.

¹⁰ Щорічне послання Президента України Віктора Ющенка про внутрішнє і зовнішнє становище України. 31 березня 2009 р. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/13362.html>

¹¹ Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України». — Режим доступу: http://www.president.gov.ua/content/const_proekt.html

¹² Ворошилов О. Конституционный процесс в Украине на современном этапе // Україна: Факти. Події. Коментарі. — 2009. — № 8. — С. 7–9.

¹³ Там само. — С. 9.

¹⁴ Пристрасті навколо двох палат // Вечірній Київ. — 2009. — 1 квітня. — № 41. — С. 2.

¹⁵ Двопалатний парламент: світовий досвід та українські реалії: Монографія / За ред. О.Фісуна. — Х.: Золоті сторінки, 2008. — С. 130.

МЕХАНІЗМИ ЛОБІЮВАННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

О. Tarasenko. Mechanisms of the regional interests' lobbying. A mechanism of the regional interests' role enhancement on a national decision-making level has been analyzed in this work in the interconnection with a state, namely the regional interests lobbying in the Ukrainian society.

За роки незалежності нашої країни суспільно-політичні процеси в Україні набули значної динаміки. Вони на кроки випереджають адаптацію системи державного управління, що покликана керувати цими процесами. Це є одним з важливих чинників нестабільності політичної системи нашої країни.

У демократичних країнах одним з визнаних та інституціолізованих механізмів взаємодії держави та суспільства є лобізм. Він виконує роль катализатора суспільно-політичних процесів між виборами, а також є одним з ключових джерел інформаційних ресурсів для державних органів. Це джерело містить в собі інформацію щодо структури інтересів суспільних груп у різних сферах життєдіяльності, а також щодо потенціалу можливої фрустрації з боку частини суспільства, що уособлюється групою інтересів.

В останніх дослідженнях окремих провідних українських політологів висвітлюється така негативна тенденція — «постійне зниження ролі народу України й органів народовладдя в регіонах» на фоні «зміцнення впливу фінансово-промислових олігархічних груп, які близькі до своєї мети — створення повноцінного олігархічного економічного і політичного режиму»¹.

Це, в свою чергу, створює потребу в пошуку нових демократичних механізмів відображення та реалізації, зокрема, регіональних інтересів в ієрархії національних інтересів. Таким чином цю роботу присвячено пошуку сучасних, прийнятих в демократичних суспільствах, механізмів посилення ролі регіональних інтересів у боротьбі за ухвалення рішень на загальнонаціональному рівні, на протидію впливу олігархічних груп та їх лідерів, а саме: аналізу можливих механізмів лобіювання регіональних інтересів в українському суспільстві.

Актуальність розгляду цього питання визначена процесом структурної перебудови країни на шляху до громадянського суспільства і демократичної держави, а також «попитом» при цьому на нові механізми реалізації національних інтересів України, що зумовлені такими чинниками:

– зростанням впливу на сучасний процес вироблення державних рішень з боку різних суспільних груп (інституціолізованих неурядових організацій, нових соціальних рухів, неформалізованих громадських ініціатив, фінансово-олігархічних груп), що, за висновками англійської дослідниці Дж. Лівзлі, «справді репрезентує нові форми й нові рівні боротьби за егалітаризм»²;

– неспроможністю наявних політичних інститутів, панівного класу своєчасно помітити і конструктивно оцінити нові реалії сьогодення, пов'язані зі збільшенням можливостей участі громадськості та різних об'єднань громадян у трансформаційних процесах;

– боротьбою різних груп політичної еліти за владу виключно як за джерело прибутку та відсторонення широких верств населення від політичного процесу, що містить у собі джерело політичної загрози — деградацію держави³;

– відсутність відповідного досвіду управління в сучасних реаліях, низька якість, конфліктогенність, егоїстичність та антиукраїнський характер бюрократії та управлінської еліти України;

– спроби зовнішніх сил розколоти навпіл українську націю (за регіональною ознакою);

– необхідністю розвивати та адаптувати політичну культуру українців до загальноприйнятих стандартів демократичних країн.

У світовій науковій думці процеси лобіювання тісно пов'язані з реалізацією інтересів суспільних груп. Автор дає таке визначення цього політичного явища: лобіювання — це будь-які спроби індивідів чи груп інтересів впливати на органи публічної влади з метою формування або здійснення державної політики для сприяння реалізації власних інтересів⁴.

У той же час, групи інтересів — це соціальні групи, що об'єднуються загальним інтересом, який є такою властивістю зазначених груп, що, *по-перше*, об'єднує цю групу «в дещо одне ціле і в той же час відокремлює її від інших спільностей з іншими характеристиками соціального стану та іншими інтересами»⁵, *по-друге*, обумовлює мету цієї групи, яка полягає у вираженні та реалізації загальних для групи інтересів.

Серед дослідників групових концепцій у теорії політики існують прихильники як організаційного, так і функціонального підходів у розумінні груп інтересів⁶. Таким чином, у політичній науковій думці спостерігається «вузький» та «широкий» підходи до розуміння цього суспільного явища. Так, представники «вузького» (організаційного) підходу, одним з ідеологів яких є Р. Солсбері⁷, «ототожнюють групи інтересів з організованими групами чи союзами»⁸, які прагнуть впли-

вати на органи влади. Представники ж «широкого» (функціонального) підходу мають протилежну точку зору: головним критерієм виокремлення груп у політиці виступає їх функція в політичному процесі. З огляду на це будь-яку соціальну групу, яка має на меті вплив чи впливає на політику, можливо віднести до групи інтересів⁹. Тобто прихильники функціонального підходу до групової теорії в політиці, на відміну від прихильників організаційного підходу, значно розширили базу суб'єктів суспільства, які задіяні в процесі боротьби за вплив на політичний процес¹⁰.

У науковій думці існує низка методологічних підходів до типології груп інтересів, але в цілях цієї роботи обмежимося типологією, що запропонована Жанном Блонделем, який виділяв два типи груп інтересів: «общинні» та «асоціативні»¹¹. Члени «общинних груп» поєднані між собою перш за все належністю до якоїсь спільноти, а потім — своїми думками і спрямуваннями. До цих груп належать регіональні групи інтересів. «Асоціативні групи», навпаки, утворюються людьми свідомо для реалізації певних інтересів. Ці групи можуть виконувати роль підгруп регіональних груп інтересів. Але в реальності групи інтересів Ж. Блондель розташовує у проміжку між вищевказаними «чистими» двома групами.

Серед вітчизняних та російських досліджень з питань реалізації групових інтересів, зокрема у формі лобіювання, на які спирається автор, слід передусім виокремити праці: В. Биковця¹², С. Телешуна, І. Рейтерович¹³, Р. Шульги¹⁴, В. Волкова¹⁵, А. Вуйми¹⁶, О. Войнич¹⁷, в яких розглянуто теоретичні та окремі практичні проблеми лобізму як елемента політичної системи та громадянського суспільства. Так, російський дослідник В. Волков¹⁸ описує ознаки відмінності та тотожності груп інтересів та лобістських груп, які, на його думку, є взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями.

Також значний інтерес становлять роботи В. Горбуліна, А. Качинського¹⁹, Д. Коростильова²⁰, Я. Жаліло, В. Лупація, А. Сменковського²¹, в яких досліджуються взаємозв'язки та взаємовпливи інтересів суспільних груп, державних інститутів та національних інтересів.

Однак у вищезгаданих працях не розглядаються питання можливих механізмів лобіювання регіональних інтересів в Україні. Висвітлення цієї проблеми сприятиме активізації процесів реалізації регіональних інтересів у системі національних інтересів України, дасть змогу підняти продуктивність та значимість регіональних еліт на національному рівні, а також мати додаткове джерело селекції (розвитку) національної еліти України, яка володіє демократичними засобами та навичками реалізації інтересів у демократичних суспільствах.

Разом з цим, як свідчить досвід сталих демократій, процеси лобіювання групових інтересів у демократичних суспільствах сприяють створенню умов для перетоку патріотично налаштованої частини бюрократів та управлінської еліти в періоди зміни політичних циклів («перезавантаження» державних органів) до структур та інститутів громадянського суспільства з огляду на те, що ефективність лобізму ґрунтується перш за все на знаннях царини державного управління. Активізація процесів лобіювання регіональних інтересів також дасть додатковий інформаційний ресурс для розуміння на загальнодержавному рівні реально значущих регіональних інтересів (визначати ієрархію) в різних сферах суспільного життя. Все це може стати імпульсом для розвитку політичної системи нашої країни на шляху до розвинених демократій, підвищити якість національних еліт, що сприятиме розвитку української нації в пошуку гідного місця серед розвинених країн світу.

Існування такого політичного явища, як лобіювання групових інтересів, у демократичних суспільствах базується на уявленнях про суспільство як сукупності різних груп інтересів, які реалізуються шляхом впливу на політичний курс. Таким чином, політика — це процес та результат взаємодії різних груп інтересів.

З цього твердження можна дійти висновку, що регіони України в особі різних типів регіональних груп інтересів можуть взаємодіяти з державою, а однією з активних форм такої взаємодії є лобіювання. При цьому держава як інститут має на меті досягнення суспільного інтересу, а регіональна група інтересу, як інституту громадянського суспільства, уявляється як сфера приватних та часткових інтересів. Лобіювання ж є механізмом взаємодії між державою та структурами громадянського суспільства, що здійснюється в політичній та інших сферах суспільства. Наслідки цієї взаємодії впливають на політичний курс країни. В цьому випадку лобіювання виконує функцію політичного представництва окремих соціальних інтересів — регіонів України.

З цього погляду, розглянемо механізми лобіювання регіональних інтересів, залишаючи поза увагою деталізацію структур, соціальної бази, способи фінансування цих суспільних груп, які мають суттєвий вплив на характер діяльності лобістів, що зумовлено виключно рамками дослідження. Враховуючи складність аналізу реально існуючих механізмів лобіювання регіональних інтересів, які тільки зароджуються в Україні, а також дефіцит відповідних інформаційних та аналітичних матеріалів з цієї проблематики, буде використано модельний підхід. Для методологічного підходу розуміння функціонування можливих моделей механізмів лобіювання регіональних інтересів

звернемося до «теорії доступу» П. Боуена²², яка ґрунтується на уяві лобіювання як обміну необхідної для політичних інститутів інформації на потрібний групам інтересів вплив. Такий обмін можливий лише за умови наявності певної інституціональної структури лобіювання регіональних інтересів, яка повинна мати доступи до точок прийняття рішень державою.

Українські реалії та моделі лобіювання, механізми, правовий статус лобістської діяльності, а також вплив лобізму на соціально-економічні та політичні процеси досить детально розглянуто в роботі С. Телешуна та І. Рейтерович²³. Ці дослідники виділяють наступні основні центри прийняття політичних рішень в Україні на національному рівні, до яких можуть спрямовуватися лобісти регіональних інтересів: Президент України, Верховна Рада та Кабінет Міністрів України. Але на підставі аналізу подій в українському суспільстві можна стверджувати про використання лобістами ще одного центру прийняття рішень на користь зацікавлених суспільних груп — це судів різної юрисдикції. Цей центр на сьогодні використовується в основному для груп інтересів, що діють в економічній та фінансових сферах. Усі вищезазначені центри прийняття рішень можуть і повинні використовуватися для лобіювання регіональних інтересів. Іншим важливим моментом роботи Телешуна та Рейтерович є їх висновок, що в Україні на сьогодні процеси лобіювання не мають відповідного правового статусу та визначення. Це зовсім не заважає реальному існуванню процесів та ефективності лобіювання інтересів суспільних, у тому числі й регіональних груп, в українському суспільстві. При цьому лобіювання здійснюється такими способами:

- делегування (приховане або відкрите) представників групових інтересів до організаційної структури державних органів (центрів прийняття рішень);
- створення відповідної регіональної інституціональної структури (суспільних, громадських організацій) або делегування регіональних представників до суспільних, громадських організацій національного рівня;
- через участь у діяльності політичних партій та блоків представників регіональних інтересів.

Для розуміння потенційних та існуючих механізмів лобіювання регіональних інтересів стисло розглянемо наявні вже структури громадянського суспільства в Україні, що мають доступ до центрів прийняття рішень та, відповідно, можливість задіяти їх в лобіюванні. До таких структур належать: різні громадські організації та об'єднання громадян, наприклад, чисельні земляцтва, що представляють

майже усі регіони України. Серед представників та керівних органів цих земляцтв є чимало представників різних державних органів, що володіють певним потенціалом впливу на державну політику відповідно до своїх функціональності та статусу. Також в Україні вже існують численні асоціації загальнонаціонального рівня, наприклад, Асоціація міст України, низка асоціацій різних сфер виробництва та послуг та інші. Ці організації для досягнення своєї мети вже мають комунікативні канали з відповідними (до їх інтересів) державними органами, що дає можливість задіяння їх у лобіюванні регіональних інтересів.

Через вищевказані організаційні структури існують канали доведення інформації стосовно відповідних інтересів регіональних груп до державних органів, а також канали зворотного зв'язку. Але, слід зазначити, що для ефективного лобіювання цього недостатньо. Так, на думку російського дослідника процесів лобіювання А. Павроза, «необхідні досконалі знання процесів вироблення державної політики в тій конкретній сфері, яка є об'єктом лобістського інтересу». Тому «лобісту необхідно виявити систему прийняття рішень, яка відповідає за конкретний вузький напрям державної політики»²⁴. Через виявлення та знання закономірностей функціонування цієї спеціалізованої системи, а також вищезазначену можливу інфраструктуру, можна здійснювати лобіювання регіональних інтересів. Так, знання про систему прийняття державних рішень дає можливість, по-перше, встановити ключових суб'єктів (осіб або структури) процесів формування та реалізації політичного курсу, який зачіпає регіональні інтереси, а по-друге, обрати найбільш адекватні форми та методи впливу на зазначених суб'єктів задля обраної мети.

Конкретні методи лобіювання регіональних інтересів поділяються на два типи: прямий та непрямий (опосередкований) лобізм. Так, пряме лобіювання містить у собі такі форми: організація безпосереднього діалогу, спілкування, зустрічі з представниками держави, персональні листівки, телефонні розмови, налагодження неформальних стосунків, корупційних зв'язків тощо. Непрямий же лобізм здійснює вплив на процес прийняття політичних рішень через мобілізацію певної частини суспільної думки на користь тієї чи іншої позиції і містить такі форми: реклама своєї позиції, організація публікацій у засобах масової інформації, прес-конференції, мітинги, демонстрації, пікети тощо.

Таким чином, механізми лобіювання регіональних інтересів у сучасній українській політиці де-факто є одним з суспільно-політичних інститутів, який спроможний впливати на формування державного курсу. Активізація ролі регіональних груп інтересів у виробленні

держаної політики, у тому числі й через механізми лобіювання, зумовлена необхідністю актуалізації прямого діалогу між державою та різними соціальними групами. На цей час процеси лобіювання регіональних інтересів як різновиду всієї множини процесів лобіювання в Україні знаходяться лише на етапі зародження та становлення. Але їх подальший розвиток сприятиме зниженню нерівномірності або домінування впливу на державу різних, зокрема фінансово-олігархічних, груп на користь інших суспільних груп інтересів. Розвиток механізмів відстоювання та реалізації регіональних інтересів, одним з яких є лобіювання, буде не тільки обмежувати домінування «панівних» груп у політичній системі, а й стимулювати участь різних представників українського соціуму в житті країни та вирівнювати баланс соціальних інтересів. Ефективність лобіювання регіональних інтересів, як спроможність максимально дієво відстоювати свої інтереси, ґрунтується на певній сфері знань з державного та суспільного управління, що створює реальні умови для генерації «нової» політичної еліти України.

¹ Михальченко М.І. Чи пододала Україна роздоріжжя раціонального вибору // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. Випуск № 42. — К., 2008. — С. 8–9.

² Корнієвський О.А. Нові соціальні рухи та національна безпека України // Стратегічна панорама. — 2009. — № 2. — С. 103–109.

³ Михальченко М.І. Вказ. праця. — С. 9.

⁴ Политика: Толковый словарь: Русско-английский. — М., 2006. — С. 301; Lobbying / Encyclopedia Britannica. Retrieved January 2, 2006 // <http://www.britannica.com/>.

⁵ Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986. — С. 86.

⁶ Павроз А.В. Группы интересов и лоббизм в политике: Учебное пособие. — СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. — С. 186.

⁷ Salisbury R.H. Interest Groups. Nongovernmental Politics Handbook of Political Science. Ed. By F.I. Greenstein and N.W. Polsby. — Rading, Mass., 1975. — P. 175.

⁸ Золотарева Е.В. Группы интересов в политике // Вестник Российского университета дружбы народов. — 1999. — № 1. — С. 66.

⁹ Перегудов С.П., Лапина Н.Ю., Семененко И.С. Группы интересов и российское государство. — М., 1999. — С. 25; Семененко И.С. Группы интересов на Западе и в России // Концепции и практика. — М., 2001. — С.14.

¹⁰ Cigler A.J., Loomis B. Interest Group Politics. — Washington, 1986. — P. 385.

¹¹ Blondel J. Comparative Government: An Introduction. — Cambridge, 1995. — P. 133–137.

¹² Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів // Політичний менеджмент. — 2006. — № 5. — С. 67.

¹³ Телешун С., Рейтерович І. Політико-економічні інтереси «груп впливу» та «лобізм по-українськи» (окремі аспекти) // Право України. — 2008. — № 3. — С. 105, 109.

¹⁴ Шульга Р. Ю. О роли лоббистской деятельности неправительственных организаций в становлении гражданского общества в России // Россия и современный мир. — М., 1999. — № 4. — С. 169–182.

¹⁵ Волков В. Группы интересов как политическое явление // Безопасность Евразии. — М., 2007. — № 4(30). — С. 328–340.

¹⁶ Лоббирование. Как добиться от власти нужных решений. — СПб.: Питер, 2008. — 383 с.

¹⁷ Войнич О.М. Цивілізований лобізм як чинник політичної культури: концептуальний та прикладний виміри / Автореф. дис. канд. політ. наук. — К., 2009. — 21 с.

¹⁸ Волков В. Групи інтересів як політичне явище // Безпека Євразії. — № 4 (30) — М.: Фонд підтримки дослідження проблем «Безпека Євразії», 2007. — С. 328–340.

¹⁹ Горбулін В. П., Качинський А. Б. Пріоритетність національних інтересів у світлі стратегії національної безпеки України // Стратегічна панорама. — 2005. — № 3. — С. 11–18.

²⁰ Коростылев Д. Взаимосвязь и взаимозависимость интересов основных объектов национальной безопасности. — М.: Власть, 2008. — № 1. — С. 72–74.

²¹ Жаліло Я.А., Лупацій В.С., Сменковський А.Ю. Корпоративні інтереси і вибір стратегічних пріоритетів економічної політики. — К.: НІСД. — 1999. — 60 с.

²² Bouwen P. Exchanging Access Goods for Access: a Comparative Study of Business Lobbying in the EU Institutions // European Journal of Political Research. — 2002. — № 43.

²³ Телешун С., Рейтерович І. Політико-економічні інтереси «груп впливу» та «лобізм по-українськи» (окремі аспекти). — С. 105–109.

²⁴ Павроз А.В. Группы интересов и лоббизм в политике: Учебное пособие. — С. 101.

РЕГІОНАЛЬНІ ПРОЯВИ АКТИВНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ НА СХОДІ І ЗАХОДІ УКРАЇНИ

I. Zhdanov. Regional manifestation of activities of political consciousness in the eastern and western regions of Ukraine. The mass political consciousness in eastern and western regions of Ukrainian regions is compared. The article reveals it's identity for both regions and inessentiality of the available differences.

В оцінках громадянського потенціалу масової політичної свідомості українського населення переважає протиставлення його східної і західної частин за характером соціальних політичних потреб та цінностей, які є вагомими чинниками стимулювання політичної участі громадян. Слід сказати, що за оцінювальними настановами регіональна роздільність спостерігається і на рівні самої масової свідомості: приміром, понад дві третини мешканців Луганська вважають, що саме Донбас мусить бути моделлю для всієї України, а більше половини мешканців Дрогобича — що такою моделлю має бути Галичина, при цьому понад 70% луганчан сприймають Галичину як агресивний регіон, який прагне запровадити свої порядки у всій Україні, і, навпаки, майже три чверті дрогобичан такої ж думки про Донбас. Як наслідок, понад 80% населення Луганська вважають, що вони перебувають у вимушеній обороні, щоб захистити свою ідентичність і право жити власним життям, і такої ж самої думки були про себе понад дві третини мешканців Дрогобича¹. Взаємна настороженість Сходу і Заходу суттєво стимульована «помаранчевим протестом» 2004 р., в якому західні українці взяли найактивнішу участь. Достатньо сказати, що у день його початку участь у ньому, крім 1 млн киян, взяли 100 тис. мешканців Львова, 60 тис. Івано-Франківська, 80 тис. Харкова, 40 тис. Житомира, 30 тис. Тернополя².

За такого взаємсприйняття двох регіонів необхідне порівняння їхніх загальних настанов щодо політичної участі, яке може бути проведене шляхом з'ясування характеру тих складових масової політичної свідомості, якими визначається рівень її активного або пасивного налаштування.

Ступінь загальної соціальної активності суспільства визначається масштабами присутності в ньому груп носіїв свідомості з комплексами, що в соціології мають назву «локуси контролю», які можуть бути або інтернальними, або екстернальними. Інтернальність індивіда полягає у його здатності покладати на себе відповідальність за власну

долю, особисто вирішувати свої соціальні проблеми, пояснювати свій соціальний стан власними професійними, діловими, психологічними якостями. Навпаки, екстернальна особистість шукає пояснень своїх проблем у зовнішніх чинниках — суспільному середовищі (зокрема, у владі), інших людях, випадковостях і т.д. Відповідно, не буде помилкою вважати, що інтернальний тип зазвичай налаштований на більшу соціальну активність, а екстернальний — на патерналістську підтримку з боку держави або інших донорів. Фактор інтернальності/екстернальності може бути застосований і в оцінках політичної свідомості, активність якої залежить від загальної соціальної активності індивіда, оскільки і в соціальній, і в політичній сфері успіх насамперед визначається пасіонарністю індивіда, його наполегливістю, послідовністю дій, цілеспрямованістю, впевненістю у власні сили.

Безумовно, активна політична поведінка є відображенням активної політичної свідомості. Але відсутність у індивіда політичної активності не завжди тотожна відсутності в його свідомості активістського налаштування. Останнє може існувати і латентно, а соціальна інтернальність може бути її стимулятором. Відповідно, пріоритетність у свідомості матеріальних цінностей може бути показником пасивного налаштування щодо політичної участі: адже занурення людини у вирішення матеріальних проблем може стимулювати в неї увагу до політики, але перешкоджати безпосередній участі в ній.

Масовій політичній свідомості українців притаманний пріоритет матеріальних цінностей і потреб, що проявляється як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні. Показник ціннісної ієрархії дуже важливий тим, що цінності, з одного боку, формуються під впливом суспільно значимих інтересів і потреб, а з другого боку, чинять зворотний тиск на соціальні інтереси і потреби, спонукаючи індивідів до політичної дії і справляючи регулятивний вплив на їхню поведінку.

У цьому відношенні цікаво подивитися на пакет інтересів і потреб мешканців Донецька — центру того регіону, де тривалий час були міцними позиції лівих сил, чиї ідеологічні настанови містили у собі заклики як до зростання рівня матеріального добробуту, так і до збереження комуністичної традиції пріоритету духовного над матеріальним.

Від самого здобуття незалежності масова політична свідомість в Україні відзначалася амбівалентністю, тобто одночасною спрямованістю і в бік демократії та ринку, і в бік державного патерналізму. За критеріями амбівалентної свідомості найбільш виразним її носієм вважається населення донецького регіону, оскільки тут найбільш популярні політичні сили, які застосовують патерналістську риторику для приваблення голосів виборців і для збереження свого впливу.

За результатами проведеного у 2003 р. місцевого соціологічного опитування, у Донецьку найпоширенішими ціннісними типами були визначені «чисті матеріалісти» (56%), і «змішані матеріалісти» (30%). Тобто, 86% населення міста характеризувалися орієнтацією на матеріалістичні цінності, на умови і можливості елементарного виживання у складних економічних умовах³.

Проведене паралельно з цим вивчення соціального самопочуття мешканців міста показало, що більшість їх базових потреб залишалися незадоволеними. Насамперед це стосувалося державного захисту від зниження рівня життя (87%), економічної безпеки (87%), дотримання прав людини (71%), захисту від злочинності (70%), керівників, здатних правити державою (68%), стабільності у державі та суспільстві (67%), необхідної медичної допомоги (65%), можливості харчуватися відповідно до своїх смаків (60%)⁴.

Насамперед, треба відзначити, що протягом десятиліття (1995–2004 рр.) так званий Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС) не перевищував позначки 36, що вважається свідченням загалом несприятливого самопочуття людей у суспільстві. Тільки у 2004 р. ІСС вперше досяг позначки у 37,3, і хоча наступного року впав до 36,8, але не нижче «межі загального невдоволення», а у 2006 р. він досяг 39,3, у 2008 р. — 39,6. Причому, поліпшення соціальних настроїв у 2004 р. відзначалося і на Заході, і на Сході. У Львові економічні зміни, що сталися після проголошення незалежності, позитивно і дуже позитивно оцінили 70,7% населення, у Донецьку — 63,6%, хоча політичні зміни так само оцінили, відповідно, 77,3% та 60,2%, причому усі названі показники суттєво перевищували показники 1994 року⁵.

Поліпшення соціального самопочуття засвідчувало певне зростання життєвого рівня і могло вважатися симптомом подолання кризового соціально-економічного становища. Однак у наступні роки соціальне самопочуття погіршилося. Попри більш високий ІССП у 2009 р. результати майже усіх соціологічних опитувань показували, що понад 80% громадян України негативно оцінювали розвиток подій, загальну економічну і політичну ситуацію. За даними опитування Центру соціальних досліджень «Софія», близько 96% респондентів були переконані, що економічна ситуація «швидше погана» і «погана», а понад 66% вважали політичну ситуацію «гострою» і навіть «вибухонебезпечною»⁶. Таким чином, протягом усього періоду незалежності загальний соціальний настрій населення принципово не змінився, на кінець 2000-х років його свідомість залишалася незадоволеною рівнем забезпечення своїх основних інтересів та потреб.

Відображення у масовій свідомості загальної політичної ситуації в країні у доволі критичних оцінках, незадоволеність населення рівнем забезпечення своїх інтересів та потреб супроводжувалося формуванням, хоча й доволі повільним та фрагментарним, настанов на політичну участь. Однак поки що такі настанови не набули належної пріоритетності у масовій політичній свідомості українців.

З одного боку, частка зацікавлених і дуже зацікавлених політикою протягом 1994–2004 рр. зростає як у Львові, так і в Донецьку — від 47,2% до 79,9% у першому випадку і від 39,5% до 70,5% у другому⁷. Але пізніші порівняння самоідентифікаційних характеристик, наприклад, мешканців Донбасу і Галичини, виявляє, що найбільш важливим для них є самоусвідомлення себе не людиною політичною, а членом сім'ї, окремою неповторною особистістю, членом кола друзів, людиною з певною професією та освітою. Найявніші певних політичних переконань для мешканців і Луганська, і Львова, і Стаханова, і сіл Львівщини перебуває приблизно на одному (11–12-му) місці із 18 ознак самоідентифікації. Дещо більшу значимість політичним переконанням надають тільки мешканці Дрогобича і сіл Луганщини⁸.

Кінець 2000-х рр. дає певні дані про ставлення українських громадян до демократії після тривалого і ще незавершеного періоду суспільних перетворень. Демократія в Україні у свідомості її населення відображається і досі доволі критично. Не здобула суцільної підтримки пропорційна виборча система, гостро негативно оцінюються масовою свідомістю антидемократичні тенденції під час формування парламенту. Нинішня задоволеність українців тим, як у країні працює демократія, за шкалою «0 — 10 балів» перебувала у 2007 р. на позначці 3,22 (у 2005 р. — на позначці 4,31). Як і більшість країн колишнього СРСР і соцтабору, задоволеність демократією в Україні менше середнього рівня⁹. У 2004 р. 78,6% львів'ян і 49,7% донеччан вважали, що діяльність уряду скоріше або повністю не відповідає уявленням про те, якою має бути демократія¹⁰.

Негативна оцінка демократії посилює у масовій політичній свідомості схильність до авторитарного стилю правління, готовність піти на зменшення обсягу громадянських прав в обмін на вирішення владою проблем матеріального характеру. У 2004 р. повністю або радше погоджувалися з тим, що Україна більше потребує сильного лідера, ніж демократії, 79,7% мешканців Львова і 79,6% мешканців Донецька¹¹.

Свідченням труднощів, з якими утверджуються в Україні демократичні типи політичної свідомості, є суттєве зростання частки згодних з твердженням, що «кілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та політичні дискусії», тобто

з такою політичною моделлю, яка передбачає підданську політичну свідомість. Загалом в Україні частка згодних з цим твердженням протягом 1994–2005 рр. зросла від 40,8% до 59,7%. При цьому у Центрі — від 33,7% до 58%, на Заході — від 39,3% до 60,7%, на Сході — від 46,2% до 63,8%, на Півдні — від 46,2% до 57,6%. Зміни часток незгодних і у всій Україні, і в регіонах не були позначені такими коливаннями¹². Таким чином, зростання авторитарної налаштованості свідомості населення можна пояснити тільки за рахунок тих, хто раніше не міг визначитися з відповіддю.

Зростання авторитарних настроїв можна пояснити, по-перше, тим феноменом масової свідомості, який полягав у тому, що демократія усвідомлювалася як потреба, але її наслідки суттєво розчаровували, а по-друге, втомою населення від невирішеності основних соціальних проблем, яка стимулює надію на швидке задоволення своїх потреб діями більш рішучої влади, що, заодно, дозволить свідомості залишатися у пасивно-демократичному стані.

Домінування серед українців пасивно-демократичного типу політичної культури (відповідно, і політичної свідомості) має не лише соціогрупове, а й просторове розміщення. Притаманні йому залишки екстернальності зазвичай найбільше проявляються у східній частині країни, де розташована основна частина національного промислового потенціалу. Успадкована від радянських часів його технологічна відсталість робить найпотужніші підприємства залежними від державних дотацій або пільг, від загального режиму сприяння з боку держави. Високий рівень урбанізованості регіону спричинив високий рівень безробіття внаслідок зупинки багатьох підприємств. Загальне скорочення кількості діючих підприємств суттєво погіршило соціальне становище в регіоні. Зрозуміло, що за таких умов «бар'єр екстернальності» у психології населення не міг не залишатися доволі високим.

Результатом стало зростання у політичній свідомості потреби у таких суспільно-політичних моделях, де не заперечувалася б індивідуальна ініціативність, але зберігався високий рівень державного патерналізму. Політична свідомість такого типу є меншою мірою інноваційною і більшою — традиціоналістською, з ознаками підданської політичної культури, для якої є характерним у задоволенні своїх потреб орієнтуватися на підтримку ззовні.

Згідно з результатами соціологічних опитувань, три чверті мешканців Донбасу цінують свободу і відчують потребу в ній, але у вигляді особистої незалежності («бути господарем самому собі»). В цьому відношенні вони практично не відрізняються від «середнього українця» з його традиційним пріоритетом «своєї хати». Що ж до свободи

як ліберальної ідеї особистої відповідальності, то у такому розумінні її підтримує лише 18% опитаних донеччан. Однак слід відзначити і те, що у домаганнях забезпечення своїх соціальних потреб через патерналістські механізми управління донбасівці виявляють значно більшу активність, ніж населення інших регіонів країни¹³. Однак і населення Галичини демонструвало в деякі моменти навіть трохи більшу потребу у патерналізмі. У 2004 р. 84,5% мешканців Львова повністю або радше погоджувалися, що уряд повинен гарантувати людям соціальні гарантії, навіть якщо це призведе до підвищення податків, а серед мешканців Донецька таких було 81,1%¹⁴.

Разом з тим, виявлено й ознаки тенденції до подолання на Сході України патерналістської політичної свідомості. За соціологічними даними останніх років понад дві третини населення України вважають, що держава має турбуватися про своїх громадян, про забезпечення їм гідного рівня життя. Причому у Східних регіонах, особливо у Донбасі, населення віддає перевагу дирижистським методам втручання в економіку з боку держави. Разом з тим, орієнтованість населення регіону на розвиток приватного підприємництва хоча і поступається Західній Україні (55,7%), але все ж таки доволі значна (40,6%). Аналогічний показник і для Півдня України, де політична свідомість населення близька населенню Сходу — 44,3%. За ступенем підтримки приватної власності на великі підприємства населення Сходу майже не відрізняється від населення Заходу — відповідно, 34,2% і 37,5%¹⁵. Цікаво, що серед донеччан більше, ніж серед львів'ян, людей, які повністю або радше погоджуються, що хороша та робота, яка приносить достатній заробіток, навіть якщо при цьому є загроза безробіття інших (відповідно 41,2% і 32,1%)¹⁶. Тобто, можна говорити, що тенденція до утвердження у масовій свідомості оцінки приватного підприємництва як атрибута демократії та умови її збереження стає загальноукраїнською.

Про тенденцію до зменшення бар'єра екстернальності на Сході України свідчила і ситуація з «м'ясною кризою» (різким стрибком цін на м'ясо) у 2005 р. Дискусія у регіональних ЗМІ з питання пошуку шляхів виправлення становища, яка певною мірою відображала зміст політичної свідомості населення та місцевих еліт, виявила доволі несподівану картину. Приміром, у Харкові для стримування цін на м'ясо пропонувалося дозувати його імпорт, аби заохочувати національного виробника, тобто йшлося про використання методів державного дирижизму для посилення ринкових стимуляторів. У кримській пресі було піддано сумніву ефективність адміністративного контролю над цінами. Натомість у Херсонській області висловлювалися пропозиції

посилити адміністративний контроль над цінами, унеможливити їх безпідставне підвищення. Про необхідність адміністративного цінового обмеження говорилося і в тернопільській пресі. Між тим, ще за півроку до кризи керівництвом Луганської області наголошувалося, що головний важіль утримання цін — активне наповнення ринку якісною продукцією¹⁷. Такого роду позиція розбігається із усталеним стереотипом Східної України як регіону з прорадянською ментальністю.

Доволі ілюстративними для характеристики масової політичної свідомості в Україні є дані про регіональну динаміку прихильності до трьох політичних течій — лівої, правої і центристської. Для розуміння активізму масової політичної свідомості це питання важливе тим, що з тією або іншою політичною течією зазвичай асоціюється та модель, яка вважається найкращою за патерналістським критерієм: традиційно найбільші соціальні гарантії обіцяють представники лівої течії і меншою мірою — представники правої течії.

Насамперед, треба відзначити зростання рівня компетентності політичної свідомості українців. Не спроможними визначитися у цьому питанні у 1994 р. виявилися 58,3%, а в 2005 р. — 44,8%. Причому зменшення цієї частки відбувалося у всіх регіонах — в Центрі на 12%, на Заході — на 18,9%, на Сході — на 10,7%, на Півдні — на 13,6%. Серед тих, хто визначився, частка прихильників лівої течії протягом 1994–2005 рр. майже не змінилася — від 21,2% до 20,4%. Але впадає в око, що вона помітно зросла на Заході, де традиційно симпатизують приватновласницькій економіці — від 6,6% до 10,1%, і так само помітно впала на Сході, де популярні ідеї державного втручання в економіку, — від 34,6% до 26,1%. Зазначений період був тріумфом центристської течії, яка у більшості людей асоціюється із поєднанням приватновласницької ринкової економіки з її державним регулюванням, тобто найбільше відповідає амбівалентності масової політичної свідомості. У Центрі частка прихильників цієї течії зростає від 14,5% до 26,1%, на Заході — від 29,1% до 34,7%, на Сході — від 11,6% до 29,1%, на Півдні — від 14,1% до 30,1%. Навпаки, права течія втратила своїх прихильників не тільки по всій Україні загалом (від 3,9% до 3,2%), а й майже в кожному з регіонів — у Центрі від 3,4% до 1,7%, на Сході — від 3,5% до 2,0% і тільки на Заході збільшила частку своїх прихильників від 6,6% до 8,9%¹⁸.

Накладання успадкованої територіальної фрагментованості України на культурний плюралізм мало наслідком збереження відмінностей між регіонами за деякими ціннісними установками. Однак у найголовніших ціннісних питаннях між регіонами немає принципових відмінностей. Приміром, у населення Донецької області і самого

міста Донецька, яке вважається носієм радянських традицій, найбільш поважними святами є, як і в інших регіонах, релігійні і загальнонародні: Новий рік є найповажнішим святом, відповідно, для 95% і 97% населення області та міста, Великдень — для 70% і 82%, Різдво — для 55% і 75%, професійне свято (у населення області — День шахтаря) — для 45% і 22%, Міжнародний жіночий день — для 48% і 60%. Серед свят, що дісталися від радянських часів, єдиним найшановнішим залишається День Перемоги — відповідно, 50% і 57%. Для порівняння, Жовтневі свята є шановними тільки для 6% мешканців Донецька (дані по області відсутні)¹⁹.

В українській політичній думці наголос робиться на подолання кризи політичної свідомості механізмами відродження тих суспільних цінностей, які мають етнонаціональну основу. Роздуми на цю тему зводяться переважно до того, що проблема громадянської ідентифікації, перед якою опинилися українці після розпаду СРСР, полягала у визначенні своєї громадянської спрямованості і формуванні політичних настановлень, у т.ч. у моральній кризі. Суть цієї проблеми розуміється як криза національної ідентичності: більш швидке відновлення громадянської ідентичності на Сході країни і уповільнене (внаслідок російського впливу) на Заході¹⁹.

Серед негативних наслідків російського впливу найчастіше вказують на традицію антизахідного налаштування, яке гальмує утвердження громадянської політичної культури. Про наявність такої кореляції свідчать, зокрема, результати вивчення соціально-політичних настанов студентів, зокрема Луцька і Луганська. Так, серед студентів Луганська східна політична орієнтація супроводжується уподобаннями не тільки до зовнішніх контактів з Росією, й до таких політичних норм, які суперечать демократії і заперечують масову політичну активність²¹.

Навіть якщо східний вектор зумовлений тільки історичною традицією і мовно-культурним сентиментом, а не симпатіями до авторитарності, однаково його переважання у суспільній свідомості значної частини населення України є свідченням певної байдужості до громадянських норм і цінностей, які неминуче мають бути принесені у жертву євразійській інтеграції. Орієнтація на східний вектор може вважатися симптомом нерозвиненості активістського компоненту політичної свідомості людей, оскільки авторитаризм, до якого веде східна орієнтація, передбачає політичну пасивність населення, його підданську політичну культуру.

За роки незалежності відбулося зближення політичної свідомості населення Сходу та Заходу України у визначенні своїх базових інтере-

сів і потреб, прагнення яких стимулює політичну активність. Гальмуючим чинником активізації масової політичної свідомості залишається її амбівалентність, у якій переважає екстернальний компонент і яка на Сході, крім того, посилюється традиційною орієнтацією на євразійський простір, де зараз авторитарні цінності повертають своє домінування над громадянськими.

¹ Бортников В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення // Політичний менеджмент. — 2007. — № 1. — С. 42–43.

² Бортников В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: Монографія. — Луцьк, 2007. — С. 478.

³ Володин Г.А. Ценностные ориентации жителей Донецка // <http://www.diac.dn.ua/analytics/paper1808.html>/ Останнє відвідування сайту 15 вересня 2009 року.

⁴ Володин Г.А. Социальное самочувствие жителей Донецка // <http://www.diac.dn.ua/analytics/paper1806.html>/ Останнє відвідування сайту 15 вересня 2009 року.

⁵ Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна». — Київ — Львів, 2007. — С. 302, 305.

⁶ Див. у: Жданов І. «Голодні» бунти в Україні: чи стануть вони реальністю? // Дзеркало тижня. — 2009. — № 7 (28 лютого-6 березня).

⁷ Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 300.

⁸ Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2008. — №3. — С. 95.

⁹ Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К., 2008. — С. 44.

¹⁰ Львів — Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 326.

¹¹ Там само. — С. 319.

¹² Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 115.

¹³ Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону // Політичний менеджмент. — 2007. — №1. — С. 133–134.

¹⁴ Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 313.

¹⁵ Бортников В. «Розмежування» в Україні в контексті ціннісної ідентифікації населення. — С. 41.

¹⁶ Львів–Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні. — С. 313–314.

¹⁷ Майборода О. Загальнонаціональні і регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів. — К., 2006. — С. 135–136.

¹⁸ Стегній О. Вказ. праця. — С.109.

¹⁹ Наиболее почитаемые общенациональные праздники у жителей Донецкой области // Донецкий інформаційно-аналітичний центр — <http://www.diac.dn.ua/diagrams/2006/chart990.html/> Останнє відвідування сайту 16 вересня 2009 року; Какие общенациональные праздники почитаются в семьях горожан // Донецкий інформаційно-аналітичний центр — <http://www.diac.dn.ua/diagrams/2007/chart1902.html/> Останнє відвідування сайту 16 вересня 2009 року.

²⁰ Білокінь І. Моральна складова громадянської спрямованості // Соціальна психологія. — 2007. — № 6. — С. 46, 47.

²¹ Там само. — С. 41, 42, 43, 45.

Федір Медвідь

НАЦІОНАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ, ЇХ ПРІОРИТЕТИ, ЗАГРОЗИ І НЕБЕЗПЕКИ В СИСТЕМІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

F. Medvid. National economic interests of Ukraine, are priorities, threats and dangers in a system of regional develop state. Have been analyzed modern regional political, state strategi of regional develop Ukraine. Define of system national interests of Ukraine national economic interests, are priorities, threats and dangers. Have been proposed optimistic ways of regional develop state at the base remove real and potencial threats and dangers of the national interests in economic area.

Гармонійний розвиток України як суверенної держави, що розбудовує громадянське суспільство та конкурентоспроможну економіку на основі демократичних цінностей, неможливий без ефективного та стабільного розвитку кожного її регіону. На шляху розбудови повноцінної господарської системи регіонів стоять інституційні, соціально-економічні та морально-психологічні перешкоди, зокрема:

– по-перше, криза регіонального управління, яка полягає в недостатньому рівні повноважень місцевої влади та частій зміні керівників обласних і районних державних адміністрацій та їх команд;

– по-друге, негативні тенденції регіонального розвитку та посилення диференціації у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів;

– по-третє, здебільшого штучна міжрегіональна напруженість, яка створює загрозу єдності нації та держави.

Відсутність активної, вираженої державної регіональної політики за попередні 18 років призвела до посилення відцентрових та дезінтеграційних тенденцій на регіональному рівні, послаблення міжрегіональних економічних зв'язків та порушення ефективної взаємодії за вертикаллю «центр–регіони», диференціації регіонів за рівнем конкурентоспроможності та якості життя громадян.

Першочерговим завданням держави на шляху регіональної інтеграції України має стати пошук раціонального балансу між децентралізацією управління і «єдиновладдям». Компромісних підходів потребує питання економічної свободи регіонів. Держава також має взяти на себе функцію гармонізації регіональних, міжрегіональних та загальнодержавних інтересів, а також впровадження єдиних «правил гри» в економічній сфері та уніфікованих соціальних стандартів на всій території України, враховуючи європейські принципи субсидіарності, рівних правил, відповідальності регіонів і центру¹. Все це потребує нової державної регіональної політики, відповідних змін у нормативно-правовому полі, а також чіткого розмежування повноважень бюджетів: центрального і місцевих².

Останніми роками термін «регіональна політика» міцно закріпився в лексиконі науковців економічних, суспільних наук, представників усіх рівнів державного управління. Окремі аспекти регіональної політики України, визначення проблеми та стратегічних пріоритетів розвитку регіонів розглядаються в працях З.Варналія, Б.Данилишина, М.Долішного, С.Злупка, В.Керецмана, Я.Олійника, В.Пили, С.Романюка, В.Симоненка, Д.Стеченка, В.Чужикова, М.Чумаченка та інших дослідників.

У 2005 р. ухвалено Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», який визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики стимулювання розвитку регіонів і подолання депресивності територій. Цим законом передбачено запровадження нової моделі стимулювання розвитку регіонів і депресивних територій, яка дозволить забезпечити концентрацію ресурсів на розв'язанні регіональних проблем і стабільність управлінських відносин між центральними та місцевими органами виконавчої влади у питаннях регіонального розвитку³.

21 липня 2006 р. Постановою Кабінету Міністрів України затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 року, що стало надзвичайно важливим етапом удосконалення організаційно-правового забезпечення державної політики регулювання регіонального розвитку. Стратегічним завданнями державної політики регіонального розвитку України до 2015 року визначено:

- підвищення конкурентоспроможності регіонів і зміцнення їх ресурсного потенціалу;
- забезпечення розвитку людських ресурсів;
- розвиток міжрегіонального співробітництва;
- створення інституціональних умов для регіонального розвитку;
- запровадження нових форм взаємодії центральних органів виконавчої влади з місцевими виконавчими органами та органами місцевого самоврядування, подальше впровадження адміністративно-територіальної, бюджетної та податкової реформ з метою зміцнення фінансово-економічної основи територіальних громад.

Пріоритетними напрямками державної регіональної політики є запровадження програмних підходів до управління регіональним розвитком і удосконалення механізмів його стимулювання, що передбачає:

- розроблення та затвердження регіональних стратегій розвитку з визначенням їх пріоритетів на середньо- та довгострокову перспективу з урахуванням національних інтересів;
- підготовку та укладання угод щодо розвитку регіонів, у яких реалізуються пілотні проекти;
- затвердження у державному бюджеті нової бюджетної програми, спрямованої на стимулювання регіонального розвитку;
- проведення моніторингу розвитку регіонів, районів і міст обласного значення для виявлення проблем, що стримують розвиток територій з ознаками депресивності;
- підготовку програм подолання депресивності⁴.

Відповідно до загальних засад Конституції України Господарським кодексом України встановлено, що економічна і соціальна політика держави, як стратегічна (довгострокова), так і тактична (поточна), повинна спрямовуватися на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому (ч. 1 ст. 9 ГК).

Національні інтереси України виступають як реалізація природного права народу на гідне існування та включення його у світову цивілізацію. Національні економічні інтереси трактуються аналітиками як система пріоритетів у соціально-економічному розвитку держави в цілому та її регіонів⁵, чітко пов'язуються з системою економічної безпеки держави⁶.

Аналітиками Національного інституту стратегічних досліджень були визначені у 1996 р. пріоритетні національні економічні інтереси України:

- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої, потужної економіки;

- створення надійної системи економічної безпеки України; проведення рішучої боротьби з «тіньовою» економікою;
- зростання добробуту громадян; розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту;
- кардинальна модернізація виробництва та розвиток його наукомістких галузей;
- створення замкнених циклів виробництва стратегічно важливої продукції, зокрема військової техніки та озброєнь;
- розв'язання державою соціальних проблем (безробіття, бідність, злочинність, житлове забезпечення тощо)⁷.

На основі експертного опитування, проведеного в Національному інституті стратегічних досліджень із залученням фахівців Центральних державних органів та інститутів Національної АН України, було визначено найбільш небезпечні загрози цим пріоритетним національним економічним інтересам України, що характерні, на жаль, і в наш час:

- відсутність системи економічної безпеки України;
- неефективність державного регулювання та керованості соціально-економічними процесами;
- зростання «тіньової» економіки, посилення її криміналізації;
- свідомі чи несвідомі дії представників вищих органів державної влади та управління, спрямовані на шкоду національним інтересам України;
- соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності;
- непослідовність і безсистемність у здійсненні економічних реформ, відсутність власної моделі реформ та їх забезпечення;
- деформована структура виробництва, відсутність науково обґрунтованої структурної перебудови економіки;
- неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків;
- неефективність управління державним сектором економіки; корупція в управлінській сфері;
- недосконалість національного законодавства, пов'язаного з регулюванням економічних процесів;
- домінування видобувних і базових галузей з низьким ступенем переробки сировини;
- енергетична криза;
- низький рівень замкнених циклів виробництва, стратегічно важливої продукції, зокрема військової техніки та озброєнь;
- низький рівень заробітної платні, відсутність мотивації до праці;

- значне падіння обсягів виробництва; незадовільна орієнтація на виробництво продукції проміжного споживання;
- застарілі технології у більшості галузей виробництва;
- витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема в країнах СНД і Східної Європи;
- надмірна відкритість економіки України, невиважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності⁸.

Планувалося в процесі розбудови системи гарантування економічної безпеки України прийняти Концепцію економічної безпеки України і розробити на її основі Закон «Про економічну безпеку України». На часі розробка Економічного кодексу України та нової редакції ЗУ «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»⁹.

Отже, державна стратегія національної економічної безпеки повинна передбачати:

- характеристику та класифікацію внутрішніх і зовнішніх загроз;
- визначення і моніторинг факторів, які підривають соціально-економічну систему держави;
- визначення критеріїв і параметрів, які характеризують національні економічні інтереси;
- формування економічної політики та необхідного механізму, що усуває або пом'якшує дію факторів, які підривають соціально-економічну систему держави;
- управління та координацію діяльності органів державної влади щодо гарантування економічної безпеки на національному, регіональному у глобальному рівнях¹⁰.

Ст. 7 ЗУ «Про основи національної безпеки України» (2003) визначає основні реальні та потенційні загрози національним інтересам і національній безпеці України, стабільності в суспільстві в економічній сфері:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;
- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;
- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;
- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;
- зростання кредитних ризиків;

- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення;
- загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;
- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;
- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;
- нераціональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою даної вартості;
- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;
- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;
- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;
- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;
- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;
- «тінізація» національної економіки;
- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними¹¹.

Ст. 8 цього ж закону передбачає:

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;
- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів;
- стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;
- вдосконалення антимонопольної політики;
- створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;
- подолання «тінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення

відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;

- гарантування збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;

- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;

- гарантування продовольчої безпеки;

- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту — поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях¹².

Отже, в умовах глобальної фінансово-економічної кризи та становлення нової державної регіональної політики в Україні назріла необхідність чітко визначити національні економічні інтереси і стратегічні пріоритети держави.

¹ Курас І.Ф. Пошук гармонії в контексті «нового регіоналізму» // Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 195–197.

² Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. — С. 127.

³ Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» // Урядовий кур'єр. — 2005. — 12 жовтня.

⁴ Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. — К.: НІСД, 2007. — С. 115–142.

⁵ Поручник А.М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі: Монографія. — К.: КНЕУ, 2008. — С. 26–32; Медвідь Ф.М. Національні економічні інтереси України в системі економічної політики держави // Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование: материалы международной научно-практической конференции (Донецк — Святогорск, 16–17 апреля 2009 г.) /

МОН Украины, Донецкий национальный университет; ред.кол.: А.Г. Бобкова и др. — Донецк: Юго-Восток, 2009. — С. 27–28.

⁶ Жаліло Я.А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку // Стратегічна панорама. — 2004. — №3. — С. 97–104; Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку. — К.: НІПМБ, 2008. — 48 с; Біленчук П.Д., Медвідь Ф.М. Економічна безпека України в контексті небезпек, ризиків і загроз національним інтересам України: політико-правові та соціально-психологічні засади// Економіка. Фінанси. Право. — 2009. — № 5. — С. 38–39; № 6. — С. 29–32.

⁷ Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Ред.кол. О.Ф. Белов (голова) та ін. — К.: НІСД, 1997. — С. 48.

⁸ Там само. — С. 47–48; Стратегії розвитку України: теорія і практика. / За ред. О.С.Власюка. — К.: НІСД, 2002. — С. 355–460.

⁹ Литвин В. Фінансова та економічна криза в Україні: ризики, застереження та невідкладні заходи // Голос України. — 2008. — 27 грудня.

¹⁰ Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД — К.: НІСД, 1997. — С. 137–138.

¹¹ Закон України «Про основи національної безпеки України» // Урядовий кур'єр. — 2003. — 30 липня.

¹² Там само.

Андрей Зоткин

МЕХАНИЗМЫ РЕШЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ В ЕВРОПЕЙСКОМ СОЮЗЕ: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

A.Zotkin. The mechanisms of regional conflict solution in the EU countries: the experience for Ukraine. In the article the picture of regional conflicts and contradictions in the EU countries is analyzed. In solving these problems the political mechanisms serve as the first impulse with which the process of minimization of contradictions begins. In the most cases considered successful solution of regional conflicts (Great Britain, Spain, Switzerland, Germany) was resulted from applications the mechanisms of institution of parliamentarism and solution of linguistic question. Another effective conflict solution tool is application of policy of geographical decentralization of sovereign power (Germany) and legitimation of power decisions through referendums (Switzerland). Extending of regionalization of countries-members of EU and loss of national governments the part of the autonomy is instrumental in the acceleration of integration of European community.

Анализ современной ситуации в Евросоюзе показывает, что ситуация в нем безупречна как по линии взаимоотношений между ее членами, так и в плоскости региональных конфликтов. Немного о противоречиях между членами европейского сообщества. Их можно делить на два основных вида, которые по их историческому характеру условно назовем «междинастическими» и «постоколониальными». Первый вид связан с тем, что фактическое формирование Евросоюза в нынешнем его виде началось еще в эпоху Средневековья, когда европейские государства были тесно переплетены между собой многочисленными династическими связями. В качестве примеров можно вспомнить Священную Римскую империю, Речь Посполитую, Австро-Венгерскую империю и другие образования. (Кстати, вполне реальными были возможности интеграции в этот династический каркас и древнерусского государства.) Вся эпоха Средневековья прошла под знаменем религиозных войн, которые, по сути, были крупными территориальными и более мелкими региональными конфликтами между родственными династиями. Корни многих современных конфликтов уходят в Средневековье: Эльзас и Лотарингия, Андалусия, Сардиния и др. Военные конфликты за спорные территории разворачивались не только на протяжении всего Средневековья, но и в XVIII, XIX вв. Пиком территориальных переделов стали две мировые войны XX века и их последствия. Евросоюз в нынешнем его виде (при условии ратификации всеми членами Лиссабонского договора), по сути, должен решить противоречия, которым было дано условное название «междинастических». Можно видеть, что создается единый государственный организм с виртуальными границами (Шенгенская зона), единой валютой (евро) и самоидентификацией (европейцы), где территориальные претензии теряют свою актуальность. Причем политика регионализации ЕС играет в этом немаловажную роль. Фактически национальная идентичность и государственная принадлежность размывается (с перспективой полного ее нивелирования) между двумя уровнями самоидентификации — 1) региональной, культурно-локальной (баварцы, корсиканцы, баски и др.) и 2) континентальной, культурно-цивилизационной (европейцы).

Иной характер имеют противоречия, которые мы назвали «постоколониальными». Они имеют отношение, в основном, к государствам Восточной, Юго-Восточной Европы и Прибалтики, в отношении которых велась активная колониальная политика более мощных западных соседей. Так, например, политику «Drang nach Ost» Германия вела еще с XII в. Можно также вспомнить разделы территории Речи Посполитой между великими державами того времени, включение

в состав Австро-Венгерской империи балканских государств, открывшую имперскую политику Англии по отношению к Шотландии и Ирландии, длительный этнополитический конфликт на территории Страны Басков. Безусловно, в рамках современной политкорректности не принято разделять члены ЕС на лидеров и аутсайдеров, слабые и сильные, менее и более развитые (допустимо лишь деление на «старых» и «новых» членов ЕС). Однако в реалиях такое деление сохраняется. Более того, оно оказывает достаточно ощутимое влияние на систему взаимоотношений внутри Евросоюза. Наиболее заметно это проявилось в период мирового экономического кризиса, когда на саммите в Брюсселе государства Западной Европы отказались поддержать «новых» членов ЕС. Несмотря на заверения о необходимости сохранить единый европейский рынок, поддерживать экономический рост и противодействовать протекционизму, страны Восточной Европы получили отказ на просьбы об экономической помощи в период кризиса и о форсированном переводе «новых» членов ЕС на использование евро. В то же время руководство ЕС заявило, что готово спасти от дефолта любую страну-члена ЕС. Логика таких противоречивых заявлений становится понятна, если учесть, что экономический крах одной или нескольких стран-членов ЕС может привести к общему дисбалансу единой экономической системы Евросоюза. Поэтому речь здесь идет скорее о тонком экономическом расчете, чем о ценностях взаимопомощи в единой европейской семье.

Однако тонкости внутренних взаимоотношений между членами ЕС прослеживаются не только на уровне высокой политики, один из примеров проявления которой был приведен выше, но и на результатах исследования общественного мнения европейцев (см. табл. 1). В приведенной ниже таблице даны результаты ответов на вопрос *«Когда речь идет о Европейском Союзе, некоторые люди считают, что процесс дальнейшего объединения стран, которые уже являются членами ЕС, необходимо продолжать. Другие говорят, что это зашло уже слишком далеко. Скажите, какое число на шкале наиболее отвечает Вашей позиции?»*. Для корректности интерпретации данных таблицы хотим подчеркнуть, что ответы распределены по шкале от 0 до 10 баллов (0 — объединение зашло слишком далеко, 10 — объединение необходимо продолжать). Т.е. 5 баллов является медианой, в соотношении с которой показатели менее 5 баллов свидетельствуют о нежелании дальнейшей интеграции ЕС, а более 5, наоборот, о согласии на дальнейшее объединение с другими европейскими государствами.

Исходя из полученных данных, можем видеть, что стремление к евроинтеграции имеет тенденцию к ослаблению. В результате

соотношения данных 2005 и 2007 годов можно отметить, что нежелание дальнейшего объединения с другими странами-членами ЕС выразили граждане именно наиболее развитых стран-лидеров Евросоюза. Респонденты из Австрии, Бельгии, Великобритании, Норвегии, Финляндии, Швеции выразили это настроение традиционно (следует отметить, что оно даже усилилось в 2007 г.).

Таблица 1

Отношение граждан европейских государств к перспективам дальнейшего углубления интеграционных процессов в ЕС (по 10-балльной шкале)

(0 — объединение зашло слишком далеко, 10 — объединение необходимо продолжать)

Страна Европы	Частота (N)		Средний балл	
	2005 г.	2007 г.	2005 г.	2007 г.
1	2	3	4	5
Австрия	2098	2405	4,64	4,35
Бельгия	1733	1798	4,98	4,77
Болгария	–	1400	–	7,33
Великобритания	1783	2394	4,58	4,18
Греция	2016	–	6,47	–
Дания	1410	1505	5,79	5,77
Эстония	1680	1517	5,26	5,37
Ирландия	2050	1800	5,67	4,94
Исландия	488	–	5,23	–
Испания	1495	1875	5,97	5,72
Кипр	–	995	–	6,96
Латвия	–	1960	–	4,81
Люксембург	1532	–	3,78	–
Нидерланды	1847	1889	5,27	5,05
Германия	2757	2916	5,19	4,76
Норвегия	1703	1750	4,83	4,73
Польша	1558	1721	6,66	6,72
Португалия	1643	2222	5,14	5,35
Россия	–	2473	–	5,42
Румыния	–	2139	–	7,48
Словакия	1291	1766	6,26	5,93
Словения	1235	1476	5,83	5,61
Венгрия	1319	1518	5,66	5,02

Продолжение таблицы

1	2	3	4	5
<i>Украина</i>	<i>1520</i>	<i>2002</i>	<i>6,46</i>	<i>6,10</i>
Финляндия	1977	1896	4,40	4,34
Франция	1756	1986	5,07	4,74
Чехия	2652	–	5,50	–
Швейцария	2052	1804	5,37	5,34
Швеция	1833	1927	4,54	4,81

Примечание: в таблице представлены результаты двух волн мониторингового исследовательского проекта «Европейское социальное исследование» (European Social Survey), в котором принимают участие более 20 европейских государств, в т.ч. и Украина¹.

Из числа положительно настроенных к углублению интеграции в лагерь ее противников в 2007 г. перешли Германия, Франция и Ирландия (показательным является тот факт, что первые два государства являются фактически отцами-основателями ЕС). С положительно настроенного на рубежно-нейтральный уровень по отношению к перспективам евроинтеграции перешло общественное мнение граждан Нидерландов и Венгрии. Все это в определенной степени свидетельствует о нежелании углубления отношений более развитых государств-членов ЕС с вновь принятыми (что совсем не исключает намерений использования их ресурсов — трудовых, сырьевых, научного потенциала и др.). Эта ситуация верно была охарактеризована Н. Паниной: «Бедные хотят интегрироваться с богатыми, которые принимают этот порыв к единению с заметно меньшим энтузиазмом» [Панина, 2006]. Например, наибольший уровень неодобрения дальнейшего объединения со странами-членами ЕС продемонстрировали граждане Люксембурга (который, кстати, также принимал участие в создании фундамента ЕС в 1951 г. в виде Европейского объединения угля и стали). Однако неучастие Люксембурга во второй волне Европейского социального исследования (2007 г.) не позволяет проследить изменения в общественном мнении его граждан. Это же относится к Латвии, граждане которой в 2007 г. дали средний ответ по вопросу объединения ЕС менее 5 баллов, но отсутствие данных за 2005 год не позволяет проследить изменения.

Что касается стран, граждане которых продемонстрировали в своих ответах большее стремление к интеграции ЕС, то в их числе, преимущественно, «новые» члены. Это Болгария, Эстония, Польша, Румыния, Словакия, Словения (показательным является факт, что все они относятся к восточноевропейским странам. Интересно, что

положительно к объединению ЕС его члены, которые условно можно отнести к «среднему звену», — Испания, Португалия, Дания, Греция (только один показатель за 2005 г.), Кипр (один показатель за 2007 г.). Можем предположить, что основаниями такой лояльной позиции по отношению к углублению евроинтеграции являются несколько факторов: 1) эти страны имеют средний уровень экономического развития, интеграция выгодна их экономическим системам (Кипр, Греция, Португалия); 2) они далеки от проблем восточноевропейских членов ЕС (Дания, Испания); 3) экономическим структурам этих стран выгодно использовать недорогие трудовые ресурсы восточноевропейских стран (Испания, Португалия).

После рассмотрения двух основных линий внутриевропейских противоречий отметим зоны региональных конфликтов. Можно с уверенностью утверждать, что в рамках Евросоюза нет ни одной страны, у которой не было бы региональных проблем. Эти проблемы связаны как с наличием высокого уровня самоидентификации региональных сообществ, связанных с обладанием независимости и собственной государственности в прошлом, так и с претензиями (которые могут быть и в латентной форме) на этот регион со стороны другого государства. Если попытаться проанализировать региональную палитру всего Евросоюза с рассмотрением специфических черт регионов и причин регионализации, то это может существенно увеличить объем данной статьи. Поэтому ограничимся перечислением *наиболее известных* проблемных регионов с достаточно четко выраженной региональной самоидентификацией и направленностью на: 1) отделение и получение независимости; 2) автономизацию, расширение прав и полномочий, защиту прав в рамках государства. К таковым относятся:

1. Шотландия, Северная Ирландия, Уэльс, Корнуолл (Великобритания);
2. Эльзас, Савойя, Бретань, Корсика (Франция);
3. Бавария, Нижняя Саксония (Германия);
4. Галисия, Андалусия, Астурия, Каталония, страна Басков (Испания);
5. Фрисландия (Нидерланды);
6. Скания (Швеция);
7. Западная Македония, Северный Эпир или Чамерия (Греция).

Помимо перечня отдельных регионов с четко определенной региональной самоидентификацией и ярко выраженными центробежными тенденциями следует отметить и страны, в которых имеются трудности во взаимоотношениях между конгломератами регионов:

1. Италия — противоречия между индустриальным Севером и аграрным Югом, а также проблемы с германоязычным Южным Тиролем и островными территориями Сардинии и Сицилии;

2. Определенные проблемы во взаимоотношениях Восточной (бывшая ГДР) и Западной Германии.

Также отметим страны, которые имеют серьезные региональные проблемы, ставящие под угрозу сохранение целостности государства в нынешнем его виде. К ним относятся:

1. Бельгия — противоречия между носителями двух основных языковых групп, проживающих во Фландрии и Валлонии;

2. территория бывшей Социалистической Федеративной Республики Югославия, после распада которой все без исключения бывшие составляющие СФРЮ втянуты в непрекращающиеся территориальные конфликты и вооруженные столкновения (Босния, Герцеговина, Косово, Истрия и др. регионы).

Отметим, что в данный перечень практически не попали государства Восточной Европы. Действительно, региональные конфликты на данном этапе малозаметны в этих государствах. Однако мы делаем поправку на непростые трансформации и сложные экономические условия, которые пришлось переживать восточноевропейским обществам до и после вступления в ЕС. Можем предположить, что фактор экономических проблем в этот период стал доминирующим и оттеснил на второй план трудности культурного, языкового характера и, соответственно, региональные конфликты (кроме территории бывшей СФРЮ). Хотя они есть и в Польше, и в Румынии, и в прибалтийских государствах, некоторые из них связаны с компактным проживанием венгерских общин на территории других государств. Что говорит о том, что восточноевропейские страны также не лишены региональных проблем, многие из которых находятся в латентном состоянии.

Также данные о современных региональных конфликтах можно соотнести с формами государственного устройства тех стран, в которых они отмечены (см. *табл. 2*).

Как можно видеть, форма государственного устройства от федерализма до унитаризма не является единственным решающим фактором для минимизации региональных конфликтов. То есть переход государства к федерализму или предоставление отдельным регионам статуса автономии не означает автоматического решения проблемы.

По факту региональные противоречия и конфликты есть как в федеративных государствах (Бельгия, Германия), так и в унитарных (Франция, Греция). Нельзя сбрасывать со счетов исторические, культурные (и особенно языковые), экономические факторы. При учете

всех этих факторов важно понимать, что именно политические механизмы позволяют дать начальный импульс, первый толчок к решению противоречий. Поэтому политические факторы, хотя и не могут быть единственными, но в то же время они являются одними из решающих в решении региональных конфликтов. Рассмотрим, как используют политические механизмы для минимизации и решения вышеозначенных конфликтов. (При этом сразу исключим из рассмотрения опыт развязывания «югославского узла», поскольку силовое решение проблемы является крайним и малоэффективным в долгосрочной перспективе).

Таблица 2
Формы регионального управления в Европе²

Федеративная система	Регионализованные унитарные государства	Унитарные государства, которые передают полномочия регионам	Классические унитарные государства
Австрия	Италия	Франция	Болгария
Бельгия	Испания	Нидерланды	Дания
Германия	Великобритания	Португалия	Финляндия
Швейцария			Греция
Югославия			Венгрия
			Норвегия
			Польша
			Швеция
			Респ. Ирландия

Прежде всего, главным механизмом в решении региональных конфликтов является сам Евросоюз с его принципами регионализации. В условиях нынешней объединенной Европы со снижением функциональной роли национальных правительств сепаратизм теряет всякий смысл. Возможно дистанцирование региона от своего центра (например, Шотландии от Лондона), но выход из государства становится практически нецелесообразным, поскольку само государство постепенно растворяется в составе ЕС, имеющего тенденцию к превращению из конфедерации государств в огромную федерацию регионов.

Теперь обратимся к фактам успешного решения региональных конфликтов отдельными европейскими государствами.

Региональные проблемы, сложившиеся исторически на Британских островах еще с периода раннего Средневековья, Лондон вплоть до конца XX века пытался решать довольно жесткими методами.

Для подавления центробежных тенденций предпринималось экономическое давление, политика переселения англичан на ирландские, шотландские территории, а также силовые варианты решения конфликтов с использованием полиции и армии в Северной Ирландии. Это удерживало проблему, на какой-то период затушевывало, но не решало ее. В единый узел были завязаны территориальные, этнические, религиозные, культурно-языковые противоречия. Начало процессу развязывания «узла» этих проблем было положено в 90-х гг., когда регионам, в которых были сильны центробежные тенденции, было предоставлено право формирования местных парламентов. В 1998 г. была создана Национальная ассамблея Уэльса. Также были воссозданы в 1998 г. Ассамблея Северной Ирландии (деятельность была приостановлена с 1972 г.) и в 1999 г. Парламент Шотландии (прекратил свое существование в 1707 г. с объединением Англии и Шотландии в Великобританию). Показателем эффективности этих мер является факт, что с 1998 г. конфликты в Северной Ирландии пошли на убыль. В 1993 г. валлийский язык был уравнен в правах с английским, после чего перепись 2001 г. отметила увеличение количества его носителей.

Испания состоит из регионов, которые в прошлом имели свою собственную государственность. Помимо кастильского (испанского) языка официальный статус в автономных областях имеют каталонский, валенсийский, баскский, галисийский, баlearский, аранский. В этом государстве широко используется система автономных сообществ (*comunidades autonomas*, АС). Права АС на самоуправление подразумевают:

- 1) гарантии собственной политической системы для каждого регионального сообщества, со своими учреждениями, действующими в пределах собственной юрисдикции независимо от общего курса государственных учреждений (например, собственная партийная система);
- 2) право на создание собственной юридической системы как подсистемы законов государства (систематизированный свод нормативных актов);
- 3) выработку собственной политики, основанной на принятии решений правящим большинством в органах региональной власти;
- 4) право участия в принятии решений на общегосударственном уровне;
- 5) финансовая автономия.

Так, например, Каталония, получившая статус автономии в соответствии с результатами каталонского референдума 25 октября 1979 г., имеет целый комплекс органов региональной власти (Женералитет)³. В него входят парламент и правительство. Президент Женералитета

является одновременно и главой исполнительной власти, и постоянным представителем Испании в Каталонии (в качестве такового он обязан утверждать законы Каталонии именем короля). Президент Жене-ралитета и правительство несут ответственность перед парламентом, который избирается на 4 года по пропорциональной системе и фактически является главным центром политической власти в регионе.

Швейцария состоит из кантонов, населенных носителями трех основных языковых групп (немецкой, французской, итальянской и ретороманской). Помимо факта признания всех этих языков государственными (на ретороманском языке говорит всего 1% населения страны), следует отметить, что в Швейцарии сильны традиции парламентаризма. При этом принятие решений в парламенте сочетается с практиками регулярного проведения общих и местных референдумов среди граждан.

Но даже на фоне этих достаточно регионализированных государств Германия является страной-образчиком регионального разнообразия. Вся ее история проходила под знаменем внутренних разломов, войн и конфликтов. Как верно заметила российская исследовательница-регионовед И. Бусыгина, «история Германии — это скорее история разъединения, нежели объединения, скорее история отдельных земель и территорий, нежели история страны»⁴. Все это разнообразие регионов было объединено в федеральную систему 16 земель. Каждая из них имеет свой парламент (ландтаг) (в двух городах-землях Гамбурге и Бремене — бюргершафты) и исполнительные органы власти, глав которых (премьер-министров) избирают ландтаги. Также в Германии существует практика не только политической, но и географической децентрализации верховной власти. Так, например, Федеральный суд находится в Карлсруэ, Федеральный административный суд — в Лейпциге, Федеральный суд по трудовым спорам, Федеральный общественный суд и Федеральный финансовый суд — в Мюнхене. Следует отметить, что германский федерализм не является средством решения этнических или языковых проблем. Германия — моноэтническая страна, население которой говорит на немецком языке (хотя он включает 24 диалекта). Тем не менее, в ФРГ региональным языком признан нижнесаксонский язык (с 1994 г. признан ЕС), а также языки национальных меньшинств датский, фризский и лужицкий. Федерализм решает главную задачу — достижение единства при сохранении разнообразия («Стать немцами, обладателями единого государства, оставаясь при этом баварцами, баденцами, вюртембержцами...»⁵).

В заключении данной работы можно сделать следующие выводы.

Первое. Обзор приведенных выше фактов свидетельствует об одновременном углублении процессов интеграции и регионализации в Европейском Союзе. ЕС из конфедерации государств трансформируется в федерацию регионов. Регионализация выполняет задачу не столько ослабления органов центральной власти, сколько создания новых, более высших форм надтерриториальной интеграции европейского сообщества путем кооперации близких друг другу (общая культура, история, экономическая база и т.п.) регионов, не взирая на их территориальную принадлежность к тому или иному государству. То есть, децентрализация государственной власти является всего лишь средством, необходимой платой для достижения более серьезной стратегической цели — интеграции европейского сообщества в единое целое.

Второе. Территориальные противоречия и региональные конфликты в современном Евросоюзе были разделены мной на два основных вида, которые получили условные названия «междинастических» и «постколониальных». Регионализация ЕС предназначена для решения проблем и для первого, и для второго вида конфликтов. Прежде всего, это связано с изменениями самоидентификации граждан государств-членов Союза. Фактически национальная идентичность и государственная принадлежность размывается (с перспективой полного ее нивелирования) между двумя уровнями самоидентификации — 1) региональной, культурно-локальной и 2) континентальной, культурно-цивилизационной (европейцы).

Третье. Были прослежены диспропорции между «старыми» и «новыми» (страны Восточной Европы) членами ЕС. Экономическое неравенство оказывает влияние на отношение к перспективам дальнейшего углубления евроинтеграции. Результаты опросов двух волн Европейского социального исследования (ESS) продемонстрировали меньшие показатели позитивного отношения к этим процессам среди респондентов из стран Западной Европы («старых» членов ЕС), чем среди опрошенных в Восточной Европе.

Четвертое. Опыт эффективного решения региональных конфликтов западноевропейскими государствами показал, что во всех рассмотренных случаях (Великобритания, Испания, Швейцария, Германия) использованы механизмы института парламентаризма и решения языкового вопроса. Не менее эффективным является применение политики географической децентрализации верховной власти (Германия) и легитимации решений власти через референдумы (Швейцария).

¹ Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 25.

²Томпсон Е. Региони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі І.Ф. Кононов (наук. ред.), В.П.Бородачов, Д.М.Топольсков. — Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. — С. 97.

³Эспадалер Энрик Фоссас. Автономия Каталонии // Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн. 3 Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. — М.: Весь Мир, 1997. — С. 280, 284–286.

⁴Бусыгина И.М Регионы Германии. — М.: РОССПЭН, 1999. — С. 24.

⁵Там само. — С. 26.

Павло Молочко

ПИТАННЯ КРИМСЬКОГО РЕГІОНУ У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЯХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ РОСІЇ

P. Molochko. Problem of the Crimean region among the foreign-policy strategies of Russia's political parties. In the article the author is analyzing a stand of Russia's political parties as to the issue of the Crimea's status. It was determined by the author that the foreign-policy stands of Russia's political parties have recently had a disguised character which is connected with the parties' reluctance to lose their potential electorate. The stands of political parties as to the countries of CIS and the Crimea are highly dependent on public opinion. However, lately Russian's population is scarcely taking an interest in the problem of the Crimea's status in contrast to its interior problems. In connection with this the stands of the political parties as to the Crimea have a perfunctory nature on the basis of what the author makes the conclusion that fomentation of the Crimea's problem has a situational character with the aim of digressing from the interior antagonisms and problems.

Національна політика сучасної України характеризується збереженням міжнаціонального миру за роки незалежності. Однак на сьогодні можна констатувати наявність декількох проблем. Насамперед, це проблема розколу політичної нації за геополітичною орієнтацією, історичною міфологією, релігійними поглядами, мовою та територією. Уточнюючи вже майже традиційний поділ України на Схід та Захід, В. Нахманович говорить про формування на цій підставі двох політичних націй — європейської та радянської української нації. Перший

прикметник у назві відображає її цивілізаційну спрямованість, а дру- гий — що кістяк кожної з них становлять українці як етнос¹. Співісну- вання двох різних націй є достатньо складним, а особливо в унітарній державі. Важливу роль на формування політичної нації та етнона- ціональну політику України відіграє ситуація в АР Крим.

Проблема Криму у відносинах України та Росії вивчається ба- гатьма дослідниками, як з України, так і Росії (Г.Перепелиця, М.Са- ченко, В.Буткевич, А.Мошес, Д.Фадєєв, Т.Кузьо, О.Загорський, С.Маркедонов), однак практично невивченою залишається офіційна позиція до цього питання політичних партій Росії. Незважаючи на кардинальну зміну формату партійної системи Росії після парламен- тських виборів 2007 р. та різке скорочення кількості офіційно зареєстрованих партій (за даними Міністерства юстиції РФ за станом на 01 вересня 2009 р. у Росії офіційно зареєстровано лише 7 партій)², виключно політичні партії формують Державну Думу РФ, а отже і впливають на формування зовнішньополітичного курсу держави. З огляду на це, метою нашого дослідження є аналіз програмних доку- ментів політичних партій Росії та визначення позиції партій щодо питання Криму в українсько-російських відносинах.

Важливе місце у програмних документах російських політичних партій належить питанням зовнішньої політики, серед яких тради- ційно підвищена увага приділяється питанню взаємовідносин Росії з країнами СНД. З огляду на це російським політичним партіям дуже важливо сформулювати позицію щодо взаємовідносин з країна- ми СНД. Однак для цього необхідно орієнтуватися на рівень підтримки різних позицій з цього питання з боку російського елек- торату.

За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), ставлення громадян Росії до різних форм відносин між рес- публіками колишнього СРСР значно різняться. На підставі аналізу результатів опитувань, проведених у 2001, 2005 та 2007 рр., предст- авники ВЦВГД підсумовують, що жоден із запропонованих варіантів не має абсолютної підтримки виборців. У 2001 р. респонденти були, більшою мірою, орієнтовані на об'єднання декількох республік, за бажанням, у більш тісні союзи (42% опитаних). Ймовірніше за все, на їхній вибір вплинули стрімкі темпи створення єдиної союзної дер- жави Росії та Білорусі. Проте у 2005 р. були виявлені серйозні пере- шкоди на шляху до створення подібного наддержавного утворення: необхідність введення єдиної валюти та залежність рішення Білорусі від політичної волі та позиції однієї людини. Тому через чотири роки за можливе об'єднання декількох республік, за бажанням, у більш

тісні союзи висловилося вже 26% респондентів. На сьогодні їхня частка залишається приблизно на тому самому рівні.

Близько третини респондентів як у 2001 р., так і у 2005 р. були прихильниками відновлення СРСР у його колишньому вигляді. Прихильниками такої ідеї є переважно люди похилого віку, тому до 2007 р. прихильників відновлення Радянського Союзу стало ще менше.

Цікаво, що за збереження СНД у його колишньому вигляді висловилося лише близько однієї п'ятої респондентів. Це означає, що ситуація, яка склалася у СНД, не задовольняє громадян Росії. Тому вони більшою мірою орієнтовані або на відновлення СРСР, з одного боку, або на об'єднання декількох республік у більш тісні союзи, або на незалежне існування всіх республік, з другого боку³.

Що стосується ситуації навколо Криму, то, проаналізувавши дані Фонду громадської думки (ФГД) (за 2007–2009 рр.) щодо інформаційних подій, які привертають увагу населення Росії, можна дійти висновку, що питання статусу Криму інколи згадується у розділі «Інші закордонні події» і отримує не більше 3% у сукупності з такими подіями, як, наприклад, падіння на фінансових ринках світу, теракт в Ірані тощо. У той самий час, населення Росії значно більше хвилюють внутрішні проблеми, катастрофи та скандали, які цікавлять приблизно 25% опитаних, життя відомих людей, спорт та розваги у Росії — 7–10%.

У зв'язку з цим на фоні зростання кількості заяв на зовнішньополітичні та безпекові теми, зроблених президентом Д. Медведевим та виконавчою владою з метою формування позитивного іміджу Росії у світі, політичні партії, які беруть участь у політичних процесах, формулюють свої наміри щодо сфер зовнішньої політики і міжнародних відносин досить завуальовано, свідомо не бажаючи звужувати свій потенційний електорат. Показово, що внесені в широкі політичні програми партій досить сміливі і недвозначні формулювання щодо міжурядових і міжнародних організацій та окремих держав, стосункам з якими партія чи блок має намір приділяти основну увагу, різко узагальнюються і навіть зникають у партійних заявах⁴.

Зважаючи на недостатній інтерес до проблеми Криму з боку електорату, варто зазначити, що у програмних документах політичних партій Росії питання Криму окремо не виділяється, тому в рамках цього дослідження позиція щодо Криму визначатиметься із загальної позиції до країн СНД.

Відсутність чіткої позиції російського електорату щодо взаємовідносин Росії з країнами СНД змушує політичні партії шукати найбільш узагальнені формулювання для своїх програм, одночасно підтримуючи найпопулярніші серед електорату форми розвитку СНД.

Прагнення одночасно вирішити два протилежні за змістом завдання і визначає позиції політичних партій Росії з цього питання. Варто коротко розглянути ці позиції.

Питання співпраці Росії з країнами СНД партією «Єдина Росія» розглядалося у її передвиборчих програмах 2003 та 2007 рр. Так, у передвиборчій програмі 2003 р. питання взаємодії з країнами СНД розглядалося предметно у розділі 2.1.3 програми, де зазначено, що з метою підвищення ефективності зовнішньої політики Росії необхідно зміцнювати стосунки з країнами СНД. У програмі зазначено: «Історичні зв'язки Росії з її найближчими сусідами достатньо міцні, мають глибоке історичне коріння. Неможна допустити їх руйнування через інтереси політичної кон'юнктури, зовнішніх сил та окремих особистостей. Росія повинна бути оточена «поясом дружби» — це в інтересах і Росії, і наших сусідів»⁵. Підсумовуючи стратегію партії у сфері зовнішніх відносин, одним з головних завдань партії проголошувалися добросусідські відносини з усіма країнами СНД.

У передвиборчій програмі 2007 р. питання співпраці з країнами СНД уже не виділялося окремим положенням в програмі. Проблеми міжнародних відносин згадувалися у пункті 2.5 «Зміцнення обороноздатності та гарантування безпеки країни». Метою партії проголошувалося побудова держави, здатної відстояти свій суверенітет, захистити у всьому світі права та інтереси своїх громадян та співвітчизників. «Росія дотримувалася і буде дотримуватися своїх міжнародних зобов'язань, неухильно виконувати умови укладених договорів. Але того ж самого очікує і від своїх партнерів» — зазначалося у програмі⁶.

Що стосується програми партії, прийнятої у 2001 р., та програмної заяви партії⁷ від 2008 р., то у них питання співпраці з країнами СНД не виділяється, як і питання міжнародної політики. Ставлення партії до питань міжнародних відносин зводиться до загальних фраз про підтримку міжнародної політики, спрямованої на підвищення ролі Росії у світі, що, власне, і є свідченням чіткої орієнтації на уподобання електорату, який більше орієнтується на внутрішні проблеми.

Комуністична партія Російської Федерації (КПРФ) займає більш послідовну позицію у питанні взаємовідносин з країнами СНД. У програмі партії заявляється не лише про необхідність подальшої співпраці між країнами СНД, але і про відновлення «єдиної союзної держави». У своїй програмі партія заявляє про необхідність денонсації біловезьких угод, відновлення оновленого Союзу радянських народів, що дозволить «забезпечити єдність народу»⁸. Завданням партії проголошується боротьба за єдність, цілісність та незалежність Вітчизни, за відновлення братського Союзу радянських народів. Однак варто

зазначити, що у програмі партії проголошується прагнення партії до утворення такого союзу на добровільних засадах.

Подібної позиції щодо співпраці з країнами СНД дотримується і Ліберально-демократична партія Росії (ЛДПР). У розділі «За Росію у багатополосному світі» програми ЛДПР говориться про необхідність відновлення економічних, політичних та культурних зв'язків з країнами колишнього соціалістичного співтовариства, особливо зі східноєвропейськими. Це визначається як один із найголовніших напрямів зовнішньої політики Росії. Водночас зі зміцненням інтеграції з країнами СНД ЛДПР виступає за посилення впливу на ці країни. Зокрема, партія пропонує «переглянути військово-політичну доктрину та економічні зв'язки з тими країнами СНД, які порушують права російського населення». Крім того, ЛДПР заявляє про недопустимість «заохочення споживацьких настроїв у ряді країн СНД». «Привабливість союзу з Росією буде ґрунтуватися на її економічній потужності. Якщо Росія за рахунок добробуту свого народу буде підтримувати режими, які ставляться до неї недружно, це не буде сприяти ані досягненню бажаного зближення, ані зростанню престижу Росії на міжнародній арені», — зазначено у програмі ЛДПР⁹.

Загалом варто зауважити, що ЛДПР у своїй програмі пропонує використовувати диференційований підхід у взаємовідносинах з кожною окремо взятою державою СНД, орієнтуючись в кінцевому підсумку на «воз'єднання більшості колишніх радянських республік у єдину демократичну державу».

Незважаючи на достатньо великий обсяг програми політичної партії «Справедлива Росія», питання зовнішньої політики мають у них переважно поверховий характер. Стосовно співпраці з країнами СНД, то у програмі зазначено, що найважливішим напрямом зовнішньої політики Росії є розвиток відносин з країнами СНД та ближнього зарубіжжя¹⁰. Подібно до позиції ЛДПР, представники «Справедливої Росії» наголошують на необхідності недопущення споживацьких настроїв щодо Росії в процесі інтеграції, тому Росії необхідно забезпечити переважачий суспільний, політичний та економічний вплив на просторі СНД.

Практично не висвітлене питання взаємодії Росії з країнами СНД і у програмі політичної партії «Патріоти Росії». Партія одним з головних завдань у сфері зовнішньої політики (всього у програмі партії згадується 3 пункти у сфері зовнішньої політики) виділяє «інтенсифікацію об'єднавчих процесів на просторі СНД»¹¹, проте основні напрями цієї інтенсифікації не зазначаються.

Можна лише передбачати, що можливими напрямками інтенсифікації об'єднавчих процесів на просторі СНД можуть бути: об'єднання

декількох республік у більш тісні союзи; відновлення СРСР; створення аналогу Європейського Союзу тощо. Таким чином, партія «Патріоти Росії» у питанні співпраці Росії з країнами СНД більшою мірою орієнтується на узагальнені формулювання, а не на висловлювання тез та позицій, які можуть бути підтримані електоратом.

У програмах політичних партій «Яблоко» та «Правое дело» позиція з питання взаємовідносин Росії з країнами СНД взагалі не сформульована.

Підсумовуючи аналіз програмних документів політичних партій Росії, можна дійти висновку, що на відміну від інших питань зовнішньої політики, насамперед, питання про роль та місце Росії у сучасному світі, щодо питання про взаємовідносини Росії з країнами СНД позиції політичних партій багато в чому не конкретизовані, вони сформульовані доволі абстрактно. Такий розподіл програмних пріоритетів відображає загальну систему цінностей і прагнень електорату. Поза тим, ставлення провідних політичних сил Росії до зовнішньополітичних питань, які має намір відстоювати певна партія чи виборчий блок, є знаковим у прогнозуванні діяльності парламенту в галузі зовнішньої політики та міжнародних відносин.

Опитування громадської думки, проведене ВЦДГМ у грудні 2008 р. — лютому 2009 р., щодо статусу Криму засвідчило таку картину. На питання «Як Ви вважаєте, чи варто обговорювати з Україною питання про те, кому повинен належати Крим, чи це вже давно вирішене питання?», 22% опитаних відповіли, що це вже давно вирішене питання, яке не варто порушувати, 44% опитаних вважає, що це питання варто обговорювати з Україною, 19% вважає, що зараз це питання обговорювати не варто, але за певних обставин, наприклад, у разі вступу України до НАТО або її виходу з СНД це питання необхідно буде розглянути, 14% опитаних не змогли дати відповідь. Провівши кореляцію між питанням про належність Криму та партійними уподобаннями представники ВЦДГМ дістали такий результат:

З наведеної таблиці видно, що загалом громадська думка щодо статусу Криму не має чітко вираженої залежності від партійних уподобань, за винятком яскраво вираженої підтримки прихильниками партії «Справедлива Росія» питання про необхідність подальшого обговорення з Україною статусу Криму. На нашу думку, це здається дещо дивним, адже на відміну від програм КПРФ та ЛДПР, у яких чітко говориться про можливе об'єднання колишніх радянських республік, у програмі «Справедливої Росії» питання співпраці з країнами СНД розкривається поверхово і зводиться лише до підтримки співпраці з країнами СНД. Послідовною є позиція прихильників ЛДПР

у відповіді на питання про можливість обговорення зміни статусу Криму за певних обставин, адже це збігається з програмним положенням партії про можливий перегляд військово-політичної доктрини Росії у разі обмеження прав російського населення (можливий вступ України до НАТО може розглядатися представниками ЛДПР як можлива загроза для російського населення — *Авт.*).

Як Ви вважаєте, чи варто обговорювати з Україною питання про те, кому повинен належати Крим, чи це вже давно вирішене питання?	Всього опитаних	Прихильники політичних партій				
		Єдина Росія	КПРФ	ЛДПР	Справедлива Росія	Демократи («Правое дело» + «Яблоко»)
Це давно вирішене питання, яке не варто порушувати	22	22	25	29	18	13
Варто обговорювати з Україною	44	45	48	44	59	50
Зараз це питання обговорювати не варто, але за певних обставин, наприклад, у разі вступу України до НАТО або її виходу з СНД це питання необхідно буде розглянути	19	20	19	20	14	31
Важко відповісти	15	13	8	7	9	6

Джерело: Мониторинг общественного мнения. — Режим доступу: <http://wciom.ru/index.php?id=1273>. Дата перегляду 21 липня 2009 року.

Російський дослідник С. Маркедонов, оцінюючи російську політику щодо Криму, зазначає, що у теперішніх умовах варто визнати, що Росія не має можливості повернути Крим військово-політичним шляхом. На його думку, Росії варто переформатувати свою кримську політику. Перш за все варто відповісти на питання: «Чого хоче Росія на цьому півострові?». За словами С. Маркедонова, необхідним є вироблення довготривалої політичної та соціально-економічної стратегії щодо Криму, яка не буде залежати від політичної кон'юнктури¹². Очевидно, що якщо мета російської політики у Криму — міжетнічна стабільність, то необхідно відмовитися від розігрування сепаратистської карти (ідеї відокремлення Криму від України). Тим більше, що

прихильники такої ідеї у Криму не мають достатньої підтримки. Іншими словами, для реалізації цієї ідеї не вистачає людського ресурсу.

Таким чином, можна зробити висновок, що питання щодо зміни статусу Криму сьогодні для російських політичних партій, власне, як і для їхнього електорату, не є першочерговим, а точніше — електорально привабливим. Питання зовнішньої політики Росії останніми роками повністю належать до компетенції виконавчої влади, для якої Крим нині також не є головною проблемою. У зв'язку з цим є очевидним, що питання щодо статусу Криму можуть порушуватися не стільки задля реальної зміни його належності, а з метою підвищення рейтингів окремих політиків (Ю. Лужков, К. Затулін, Д. Рогозін та інші) або, швидше за все, для тимчасового відволікання уваги населення Росії від внутрішніх протиріч та конфліктів. Хоча, як свідчать дані опитування громадської думки, такі методи є малоефективними, адже останніми роками цікавлять дуже незначну частину населення Росії. Прогнозуючи можливі загострення ситуації навколо Криму у найближчий період, можна визначити такі підстави: провокації з метою підриву іміджу Росії на зовнішньополітичній арені; роздмухування ситуації навколо Криму для піднесення імперіалістських настроїв у Росії, особливо у світлі можливого конфлікту між В. Путіним та Д. Медведевим напередодні президентських виборів 2012 р., можливість виникнення якого останнім часом прогнозує все більша кількість експертів.

¹ Нахманович В. Этнонациональные проблемы и государство — реальность и перспективы. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8770. Дата перегляду 15 серпня 2009 року.

² Минюст: Список зарегистрированных политических партий. — Режим доступу: <http://www.minjust.ru/ru/activity/nko/partii/>. Дата перегляду 10 вересня 2009 року.

³ Карпенко О., Ламанов И. Сравнительный анализ программных документов политических партий России. — М.: Изд-во СГУ, 2008. — С. 254–255.

⁴ Партийный МИД // Российская газета. — 2007. — № 42. — С. 3.

⁵ Предвыборная программа Политической партии Единая Россия. Утверждена 20 сентября 2003. — Режим доступу: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Programs/Party/edin04/index/edin04000.htm>. Дата перегляду 12 серпня 2009 року.

⁶ Предвыборная Программа Всероссийской политической партии «Единая Россия» «План Путина — достойное будущее великой страны». — Режим доступу: <http://www.edinros.ru/rubr.shtml?110099>. Дата перегляду 12 серпня 2009 року.

⁷ Программное заявление партии «Единая Россия». — Режим доступу: <http://www.edinros.ru/rubr.shtml?110100>. Дата перегляду 12 серпня 2009 року.

⁸ Программа Коммунистической партии Российской Федерации. — Режим доступу: <http://kprf.ru/party/program/>. Дата перегляду 14 серпня 2009 року.

⁹ Программа Либерально-демократической партии России. — Режим доступу: <http://www.ldpr.ru/partiya/prog/>. Дата перегляду 20 серпня 2009 року.

¹⁰ Программа партии «Справедливая Россия». — Режим доступу: http://www.spravedlivo.ru/information/section_11/section_99/. Дата перегляду 18 серпня 2009 року.

¹¹ Программа политической партии «Патриоты России». — Режим доступу: http://www.minjust.ru/common/img/uploaded/docs/Программа_partii-7.doc. Дата перегляду 15 серпня 2009 року.

¹² Маркедонов С. Крымский вопрос сегодня. — Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article18415.htm>. Дата перегляду 07 вересня 2009 року.

Вікторія Давидова

ЧОРНОМОРСЬКИЙ РЕГІОН: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

V. Davidova. Black Sea Region: problems and perspectives of regional integration. Problems and perspectives of regional integration of the states of the Black Sea region are examined in the article. The author examines the complex of preconditions and key factors of this process, which makes geographical, historical, natural resourcal community of the region, and also the presence of general requirements in providing of international security, political stability of the region, the decision of ecological and social problems.

На сучасному етапі розвитку системи міжнародних відносин у світі відбуваються кардинальні зміни. Виразнішими стають дві головні тенденції, які перебувають у складній взаємодії: з одного боку, наголошується прискорений процес глобалізації, з іншого — зростання регіональної і субрегіональної інтеграції. Сьогодні фактично всі країни світу тією чи іншою мірою є членами або беруть участь у діяльності хоч би одного міжнародного регіону, але частіше декількох регіональних або субрегіональних систем. У цих умовах регіональна політика держав здійснюється на трьох рівнях: локальному, глобальному і субрегіональному. Локальний рівень представляє регіональну політику

держави, на глобальному відбувається взаємодія держав у рамках міжнародної системи в цілому, на субрегіональному будуються взаємини держав у межах великих регіонів¹.

Така увага до регіонального чинника в міжнародному середовищі з боку держав зумовлена, як нам здається, кількома моментами. По-перше, в процесі глобалізації позначилися регіональні центри впливу, що претендують на владу; по-друге, регіональна інтеграція, діючи через державу, залишає за нею право ухвалення рішення; по-третє, регіон є «зручним майданчиком для міждержавних інтеграційних експериментів», що особливо важливо в процесі глобалізації. У зв'язку з цим за останні роки з'явилася велика кількість зовнішньополітичних проектів щодо побудови регіонів, що ставить перед дослідниками питання про перспективи залучення до цього процесу різних держав.

Особливе значення це має для країн Чорноморського регіону, оскільки сьогодні цей регіон уже не сприймається більш як європейська периферія, а розглядається з погляду ширшої геополітичної перспективи, в якій він є частиною осі — Каспій — Чорне море — Європа. Поява в зоні Чорного моря суверенних держав з-серед колишніх радянських республік, унікальність географічного положення, наявність і транспортування енергоносіїв зумовили підвищений інтерес до регіону з боку багатьох держав світу, що виразилося в збільшенні кількості міжнародних акторів, які пропонують свої моделі регіональної співпраці. На цьому фоні розгортається боротьба за лідерство як серед позарегіональних, так і регіональних гравців, які, прагнучи відстоювати свої інтереси, неминуче вступають в суперечність один з одним. Сприйняття регіону через призму вирішення або глобальних проблем (енергетична безпека, демократизація, економічна експансія), або досягнення своєї мети в інших регіонах (на Близькому Сході і так далі) залишає осторонь головне — внутрішні джерела його розвитку.

Актуальність дослідження визначається тим, що Україна є однією з країн — членів регіону. Тому дослідження має як теоретичний, так і практичний інтерес для України, і відносно активізації її участі в торговельно-економічній співпраці в Чорноморському регіоні, і у виявленні можливих викликів і погроз безпеці країни в цьому регіоні.

Значний інтерес для аналізу специфіки міжнародної інтеграції держав Чорноморського регіону становили роботи зарубіжних дослідників: В. Гусейнова, С. Челака, Р. Асмуса, Ф. Тассинарі, Ю. Кіфу, П. Дімітрова, А. Язикової, М. Ковальського, О. Воркунової.

Серед сучасних вітчизняних авторів, які досліджують цю проблематику, слід назвати В. Дергачова, А. Висоцького, Б. Парахонського, О. Бодрук, В. Дубовик, В. Глебова, Т. Стародуб, М. Воротнюк і ін.

У роботах цих авторів розглядаються політичні, економічні, військово-стратегічні аспекти процесів регіональної інтеграції держав цього регіону.

Відзначаючи високий науковий рівень публікацій з зазначеної теми, не можна не звернути увагу на відсутність комплексного розгляду кола накреслених питань. Виходячи з цього, метою статті є виявлення спільних проблем і перспектив регіональної співпраці в Чорноморському регіоні.

У сучасній науковій літературі є безліч трактувань терміна «регіон», контексти використання якого достатньо різноманітні. У географії під регіоном розуміють певну частину території, відносно однорідну за тими або іншими географічними параметрами, в політології — за політологічними, в економіці — за економічними і так далі. Так, наприклад, Велика Радянська Енциклопедія визначає регіон як «велику індивідуальну територіальну одиницю (наприклад, природну, економічну, політичну та ін.), регіональний — що належить до якої-небудь певної території (району, області, країни, групи країн)»². У визначенні привертає увагу той факт, що регіоном можуть називати території, що виділяються всередині держави, і частини сусідніх держав, які прилягають одна до одної, або сукупність державних утворень. Однак це завжди територіальні утворення, що володіють необхідним набором якихось цілісноутворювальних характеристик. Стосовно нашої проблематики, нас цікавлять такі трактування, в яких є, як пише російський дослідник І. Баригін, певний «ступінь міжнародності».

Одним з перших у науці продемонстрував такий підхід вітчизняний учений А. Висоцький. Зокрема, він показав, що для визначення регіону «в його узагальнувальному родовому значенні достатньо наявності двох ознак: наявності відокремленої спільності міжнародних відносин і обмеженості цієї спільності рамками певного географічного регіону»³.

Близька до цієї дослідницької традиції точка зору І. Баригіна, який, диференціюючи категорію «міжнародний регіон», пропонує розуміти під ним «певну територію, обмежену просторово-часовими рамками існування проблемних вузлів» міжнародних рівнів⁴.

Близький підхід демонструє і російський учений А. Карімова, яка досліджує проблеми політичного проектування міжнародного середовища. Вона визначає регіон як «концептуальний простір», межі якого складаються під впливом чинника міжнародності, як «форму локалізації і способи контролю вузлової проблеми, характерної для соціального простору в зоні її впливу»⁵.

Первинне поняття «Міжнародний регіон» асоціювалося зі своєрідним типом міжнародної організації, в якій визначальним чинником було географічне положення, що вказувало на значущість територіального відокремлення подібних систем⁶. У наші дні в це поняття входять і інші чинники: економічне співробітництво, оборонна взаємодія, схожість культур, політична орієнтація, релігійна складова тощо. Для того, щоб сукупність держав, що є якоюсь спільністю, стала регіоном, з погляду міжнародних відносин, вважає російський дослідник Н. Межевіч, необхідна наявність усіх або хоч би частини таких ознак: 1) спільність історичних доль; 2) наявність властивих тільки цій групі особливостей матеріальної і духовної культури; 3) географічна єдність території; 4) схожий тип економіки; 5) спільна робота в регіональних міжнародних організаціях⁷.

Такі ознаки є необхідними передумовами для успішної регіональної інтеграції держав. Наявність таких передумов на території Чорноморського простору очевидна.

З географічної точки зору до цього регіону входять шість прибережних держав: Болгарія, Грузія, Росія, Румунія, Туреччина, Україна. Коли до названих країн додають такі держави, як Вірменія, Азербайджан і Молдова, говорять про Великий Чорноморський регіон. Сама назва «Великий Чорноморський регіон» для позначення регіону Європи, що об'єднує країни, зацікавлені в розвитку співпраці у сфері економіки і безпеці, зв'язані спільністю історичних і культурних традицій, з'явилася порівняно недавно. Ряд дослідників до цих пір ставить під сумнів існування Великого Чорноморського регіону, вважаючи область Чорного моря «інтелектуально сконструйованим регіоном»⁸. В середині 1990-х років Зб.Бжезінський у своїй книзі «Велика шахівниця» позначив регіон «Євразійські Балкани», включивши в нього, разом з Балканами, Кавказ, Середню і частини Південної Азії, а також райони Перської затоки і Близького Сходу, оскільки, на його думку, ці території є силовим вакуумом⁹. Відкриття великих запасів нафти і газу на шельфах Каспійського моря, прокладка трубопроводів для їх доставки на світовий ринок, наявність транспортних коридорів, що дозволяють з'єднати Європу з Азією, в тому числі повітряних «мостів» над Чорним морем, привело останніми роками до появи «зв'язки» — Чорноморсько-Каспійський регіон.

Починаючи з античних часів, долі народів, що населяли територію берегів Чорного моря, на яких Римська, Візантійська, Оттоманська імперії залишили свій слід, були переплетені найтіснішим чином. У дев'ятнадцятому сторіччі основна територія ряду сучасних держав регіону увійшла до складу Російської імперії. Серйозні передумови

сформувалися в радянський період, коли була єдиною не тільки система соціально-економічних, культурних і інших зв'язків, що склалися, але і транспортна, енергетична, військова інфраструктура, системи товарообміну і розподілу праці. Це створило інфраструктурну основу інтеграції нинішніх незалежних держав. Крім того, Болгарія і Румунія були частиною соціалістичного табору і зоною радянського впливу. Винятком була Туреччина, що спиралася на підтримку США і була членом НАТО.

З розпадом СРСР перестала існувати і соціалістична економічна система, побудована на положеннях і принципах марксистсько-ленінської економічної думки. Нові незалежні держави «повернули» у бік ринкової соціально орієнтованої, багатуукладної економіки. Проте, незважаючи на різні стартові позиції, а відповідно, і завдання, що стояли перед колишніми союзними республіками, на сучасному етапі перехідного періоду, коли з'явилася вже інша інституційна структура економіки, змінилися її галузеві напрями та економічні відносини, нова, стабільно і стійко працююча економіка ще не склалася. Основними загальними проблемами всіх посткомуністичних країн регіону залишаються бідність населення і деформована економіка. У такій ситуації спроби входження в світову економічну систему самостійно цими державами мають неоднозначний результат. У такому разі сумісний рух країн регіону був би успішнішим.

При цьому потрібно враховувати той факт, що останніми роками Чорноморський регіон почав займати важливе місце в політиці не тільки традиційних гравців, але і таких міжнародних акторів, як США, НАТО і Євросоюз. Посиленню інтересу сприяли чотири важливі події: «революція троянд» у Грузії і «помаранчева революція» в Україні, початок переговорів про попередній вступ Туреччини до Євросоюзу в 2005 році, вступ до Євросоюзу Болгарії і Румунії в 2007, збільшена увага до транспортування Каспійської нафти і природного газу. США і НАТО сприймають регіон як альтернативне джерело енергосировинних ресурсів, як базу просування на Близький Схід, як буферну зону, що ослаблює витікаючі погрози з Півдня. Євросоюз здійснює свою політику в районі Чорного моря трьома напрямками: процес розширення ЄС, «Політика європейського добросусідства», яка охоплює Україну, Молдову і три південно-кавказькі країни, а також відносини з Росією, які розцінюються як «стратегічне партнерство»¹⁰. Просуваючи регіональні ініціативи на своїй периферії, ЄС, як правило, пропонує дві моделі співпраці. Перша застосовувалася для країн Середземного моря і Південно-Східної Європи, де ніяких регіональних механізмів раніше не існувало. В цьому випадку ЄС узяв на себе велику

частину стратегічної і управлінської роботи. Друга застосовувалася для країн Балтійського моря, де існувала стійка практика регіональної кооперації на рівні громадських організацій, бізнесу, на міждержавному рівні. У першому випадку країни перетворилися на пасивних партнерів, а подібна централізація взагалі почала заважати регіональному процесу. У другому — наявність регіональних структур зробила регіон не просто форумом, а партнером, у якого є свої погляди і цілі. Таким чином, перед країнами Чорноморського регіону стоїть завдання: яку модель співпраці з Євросоюзом прийняти.

Найважливішою передумовою партнерства є енергетична складова. Сьогодні Чорне море розглядається як природне продовження енергетичного коридору від Каспію, де зосереджені великі запаси нафти і газу, до Європи. Транспортування нафти і газу здійснюється нині і розширюватиметься надалі через Чорноморський регіон. Згідно з прогнозами Європейського Союзу, що імпортує сьогодні 50% споживаної енергії, до 2020 року цей імпорт перевищить 75%. І збільшення постачань енергоресурсів відбуватиметься за рахунок Чорного моря. Зростання об'ємів транспортування і поява нових енергетичних маршрутів вимагатиме від держав регіону інтеграції і координації всіх програм для гарантування безпеки і стабільності в басейні Чорного моря. На думку виконавчого директора Міжнародного центру чорноморських досліджень С. Челака, Чорноморський регіон — це ідеальне місце, де Росія, Азербайджан і інші виробники можуть випробувати новий тип енергетичної співпраці з країнами, які в більшості своїй відіграють роль транзитних держав і споживачів¹¹.

Тісної співпраці вимагатиме і наявність загальних проблем і погроз у регіоні. Сьогодні в регіоні існують проблеми, які загрожують безпеці не тільки державам регіону, але і Європи загалом: від нелегальної міграції до екологічної деградації, від безпеки енергопостачання до наркотрафіку і торгівлі зброєю і «заморожених конфліктів». Побуває думка, що «найістотніші зіткнення ХХІ ст. через ідентичність, безпеку, демократичні цінності, нафту і міграцію» вестимуться в Чорноморському регіоні¹². Одним з головних завдань регіону залишається досягнення політичної стабільності. Це пов'язано з розв'язанням проблеми невизнаних держав: Абхазії, Південної Осетії, Придністровської, Молдавської республіки, Нагірного Карабаху. Як наслідок, формування стійкої і націленої на перспективу системи пріоритетів, інтересів і цілей, що визначаються потребою у виробленні способів і механізмів співпраці, стає сьогодні головною підставою регіональної інтеграції.

У цьому помітна роль належить створеній п'ятнадцять років тому Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС).

Це міжнародна організація економічного співробітництва, яка має диверсифіковану структуру, робочі групи, комітети з відповідними установами та органами, такими як Парламентська асамблея, Ділова рада, Чорноморський банк торгівлі і розвитку, Центр чорноморських досліджень. Країни-учасниці ОЧЕС — Азербайджан, Албанія, Вірменія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Туреччина і Україна. Спостерігачі при ОЧЕС — Австрія, Білорусь, Німеччина, Єгипет, Ізраїль, Італія, Польща, Словаччина, США, Туніс, Франція, Хорватія, Чехія, а також Конференція з Європейської енергетичної хартії, Комісія із захисту Чорного моря від забруднення і Міжнародний чорноморський клуб. Метою дванадцяти членів Чорноморської регіональної групи було проголошено: досягнення тривалого миру, стабільності і процвітання в процесі економічного співробітництва завдяки міжурядовим зв'язкам і взаємодії з міжнародними і регіональними системами. Інший напрям взаємодії — співпраця держав у питаннях безпеки і стабільності в регіоні. Ухвалена в 2004 році на спеціальному засіданні Ради міністрів закордонних справ ОЧЕС резолюція «Про внесок ОЧЕС у гарантування безпеки і стабільності в регіоні» дістала схвалення у всіх причорноморських країнах. Всупереч наявним труднощам, ОЧЕС вдалося немало зробити для просування свого зовнішнього іміджу і зміцнення міжнародних зв'язків. Організація встановила і підтримує відносини з Генеральною Асамблеєю ООН, налагоджує взаємодію з Євросоюзом, орієнтовану на сумісне вироблення і реалізацію політики «чорноморського вимірювання». Не випадково за наслідками дослідження 2007 року «Регіоналізм, субрегіоналізм і безпека в Чорноморському регіоні», проведеного в рамках сумісної чорноморсько-каспійської дослідницької програми IREX, саме ОЧЕС вважається найважливішою організацією, що гарантує безпеку Чорноморського регіону, оскільки вона має великий економічний потенціал і геополітичну важливість, а також надає необхідні зв'язки між розширеним ЄС, Східною Європою, Каспійським регіоном і Східним Середземномор'ям. Другою за аналогічною важливістю визнається БЛЕКСИФОР — багатонаціональна військово-морська група оперативної взаємодії, що є єдиним у світі постійним з'єднанням кораблів, що діє, сформованим за територіальною ознакою. У з'єднанні беруть участь по одному бойовому кораблю від кожної країни. Основні завдання групи — боротьба з тероризмом, пошук і порятунок тих, хто зазнав лиха, гуманітарні і протимінні операції, дії із захисту навколишнього середовища. Саме ці дві інтеграційні структури, як вважають респонденти, найбільш ефективні.

Узявши предметом вивчення думку еліт Румунії, Болгарії й України, згадане дослідження оцінювало позитивні і негативні моменти регіональної і субрегіональної співпраці, а також основні чинники, що сприяють і заважають йому. В процесі опитування з'ясувалося, що респонденти у всіх трьох країнах віддають пріоритет економічному аспекту співпраці. На друге місце в Болгарії ставлять політично орієнтовану співпрацю, підкреслюючи активізацію політичного діалогу нової політичної еліти в країнах регіону, а в Румунії і Україні — питання безпеки.

Основними чинниками, що сприяють регіональній співпраці, на думку опитаних, вважаються: транзитний потенціал енергоресурсів, загальні економічні інтереси в різних сферах, загальні інтереси у сфері безпеки і екології. Основними чинниками, що перешкоджають, — економічна відсталість, відмінності в політичній і стратегічній орієнтації держав регіону¹³. Виходячи з результатів дослідження, слід констатувати, що саме економічні проекти і досягнення регіональної безпеки і стабільності визнаються респондентами головними пріоритетами і стимулами для розвитку регіональної співпраці.

Підводячи підсумок сказаному, сформулюємо такі висновки:

1. Енергетична цінність, унікальні транзитні і комунікаційні можливості регіону, його геостратегічна значущість, перш за все з існуючими планами «демократизації» Близького Сходу, говорять про те, що в найближчі десятиліття інтерес до Чорноморського регіону тільки зростатиме.

2. Геополітичну ситуацію в Чорноморському регіоні можна охарактеризувати як «порубіжжя», відмінною рисою якого є нестабільність, породжена конкурентною боротьбою, що розгортається за лідерство. Останніми роками до традиційних акторів ввійшли позарегіональні гравці: США, НАТО, Євросоюз, Китай, Іран і ін. При цьому зовнішні актори намагаються запровадити в регіоні свої політичні та економічні моделі розвитку. Створення цілісної, прорахованої на тривалу перспективу політики співпраці між державами регіону, коли доводиться конкурувати за вплив з багатьма позарегіональними державами та іншими центрами сили, що діють тут дедалі активніше і мають в регіоні чіткі цілі, стає пріоритетним завданням.

3. Комплекс передумов і ключових чинників регіональної інтеграції становлять географічна, історична, природно-ресурсна спільність регіону, а також наявність загальних потреб у гарантуванні міжнародної безпеки, політичній стабільності регіону, розв'язанні екологічних і соціальних проблем.

4. У рамках діяльності таких організацій, як ОЧЕС, БЛЕКСИФОР, необхідно ітенсифікувати внутрішньорегіональні відносини, що

виділяють регіон як деяку цілісність, а то регіон може перетворитися на аморфний, слабкий простір.

5. Необхідно цілеспрямовано формувати позитивний імідж регіону, так відображати його риси, щоб вони відповідали вигідним для нього позитивним соціальним очікуванням власного населення, зацікавлених груп і союзників з інших регіонів.

¹ Горенкин В.А. Идеи национализма и регионализма в свете национальных интересов // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. — 2007. — Том 20 (59). — № 1. — С. 131–136.

² Большая Советская Энциклопедия: в 30-ти томах под. ред. А.М. Прохорова. — М: Советская Энциклопедия, 1975. — Том. 21. — С. 560.

³ Висоцький А.Ф. Регіоналізм в міжнародно-правовому регулюванні морської діяльності держав: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. — К., 1986. — С. 18.

⁴ Барыгин И.Н. Международное регионоведение: Учебник для вузов. — Спб.: Питер, 2009. — С. 75.

⁵ Каримова А.Б. Региональное пространство в политической организации мира: автореф. дис. ... докт. полит. наук. — М., 2006. — С. 27.

⁶ Мурадян А.А. Регионализм как проблема политологии // Вестник Московского университета. — 1995. — № 3. — С. 83–89.

⁷ Межевич М.М. Национальные проблемы «Балтийский регион»: попытка идентификации // http://www.rchgi.spb.ru/spb/conference_1/mezhevich.htm

⁸ Dimitrov Plamen. Bulgarian Geopolitical Society. Wider Black Sea and the ew Frontiers of European Geopolitical Space // www.aiprg/net/UserFiles/File/black_sea_conf_papers/Plamen_Dimitrov_paper.pdf

⁹ Бжезинский Збигнев. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Пер. с англ. О. Уральская. — Москва: Медународные отношения, 2003. — С. 149.

¹⁰ Тассинарі Фабріціо. Синергія чорноморської регіональної кооперації // www.harvard-bssp.org/bssp_rus/publications/225

¹¹ Средземноморье — Черноморье — Каспий: между Большой Европой и Большим Ближним Востоком / Гусейнов В.А., Делягин М.Г., Языкова А.А. и др. — М: Издательский дом «Граница», 2006. — С. 41.

¹² Воротнюк М.О. Конфлікти в Чорноморському регіоні: деякі аспекти теоретичного аналізу // <http://www.jamestown.org/images/doc/KonstRon.doc>; Mial H., Ramsbotham O., Woodhouse T. Contemporary Conflict Resolution: the Prevention...

¹³ www.harvard-bssp.org/bssp_rus/publications/225.

Розділ V ЕТНІЧНІСТЬ ТА КОНФЕСІЙНІСТЬ У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ

Віра Бурдяк

РЕГІОНАЛЬНА ЕТНОПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: РИЗИКИ ТА ВИКЛИКИ СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

V. Burdiak. Regional ethnic policy in Ukraine: risks and challenges for the social stability. In the article development of ethnic political relations in Ukraine during the years of independence are analyzed; risks and traps which exist in this sphere in our state as well as in any other state with multiethnic population are pointed out; peculiar miscalculations in the legislation regarding the development of ethnic communities are discerned. It is emphasized that minimization of ethnic political threats to the social stability should be among the priorities of ethnic policy.

У часи Британської імперії часто говорили, що один етнограф вартує десяти тисяч солдат... Незважаючи на те, що виміру якостей етнічної політики досить важко віднайти точний еквівалент, сама потреба і необхідність мудрої стратегії врівноваження відносин у поліетнічній державі очевидна. Саме такою поліетнічною державою є Україна, тож проблеми регіональної етнополітики в Українській державі, без сумніву, є досить актуальними. На часі є й проведення продуманої і чітко спланованої регіональної етнополітики, характер особливостей реалізації якої впливає і тривалий час впливатиме на міцність, незалежність, життєздатність України як державного утворення. Це надто важливо у періоди трансформації суспільства, становлення демократичної політичної системи і сталого розвитку держави. Водночас конкретне розв'язання цих проблем слід розглядати у більш загальному контексті, пов'язаному з тими визначальними принципами, на яких будується сучасна внутрішня і зовнішня політика держави.

Після розпаду СРСР у 1991 р. і становлення Української держави з'явилося чимало наукових публікацій, що по-різному пояснюють зміни в її регіональній етнополітиці і пов'язані з процесом політичного розвитку. Це й не дивно, адже розмаїтість регіональних інтересів у процесі функціонування українських державних інституцій зумовлена насамперед глибокими економічними, культурними, психологічними відмінностями між різними регіонами України. «Так, є Україна як єдине державне утворення, — пише І. Зварич, —

але й, водночас, є етнографічні регіони: Слобожанщина та Галичина, Донбас і Волинь, Буковина й Закарпаття. Є український народ, і є народи, що проживають в Україні»¹. Серед праць, в яких предметно проаналізовані вказані проблеми, теоретико-методологічні аспекти та підходи до їх дослідження, що спрямовані на вивчення складних соціальних процесів, ризиків та викликів соціальної стабільності, пов'язаних з реалізацією регіональної етнополітики, конфліктами, міжнаціональною напругою, слід назвати найперше публікації вчених Заходу Б.Гафт, Д.Горовця, Т.Гурра, М.Есмана, Р.Руммеля, С.Сейдемана, Д.Лейноува, М.Кемпенні, С.Стентона та інших; праці російських вчених — Г.Абдулкарімова, В.Авксентьєва, Л.Дробижевої, В.Дятлова, Е.Паїна, М.Савви, Т.Шаклеїної; праці українських вчених К.Вітмана, І.Зварича, В.Євтуха, О.Картунова, В.Котигоренка, І.Кресіної, В.Кременя, О.Маруховської-Картунової, М.Пірен, Г.Перепелиці, Т.Сенюшкіної, Н.Черниш та інших.

З методологічного погляду, існують різні підходи західних учених до появи і дослідження феномена «етнополітика». Наприклад, прихильник підходу «внутрішнього колоніалізму» М.Хехтер у своїй книзі «Внутрішній колоніалізм» (США), Т.Наїрн (Великобританія) та інші науковці пояснюють виникнення етнонаціоналізму в усіх багатонаціональних державах лише економічними факторами. Вони вважають, що розвиток націоналізму етнічних груп є реакцією на колоніальну експлуатаційну політику, яку проводить щодо них домінуюча нація. Інша частина західних вчених, не погоджуючись з цією теорією, висунула власну «нову етніцистську концепцію», за якою на активізацію етнічних груп, рівень їх національної свідомості впливає, поряд з економічними факторами, ще й збереження людьми своєї етнічної ідентичності (мови, культури, самосвідомості тощо)². У нашій статті використано третій підхід, який розробила група американських вчених (С.Сейдеман, Д.Лейноув, М.Кемпенні, С.Стентон у праці «Демократизація, політичні інститути та етнічний конфлікт» (2002)), т.зв. концепцію «дилеми етнічної безпеки»³. У межах цієї концепції науковці висунули низку гіпотез стосовно взаємодії політичних інститутів з етнічними групами (які висловлюють протест) і повстаннями, акцентуючи увагу на тому, що використовують два різні терміни і виміри етнополітичного конфлікту: *протест* і *повстання*. *Етнічний протест* інтерпретується як дії, що «включають звернення до лідерів уряду з вимогою задоволення їх скарг», а етнічне повстання — «свідома спроба дестабілізувати (а в деяких випадках і змістити) сам уряд». «Застосування двох різних понять і вимірів етнополітичного конфлікту, — пише О.Маруховська-Картунова, — зокрема, ненасильницького, з од-

ного боку, та насильницького, з іншого, конфліктологи цілком слушно вважають надзвичайно важливим і ефективним підходом, особливо тому, що деякі політичні інститути можуть утворюватися саме для того, щоб пом'якшувати ненасильницькі виступи задля запобігання використанню сили незадоволеними етнічними групам»⁴.

Характеризуючи етнополітичну ситуацію в Україні, особливо наголосимо на принципово новій моделі міжнаціональних відносин, яка склалася в державі. Українська держава постійно враховує такі особливості етнонаціональної ситуації в регіонах, як: неоднакова чисельність, дисперсність розселення, різний соціально-економічний розвиток регіонів, в яких проживають представники етнічних спільнот, протестні настрої серед етнічних меншин тощо. Моніторинг міжетнічної ситуації свідчить, що в нашій державі існує безконфліктний, інтегративний тип розвитку міжнаціональної взаємодії.⁵ Такий досвід майже двадцяти років існування суверенної України підтверджує, що наша держава — одна з небагатьох поліетнічних країн, в якій відсутні відкриті етнічні конфлікти. І ця позитивна тенденція досягнута завдяки виваженій і ефективній етнополітиці, в основі якої лежать міжнародні правові акти і чинне законодавство. Хоч варто зауважити, що основні документи у цій сфері були прийняті у 1990-х рр., коли після проголошення незалежності України розпочався процес формування її державної етнополітики, і вони містять у собі ряд суперечливих положень, які згодом спонукали етнічні меншини апелювати саме до них, вимагаючи задоволення своїх протестних вимог.

Одним з перших законодавчих актів України став Закон України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., у якому було зазначено, що громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи і Української держави, який знаходить свій вияв у її взаємних правах і обов'язках. Вже 1 листопада 1991 р., прагнучи не обмежувати права інших людей неукраїнського походження, як це здавна заведено в історичній традиції українського етносу, Україна проголосила «Декларацію прав національностей України», маючи на увазі те, що ніхто з людей, які проживають у державі, не повинен відчувати себе *іншим*, ніж представник титульної корінної державотворчої нації. Так, у ст. 1 було записано, що «Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права... Дискримінація за національною ознакою забороняється і карається законом».

Водночас, варто наголосити, що в наступні роки правові засади етнополітики України мало сприяли розв'язанню проблем розвитку

і титульної нації, і національних меншин. Так, наголос у розвитку законодавчих засад етнополітики робився переважно на забезпеченні прав етнічних меншин, а вдосконалення у сфері регулювання прав і свобод титульної автохтонної нації залишалось поза увагою законодавця. Тобто, законодавець сам створив пастки і ризики, хибну практику розмежування українського суспільства за етнічним походженням. Держава законодавчо закріпила права і можливості для всіх громадян України, але найперше неукраїнського походження. Це підтверджує аналіз Указу Президента України «Про Положення про Державний комітет України у справах національностей та міграції» від 19 березня 1992 р. №269/2002. Після загальних вступних положень у п. 3 до основних завдань Державного комітету у справах національностей та міграції віднесено «участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення прав національних меншин України, депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну, біженців та інших категорій мігрантів, а також забезпечення зв'язків з українцями, які проживають за межами України».

Зазвичай такий підхід прослідковується у всьому пакеті законодавчих і управлінських постанов попередніх Президентів щодо етнополітики. Тож, Україна створила добру правову систему у сфері забезпечення прав національних меншин, захисту регіональних і мовних мов, але залишила поза увагою титульний етнос, який став державотворчою нацією, і, фактично, своїми зусиллями гарантує права всім громадянам України неукраїнського (етнічного) походження. Так не повинно бути, і, очевидно, саме з цим пов'язані прояви публічних виступів, дискусій з відтінком ксенофобії і антисемітизму, які інколи трапляються в Україні.

Крім того, у цьому ж ключі слід розглядати численні суперечності і неузгодженості правових норм, які часто створюють труднощі для реалізації національного і міжнародного права у сфері забезпечення прав етнічних меншин у державі. Наприклад, правова норма, яка викладена у ст. 1 Закону України «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 р. вказує, по-перше, що всі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах і, по-друге, що Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні, культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості, самовиявлення. Вважаємо, що в цій правовій нормі змішані громадянські й етнокультурні права. Громадяни України всіх національностей зобов'язані дотримуватися Конституції і Законів України,

дбати про її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мову, культуру, традиції тощо. Проте постійні випадки порушення вимоги цієї статті практично не несуть ніякої кримінальної і навіть адміністративної відповідальності. Таких прикладів є чимало, проте і ця проблема залишається не вирішеною.

Стаття 6 зазначеного Закону гласить, що «держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних національних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят тощо». Але свого часу і в СРСР, і в міжнародному праві національно-культурна автономія найперше вказувала на право національної меншини на самоуправління у межах певної території. Під дію цієї статті, у викладеній редакції, підпадає і локальна територія (село, селище, містечко, в яких зосереджені етнічні меншини), і досить значний регіон компактного проживання будь-якої меншини. Водночас, слід підкреслити, що національно-культурна автономія виступає своєрідною спонукою до боротьби за подальше отримання і легітимацію політичної автономії, принаймні регіональної автономії, як це сталося, до речі, з перетворенням Кримської області в Автономну Республіку Крим. Але ця гарантія закону ніким ще не була переглянута і не скасована.

Інший, подібний прецедент, який може призвести до небажаних наслідків, упродовж років незалежності України складається в Закарпатті. Представники місцевої інтелігенції, які самоідентифікують себе як етнічну спільноту підкарпатських русинів, а не українців, починаючи з 1991 р. домагаються офіційного визнання національності «русин» та введення її до державного реєстру. Русинські організації звертаються з численними заявами і листами до обласних і загальнодержавних владних інституцій, до Президента, депутатів Верховної Ради України, Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин ВРУ, до Кабінету Міністрів України тощо з проханням вирішити їх питання і опираються при цьому саме на вказану вище ст. 6 Закону України «Про національні меншини в Україні»⁶. Тож, сучасні ризики появи сепаратизму завжди можуть спертися на цю вимогу національно-культурної автономії. Крім того, існує значна кількість юридичних колізій, які виникають через неузгодженість різних законодавчих актів і постанов виконавчих органів, прийнятих у державі, створюють чимало проблем у сфері регулювання етнополітики і міжнаціональних відносин в Україні.

Підтвердженням цього положення служать певні тенденції у розвитку міжнаціональних відносин і мови спілкування між громадянами України, які виявленні при моніторингу громадської думки і зафіксовані різними українськими соціологічними інституціями впродовж багатьох років поспіль⁷. Вважаємо, що ця проблема надто складна, болісна і пов'язана з інтересами певних структур у державі чи поза нею, які прагнуть використати будь-яку ситуацію (а насамперед найуразливішу — етнічну) для утвердження і зміцнення своїх позицій в Україні. Викладені припущення підтверджує і відсутність базового закону України у сфері міжнаціональних взаємин, який Верховна Рада так і не спромоглася прийняти впродовж останніх років. Україна, як уже зазначено, заявила багато гарантій громадянам держави неукраїнського походження, а щодо етнічних українців так і не змогла виробити вивірених, раціональних рішень. Отже, на нашу думку, законодавча база щодо гармонізації міжетнічних процесів вимагає прагматичного реформування.

Згодом, на початку 2000-х рр., було прийнято ще ряд нормативних документів, але у зв'язку зі змінами, які відбуваються у світі і державі, правова база проблеми вже вимагає прийняття нової редакції законів України про національні меншини, про мови в Україні, а також перегляду і суттєвого доповнення до чинних нормативних актів. Можливо, що ці прогалини зможе заповнити прийняття Концепції державної етнополітики України, проект якої вже обговорюється в політичних колах України та розміщений на Інтернет-сайті Українського незалежного центру політичних досліджень⁸.

Як слушно наголошує В. Котигоренко, зазвичай серед пріоритетів будь-якої держави з поліетнічним складом населення є мінімізація етнополітичних загроз соціальній стабільності. Україна не є винятком, попри те, що впродовж років після здобуття незалежності в країні не сталося жодного масштабного протистояння на етнічному ґрунті⁹. Вчений аналізує чинники, які потенційно є загрозливими для соціальної стабільності України, зазначаючи серед них наступні: політизація етнічності; сучасні особливості соціально-психологічного, емоційного стану представників національних (етнічних) груп населення; регіональні відмінності в етнополітичній самоідентифікації громадян; політизація етноконфесійних відносин; особливості динаміки етнічного складу населення; нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів; недосконалість адміністративно-територіального устрою країни, системи поділу повноважень і формування бюджетних ресурсів центральної влади та місцевого самоврядування, а також порядку обрання депутатів місцевих рад; намагання деяких країн-сусідів ре-

алізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам¹⁰. Підтримуючи повністю думку вченого, зазначимо, водночас, що перелік цих чинників значно довший, але вважаємо, що вчений визначив саме найголовніші з них, від яких найбільше потерпає українське суспільство.

Свого часу російський історик В.Ключевський, характеризуючи генезу соціальних спільнот від первісної сім'ї до народу, писав, що «народ стає державою, коли почуття національної єдності відображаються в зв'язках політичних, в єдності верховної влади і закону. В державі народ стає не лише політичною, але й історичною особистістю, з більше чи менше визначеним національним характером і усвідомленням свого світового призначення»¹¹. Тож, історичне утворення народу і його перетворення в державу доволі тривалий процес, але саме поява при цьому політичних взаємозв'язків приводить до появи складних етнополітичних процесів, ігнорування ж і недооцінка яких може, навпаки, привести до непередбачуваних, небажаних наслідків. Доволі поширені випадки загострення міжетнічної ситуації, коли етнічні питання використовуються в політичних іграх чи коли етнічні питання і процеси виникають у зв'язку з демократичними змінами у суспільстві, і за цим підходом Україна вже перебуває в *групі ризику*.

Однак історичний досвід свідчить, що випадки загострення міжетнічної ситуації, напруги між етносами можуть з'явитися в будь-якій державі, навіть цілком стабільній у плані міжетнічних відносин. У такі періоди особлива роль відводиться органам державного управління¹². Проте, якщо розглядати далі ситуацію стосовно України, то складається враження, що державне управління не займає активної позиції щодо етнічних проблем країни, крім того, і політичні лідери, які часто ігнорують ці моменти у своїх виступах і діяльності, теж не допомагають досягнути консенсусу в міжетнічних взаєминах. А проблема міститься, на наш погляд, саме в поєднанні етнічних і політичних інтересів у потужний етнополітичний конгломерат. Звідси ж йдуть і джерела слабкості управлінських дій на державному і регіональному рівні, і, як наслідок, на тлі того, що в суспільстві не до кінця вирішені важливі питання організації та функціонування державного управління, держава програє в його протистоянні з діяльністю місцевих етнополітичних еліт.

Етнічні проблеми охоплюють усі сфери життєдіяльності суспільства і будь-які відхилення у вирішенні етнічних питань на державному рівні, відразу ж перетворюються на проблеми на рівні регіонів і навіть доходять до рівня управління громадою чи трудовим колективом.

Особливо це відслідковується під час розгляду доволі значної етнорегіональної мінливості, геокультурної мозаїки й унікальності етнічної ідентифікації України, яка представляє нетиповий за європейськими вимірами зразок держави зі своєрідними ознаками етнополітичного поля. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. етнічна карта України нараховує велику кількість дисперсних і компактних груп, що вже апріорі дає підстави для вимог національно-культурної та національно-територіальної автономії; кількісно найбільший етнос — українці, фактично, відчувають дискримінацію статусу рідної мови; асиміляційна загроза (асиміляція в російську культуру) йде не від етнічної більшості — українців, а від етнічної меншості — росіян; зосередженість основних виробничих сил України в регіонах, де домінує культура (мова — російська) національної меншини; суспільно-політичне розмежування України, що виразно проявилось у період Майдану 2004 року.

Загострення національних суперечностей, яке відбувається в процесі демократичної трансформації, негативно впливає на стан соціальної, економічної та політичної стабільності держави. Регіональні етнопсихологічні та етнокультурні відмінності Заходу, Півдня, Сходу України використовуються представниками різних політичних сил та їх елітами для самоідентифікації етносів аж до національно-територіального уособлення, що викликає посилення тенденцій регіоналізації. Так, крім відомих заяв і побажань окремих представників еліти русинів Закарпаття, які дестабілізують ситуацію в цьому регіоні, представники регіональної еліти Сходу і Півдня теж, відокремлено від інших областей України, вже двічі проводили в Северодонецьку Луганської області свої з'їзди. На I з'їзд, як повідомлялося, з'їхалися понад три тисячі депутатів різних рад з 15 областей. З'їзд відбувся 28 листопада 2004 р. на підтримку кандидата в Президенти В.Януковича. У резолюції з'їзду записано, що «будучи прихильниками єдиної неподільної України, учасники з'їзду рішуче засуджують антидержавні дії так званої опозиції, що ведуть Україну до розколу та катастрофи. При цьому у разі подальшого розгортання антидержавного перевороту ми, учасники з'їзду, залишаємо за собою право відстоювання інтересів громадян наших регіонів та всієї України». Серед учасників витали ідеї «Південно-Східної автономії». Про відокремлення, у разі приходу до влади В.Ющенка, говорили практично всі присутні: хтось пропонував створити автономію, хтось окрему республіку, а ще хтось — приєднатися до Росії, яка активно сприяла прихильникам В.Януковича. Саме росіяни забезпечували трансляцію з'їзду, як про це повідомив головуючий. Російські телеканали відрядили

у Северодонецьк своїх кореспондентів, які виходили у прямий ефір першою новиною. Виступаючи на з'їзді, московський мер Ю. Лужков у своїй полум'яній промові активно натякав, що акції опозиції фінансують США¹³. На щастя, здоровий глузд узяв верх і після з'їзду, крім розмов, ніякого виконання прийнятих резолюцій не відбулося.

Принагідно зазначимо, що 1 березня 2008 р. відбувся II з'їзд депутатів рад усіх рівнів Сходу та Півдня України, на порядку денному якого стояло п'ять питань: про порушення прав місцевого і регіонального самоврядування; про системні порушення прав російськомовних громадян України; про фальсифікації і перегляд історичного минулого України; про позаблоковий статус, проголошений під час створення незалежної держави Україна, і про ставлення до НАТО¹⁴. Тож, політичні сили і надалі *розігрують* етнічну карту. Відомо також, що потенційні ризики і виклики стабільності держави постійно нуртують серед політиків і збудженого ними населення Криму.

Вважаємо, що в Україні бракує механізмів управління регіональною етнополітикою, вироблення та запровадження системи заходів, спрямованих на постійний діалог держави й етнічних груп, з метою забезпечення їх базових потреб та уникнення ризиків і викликів соціальної стабільності. Варто постійно зважати на особливості міжнаціональних відносин у різних регіонах, зокрема численність етнічних спільнот, компактність і дисперсність їх розселення, ступінь їх політизації, соціально-економічний, культурний та конфесійний розвиток, наявність/відсутність конфліктного потенціалу міжетнічних взаємин у минулому і в сучасний період, рівень міжетнічної напруги тощо. Саме тому задля випередження і нівелювання ризиків та викликів соціальної стабільності в державі слід враховувати всі чинники, які мають пряме чи опосередковане відношення до розвитку регіональної етнополітики в конкретному регіоні.

¹Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні // www.viche.info/journal/1278/

²Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Довіра, Генеза, 1996. — С. 671.

³Saideman S., Lanove D., Campanni M., Stenton S. Democratization, Political Institutions, and Ethnic Conflict // *Comparative Political Studies*. — 2002. — Vol. 35. — № 1. — P. 111.

⁴Маруховська-Картунова О. Етнополітичні протести та повстання в контексті західної етнополітичної конфліктології // *Політичний менеджмент*. — 2009. — № 2. — С. 92.

⁵Кривицька О. Етноцивілізаційні відмінності в Україні як чинник конфліктної взаємодії // *Етнічність и власть. Материали VI міжнародного*

семинара 14–16 мая 2007 г., г. Ялта, Алушка / Под ред. Т.А.Сенюшкиной. — Симферополь: Таврия, 2008. — С. 77.

⁶ Декларація-платформа русинського руху про співпрацю громадських русинських організацій з місцевою владою на Закарпатті (прийнято на розширеній II сесії Асоціації «Союми Підкарпатських русинів» 25 вересня 2005 року з участю представників русинських організацій інших країн) // Руснацький світ. — Вип. 4. — Ужгород: ІВА, 2008. — С. 115.

⁷ Українське суспільство 1994–2005. Динаміки соціальних змін. — К.: НДІ соціології НАН України, 2005. — 653 с.

⁸ Концепція державної етнополітики України (Проект) // <http://www.usipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4488>

⁹ Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності // <http://www.viche.info/journal/1140/>

¹⁰ Там само.

¹¹ Ключевский В.О. Курс русской истории. Соч. в 9 т. Т. 1. — М., 1987. — С. 42.

¹² Абдулкаримов Г. Теоретические проблемы актуальной этнополитики в России: Этносоциология модернизации современной России. — М.: Весь мир, 2008. — С. 154.

¹³ Сюмар В. З'їзд у Северодонецьку // <http://www.voanews.com/ukrainian/archive/2004-11/2004-11-29-2>

¹⁴ З'їзд у Северодонецьку відбудеться 1 березня: там розберуться із воєю, НАТО і церквою // <http://novynar.com.ua/politics/20986>

Володимир Панібудьласка

ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ СЕПАРАТИЗМ — ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, ФОРМИ І ПРИРОДА

V.Panibudlaska. Ethno-political separatism — meaning, sense, forms and nature.

Сепаратизм (лат. *separatio* — відокремлення) — політика і практика суспільно-політичного руху, що спрямовані на здобуття державного суверенітету окремою етносоціальною спільнотою на території її проживання в межах існуючої держави або прагнення до об'єднання частин одного етносу, що мешкають у різних державах (іредентизм).

Актуальність вивчення вказаної проблеми визначається всією історією людства, яка насичена національно-визвольними рухами, серед яких чільне місце займає сепаратизм різних форм. Особливу гостроту на сучасному етапі набувають сепаратистські резонансні

ідеї у зв'язку з проголошенням незалежності Косова, Абхазії та Південної Осетії. Цивілізований вплив цих подій на Україну характеризується передусім активізацією сепаратистських проявів в Криму, Закарпатті та в Донецькому регіоні.

Серед численних типів і форм сепаратизму, які знає історія людства, найпоширенішим виявився етнополітичний сепаратизм, що зумовлено самою природою етносу, оскільки в його основі лежать такі інтеграційні фактори, як етнічна самосвідомість — «ми — не ми», «свої — чужі», самоназва — «етнонім», спільна територія, культура, мова, історичні традиції. Етнічний сепаратизм може проявитися за будь-яких формацій і соціально-політичних режимів, оскільки етнос не є явищем соціальним. Л.Гумільов визначає поняття етнос як біологічну одиницю, а сам етнічний поділ людства — як один із способів адаптації у ландшафтах (не стільки у структурі, скільки у поведінці). Тобто феномен етнос належить до біогеографічних, а не історико-соціальних явищ.

Разом з тим, наполягаючи на домінуючому біогеографічному факторі, у визначенні поняття етнос не слід відкидати і роль спільності економічного життя, не кажучи вже про її роль і місце в сепаратистських рухах.

Сепаратизм як етнополітичне явище має свої глибокі історичні коріння. Дослідники цієї проблеми вже зробили перші кроки у вивченні його виникнення в період Римської імперії, коли вона почала розпадатися на окремі держави. Своєрідні особливості сепаратизму виявилися в добу Середньовіччя, зокрема в церковно-релігійній сфері.

Потужний імпульс до розвитку сепаратистських рухів зробила Велика Французська революція, проголосивши «Свободу, Рівність і Братерство», ідеї якої дійшли і до слов'янських народів.

Уже на початку ХІХ ст. постають перші політичні пошуки на шляху утворення своєї державності із сепаратистською орієнтацією, які були започатковані українськими масонами. Так, один із найвизначніших учасників полтавської ложі «Любов до істини» (1818 р.) намагався створити «Малоросійське товариство» з метою відокремлення України від Росії¹.

Більш конкретно це питання ставив І. Костомаров (у 1847 р.) у вступі «Брати Українці», в якій він писав: «1. Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися.

2. Але так, щоб кожен народ закомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими (Підкреслення наше — Авт.) так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такі народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутані, ілліро-серби і болгарі.

3. Щоб був один сейм або рада слов'янська, де б сходились депутати од всіх Речей Посполитих і там розважали б і порішали такі діла, котрі б належали до цілого союзу слов'янського.

4. Щоб в кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на годa, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на годa.

5. Щоб в кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було ов (с) і.

6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму і просвіщенності народним вибором.

7. До того, щоб віра христова була основою Закону і общественної справи в цілому союзі і в кожній Речі Посполитій.

Отсе вам, братіє українці обох сторoн Дніпра, подаєм на увагу, прочитайте пильно і нехай кожен думає, як до сього дійти, і як би лучше воно було. Як багато голов, то багато розумів кажуть. Коли ви об сім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об сім, вам господь бог дарує смисл і уразуменіє»².

Отже, як бачимо, сепаратистські ідеї створення суверенної незалежної української та інших слов'янських держав мали місце вже в середині ХІХ ст., що згодом знайшло реалізацію в югославському і радянському політичних проектах: створення федерації через сепаратизм.

Як відомо, розпад соціалістичної системи, зокрема Радянського Союзу, знову відбувався шляхом сепарації — виходу зі складу тоталітарної федеративної держави СРСР Російської Федерації, України, Білорусі та ін. Подібний процес мав місце і на Балканах, який, правда, супроводжувався збройними конфліктами. Тобто, тут на прикладах Югославії і Радянського Союзу ми бачимо, як на різних етапах історії одні і ті ж суб'єкти сепаратистських рухів міняли ціль і зміст своїх державницьких ідеалів. Це, на нашу думку, дає підстави кваліфікувати такий тип сепаратизму, як дуалістичний, в основі якого лежить подвійна природа:

– на першому історичному етапі етнічні спільноти ведуть боротьбу за вихід із складу великих імперських держав (Австро-Угорщина, Російська імперія) і, реалізуючи «право націй на самовизначення», створюють свої держави і об'єднуються у соціалістичні федерації (СРСР, Югославія);

– на другому етапі ці ж етнополітичні об'єднання ведуть боротьбу за вихід зі складу тоталітарних держав (СРСР, Югославія) і утворення незалежних держав (Російська Федерація, Україна, Білорусь та ін.).

Торкаючись цієї проблеми, відомий поет і громадський діяч Віталій Коротич у своїй статті «Поросёнок на перроне, или Полусоветская

власть» висловив цікаву думку. «Интересно, — говорится в ней, — что в развале нашей бывшей страны «буржуазным национализмом», против которого усердно сражались в союзных республиках, и не пахло. Потомки большевиков, породивших советское государство, его же и убили. Если искать определение, я бы назвал происшедшее «коммунистическим сепаратизмом»³.

Але цей аспект, звичайно, вимагає ґрунтовного дослідження із залученням величезного масиву фактичного матеріалу.

Під час всебічного вивчення поняття «сепаратизм» доцільно виділити в окремих розділах праці великодержавницького характеру, які спрямовані проти національно-визвольних ідей, зокрема в ході фальсифікації українського сепаратистського руху. Цей напрям досліджень умовно можна назвати антисепаратистським. Серед численних авторів, які розглядали прояви українського руху як небезпечний сепаратизм, загрозу імперській великоруській єдності народів, назовемо лише окремі праці: (Флоринський Т.Д. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. — М., 1998; Щеголев С.Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. — К., 1912; Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996).

Визнаючи концепцію, згідно з якою етнічний сепаратизм являє собою найпоширеніший в історії людства тип сепаратизму, важливо мати на увазі, що життєдіяльність етносів здатна виражати будь-які колективні інтереси у сфері економіки, суспільного життя, культури, зокрема у сфері освіти та мови. У політико-правовій сфері найпоширенішими формами у протистоянні використовуються різноманітні мирні та збройні методи, а також різні форми повноважень суверенності представників етнічних громад: національно-культурна та адміністративна територіальна автономія, штати, кантони. Перехідними формами можуть стати федерації та конфедерації.

Важливим чинником виникнення сепаратистських рухів виступає економічна нерівність у стані та темпах розвитку різних етнічних територій держави. Що стосується України, то її економічні особливості в етнополітичному контексті мають свою складну і ще недостатньо вивчену історію. Є лише окремі спроби розглянути цей етнекономічний аспект.

Так, інтерес у цьому плані викликає стаття М. Волобуєва «До проблем української економіки», яка була опублікована в журналі «Більшовик України» (1928. — №2–3). Проблеми, порушені в статті, знаменували початок нового, третього витка у боротьбі більшовицької

влади з так званим «українським буржуазним націоналізмом». Перші два увійшли в історію під назвами «хвильовізм» і «шумськізм», яким інкримінувався відхід від комуністичних догм у сфері культури (етнокультури), політики (етнополітики). Вихід статті М. Волобуєва дав привід для розвінчання ідей націоналізму, звичайно, з етносепаратистським підтекстом, оскільки вже тоді більшовики були занепокоєні проблемою можливого використання Україною конституційного права виходу зі складу Радянського Союзу.

А справа полягає в тому, стверджувалося у його статті, що колишня російська економіка перестала бути єдиною економікою, національним руським господарством, оскільки Україна увійшла до складу СРСР не як колонія, а як рівноправна республіка. Розвиваючи цю думку, М. Волобуєв вважав, що в такій ситуації мова може йти не про підтягування промислового розвитку України «до темпу руського», а про остаточне усунення наслідків тих штучних перепон, що їх чинив царат на шляху розвитку її продуктивних сил. У статті заперечується партійне підтвердження того часу про те, що внутрішня економіка СРСР була економікою однієї країни. «Адже така постановка питання, — пише М. Волобуєв, — виявили б нерозуміння того, що після революції українська економіка перестала бути «додатком» до руської, що ця економіка тепер є рівноправна і спільно з руською має піднести до свого рівня господарського розвитку свої колишні азіатські колонії царату»⁴.

Серед факторів, які створюють етноконфліктні ситуації, чи не на першому місці стоять соціальні протиріччя. Це відбувається тоді, коли представники маргінальних і етнічних спільнот, які «потерпають від низького рівня життя, високого рівня безробіття, низького рівня освіти, обмежених можливостей, доступу до соціальних благ...»⁵.

Особливо це відчутно проявляється між більш потужним етносоціальним силовим полем і національними меншинами, при нерівності у етнопрофесійній зайнятості. Здебільшого така нерівність призводить до виникнення міжетнічних конфліктів, а також сепаратистських рухів різного характеру.

Що стосується сучасної України, то завдяки еволюційному характеру міжетнічних відносин у соціальній сфері етнопрофесійна структура в ній не дає підстав вважати її якоюсь мірою конфліктогенною. Разом з тим, «професійна структура етнічних спільнот відбиває їх потенціал у соціальній конкуренції і, крім того, допомагає передбачити вірогідні конфлікти, що їх ця конкуренція може викликати»⁶.

Для усунення етнопрофесійних чинників, які можуть створити конфліктогенну ситуацію у соціальній сфері, як вважає О. Майборода,

слід з'ясувати, з одного боку, «структури зайнятості найчисленніших етнічних спільнот України, з іншого боку, етнічну структуру найбільш численних і, особливо, найбільш престижних професій. Обов'язковою частиною аналізу має бути також врахування компактності поселення ряду спільнот»⁷.

Населення України, як відомо, за своїм складом завжди було поліетнічним. За переписом 2001 р. у складі населення України 48 млн 240 тис. мешкало 88 найчисленніших етносів: українців — 37,5 млн (77,8% від усього населення), росіян — 8,3 млн (17,2%), білорусів — 245 тис. (0,41%), болгар — 204 тис. (0,42%), угорців — 156 тис. (0,32), румунів — 150 тис. (0,3%), поляків — 144 тис. (0,2%).

У таких умовах багатонаціональності, вирішуючи будь-які соціальні проблеми, важливо враховувати роль зайнятості представників різних національностей за професією у соціальній структурі, що суттєво впливає на стан їхнього самопочуття в суспільстві і викликає відповідне задоволення або незадоволення, а в окремих випадках набирає політичних ознак. Особливою гостроти набуває цей фактор у конфліктогенних регіонах з федералістськи-сепаратистськими орієнтаціями окремих політичних сил.

Звичайно, що цей момент не можна обійти при визначенні поняття «сепаратизм», який проявляється в соціальній сфері і повинен розглядатися як обов'язкова складова в структурі інших притаманних йому рис. Особливо відчутним на стан соціального самопочуття етнічних спільнот, які мешкають компактно, може стати скорочення зайнятості певної національності, недостатньої представленості у тих професіях, які вважаються більш престижними. Так, до престижних професій можуть бути віднесені депутати різних рівнів, високого рангу службовці, керівники різних рівнів, доктори та кандидати наук, служителі релігійних культів. Негативний вплив на соціальний стан спільнот справляє також висока частка у його складі найпростіших професій.

Так, наприклад, на основі аналізу в соціально-професійному плані, проведеного професором О. Майбородою, з'ясовується, що найбільш проблемною етнічною спільнотою в Україні залишаються кримські татари. Це відбувається через низьку частку їх представленості у керівних професіях та надмірну питому вагу зайнятих найпростішими професіями, що створює умови для високого рівня політизації цієї групи з вірогідним поширенням сепаратистських ідей.

Однією з причин посилення сепаратистських настроїв є невпорядковане функціонування місцевого самоврядування, неефективна державна регіональна політика, органи якої в сучасних умовах не мають достатніх повноважень, позбавлені фінансово-матеріальної основи,

не забезпечені підготовленими кадрами. Українські території, особливо прикордонні, починають тяжіти до інших центрів економічного розвитку, які розташовані в інших державах, що тягне за собою знелюднення цілих територій, вимушує людей міняти місце проживання.

Так, зі звинуваченням у порушенні кримської Конституції офіційним Києвом виступає у своїй тенденційній статті «Кримська автономія — відповідь на історичний виклик» народний депутат фракції КПУ Леонід Грач. Всупереч статті 18 Конституції АРК, податки, які збираються в Криму, — говориться у статті, — не надходять до бюджету автономії, а переводяться у Київ, в результаті чого Крим, начебто, позбавлений самостійно підвищувати розміри соціальних допомог і виплат, що посилює напруженість, спричинену низьким рівнем життя більшості кримчан, що є одним з головних чинників міжетнічного і міжнаціональних конфліктів⁸.

Серед численних концептуальних підходів розуміння суті і природи сепаратизму привертає увагу історія Донецько-Криворізької республіки, гострі дискусії навколо якої не вщухають і сьогодні. Спектр думок, як відзначається у праці І. Кураса і В. Солдатенка, з цієї проблеми завжди був дуже строкатим — від абсолютної апології, всемірного виправдання до якнайрішучішого несприйняття і відчайдушної критики як самої ідеї подібних утворень, так і конкретної практики її реалізації⁹.

Більшість авторів, які досліджували історію утворення цієї республіки, вважали, що основою її утвердження став не етнополітичний, а економічно-адміністративний принцип державного будівництва, оскільки вважалося, що з перемогою соціалістичної революції національне питання втрачає значення і що нова радянська держава має бути не союзом національних республік, а федерацією економічних областей.

В нинішніх умовах, коли сепаратистські процеси у світі стали важливим засобом здобуття права на державний суверенітет, донецько-криворізький феномен знову привертає увагу вчених і політиків. Особливе занепокоєння вчених, політиків і державних органів безпеки викликають северодонецькі події 2004 і 2008 рр., які, на нашу думку, ще не знайшли належної наукової і політико-правової оцінки.

Отже, підсумовуючи сказане, можна дійти висновку, що сепаратистські рухи на сучасному етапі у світі практично охопили всі континенти і відображають конфліктно-етнополітичні особливості Європи, Азії, Африки, Північної і Південної Америки в умовах глобалізації. Визначальними рушійними факторами сепаратизму при цьому виступають два основні визнані принципи: міжнародне право

націй на самовизначення та непорушність світових кордонів. Разом з тим, ці важливі принципи, як правило, органічно поєднуються з економічними факторами, бюджетно-фінансовими та соціально-професійними особливостями. До окремого напрямку слід віднести етнокультурний аспект, коли особливої гостроти набувають проблеми мови і освіти, які використовуються сепаратистами у політичній боротьбі.

¹ Томенко М. Історія української Конституції // Голос України. — 2009. — 10 листопада.

² Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 170–171.

³ Коротич В. Поросёнок на перроне, или Полусоветская власть // Бульвар Гордона. — 2009. — № 42 (234).

⁴ Волобуєв М. До проблем української економіки // Більшовик України. — 1928. — № 3. — С. 44.

⁵ Євтух В, Попок А. Конфлікт міжетнічний // Етносоціологія: терміни та поняття. — К., 2003. — С. 164.

⁶ Майборода О. Етнопрофесійна структура українського суспільства: тенденції змін та їх вплив на міжетнічні відносини // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2005. — Вип. 27. — С. 32.

⁷ Там само.

⁸ Грач Л. Кримська автономія — відповідь на історичний виклик // Голос України. — 2009. — 23 січня.

⁹ Див. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К., 2001. — С. 37.

Михайло Басараб

ПРИЧИНИ ЕТНІЧНОГО СЕПАРАТИЗМУ: АКТУАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ

M. Basarab. Reasons of ethnic seperatizm: actuality for Ukrain. In the publication the author analyses the reasons and suitable circumstances of distribution of ethnic separatizm in modern Ukraine. During comparative analyse they use analogy with other countries, the problem of separatistical proceses is actual for. The author has reached the conclusion that the reasons for activation of separatists are actually absent. Despite, there is a link of suitable factors that save the risk of ethnic separatizm in the country.

Кожна сучасна держава є територією проживання, як мінімум, кількох етнічних одиниць. Майже всі держави світу є поліетнічними.

Зрозуміло, що співіснування в межах однієї країни кількох і більше етнічних груп саме по собі створює підстави для потенційних конфліктів.

Українці вважаються автохтонним та основним населенням держави, що чисельно переважає усі етнічні меншини. Водночас, часті зміни ареалу розселення українців, численні розподіли територій сучасної України у минулому між іншими державами призводять до претензій на певні українські території з боку інших країн. Ситуація ускладнюється тим, що на територіях, на які подекуди претендують сусідні держави, проживають представники народів, що є основним населенням країн. Так, наприклад, російські політики висувують претензії на території Криму, де значна частина населення вважає себе етнічними росіянами. Румунські радикальні політики, а інколи і офіційні кола, заявляють про необхідність повернення собі і Молдові деяких південних територій Північної Буковини, де здебільшого проживають етнічні румуни.

Збіг певних територіальних претензій на території України та проживання на цих теренах етнічних меншин посилює небезпеку сепаратизму. Таким чином, можна констатувати, що в Україні сформовані об'єктивні історичні обставини для зародження етнічного сепаратизму.

Україна внаслідок динамічного розвитку тривалих суспільно-політичних та інституційних перетворень, а також через своє геополітичне розташування стала невід'ємною складовою світового міграційного трафіку. В Україні проживають представники кількох десятків національностей з тривалою осілістю. Окрім того, неоміграційні тенденції призводять до поглиблення етнічного розмаїття України. За даними Державного комітету у справах національностей та релігій станом на серпень 2007 року Україна знаходилася на четвертому місці серед світових держав, де проживають мігранти. Їхня чисельність за офіційними підрахунками на той час сягали 4 млн осіб¹. Це зумовлюватиме додаткові дезінтеграційні тенденції в Україні, сприятиме ще більшій етнічній та інституційній розрізненості українського суспільства, що може призвести до виникнення нових передумов для етносепаратистських настроїв у майбутньому.

Метою публікації є аналіз актуальності причин та сприятливих обставин для етнічного сепаратизму в сучасній Україні.

Основним завданням публікації є порівняльний аналіз причин та сприятливих чинників сепаратизму у світі та Україні.

Тематику етнічного сепаратизму в сучасних українських умовах досліджує низка соціологічних центрів. Зокрема відомо, що Центр Разумкова періодично проводить опитування мешканців Криму щодо сепаратистських настроїв. Останнім часом аналіз кримського се-

паратизму здійснювався у дослідженнях Олексія Ляшенка «Косово. Україна. Сепаратизм. Частина 1. Етноісторичний аспект», Борис Бабін «Права етнічних груп в Україні — проблеми і перспективи», Катерина Забродоцька «Сепаратизм в Україні знаходить підтримку в сусідніх країнах», Олександр Палій «Навіщо Москві привид русинського сепаратизму», Іван Гвань ««Русинський» сепаратизм: «радикали» проти «поміркованих»». У всіх перелічених публікаціях, як і в інших дослідженнях про сепаратизм в Україні, здебільшого йдеться про описання проблеми, її нових проявів, наводяться нові факти сепаратистських дій. Водночас, проблема етнічного сепаратизму в Україні потребує детального аналізу причин та сприятливих чинників. Лише дослідивши їх, можна більш адекватно оцінювати ризики подальшого поглиблення етнічного сепаратизму в Україні.

На території нашої держави умовно можна виділити два регіони, найбільш небезпечні сьогодні в сепаратистському контексті. У Криму та Закарпатській області відбуваються перманентні акції, що демонструють прагнення до самовизначення певної частини місцевого населення. Крим є потенційно найбільш конфліктогенним регіоном у цьому розрізі, оскільки компактне проживання на цій території двох етнічних меншин: росіян та кримських татар, робить можливим конфлікт не тільки між меншинами та основним населенням держави, а й між самими меншинами. Суттєву роль у стимулюванні сепаратистських дій російської меншини у Криму відіграє активна політика Росії на півострові.

На сьогодні за даними Центру Разумкова «частина жителів півострова, які демонструють сепаратистські настрої, становить 32,4%. Проте це неагресивний сепаратизм. Людей, готових боротися за вихід Криму зі складу України, лише 10,6%. Хоча це, звичайно, немало»².

У Закарпатті переростання поодиноких проявів сепаратистських настроїв серед місцевого населення в якісно нові організаційні форми (широкий та системний громадський рух) на сьогодні видається значно менш ймовірним, аніж у Криму. Підтвердженням цьому є відносно низький рівень самоідентифікації закарпатських українців як окремого народу, що має претендувати на самовизначення. Визначним рушійним чинником русинського руху є активність русинської інтелігенції.

Для виникнення та успішного поширення сепаратистських настроїв у будь-якій країні необхідною є наявність і збіг об'єктивних історичних обставин, причин та сприятливих чинників.

Найтиповішою причиною виникнення етнічного сепартизму, як показує світовий історичний досвід, є різноманітного роду дискримінація,

що виявляється в різних формах: політичній, економічній, екологічній, культурно-лінгвістичній, релігійно-конфесійній тощо.

Одним з найбільш яскравих прикладів політичної дискримінації в сучасному світі є курдська проблема Туреччини. Там держава взагалі не визнає існування такого народу, як курди. Курди розцінюються як складова турецького народу, що проживають у гірській місцевості Туреччини. Щодо вітчизняних етнічних меншин, то українська держава визнає поліетнічний склад української нації. До того ж, не виникало проблем з визнанням жодної етнічної меншини. Єдиним винятком можна вважати закарпатських русинів, які претендують на визнання своєї етнічної окремішності від українського етносу. Преамбула Закону України «Про національні меншини в Україні» гласить: «Верховна Рада України, виходячи із життєвих інтересів української нації та всіх національностей в справі розбудови незалежної демократичної держави, визнаючи нерозривність прав людини і прав національностей, прагнучи реалізувати Декларацію прав національностей України, дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, приймає цей Закон з метою гарантування національним меншинам права на вільний розвиток»³. Беручи до уваги преамбулу одного з основних законів України, що регламентують права та обов'язки етноменшин, можна твердити, що держава визнає існування етнічних меншин на своїй території та гарантує забезпечення їм усіх прав, передбачених міжнародним правом.

Проявом політичної дискримінації буває і відсутність механізмів самоврядування для меншини. У цьому відношенні в Криму також забезпечені права меншин.

Політичні права всіх етнічних меншин України також до певної міри захищає пропорційна виборча система. Через вибори за пропорційною системою партії етнічних меншини можуть залучати голоси виборців у різних регіонах держави, навіть якщо не проживають компактно. Мажоритарна система виборів на давала б такої можливості.

В Україні є і достатня нормативна база, що регламентує статус та права етнічних меншин, відносини між ними та основним населенням і державою.

Неодноразово у світовій практиці дискримінаційні економічні чинники ставали причиною незадоволення етнічних меншин і призводили до сепаратистської діяльності. Наприклад, дослідники пишуть, що «80% корисних копалин Китаю зосереджені в його автономних районах: Сінцзяні та Внутрішній Монголії»⁴. Населення цих регіонів постійно намагається вдаватися до сепаратистських дій, щоб здобути право на самовизначення.

Автономну республіку Крим та Закарпаття не можна назвати регіонами-донорами інших територій України. Водночас, у Закарпатській області нині спостерігається масове знищення природних ресурсів. У першу чергу йдеться про масову вирубку деревини, що призводить до системних змін в екосистемі регіону та частих стихійних лих на цьому ґрунті. Однак ці незаконно знищені природні ресурси краю в основному не йдуть на потребу інших регіонів України, а до країн Європи. Це знижує ймовірність звинувачень у свідомому природному виснаженні Закарпаття Україною. Разом з тим, стрімке спустошення карпатських лісових фондів може призвести до зростання загального суспільного невдоволення в області. Цілком реально, що об'єктом гніву місцевих мешканців можуть стати не підприємницькі кола, які займаються вирубкою і реалізацією деревини, а урядові кола України, що не вдаються до запобіжних дій. Згодом ці невдоволення можуть набирати масового характеру в Закарпатті та цілком ймовірно переростатимуть у сепаратистські настрої. Гіпотетично в Закарпатті та Криму також можливе зростання незгоди з надмірною експлуатацією рекреаційних зон цих регіонів.

Невдоволення безконтрольним використанням природних ресурсів цих областей може стати потенційною причиною для підігрівання сепаратистських настроїв на ґрунті вже **екологічної дискримінації**.

Традиційним економічним донором в Україні вважається ще один регіон, де питома вага етнічних росіян є високою — це промислові області південно-східних територій України. Окрім спонтанних подій 2004 року та декларації про створення Південно-Східної Української автономної республіки, в регіоні якщо і спостерігалися сепаратистські настрої, то мали швидше економічний і політичний підтекст, а не етнічний. Генератором спонтанних сепаратистських виступів були представники політичної еліти, яких не влаштовували ситуативні результати виборів Президента України у 2004 році.

Нерідко дискримінація має культурно-лінгвістичний характер. Класичними прикладами культурно-лінгвістичної дискримінації можна вважати утискання мовних прав українців, які проживали на території Польщі, Російської імперії, а потім і Радянського Союзу.

У сучасній Україні спостерігаємо суперечливі твердження відносно цієї проблеми. Нині спостерігається процес, коли основне населення — етнічні українці, намагаються вирівняти баланс, порушений на користь російської культури. Це розцінюється російською меншиною як насильницька українізація і трактується як культурно-лінгвістична дискримінація. З іншого боку, збереження існуючого мовно-культурного балансу свідчитиме про утискання мови та культури

не меншин, а автохтонного населення — українців. На території компактного проживання етнічні росіяни мають можливість навчати своїх дітей у російських школах. У всіх регіонах, де є численні поселення росіян, у школах обов'язково викладається російська мова. Зо офіційною статистикою Головної служби з питань гуманітарного розвитку Секретаріату Президента України станом на серпень 2009 року в Україні працює майже 1200 шкіл з російською мовою навчання, у них навчається близького 1 млн учнів⁵. Значна частина тиражних загальноукраїнських друкованих ЗМІ — російськомовні, провідні московські видання безперешкодно розповсюджуються в Україні. На загальнодержавних телеканалах значна частина ефірного часу мовиться російською. Більшість FM-радіостанцій у державі теж значною мірою російськомовні. Такого задоволення інформаційних та освітніх потреб, як у росіян, немає у жодної етнічної меншини України. Тому аргументовано говорити про мовно-культурні дискримінаційні заходи стосовно цієї етнічної меншини безпідставно. Комунікаційне домінування російської культури в державі може шкодити не лише розвитку української культури, а й розвитку культур інших етнічних меншин, наприклад, татарської у Криму.

Культурна дискримінація часто виявляється у релігійно-конфесійному аспекті і реалізується через заборону права вільного віросповідання для етноменшин. Такі обмеження можуть проявлятися через цілеспрямоване скорочення парафій релігійних конфесій етноменшин. Українська православна церква (УПЦ), яка визнає духовне верховенство Московського патріархату, а отже, фактично є місцевим представництвом Російської православної церкви, має більше парафій, ніж Українська греко-католицька церква (УГКЦ) та Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ (КП)). За даними Державного комітету у справах національностей та релігій⁶, оприлюднених у 2008 році, УПЦ налічує більше 11334 парафій, УПЦ (КП) більше 4000 парафій та УГКЦ близько 3700 парафій. Кримські татари теж мають можливість вільного віросповідання і не відчують спротиву з боку центральної влади щодо поширення власної релігії. У Закарпатті місцеві мешканці переважно відвідують храми найбільшої української конфесії: Української православної церкви (Московський патріархат).

Примарність реальних перспектив створення єдиної помісної церкви в Україні ще більше унеможливує релігійно-конфесійну дискримінацію щодо етнічних меншин.

Завдяки тому, що в сучасній Україні немає тривалих та системних протистоянь на етнічному ґрунті, можна говорити про відсутність або

ж незначний рівень дискримінаційних діянь з боку основного етносу та держави. Російська меншина та виразники їхніх інтересів найактивніше звинувачують українську владу у дискримінації їхніх прав. Кримські татари та закарпатські русини швидше висловлюються не проти факту дискримінації, а за бажання зберегти свою самобутність в існуючій державі. У пресі неодноразово згадувалося про існування радикальних кримськотатарських громадських утворень, здебільшого ісламістського характеру, які провадять агресивну політику щодо самоідентифікації серед місцевих татар. Зокрема, йдеться про транснаціональну ісламістську організацію Хізб ут-Тахрір.

В Україні не спостерігається державної політики, спрямованої на **насильницьку асиміляцію** етнічних меншин. Виходячи з цього, насильницька асиміляція, як причина етнічного сепаратизму, не є актуальною для України. Державою ратифіковано основні міжнародні правові акти з захисту прав етнічних меншин.

Слід окремо розглянути ще одну потенційно можливу для України причину актуалізації сепаратистських настроїв. Особливо це стосується Криму. Йдеться про **нарощення конфліктності між двома етнічними меншинами на півострові: росіянами і татарами**. Утискання прав одних іншими на фоні бездіяльності держави може спонукати слабшу сторону до боротьби за відокремлення, як єдиний спосіб самозахисту.

Крім причин, які можуть призвести до виникнення етнічного сепаратизму, варто проаналізувати і відповідні чинники, що можуть сприяти поширенню етнічного сепаратизму.

Наявність активних еліт у середовищі етнічних меншин у деяких регіонах України може бути передумовою для сепаратизму. І російська, і русинська, і татарська меншини мають інституціолізовані громадсько-політичні утворення, діяльність яких поширюється далеко за межі України. Впливові регіональні керівники неодноразово заявляли про необхідність децентралізації системи державного управління. Наявність самодостатніх та потужних регіональних еліт слід розглядати як один зі сприятливих чинників зародження та підживлення етнічного сепаратизму. Підтвердженням такої небезпеки в Україні є те, що відцентрові наміри зазвичай демонструють промислові та політичні еліти регіонів, де висока чисельність представників російської меншини. Йдеться про промислові регіони Південного Сходу України.

Одним зі сприятливих чинників можна вважати акцентований **етноцентризм у середовищі меншин**. Абсолютній більшості етнічних меншин в Україні не характерний агресивний етноцентризм. Винятком може бути лише інтегрована та стратифікована меншина

кримських татар, однак на сьогодні публічні представники народу загалом схвалюють політику центральної влади України. Етноцентризм властивий і неоімігрантам в Україні через те, що вони сприймають територію держави виключно як транзитну.

Додатковими сприятливими факторами для розвитку сепаратистських настроїв є **тривалість проживання, компактність і значна чисельна перевага національної меншини в районі її розселення** над основним народом держави. Автономна республіка Крим є територією компактного проживання і етнічних росіян (59% від всього населення Криму)⁷, і кримських татар — 12%. Це можна розцінювати як сприятливу передумову для етнічного сепаратизму в цьому регіоні. В Закарпатті за статистичними даними самоідентифікованих русинів налічується не більше 1%. Такі цифри було отримано за даними останнього перепису населення України у 2001 р.⁸. Проте географія їхнього проживання теж компактна, а щодо тривалості, то русини вважають себе автохтонами на цій території. Як і у кримських татар, так і у русинів несприятливим є лише кількісний фактор.

Географічні особливості території проживання етнічних меншин часто сприяють поширенню сепаратистського руху, наприклад, гірська місцевість, в якій проживають турецькі курди, або острів Корсика, де тривалий час діє рух сепаратистів за відокремлення від Франції.

У двох українських випадках, кримському та закарпатському, географічні особливості регіону теж можна розцінювати як сприятливі для сепаратизму. Окрім того, сусідство Криму з Росією та Туреччиною, а Закарпаття з країнами, в яких заохочується русинство (зокрема, Словаччина), відіграє важливу комунікаційну роль для етнomenшин. Це привід для ще одного сприятливого чинника — **матеріальної та моральної підтримки сепаратистів з боку інших держав**. Приміром, російська влада активно пропагує надання російського громадянства мешканцям Криму, а Словаччина офіційно визнала русинів як окремий народ. Загалом, русини визнані окремим народом у 22 країнах світу⁹. Уряд Туреччини виділяє кошти на безкоштовну освіту кримських татар у турецьких вузах.

Нестабільність економічного та політичного становища в країні — ще один сприятливий чинник для зародження і поширення етнічного сепаратизму. Політична напруженість та економічні негаразди в сучасній Україні також можуть стимулювати сепаратистів до боротьби за незалежність.

Порівняльний аналіз причин виникнення етнічного сепаратизму у світі та Україні демонструє, що у державі практично відсутні типові причини для зародження сепаратистських рухів. Об'єктивно

сьогодні існують гіпотетичні підстави лише для певних звинувачень у екологічній дискримінації передусім Закарпаття та частково Криму. Головним звинуваченням на адресу держави може бути бездіяльність влади, наприклад, щодо тотального знищення лісових масивів у Закарпатті та незаконного розподілу земель у Криму. Крім цього, існує ймовірність ще однієї причини активізації сепаратистів на півострові — наростання конфлікту між етнічними росіянами і татарами.

До того ж, етнічні меншини, які періодично заявляють про бажання самовизначатися, мають цілу низку сприятливих чинників для поширення сепаратистських настроїв у своєму середовищі. Цьому ж сприяють і історичні обставини становлення держави Україна.

За наявних сприятливих обставин поширення етнічного сепаратизму та його активне розгортання на території України стримує відсутність агресивних дій держави щодо етнічних меншин.

Подальше дослідження проблематики має фокусуватися на детальнішому вивченні гіпотетичних причин та сприятливих чинників для ризику зростання сепаратистських настроїв в українському суспільстві.

¹ Інформація про стан міграційної ситуації в Україні / Державний комітет України у справах національностей та релігій. — 2009. [Електронний ресурс] // Режим доступу http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48867&cat_id=4792.

² Проблему кримського сепаратизму можна розв'язати економічними важелями / Центр Разумкова. — 2009. — [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/expert.php?news_id=1278

³ Закон України «Про національні меншини»: станом на 5 жовтня 2009 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12>

⁴ Безп'ятчук Ж. Ілюзорний моноліт // Український тиждень. — 2009. — № 29 (90). — С. 30.

⁵ В Україні діє більше тисячі шкіл з російською мовою навчання, в Росії з українською — 0 // Newsru.ua. — 2009. — [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/12aug2009/0.html>

⁶ Інформаційний звіт Державного комітету у справах національностей та релігій «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин в Україні» / Державний комітет у справах національностей та релігій. — 2007. — [Електронний ресурс]. // Режим доступу: http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=50254&cat_id=47898

⁷ Про кількість та склад населення Автономної Республіки Крим за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет

статистики України. — [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/crimea/>

⁸ Закарпатські русини розділилися на русинів-державників та русинів-автономістів // *Ua-reporter.com*. — 2008. — [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ua-reporter.com/novosti/25903>

⁹ Русини створили тимчасовий уряд // УНІАН. — 2008. — [Електронний ресурс] // — Режим доступу: <http://human-rights.unian.net/ukr/detail/188960>

Тетяна Сенюшкіна

ЕТНОКОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРИМУ І ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ В ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

T.Senyushkina. Conflict potential in interethnic relations in Crimea and international security in BlackSea-Caspian region. The main factors which have influence on the forming of conflict potential in interethnic relations in Crimea in the context of problem of international security in BlackSea-Caspian region, are investigated in the article.

Етноконфліктний потенціал Криму формується під впливом низки чинників, серед яких доцільно виділити такі: геополітичний, релігійний, економічний, соціальний, культурно-ідеологічний. Безумовно, загальна нестабільність політичної ситуації в українській державі, також як і геополітичне суперництво, на тлі якого відбувається боротьба за ключові політичні ресурси в Україні, впливає на міжетнічні стосунки в Криму. Водночас спостерігаються деякі внутрішні тенденції в розвитку кримської спільноти, які певною мірою також можна вважати етноконфліктогенними чинниками. В свою чергу, внутрішні процеси в автономії відчувають вплив релігійних, культурно-ідеологічних і геополітичних впливів ззовні, що не може не відбиватися на розвитку етнополітичних процесів у Криму. Отже, всебічний аналіз, також як і якісний прогноз розвитку етнополітичної ситуації в Криму, стає можливим за комплексного підходу до аналізу «зовнішніх» і «внутрішніх» чинників. Проте це завдання виходить за рамки нашої статті і вимагає окремого розгляду. В нашій статті ми обмежимося аналізом деяких з названих чинників і проаналізуємо їх у контексті проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні досліджуються у великій кількості публікацій як зарубіжних, так і вітчизняних авторів. У зв'язку з цим доречно назвати таких українських дослідни-

ків, як О.Бодрук, А.Висоцький, В.Глебова, В.Дергачов, В.Дубовік, Б.Парахонський, Т.Стародуб. У роботах цих авторів розглядаються політичні, економічні, військово-стратегічні аспекти безпеки в регіоні.

Деякі концептуальні та практичні аспекти проблеми визначення поняття регіональної безпеки та питання створення регіональних структур безпеки розглядають О.Білорус, Х.Булл, Є.Кіш, Д.Лук'яненко. Значним внеском у розвиток вітчизняної науки є індивідуальні та колективні монографії І.Бінька, С.Головащенко, В.Кременя, Ю.Павленка, Ф.Рудича, В.Ткаченка, які розглядають процеси формування геополітичних ідентифікацій України як чинник її внутрішньої та зовнішньої політики в галузі безпеки.

Етнополітичні процеси в Криму привертають увагу не лише українських, але і зарубіжних дослідників. Різноманітні аспекти кримської етнополітичної ситуації розглядаються в роботах Д.Ареля, О.Велешка, М.Кирюшка, В.Котигоренка, О.Майбороди, А.Мальгіна, О.Мотиля, Е.Муратової, А.Никіфорова, В.Петрова, В.Степанова, В.Тишкова та ін.

Особливість Чорноморсько-Каспійського регіону — це, перш за все, його місцезнаходження, для якого характерне конфліктогенне оточення. З одного боку, він граничить з Балканами, для яких характерні перманентні етнічні і соціально-економічні конфлікти, з іншого — з Близьким Сходом, де основна напруга пов'язана з американською військовою операцією в Іраку. На Півдні нестабільність викликана протиріччями у стосунках Росії і Грузії, що виявилися найгостріше в ході грузино-південноосетинського конфлікту і військової операції, яка була здійснена Росією в серпні 2008 р. Латентний фон нестабільності в регіоні зберігається також внаслідок напруженості в стосунках США і Ірану, що помітно загострилися останніми роками.

Традиційно в регіоні було п'ять основних геополітичних гравців: Росія, Туреччина, Іран, Китай і США. Характерно, що після подій 11 вересня 2001 р. у регіоні відбувається процес структурних змін, процес, який і сьогодні ще не до кінця осмислений і важко прогнозований за своїми віддаленими наслідками¹.

Спробуємо розібратися, в чому ж особливість цих змін? Перш за все, після 11 вересня 2001р., як нової точки відліку для глобальної геополітики, США фактично проголосили Чорноморсько-Каспійський регіон сферою своїх життєво важливих інтересів і почали здійснювати відповідні дії в цьому напрямі. Відзначимо, що до цих подій США не були основним геополітичним гравцем у регіоні.

У цьому сенсі показовим прикладом служить остання Стратегія національної безпеки США, в якій чітко сформульовані цілі, наміри,

методи політики США на геополітичній арені миру в цілому і в Чорноморсько-Каспійському регіоні зокрема. Відмітною особливістю стратегії є положення про новий характер реагування на нові загрози. До цього традиційно застосовувався принцип «рефлекторного реагування», коли у відповідь на конкретну загрозу розроблялися і проводилися певні акції. Після подій 11 вересня 2001 р. вперше в Стратегії США з'являється ідея превентивного реагування, коли реакція не наступає за загрозою, а здійснюються попереджувальні дії відносно потенційної загрози, у тому числі із застосуванням військової сили.

Друга особливість стратегії полягає у тому, що акцент робиться на необхідності створення широких коаліцій на ситуативній основі. Тобто пропонується створювати неформальні, розмиті структури, замість блоків з чіткими статутами, зоною відповідальності, військово-політичним командуванням тощо.

Третя особливість нової Стратегії національної безпеки США — це акцент на розширенні військової присутності США у всіх регіонах світу. Фактично це положення підтверджується присутністю американських військ у країнах Центральної Азії, Грузії, Афганістані, Перській затоці.

Тепер проаналізуємо роль Росії в регіоні. Росія завжди розглядала Чорноморсько-Каспійський регіон як надто важливий чинник своєї національної безпеки. У зв'язку з цим останніми роками спостерігається посилення суперництва між США і Росією за сферу впливу в регіоні. Як підтвердження, можна пригадати історію з будівництвом нафтопроводу Баку-Джейхан. Спочатку розглядалися три стратегічні варіанти транспортування нафти — через Іран, Туреччину та Росію. Відомо, що США здійснювали прямий тиск на нафтовидобувні компанії, щоб прокласти маршрут, що існує нині. Мета подібних дій — не допустити контролю Росії над транспортуванням нафти, а також унеможливити проходження нафтового коридору через Іран. Загалом, можна стверджувати, що фактично США здійснюють масштабну і планомірну діяльність щодо витіснення Росії з регіону, що не може не викликати протидії з боку Росії.

Що ж до ролі України в регіоні, то цілком очевидно, що вона не є тут ключовим гравцем, хоча і має вигідне в геополітичному сенсі географічне положення. Реальна роль України в геополітичних процесах Чорноморсько-Каспійського регіону визначається декількома причинами. По-перше, це внутріполітичні конфлікти, які розхитують політичну систему. По-друге, непослідовність геополітичної позиції. У зв'язку з цим доречно нагадати, що в новій стратегії національної безпеки США Україна навіть не згадується.

У контексті проблеми безпеки в Чорноморсько-Каспійському регіоні особливої актуальності набуває осмислення виходу на політичну арену ісламського руху, який набуває дедалі більшого впливу на політику в глобальних масштабах. Сьогодні радикальні ісламські політичні рухи і організації діють в різних частинах мусульманського світу: «Хезболлах» — в Лівані, «Хамас» — в Палестині, «Фронт ісламського порятунку» — в Алжирі, «Талібан» — в Афганістані. Існують також міжнародні радикальні ісламські організації, які мають наднаціональний характер і мережеву структуру. Зокрема, в 1996 році Усам Бен Ладен на основі розрізнених ісламських рухів, організацій і груп, що конфліктують один з одним, створив «Міжнародний ісламський фронт джихаду проти іудеїв і хрестоносців», ядром якої стала організація «Аль-Каїда».

Питання про осмислення політичної ролі ісламу в Чорноморсько-Каспійському регіоні сьогодні є предметом академічних дискусій як на Заході, так і в мусульманському світі. Іранська революція 1979 року, ірано-іракські війни 1980–1988 років, громадянська війна в Афганістані, війни в Перській затоці 1991 року, американське вторгнення до Іраку, військові дії в Лівані — ось неповний список історичних подій, що дає змогу говорити сьогодні про актуальність феномена політизації ісламу. При цьому особливої уваги, на наш погляд, заслуговує аналіз двох міфів, що активно циркулюють не лише в ЗМІ, але і в академічних дискусіях. Ми маємо на увазі міф про «ісламську загрозу» і міф «про зіткнення цивілізацій».

Актуальність ідеї «зіткнення цивілізацій» багато в чому зумовлена появою на початку 90-х років статті американського політолога Семюеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій»², а згодом і його книги за однойменною назвою³. Ідеї Гантінгтона про принципово новий характер сучасних конфліктів, що розвиваються на основі цивілізаційних відмінностей, спочатку викликали гостру критику. Проте майже через десять років, після терористичних актів 11 вересня 2001 р. в США, а потім і в інших країнах, наукова і політична еліти світу серйозно заговорили про «ісламську загрозу».

Основні причини активізації ісламського руху знаходяться в економічній сфері. На думку Дж. Стигліца, зростаючий розрив між багатими і бідними країнами залишає все більше людей «третього світу» в жорстокій бідності. Незважаючи на численні обіцянки міжнародних організацій типу Всесвітнього банку, які були дані протягом останнього десятиліття ХХ ст., кількість людей, що живуть у бідності, зросла майже на 100 млн⁴.

Друга причина лежить у сфері культури: йдеться про поширення секулярних ідей, переконань, ціннісних орієнтацій, західного менталітету на мусульманський світ, що сприймається як культурна експансія. Як наслідок, мусульмани прагнуть проявити себе як політично активна сила. Зміна образу життя, ціннісно-святоглядної системи завжди веде за собою виникнення протестних рухів⁵.

Отже, є всі підстави стверджувати, що протидія глобалізації в ісламському світі справді існує. Більш того, останніми роками вона набула характеру відповіді панісламського зразка, при цьому найбільш активну роль у цих процесах відіграють ісламські політичні організації і рухи.

Оцінюючи подібні тенденції, слід враховувати, що іслам і політика за своєю суттю є невід'ємними один від одного. Згідно з канонічними основами, що викладені в Корані, іслам визнає єдність світської і церковної влади, що не є характерним для християнського світогляду. Ключові положення політизації сучасного ісламу були розроблені на основі Корану і Сунни в працях його головних ідеологів — єгиптянина Саїда Кутба, пакистанця — Абу Ала Маудуді, іранського аятоли — Рухолли Хомейні та ін. Специфіку цього феномена визначає глибинний зв'язок ісламу з політичною і соціальною організацією мусульманського співтовариства, з громадською солідарністю.

Таким чином, сучасний політизований іслам є фактично однією з форм збереження ісламською цивілізацією своєї самобутності перед лицем культурної експансії західної цивілізації, що абсолютизує свій власний історичний досвід і прагне видати його за загальносвітовий. Небезпека цієї форми полягає в тому, що іслам як релігійно-світоглядна система стає засобом досягнення політичних цілей⁶.

Сьогодні в країнах Заходу активно впроваджується установка в масову свідомість, відповідно до якої формується уявлення, що політичний іслам тісно пов'язаний з тероризмом і тому він розглядається як серйозна загроза безпеці. Внаслідок цього в суспільстві формується атмосфера взаємного недовір'я і підозрілості.

Подібні установки в суспільстві досить негативно позначаються на міжетнічних і міжконфесійних стосунках. Для України подібні тенденції у сфері суспільної свідомості украй небажані, оскільки в цілому в українській державі сьогодні кількість мусульман становить від 1,5 до 2 млн чол. Примітний такий факт: Україна увійшла до п'ятірки європейських країн із значною питомою вагою мусульманського населення, що проживає компактно. За кількістю мусульман Україна поступається таким країнам, як Туреччина, Албанія, Німеччина і Франція, але вже випереджає в цьому відношенні Болгарію,

Македонію, Край Косово. Динаміка поширення ісламу в Україні впродовж останніх 11 років залишається стабільно високою⁷. У Криму мусульмани становлять 11%. Загалом мусульманське середовище в Криму не є однорідним і багато в чому залежить від зовнішнього впливу, який здійснюється переважно Туреччиною і арабськими країнами⁸.

Аналіз впливу релігійного чинника на формування етноконфліктного потенціалу в Криму доцільно розглянути в контексті двох ключових проблем: інституційного конфлікту усередині православної церкви і процесів, що відбуваються в мусульманському середовищі. Як відомо, на сьогодні в Україні є три православні церкви: Українська православна церква (Московський патріархат), Українська православна церква (Київський патріархат) і Українська автокефальна церква. Більшість парафій і, відповідно, православних віруючих в Криму належить до УПЦ Московського патріархату (УПЦ МП). Парафії УПЦ Київського патріархату (УПЦ КП) не чисельні і об'єднують, як правило, українців, що активно відстоюють принципи національного відродження української культури і, відповідно, власної, незалежної від «Москви» церкви. Явних конфліктів між віруючими УПЦ МП і УПЦ КП в Криму не спостерігалося, однак у розвитку міжконфесійних стосунків чинник розділення церков відіграє певну роль. Зокрема, це виявляється в перевагах кримськотатарських релігійних лідерів, які вступають у контакти переважно з ієрархами УПЦ КП.

Мусульманське середовище в Криму також не є однорідним. Багато в чому це викликано тим, що в Україні діє декілька духовних центрів мусульман: Духовне управління мусульман Криму (ДУМК) з 1991 р., що об'єднує переважно кримських татар; Духовне управління Мусульман України (ДУМУ) з 1992 р.; а також Духовний центр мусульманських общин України (ДЦМОУ) з 1994 р. Крім того, в Криму є незалежні мусульманські общини.

Зовнішній вплив на кримських мусульман здійснюється за двома взаємовиключними векторами — турецьким і арабським, що є причиною розколу серед місцевих мусульманських общин. Основними каналами арабського впливу на кримських мусульман у різний час виступали благодійні фонди «Бірлік» і «Зам-Зам», а також міжобласна асоціація громадських організацій «Аль-раїд». Турецький вплив здійснюється завдяки постійним контактам меджлісу кримськотатарського народу з офіційними урядовими і релігійними структурами Туреччини.

Сьогодні на території Криму діють представники трьох радикальних фундаменталістських релігійно-політичних течій: вахабізму,

партії «Брати-мусульмани», а також партії «Хізб-ут-тахрір» (Ісламська партія відродження). Фактично діяльність представників цих релігійних общин не підконтрольна муфтіяту і меджлісу. На наш погляд, тенденція до релігійного розшарування кримськотатарського мусульманського середовища не виключає актуалізації внутрішньоісламського протистояння, що може викликати загострення міжконфесійних і міжнаціональних відносин у Криму⁹.

Географічні і кліматичні особливості Кримського півострова визначають систему ієрархії найбільш цінних ресурсів, за які ведеться боротьба на рівні політичних домагань. Одне з провідних місць у цій ієрархії займає земля, особливо на прибережних територіях, де з економічного погляду уявляється найбільш перспективним вкладенням інвестицій і капіталу. У зв'язку з цим земельна проблема в Криму виступає як каталізатор етнополітичної напруженості і «спливає» на поверхню залежно від політичної кон'юнктури більш високого рівня. Зазвичай земельна проблема використовується для розпалювання міжнаціональної ворожнечі і дестабілізації обстановки на півострові напередодні виборів.

Головна причина актуалізації земельної проблеми в Криму пов'язана з її приватизацією. Значною мірою впливають на розвиток подій також недосконалість законодавства в цій сфері, непрозорість процесу виділення землі в найбільш престижних районах — на Південному березі Криму і в передмістях Сімферополя, а також внутрішні міграції кримських татар, які поступово виїжджають зі степових районів, не привабливих з економічної точки зору.

Земельна проблема в Криму часто загострюється. Періодично в Сімферополі уряд автономії пікетують кримські татари, які вимагають виділення землі на Південному березі Криму. Кілька років тому в Тихій бухті поблизу Коктебеля виникло протистояння між репатріантами і слов'янським населенням.

Неодноразово земельну проблему розглядали представники центральної влади і генеральної прокуратури. У Сімферополі проходили засідання міжвідомчої комісії Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) з земельних проблем автономії і перевірки дотримання вимог законодавства, реалізації державної політики у сфері регулювання земельних відносин. Представники Генеральної прокуратури України озвучували десятки прикладів зловживань у земельній і майновій сферах в Криму і заявляли про причетність до цього кримських посадових осіб усіх рівнів. Як повідомляли ЗМІ, внаслідок прокурорських перевірок у державну комунальну власність було повернено 197 га земель, до суду подано 173 позови на 1 млн гривень. Як

виявилось, земля незаконно відчужувалася всіма без винятку органами влади: від уряду Криму до сільських рад.

Останнім часом почали робитися певні кроки у напрямі розв'язання земельної проблеми. Центральними органами влади була розроблена Концепція формування земельного кадастру, яка, проте, так і не дійшла до стадії практичного впровадження.

Явною ознакою бажання влади розв'язувати проблеми, що накопилися в цій сфері, став прецедент, відповідно до якого суд зобов'язав кримських татар визволити захоплені землі у передмісті Сімферополя, — селі Чистенькому. Сімферопольський районний суд визнав акцію протесту незаконною і зобов'язав відповідні служби вжити заходів щодо відновлення законних прав власника. Матеріали про самозахоплення, організовані кримськими татарами, побували в Державній архітектурно-будівельній комісії і адміністративній комісії районної ради, де були визнані порушенням закону.

До рішення земельного питання в Криму підключилася також і Верховна Рада України, яка ухвалила Закон «Про внесення змін до Кримінального і Карно-процесуального кодексів України щодо відповідальності за самовільний захват земельної ділянки». Відповідно до закону Кримінальний кодекс України був доповнений статтею 356-1 такого змісту: «Самовільний захват земельної ділянки карається виправними роботами на термін від шести місяців до одного року або штрафом від ста до двохсот п'ятидесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Ті самі діяння, здійснені за попередньою угодою групою осіб, караються позбавленням волі на термін від трьох до п'яти років. Організація групових дій, направлених на самовільний захват земельної ділянки, а також особисту участь у цих групових діях караються арештом строком до шести місяців або обмеженням свободи на строк до трьох років, або позбавленням волі на такий самий термін. Дії, передбачені цією статтею, у разі, якщо вони завдали значної шкоди підприємствам, установам, організаціям або окремим громадянам, караються обмеженням свободи на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до шести років».

Проте спроби органів державної влади застосувати цю законодавчу норму стосовно кримських татар, що незаконно захопили землю, призвели до ще більшого загострення ситуації. Піком конфлікту стали події 1 листопада 2007 р. в м. Сімферополі на вул. Балаклавській і інцидент на плато гори Ай-Петрі 6 листопада 2007 року, коли на підставі вирішення суду бійці спецпідрозділу «Беркут» ліквідували самозахоплення і знесли незаконно встановлені торговельні намети. Реакція кримських татар на ці події перевершила всі прогнози. Широкий

резонанс у суспільстві викликали повідомлення в ЗМІ про вживання з боку кримських татар вогнепальної зброї в зіткненнях з представниками МВС і спецназу, а також те, що вперше на офіційному рівні була озвучена установка меджлісу на підготовку до мобілізації кримських татар в оборонних цілях.

Зокрема, меджліс ухвалив постанову, в якій вказувалося не лише на необхідність проведення акцій протесту, але і рекомендувалося «приступити до формування окремих мобільних груп і відпрацювати способи їх оперативного сповіщення для подальшого збору у визначеному місці і в певний час». У постанові також рекомендувалося запропонувати місцевим органам національного самоврядування ініціювати створення добровільних груп самооборони. Незважаючи на те, що на цю постанову пізніше було накладено вето голови меджлісу М.Джемільова, документ попав у пресу, що сприяло поширенню в Криму нових чуток і міфів.

Підсумовуючи, хотілося б відзначити складність ситуації, в якій опинилося кримське співтовариство після серпневих подій 2008 р. Враховуючи те, що «розморожені» конфлікти нерідко мають ланцюгову реакцію, не можна виключати подальшого загострення етнополітичної ситуації в Криму. Головною причиною, яка може дестабілізувати обстановку в Криму, є геополітичне суперництво в Чорноморсько-Каспійському регіоні. Важливу роль у великій геополітичній грі може зіграти ісламський чинник, вірніше, його використання в політичних цілях різними геополітичними акторами, що беруть участь у боротьбі за доступ до ключових ресурсів регіону. У цих умовах негативну роль можуть відіграти внутріполітичне протистояння в Україні, яке помітно загострилося останнім часом, а також проблеми соціально-економічного характеру, які загострюються в умовах світової фінансової кризи. Отже, на основі вищевикладеного можна дійти висновку:

1. Загалом аналіз подій у Криму показує, що етнополітична ситуація знаходиться тут в стані «пульсації» міжетнічної напруженості.

2. Аналіз тенденцій розвитку в релігійній сфері кримської спільноти дозволяє стверджувати, що релігійний вимір етноконфліктних ситуацій визначається чинниками, більшість з яких зумовлені культурно-історичними особливостями міжконфесійних стосунків і умовами перехідного періоду суспільства.

3. Аналіз державних підходів до врегулювання земельної проблеми в Автономній Республіці Крим підтверджує, що ситуація в автономії перебуває під пильною увагою і контролем центральних органів влади в Україні. Триває пошук найбільш ефективних механізмів вирішення етносоціальних проблем в автономії, в першу чергу у сфері розподілу

земельних ресурсів. Однак слід враховувати, що на рішення земельного питання в Криму суттєво впливають як конфігурація внутрішніх економічних і політичних ресурсів, так і зовнішні чинники.

4. Подальший розвиток етнополітичних процесів в автономії залежатиме від політичної кон'юнктури, що буде формуватися в українському політикумі, а в довгостроковій перспективі вирішальну роль відіграватиме демографічний чинник.

5. Прогнозування ситуації в Криму має враховувати використання політичними і етнічними елітами етноконфесійного чинника в маніпулятивних цілях, а також високий ступінь готовності кримських татар до етнополітичної мобілізації.

6. Рівень стабільності в Чорноморсько-Каспійському регіоні великою мірою визначатиметься характером і інтенсивністю геополітичного суперництва.

7. Найбільш перспективними напрямками подальших досліджень проблеми можна вважати всебічне дослідження механізмів маніпулювання релігійними символами в країнах Чорноморсько-Каспійського регіону, зокрема, використання ісламського чинника в політиці і вплив релігії на політику і безпеку.

¹ Гончаренко О. Чорноморсько-Каспійський регіон у системі європейської та глобальної безпеки // Розширена Європа та виклики безпеці в Чорноморсько-Каспійському регіоні: Збірка статей на основі матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 2003 / Національний інститут проблем міжнародної безпеки; Фонд Фрідріха Еберта / Гол. редактор: Б.Парахонський. — К., 2003. — С. 26–30. — С. 26.

² Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33–48.

³ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: Алгоритм, 2003. — 603 с.

⁴ Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. — М.: Мысль, 2003. — С. 23.

⁵ Давыдова В. Исламский фундаментализм как ответ на вызовы глобализирующегося мира // Религия и гражданское общество: кризис идентичности и новые вызовы постсекулярного общества. Материалы VII международного семинара 8–10 ноября 2007 г., г. Ялта / Под ред. Т.А. Сенюшкиной. — Севастополь: НПЦ ЭКОСИ-гидрофизика, 2008. — С. 40–41.

⁶ Мартынкин А. Современные движения политического ислама как один из ответов исламской цивилизации на вызовы Запада // Религия и гражданское общество: кризис идентичности и новые вызовы постсекулярного общества. Материалы VII международного семинара 8–10 ноября 2007 г., г. Ялта. — С. 90–92.

⁷ Кирюшко М.І. Історіографія сучасного українського ісламознавства і становлення мусульманської спільноти в незалежній Україні // Культура народів Причорномор'я. — 2002. — № 28. — С. 148–166.

⁸ Сенюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — О.: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 120.

⁹ Сенюшкіна Т.А. Политизация ислама и проблемы безопасности в Черноморско-Каспийском регионе // Чорноморська безпека. — 2009. — № 1 (11). — С. 29–32. — С. 32.

Тетяна Вакулова

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

T.Vakulova Civilizing dimensions of the Ukrainian regions The basic Ukrainian regions and features of civilizations are examined in the article. On the basis of important descriptions of civilizations — religion and language the analysis of civilization belonging of regions is conducted. Led danni of sociological researches which confirm the fact of civilization variety of the Ukrainian regions.

У сучасній українській політичній науці тема цивілізаційного різноманіття України посідає одне з чільних місць. Увага аналітиків до цього питання є закономірною. Цивілізаційне різноманіття нашої держави спостерігається, і цей факт став очевидним. Президентські вибори 2004 року, парламентські — 2006 та події квітня 2007 року є підтвердженням того, що у геополітичному плані Україна — це складна територія, яка знаходиться на перехресті як мінімум двох цивілізацій. Це визначало і визначає політичну історію України. У цьому полягає її постійна цивілізаційна і геополітична особливість, яка не зникне з ходом історії. Це історичний і геополітичний факт, який є частково результатом процесу глобалізації.

Політичні та економічні кризи, які відбувалися у 2004, 2006, у квітні 2007 та 2008–2009 роках ще раз показали наявність двох частин України, Західної та Східної, які являють собою регіони з різною цивілізаційною належністю, з різними соціокультурними системами, політичними симпатіями.

У зв'язку з цим Ю.Левенець у своїй роботі «Держава у просторі громадянського суспільства»¹ зазначив: «Аналіз причин цього явища показав, що тут існують глибинні протиріччя цивілізаційного порядку. Йдеться про комплекс причин, які визначають підґрунтя

соціуму, його економічний та соціальний фундамент, а також рівень політичної культури, які істотно впливають на формування стереотипів політичної поведінки як еліт, так і населення загалом. Україна в цьому плані є країною індустріально-аграрного типу цивілізаційного розвитку, де значний вплив мають традиції, а це є підґрунтям політичного консерватизму, що за такого типу цивілізації погано кореспондується з принципами верховенства права. Звичай і традиція, авторитет і безпосередній вплив: родинний, земляцький, етнічний, корпоративний тощо — все це відіграє значну роль у регулюванні як суспільних, так і політичних відносин. Допоки суспільство не трансформується як певна цивілізаційна система, де відносини набудуть формалізованого вигляду, сподіватися на утвердження принципу верховенства права передчасно»¹. Сьогодні є два ключові поняття, які стають головними у глобальному і регіональному політологічному мисленні, а саме — «цивілізація» та «нація». Вони спонукають до їх аналізу у зіставленні і взаємодії в контексті національних та цивілізаційних процесів².

Актуальність теми полягає у тому, що Україна сьогодні — це територія, яка тривалий час знаходилася під впливом західної цивілізації (Польща, Річ Посполита) і православно-слов'янської (Росія), а також ісламської (Кримське ханство). За географічним положенням Україна займає серединне положення між Заходом і Сходом. Вона є територією зустрічного руху культурно-цивілізаційних цінностей. У цьому і феномен нашої держави. Звідси і суперечливість поведіння українців. Цивілізаційна належність дає змогу показати існуюче цивілізаційне різноманіття регіонів України, а також вплив цивілізаційного фактора на їх формування. Питання можна сформулювати й таким чином: як відбувається цивілізаційний вплив на політичні процеси, з одного боку, та як національні характеристики впливають на цивілізаційні процеси, з іншого.

Для України як для держави з особливим геополітичним положенням та культурно-цивілізаційним різноманіттям регіонів дуже важливо враховувати факт цивілізаційного різноманіття. Ця проблема ще недостатньо вивчена в українській політичній думці. Безперечно, вона має перспективу для подальших досліджень.

Метою статті є визначення основних українських регіонів, які характеризуються різними цивілізаційними рисами: мовою, культурними традиціями, релігією, політичними симпатіями, та вивчення впливу цивілізаційного чинника на політичні процеси в Україні.

Вивченню питання регіональних розходжень в Україні приділялася достатня увага. До нього зверталися М. Грушевський, В. Антонович,

акцентуючи увагу на ролі Галичини в історії України. С. Томашевський писав про те, що саме Галичина, на відміну від Великої України, зуміла зберегти національно-політичну і культурну самостійність, тоді як на Сході вона була розмита та втрачена. І. Кривецький розвивав концепцію двох самостійних центрів українського політичного і духовного життя — київського і галицько-волинського. В. Кучабський підкреслював суттєві відмінності двох частин України, зумовлені, зокрема, належністю їх до різних світів: католицького і візантійсько-православного. О. Богомолів, С. Данілов, І. Семіволос, Г. Яворська, В. Григор'янц, Є. Муратова у своїх працях розглядають широке коло питань, пов'язаних з соціально-політичними і цивілізаційними характеристиками ісламської цивілізації у Криму та Україні. Питання, пов'язані з цивілізаційними характеристиками, досліджують українські політологи Я. Грицак, В. Котигоренко, А. Мальгін, Л. Нагорна, Ю. Павленко, В. Піддубник, М. Рябчик, Л. Шкляр. Багато уваги приділяв цьому питанню І. Курас. Серед європейських вчених А. Тойнбі, О. Шпенглер, С. Гантінгтон та ін.

Сучасна соціальна доктрина, збагачена як емпіричним, так і духовно-інтелектуальним досвідом минулого, прагне вивчати соціальні, національні та цивілізаційні явища і процеси в призмі теорії та методології конфлікту³. С. Гантінгтон у своїй статті «Зіткнення цивілізацій?» пише про те, що в сучасному світі існує кілька цивілізацій, до яких належать західна, конфуціанська, японська, ісламська, індуїстська, православно-слов'янська, латиноамериканська, африканська. Що конфлікти майбутнього розгорнуться уздовж ліній розлому між цивілізаціями, а також дає пояснення, чому це можливо⁴. Сучасна Україна, на думку Гантінгтона, є однією з держав, у якій ці конфлікти можливі. Україна — це держава, в якій присутнє цивілізаційне і регіональне різноманіття. Взаємодія між представниками різних цивілізацій зміцнює їхню цивілізаційну свідомість, а це, у свою чергу, загострює стародавні історії, принаймні сприймані таким чином розбіжності і ворожість. Розходження в культурі і релігії породжують розбіжності з широким колом політичних питань: чи то права людини, чи міграція, комерція чи екологія⁵. Проте основною ідеєю конфліктологів виступає не заклик до розв'язання соціальних чи політичних конфліктів методом насильства, а ідея толерантності, пошуку компромісів як провідних норм поведінки в сучасному світі, насиченому конфліктами і суперечностями. У тому числі і на національному ґрунті.

Кримський політолог А. Мальгін пише: «Поняття «регіон» використовують для позначення великих макрорегіональних зон, які виділяють за культурно-історичним принципом, так говорять про Західну,

Центральну, Південну і Східну Україну»⁶. Автор пропонує кілька варіантів розподілу України на регіони, беручи за основу різні підходи: соціально-економічний, культурно-історичний, культурно-мовний, етнополітичний, електоральний, культурно-політичний. Сучасна територія України може бути умовно розділена на три макрорегіональні зони: Західна, Центральна і Південно-Східна, що приблизно збігається з обрисами Закарпатсько-Галицько-Волинського регіону (сучасні Закарпатська, Чернівецька, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська і Рівненська області), Малоросійсько-Правобережних земель — традиційної України (Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська, Полтавська, Сумська, Кіровоградська, Вінницька і Хмельницька області) і Новоросії (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська, Харківська області й Автономна Республіка Крим)⁷. Кожний з названих регіонів має свої культурно-цивілізаційні відмінності. Не враховувати вплив цивілізаційного фактора на розвиток регіонів і тих політичних процесів, що проходять у них, не можна.

Щоб визначити, які цивілізаційні моделі переважають у регіонах, спробуємо охарактеризувати основні регіони, беручи до уваги головні цивілізаційні фактори. «Цивілізації несхожі за своєю історією, мовою, культурою, традиціями, і що найважливіше, — релігією, — пише С. Гантінгтон, — ці розходження складаються сторіччями». Цивілізаційні розходження цих регіонів можуть бути визначені на підставі двох важливих цивілізаційних факторів — мови і релігійної належності. Релігія і мова були і залишаються формою національної самоідентифікації людей, зберігають культурно-цивілізаційні основи й історичну пам'ять народу.

У сучасній українській державі відбувається розвиток багатоконфесійних відносин. Значна кількість населення України (близько 20 млн) сповідують православ'я, що представлене Українською православною церквою Московського патріархату, Українською православною церквою Київського патріархату і Українською автокефальною православною церквою.

Значний вплив має католицизм. Розташовані на території України парафії римсько-католицької церкви поєднують близько одного мільйона віруючих, а Українська греко-католицька церква має приблизно 2 700 парафій і 4,5 млн парафіян. Активність в українському соціумі виявляють представники різних протестантських церков — євангельські християни-баптисти, лютерани, адвентисти й інші, яких, за даними міжнародної євангельської місії, наприкінці ХХ ст. нараховувалося приблизно 2 млн (0,5%) населення Української держави

становлять мусульмани, які здебільшого проживають на території Автономної Республіки Крим. Однак 25% громадян України не належать до жодної з конфесій і вважають себе атеїстами⁸.

Наймозаїчнішим у конфесіональному відношенні регіоном України є Крим, де найбільш динамічно розвиваються православ'я та іслам. За даними Комітету зі справ релігій при Раді Міністрів АРК, православні і мусульманські громади становлять 42,2% і 20,4% відповідно до всіх релігійних організацій півострова.

Відмінною рисою західної макрозони в конфесіональному відношенні є, по-перше, велика релігійність населення і, по-друге, високий відсоток віруючих греко-католиків — прихильників самобутньої західноукраїнської версії християнства⁹. Уніатська церква виникла внаслідок впливу західної цивілізації на західноукраїнські землі, який виявився у нав'язуванні Польщею католицизму й уніатства на цих землях. Останні переважають у трьох галицьких областях і в Закарпатті, хоча на Волині і Буковині населення в основному сповідує православ'я. У центрі релігійність населення виражена слабкіше. Тут на 10 тис. осіб припадає від 5 до 2 релігійних організацій, переважно православних, які знаходяться в юрисдикції Московського та Київського патріархатів. Ще слабша релігійна активність на Південному Сході, де на 10 тис. населення налічується від 2 до 1 релігійної організації. Тут поряд із традиційним православ'ям (Московського патріархату) велике поширення набули протестантські конфесії¹⁰. У Криму за останні 10 років щорічний обсяг релігійної мережі становив у середньому від 60 до 100 релігійних організацій. Усього на півострові зареєстровано 47 конфесій, плінів і напрямів, у межах яких діють 888 релігійних організацій, у тому числі 856 релігійних громад¹¹.

А. Філатов наводить такі дані свого дослідження: «Ситуація в конфесійному середовищі, за належністю до певного віросповідання, має такий вигляд: Російська православна церква — 47,2%, мусульманство (іслам) сунітського напрямку — 9,7%, Українська православна церква Київського патріархату — 8%, Українська православна церква Московського Патріархату — 7,7%, атеїсти — 7,2%, мусульманство (іслам) шіїтського напрямку — 1,7%, Римська католицька церква — 1,3%, свідки Ієгови — 1%, протестантські церкви — 0,7%, Уніатська церква — 0,3%»¹². Таким чином, ми бачимо, що справді, різні регіони України мають і різні релігійні особливості.

Розрізняються основні регіони і за мовою, якою користується їхнє населення в побуті. Так, якщо (за М.Дністрянським) на Заході відсоток населення, що вважає своєю рідною мовою українську, становить від 78,1% у Закарпатській, до 97,3% у Тернопільській областях, у центрі

від 57,6% у Києві, до 90,6% у Вінницькій обл., то на Південному Сході цей відсоток коливається від 67,7% у Херсонській до 13,7% у Криму. Тут, навпаки, російську мову назвали рідною від 82,6% у Криму, до 30,4% у Херсонщині, у центрі таких було від 41% у Києві, до 8% у Черкаській обл., на Заході ж російська мова сприймається як рідна лише від 2,5% у Тернопільській, до 10,5% у Чернівецькій обл.¹³.

Соціологічне опитування серед мешканців Сімферополя і його передмість дає результати опитування, які показують, що російська мова є єдиною адекватною сформованою у Криму. Вона є мовою соціального спілкування. Дані соціологічного опитування дають нам таку картину: На питання «Чи володієте Ви українською мовою?» — володію вільно — відповіли 38,3%, розумію, але не розмовляю — 41,3%, не володію — 17,3%. «Як ви володієте мовою своєї національності?» — вільно — 89,3%, починаю освоювати — 1,7%, розумію, але не розмовляю — 4,7%, не володію — 3%. «Чи володієте Ви російською мовою?» — володію вільно — 95,5%, можу порозумітися — 1%, не володію — 3%. «Якою мовою Ви розмовляєте вдома?» — російською — 85,3%, татарською — 8,3%, українською — 5,3, іншою — 1%. «Якою мовою Ви розмовляєте на роботі?» — російською — 92,3%, українською — 2,3%, татарською — 1,3%, іншою — 4%. «Якою мовою ви розмовляєте з друзями?» — російською — 88,7%, татарською — 6,7%, українською — 4,7%¹⁴.

Кримські татари, що представляють ісламську цивілізацію в Україні в Кримському регіоні, постійно підтримують міжнародні відносини з релігійними діячами мусульманського світу і міжнародних ісламських організацій. Ця діяльність почалася в 1991 році, коли був створений меджліс. Приблизно 75% усіх зустрічей членів меджлісу з представниками закордонних ісламських організацій, на яких обговорювалися проблеми кримських мусульман, становлять зустрічі з представниками закордонних організацій ісламських країн¹⁵. До цього часу кримськотатарськими лідерами встановлені тісні взаємини з такими мусульманськими державами, як Туреччина, Саудівська Аравія, налагоджені зв'язки з Об'єднаними Арабськими Еміратами, Кувейтом, Лівією, Іраном та ін. Ці факти підтверджують існування ісламської цивілізаційної моделі в Криму.

Таким чином, вплив західної (на західних територіях), православно-християнської (у Центрі і Південно-Східній частині), а також ісламської (у Криму) цивілізаційних моделей розвитку на сучасну Україну існує. Цей вплив почав виявлятися в нав'язуванні Польщею католицизму й уніатства на західноукраїнських землях у Західному регіоні ще у XVI–XVII ст. Вплив православно-слов'янської цивілізації

підтверджується поширенням і утвердженням православ'я на більшій частині сучасної України. А відродження ісламу, що існує на українських просторах кілька сотень років і має тут тривалу історію, зв'язану з проникненням, розквітом і занепадом на Кримському півострові Кримського ханства, підтверджує існування ісламської моделі цивілізації. У Західному регіоні України переважною цивілізаційною моделлю є модель західної цивілізації, у Центральному і Південно-Східному регіоні України величезний вплив мала і має Росія з властивою саме їй православно-слов'янською цивілізацією. У Криму переважають дві основні цивілізаційні моделі: православно-слов'янська та ісламська. Культурно-цивілізаційне різноманіття регіонів впливає на усі сфери політичного, економічного і культурного життя нової держави.

Наведемо результати дослідження «Донецьк — Львів: соціокультурні ідентичності і практики», проведеного компанією «ДІАЦ» (Донецьк) и Лабораторією соціальних досліджень Центру підтримки приватної ініціативи у Львові¹⁶. Дослідження проводилося з 8 по 18 грудня 2006 р. Для нас теми Донецьк і Львів цікаві тим, що можуть бути названі полюсами Схід та Захід України, відповідно.

У процесі опитування з'ясувалося, що мешканці Донецька більшою мірою почувають себе мешканцями регіону (31%) і міста (16%), меншою мірою — громадянами України (36%). У Львові ситуація така: 71% вважають себе громадянами України, а лише 6% — мешканцями регіону, 17% — мешканцями міста. На питання: «Якщо б Ви могли вибирати, то в якій державі чи об'єднанні держав хотіли б жити?» — більшість донеччан вибрали об'єднаний союз Росії, України, Білорусі та Казахстану 42% (Львів 3%). І знов, об'єднаний СРСР — 22% (Львів — 0%). Більшість львів'ян, навпаки, бажають жити в об'єднаній Європі (ЄС) — 54% (Донецьк — 6%). У своїй власній державі, максимально інтегрованій у різні міжнародні структури, що проводитиме активну зовнішню політику, — 21% (Донецьк — 4%). Мовна проблема і ставлення до історії має такий вигляд: надати статусу другої державної російській мові вважають необхідним 92% респондентів у Донецьку і 14% у Львові, проти — 6% у Донецьку і 84% у Львові. За надання статусу ветеранів війни воїнам ОУН-УПА — 77% опитаних у Львові (1% проти) і 14% донеччан (80% проти).

У зовнішній політиці жителі обох міст дотримуються протилежних орієнтирів. Донеччани вважають головним союзником України Росію — 82% (Львів — 0%), Білорусь — 43% (Львів — 0%). Казахстан — 9% (Львів — 0%), а львів'яни — інші держави — 21% (Донецьк — 3%), Грузію — 14% (Донецьк — 2%), Польщу 8% (Донецьк — 3%). Для донеччан потенційним ворогом виступають США — 39%

(Львів — 0%) і Польща — 6% (Львів — 0%), в той же час для львів'ян таким ворогом є Росія — 51% (Донецьк — 0%).

Кардинально розходяться електоральні симпатії в обох містах. Жителі Донецька готові на виборах проголосувати: за Партію регіонів — 55%, Блок Н. Вітренко «Народна опозиція» — 7%, Комуністичну партію — 4%, БЮТ — 3%. Мешканці центру Галичини готові віддати голоси за БЮТ — 44%, «Нашу Україну» — 12%. Спостерігаються культурні відмінності. Це стосується передусім тих свят, які відзначають. Новий рік, Різдво та Великдень відзначають однаково в обох містах. У Донецьку за популярністю займають Міжнародний жіночий день 8 Березня — 60% (Львів — 32%), День Перемоги — 57% (Львів — 4%), День захисника Вітчизни 23 лютого — 37% (Львів — 10%), День міжнародної солідарності трудящих 1 Травня — 22% (Львів — 0%). У Львові популярні інші свята: Трійця — 58% (Донецьк — 18%), День Святого Валентина — 33% (Донецьк — 9%), День Незалежності України — 22% (Донецьк — 4%).

Найактуальніші соціально-економічні проблеми для мешканців Донецька — висока вартість комунальних послуг (76%), низькі доходи (63%), низька якість комунальних послуг (42%), соціальна незахищеність (35%), низька якість медичних послуг (27%). У той же час львів'ян ці проблеми зовсім не турбують, за винятком низької якості комунальних послуг (25%).

Серед ідей і цінностей, які могли б об'єднати державу, мешканці Донецька виділили зростання рівня і якості життя населення — 46% (Львів — 22%), стабільність, порядок — 11% (Львів — 18%), сильна держава — 30% (Львів — 8%), соціальна справедливість — 25% (Львів — 15%). Для донеччан ідеальна Україна — це насамперед держава, яка забезпечує високий соціальний захист своїх громадян, — 38% (Львів — 18%) і стабільна держава без конфліктів — 33% (Львів — 15%). Для львів'ян ідеальна Україна — це демократична держава, яка не допускає обмеження прав громадян — 34% (Донецьк — 6%) і могутня держава, яка посідає лідерські позиції у світі, — 24% (Донецьк — 19%). Явно, що мешканці Донецька спрямовані у бік соціально орієнтованої держави і несумнівний крен мешканців Львова у бік демократичних принципів¹⁷.

Таким чином, можна констатувати, що мешканці Донецька і Львова як представники різних регіонів України по-різному ідентифікують себе і характеризуються різним соціальним самопочуттям. Вони мають цілком протилежні культурні переваги, електоральні симпатії, зовнішньополітичну орієнтацію. Характерно, що мешканці обох міст здебільшого визнають наявність розколу в Україні: у Донецьку визнали,

що розкол існує, — 34%, скоріше всього існує — 19% (у Львові, відповідно, 30% і 15%). Заперечили: у Донецьку — 8%, вважають, що, скоріше за все, не існує — 15%; у Львові — 3% і 12%, відповідно.

Регіоналізмом та цивілізаційним різноманіттям у їх різних ви-
явах пронизане усе життя України. Цивілізаційне різноманіття ук-
раїнських регіонів становить одну з характерних рис держави. Роз-
виток регіонів пов'язано, насамперед, із загальними процесами
демократизації, розвитку цивільного суспільства, а також зі збережен-
ням регіональних особливостей, регіональної еліти і регіональних
культурно-цивілізаційних традицій.

Визначення стратегії регіонального розвитку держави має від-
повідати її культурній та цивілізаційній ідентичності у глобальному
контексті. На відміну від європейських держав, які вже займають
визначне місце у всесвітньому суспільстві, виходячи із власних націо-
нально-державних інтересів, Україна ще перебуває у пошуку власного
шляху до глобального цивілізаційного простору. Центром цивілізацій-
ної ідентичності України є її цивілізаційна серединність, її серединний
шлях. Враховуючи цивілізаційне різноманіття України, її специфічне,
синергетичне з'єднання різних — екологічної, економічної, політич-
ної, соціальної і духовної сфер, необхідно визначати політичні процеси:

1. Визначаючи подальшу стратегію регіонального розвитку ук-
раїнського суспільства, слід враховувати цивілізаційні розбіжності.
Український народ може утворити національну політичну спільність,
лише зберігаючи свій особливий цивілізаційний шлях, укріплюючи
співдружність етносів, формуючи націю — носія різноманітних ци-
вілізаційних традицій.

2. Цивілізаційні особливості розвитку суспільств, держав та на-
цій впливають на характер явищ й засади їх функціонування, тому
що цивілізації сучасного типу важко уявити в ізолюваному стані. Ци-
вілізаційний чинник стає одним з визначальних у формуванні і ре-
алізації регіональної політики держави.

3. Етноси у державі знаходяться в стані певної взаємодії між со-
бою, набуваючи цивілізаційних ознак спільних рис та характеристик,
але ж спостерігаються й надетнічні впливи. Геополітичний чинник
цивілізаційного вибору впливає на функціонування та розвиток су-
часних українських регіонів.

4. Взаємодія цивілізаційних моделей має вести до їх подальшого
розвитку, формування спільних рис, а не до всіляких конфліктів.

¹ Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. — К.:
Освітня книга, 2006. — С. 236.

² Шкляр Л.Є. Еліти та цивілізаційні процеси формування націй. — К., 2006. — С. 207.

³ Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К.: Світогляд, 2005. — С. 222.

⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. — 1994. — № 1. — С. 35.

⁵ Там само. — С. 37.

⁶ Мальгін А. Україна: Соборність і регіоналізм — Сімферополь: СОНАТ, 2005. — С. 121.

⁷ Там само. — С. 127.

⁸ Тульський М. Релігійний склад населення України // «НГ — релігії», 2001. — 14 лютого.

⁹ Дністрянский М. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 250.

¹⁰ Мальгін А. Україна: Соборність і регіоналізм. — 2005. — С. 129–130.

¹¹ Бабинов Ю. К вопросу о толерантности в межконфессиональных отношениях // Гражданское общество и религия / Под ред. д.ф.н., проф. О.А. Габриеляна. — Симферополь: Энергия Дельта, 2005. — С. 36.

¹² Філатов А. Цивільна ініціатива і стан міжконфесійних відносин у Криму // Цивільне суспільство і релігія / За ред. д. ф. н., проф. О.А. Габріеляна. — Сімферополь: Енергія Дельта, 2005. — С. 107.

¹³ Дністрянский М. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 230–231.

¹⁴ Філатов А. Цивільна ініціатива і стан міжконфесійних відносин у Криму. — С. 106–107.

¹⁵ Муратова Е. Відродження ісламу в Криму (політологічний аналіз процесу) // Цивільне суспільство і релігія / За ред. д.ф.н., проф. О.А. Габріеляна. — Сімферополь: Енергія Дельта, 2005. — С. 192.

¹⁶ Панченко В. Две Украины // Регион Севастополь. — 2007. — №4. — С. 3.

¹⁷ Там само. — С. 3.

Леся Ковач

ЕТНОРЕГІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ЗМІН У МОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ТА ОСВІТІ

L.Kovach. The ethniiic regional process in ukraine: dynamics of changes in the linguistic environment and the education. The article deals with the analysis the language situation in Ukraine's regions. The status position of the Ukrainian language with its community strength is fixed. Elucidate perspectives the Ukraine's linguistic environment in a future.

Розглядаючи етнокультурну складову життєдіяльності територіальних громад, слід особливо враховувати ту обставину, що спостерігаються досить глибокі розходження у соціальному та історичному досвіді жителів різних регіонів України, їхніх світоглядних, психологічних та ментальних характеристиках. «Поклик предків, кровна спорідненість та інші фактори незримо, але істотно впливають на вчинки людей, формують їхнє життєве кредо і модель поведінки, а звідси і певні політичні симпатії»¹. Людина, яка за національною ознакою не належить до певної соціально-етнічної спільноти, проте перебуває у її культурній сфері, неминує набуває психологічних і поведінкових рис, які щодалі більше зближують її з нею і водночас відрізняють від родової. Науково доведено, що у найбільш концентрованому вигляді ці особливості відтворюються і розвиваються у мові. «Не дивно, — пише Л.Нагорна, — що мова майже завжди стоїть на першому місці серед тих маркерів, навколо яких концентрується етнічна солідарність. По лінії мовної диференціації і ставлення до мовних проблем найчастіше вибудовується опозиція «ми — вони». По суті, мова виступає в ролі головного чинника, який перетворює етнічний кордон у виразну демаркаційну лінію»².

Водночас мовне середовище не є сталим. Воно змінюється під дією політичних, економічних, культурних та інших процесів, зі свого боку визначаючи їх динаміку та перебіг. Одні мови, втрачаючи свою демографічну і комунікативну потужність, поступово наближаються до маргінальних або наполовину мертвих мов, інші, навпаки, активізують свій вплив і відроджують утрачені функції. «Ще 60 років тому, — писав В.Жаботинський у 1911 році, — не лише вся Прага, а й майже весь Будапешт розмовляли німецькою, і думка про те, що на цих бруківках пануватиме «мужицька» мова, могла здатися безглуздою й дикою. Невдовзі чеська в Празі і мадярська в Будапешті зазвучали не лише на вулицях, але й в суді, театрі, університеті»³.

У XVIII ст. шведська адміністрація і наука констатували неперспективність фінської мови та прогнозували швидке її зникнення. Пропонувалося замінити її шведською, а для потреб лінгвістичної науки влаштувати своєрідний музей просто неба, зберігши кілька фінськомовних повітів десь біля полярного кола, на кордоні з Лапландією. З виданням Е. Ленротом у 1835 р. «Калевали» розпочинається небачений розквіт фінської мови і культури. Її впливу відразу зазнали й інші літератури світу. Відомий класик американської літератури Г. Лонгфелло спеціально вивчав фінську мову, оскільки віршовий розмір «Калевали», система прийомів її написання, зокрема вживання паралельних синонімів, на його думку, були найприйнятні-

шими для реалізації його задуму — написання поеми «Пісня про Гайявату», де він їх з успіхом і застосував⁴.

У сучасному світі почали відроджуватися напівзабуті міноритарні мови — уельська, бретонська, галісійська, провансальська, гагаузька та інші.

Найяскравіший приклад — це факт відродження гебрайської мови (івриту), яка майже 1400 років була мертвою, а нині — це державна мова Ізраїлю.

На жаль, в історії є й інші приклади, коли асиміляційні процеси призводили до зникнення не тільки мов, а й цілих народів. Наприклад, смерть римської латинської мови і римського народу.

Таким чином, дослідження мовної ситуації в Україні видається важливим не тільки для з'ясування її специфіки та чинників, що цю специфіку зумовлюють, а й для усвідомлення політичних, національно-культурних та соціально-економічних наслідків тієї чи іншої державної мовної стратегії. Адже, на відміну від більшості європейських країн, проблема мовного збереження в Україні стоїть не лише перед національними меншинами, а й перед титульним етносом — українцями, мовно-культурна самобутність яких у ряді регіонів країни внаслідок цілеспрямованої політики денаціоналізації та русифікації, що здійснювалася спочатку Російською імперією, а потім — СРСР, була значною мірою деформована або й втрачена.

Як свідчать результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р., найбільш зрусифікованими є південні, східні та деякі центральні регіони України. Так, в Автономній Республіці Крим (АРК) українську мову вважає рідною лише 10,1% населення, у той час як російську — 77% (щоправда, тут росіяни переважають і в національній структурі півострова; їхнє співвідношення до українців становить 2,4 до 1). У Донецькій області українську мову рідною вважає 24,1% населення, російську — 74,9%, у Луганській — 30,0, і 68,8%, відповідно.

Звертає на себе увагу те, що за роки незалежності процес русифікації серед українців у цих регіонах не тільки не припинився, а навіть посилювався. Так, якщо протягом 1979–1989 рр. кількість українців, які визнали рідною російську мову у Донецькій області збільшилася на 2,8%, то протягом 1989–2001 рр. уже на 18,4%, у Луганській області на 5,3 і 15,7%, в Автономній Республіці Крим — на 0,1 і 12,1%, відповідно. У Запорізькій, Харківській областях ці показники становили 2,5 і 7,9% та 1,0 і 5,3%, відповідно, (на фоні збільшення загальної кількості населення з рідною українською мовою)⁵.

Зіставлення наведених даних з аналогічними показниками останніх трьох десятиріч, які передували 1989 р., показує, що збільшення

кількості російськомовних українців у попередні роки в (умовах повсюдної русифікації) характеризувалося у цих областях значно повільнішими темпами. Їхня частка становила: у Донецькій області протягом 1959–1970 рр. — 8,5%, 1970–1979 рр. — 8,1%, 1979–1989 рр. — 2,8%; Луганській області 9,2–6,7–5,3%, Автономній Республіці Крим — 5,8–6,0–0,1%, Запорізькій області — 3,4–6,5–2,5%; Харківській — 4,5–4,0–1,0%, відповідно.

В Одеській, Дніпропетровській, Миколаївській та Херсонській областях також мало місце деяке збільшення кількості українців з рідною російською мовою, проте воно уповільнилося і становило 2,5–2,2–1,2–0,7%, відповідно.

В інших регіонах країни українська мова є домінуючою. Рідною її вважає більш ніж 90% населення 11 областей України. Це — мешканці Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Черкаської, Полтавської та Хмельницької областей. Ще в чотирьох — відсоток осіб, які вважають українську мову рідною, перевищує 80%. До цієї групи регіонів входять Чернігівська, Кіровоградська, Сумська та Закарпатська області.

Особлива мовна ситуація, з огляду на те, що це західний регіон, склалася в Чернівецькій області. Тут частка осіб, які вважають українську мову рідною, становить лише 72,5%, російську — 5,3%, інші мови — 19,1%⁶.

У м. Герца, де понад 80% жителів є румуномовними і районна газета не має версії державною мовою, місцеві мешканці розуміють виключно російську, а не українську мову.

Загалом, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. українську мову визнало рідною 85% українців, що на 2,72% менше, ніж у 1989 р. На 2,53% (з 12,24 до 14,77%) збільшилася кількість українців з рідною російською мовою. Причому 3,2% усього етнічно-українського населення взагалі не володіє українською мовою, що є особливо несприятливим чинником консолідації українців.

Інтеграція населення у російськомовне культурне середовище характерна переважно для регіональних центрів. Як свідчить статистика, села та міста районного підпорядкування мають досить цілісний український характер. «Зважаючи на те, що міста — вершинні комунікаційні вузли етносоціальних зв'язків, — зазначає М. Дністрянський, — така етнографічна біполярність значної частини території України розриває систему територіальних внутрішньорегіональних поєднань, перешкоджаючи українській етнічній нації завершити необхідний процес модернізації. У зв'язку з цим очевидно є функціо-

нальна невідповідність двох середовищ, зокрема, у тому контексті, що такий великий, значною мірою відчужений від української культури, центр не має підстав і можливостей забезпечувати органічні культурні потреби прилеглої округи. З іншого боку, українське культурне середовище сільської місцевості та малих міських поселень, не знаходячи свого логічного вивершення у середовищі великих міст, зазнавало і зазнає поступової маргіналізації та акультурації, які виявляються, наприклад, у вживанні національної мови лише на побутовому рівні і у середовищі соціально нижчих верств населення... Враховуючи те, що і надалі відбуватиметься процес урбанізації і українське мовно-культурне середовище сіл невблаганно звужуватиметься, то, якщо не буде створено необхідних передумов для розвитку української культури у великих містах, — продовжує той же автор, — загроза поглиблення кризи української етнічності стає досить реальною»⁷.

Для формування потужної національної урбаністичної культури маємо принаймні два джерела. Перше — це наявність державної території. Друге джерело становить наша мова, зокрема її літературна форма. Попри ту руйнацію, якої зазнала українська мова, вона зберегла повновартісний і неушкоджений, надзвичайно важливий в житті суспільства стиль — художній. Як і розмовно-побутовий, він належить до базових у стильовій мовній системі. Але якщо перший охоплює прагматичні сфери життя, то другий належить царині мистецтва слова. Художній стиль є найбагатшим на засоби вираження, головна його роль — культуротворча. Відомий вислів Гайдеггера «Мова, яка прагне охопити буття в усій його повноті, перетинає кордони вічності» стосується передусім літературної мови. Ці слова цілком можна віднести і до української мови, її літературна форма розвинена, багата і досконала. Як зазначає Е.Райс: «Зростаюча шляхетність мови поширює межі свідомості і збільшує певність своїх сил у людей, які нею говорять. Вони зважаються на те, що давніше здавалося їм неможливим, навіть у ділянках, які на перший погляд не мають з літературою нічого спільного. Виробленість мови вдосконалює життєвий звичай великих центрів і сприяє швидкому зростанню точної та абстрактної думки»⁸.

Можливості української мови у зміцненні єдності українського суспільства засвідчують і результати соціологічних досліджень. Так, статус української мови як єдиної державної підтримують в цілому чи в основному 94,5% громадян Західної України, 88,2% — Центральної України та Північного Сходу, 63,6% — Півдня та Південного Сходу та 40,2% громадян Донбасу і Криму. Тільки в одному регіоні —

Криму, Донецькій і Луганській областях, де російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%)⁹. Тобто, з нинішнім конституційним статусом української мови як єдиної державної згодні майже всі регіони України.

За надання російській мові статусу другої державної висловлюється 10,3% громадян Західної України, 52,4% Центральної України, 30,2% Північного Сходу. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де цей варіант підтримує 65,2% громадян, не підтримує — 25,2%. У Донецькій області та Криму ці показники становлять 90,5% та 4,6%, відповідно.

Отже, надання державного статусу російській мові неминуче розкололо б Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід — з іншого. Крім цього, це означало б обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення¹⁰. «На тлі недавньої історії «радянізації» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні — нав'язування російської мови як другої державної більшістю жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності»¹¹.

Сьогодні розширення функціонування української мови в комунікативному просторі України ускладнюється відсутністю концептуальних засад державної мовної політики, ефективних механізмів реалізації наявного мовного законодавства, дієвого контролю за рівнем знання української мови державними службовцями. Зокрема, аналіз мовних практик місцевих органів влади та самоврядування у спілкуванні з громадянами, проведений доктором соціологічних наук О.Вишняком (Інститут соціології НАН України), засвідчує, що в Донбасі та Криму російською або за вибором самих громадян спілкуються 72,7% чиновників, а самі громадяни в громадських місцях у цьому регіоні спілкуються російською у 91,9% випадків, українською — 14,7% і 1,8%, відповідно, ще 6,7% громадян спілкуються змішаною мовою, а 14,7% чиновників спілкуються українською чи російською, залежно від власного вибору. В інших областях Південно-Східної України серед чиновників 49,6% спілкуються виключно російською чи на вибір громадян, а серед громадян: російською — 66,1%, українською або за вибором громадян — 40,9 і 9,9%, відповідно, а ще 27,5% чиновників спілкуються з громадянами, вибираючи мову на власний розсуд¹². І хоча стаття 6 Закону України «Про мови

в Українській СРСР» від 28 жовтня 1989 р. вимагає від службових осіб, державних, партійних, громадських органів, установ і організацій володіння українською і російською мовами, а в разі необхідності — й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків, однак жодного контролю і механізмів реалізації цієї норми в законі не передбачено.

Мають місце неконституційні рішення деяких обласних та міських рад щодо надання російській мові статусу офіційної, як-от у Миколаєві, Луганську, Одесі, Донецьку, Харкові, Горлівці, Харцизьку та інших.

Певні позитивні зрушення спостерігаються в системі освіти. Так, у 1991/02 навчальному році в Україні працювали 21044 загальноосвітні школи. 74% (15538 шкіл) від їх загальної кількості становили ті, в яких навчання здійснювалося українською мовою, 16% (3364 школи) — російською. З-поміж 6835331 учня загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 51% (3516056 учнів), з російською — 47,8% (3267950 учнів)¹³.

Через п'ятнадцять років з моменту здобуття Україною державної незалежності співвідношення помітно змінилося. У 2006/07 навчальному році в країні функціонували 20249 загальноосвітні навчальні заклади. Серед них з українською мовою навчання — 83,74% (16 958 шкіл), російською — 6,18% (1 253 школи). З-поміж 4668968 учнів загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчався в закладах з українською мовою навчання, становила 72,55% (3 387 758 учнів), з російською — 9,46% (442 038 учнів)¹⁴.

Разом з цим, є серйозні підстави говорити про завищеність офіційних статистичних даних (адже для того, щоб оголосити школу україномовною за статусом, не обов'язково, щоб усі дисципліни в ній викладалися українською мовою), з другого боку, не є таємницею, що в багатьох «українізованих школах» як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів нерідко переходять на спілкування російською мовою, що є прямим порушенням положення про єдиний мовний режим школи. Особливо незадовільним є стан функціонування україномовної освіти в Автономній Республіці Крим (АРК), де майже 91% школярів навчаються російською мовою, 3% кримськотатарською і тільки 6% — українською¹⁵.

Не завжди зваженим є запровадження у національне законодавство міжнародних правових актів, зміст яких часто суперечить українським реаліям. Так, у 2003 р. парламент ратифікував Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (далі Хартія). Вона набула чинності з 1 січня 2006 р. Згодом експерти дійшли висновку про неточний

переклад назви та тексту документа, що призвело до хибного розуміння його мети та завдань. Запропоновано замінити в україномовній версії назви Хартії термін «мови меншин» на термін «міноритарні мови», щоб акцентувати зобов'язання держави щодо мов, яким загрожує зникнення. «Ця пропозиція, — зазначає В.Котигоренко, — не змінює ситуації, оскільки в переліку «міноритарних» мов, що потребують захисту: а) залишаються «заявлені» 2003 р. національні мови таких національних меншин, як білоруська, болгарська, гагаузька, грецька (*чинність Хартії пропонується безпідставно поширити на новогрецьку мову і забуто про завдання збереження традиційних мов греків України — урумської та румейської*), єврейська (*їдеться про мову їдиш — і це правильно, оскільки саме вона є традиційною для євреїв України, на відміну від державної мови Ізраїлю іврит, щодо захисту якої на своїх теренах Українська держава з незрозумілих причин офіційно звітує перед Радою Європи*), кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська (*якій, очевидно, ніщо не загрожує*), румунська, словацька та угорська;

б) до них додано мови вірменську, караїмську та ромську (дві останні принаймні — цілком слушно);

в) проектом змін до Закону України про ратифікацію Хартії не запропоновано механізмів застосування захисних процедур щодо української мови в регіонах, де вона фактично є «міноритарною»¹⁶.

Окрім зазначеного, ратифікувавши 15 травня 2003 р. Хартію, Україна взяла дуже серйозні зобов'язання, які, за умов нинішньої економічної ситуації, видаються нереальними. Зокрема, у системі освіти наша держава зобов'язалася в межах території, де використовуються мови, перелічені в законі про ратифікацію Хартії, забезпечити надання дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної освіти регіональною мовою або мовою меншин, якщо батьки цього бажають, а кількість їхніх дітей вважається достатньою. Також передбачено «заохочувати або дозволяти надання вищої освіти регіональними мовами або мовами меншин». Далі пропонується зовсім цікава річ — «забезпечити викладання історії і культури, засобом відображення яких є відповідна регіональна мова або мова меншини (а хто буде готувати й видавати підручники?!) та створити наглядовий орган, який контролюватиме всі ці справи». Окремий пункт передбачає, що згадані положення можуть бути поширені й на ті території, на яких певні регіональні мови або мови меншин традиційно не використовуються, якщо кількість осіб, що вживають згадані мови в інших регіонах, «це виправдовує», і зобов'язує у цих випадках «дозволяти, заохочувати або забезпечувати викладання регіональною мовою або мовою меншини на всіх рівнях освіти».

У частині здійснення судочинства передбачається право подавати клопотання, докази і документи усно й письмово регіональними мовами або мовами меншин.

У частині роботи адміністративних органів у межах адміністративних районів держави, в яких є певна кількість мешканців, що вживають регіональні мови або мови меншин, Україна зобов'язалася забезпечити: використання регіональних мов або мов меншин в адміністративних органах як загалом, так і окремими посадовими особами, які в них працюють, зокрема; право осіб подавати документи, заяви й запити та отримувати на них відповіді регіональними мовами або мовами меншин; дозволити адміністративним органам використовувати бланки і видавати документи цими мовами.

У частині засобів масової інформації (ЗМІ) Хартія, в межах визначених територій, зобов'язує: забезпечити радіо й телетрансляцію програм регіональними мовами і мовами меншин; створювати радіостанції, газети, телеканали цими мовами і «покривати додаткові витрати тих ЗМІ, які ці мови використовують»; гарантує свободу прямого прийому та ретрансляції радіо і телепередач із сусідніх країн, які випускаються в ефір такою мовою; забезпечує представництво осіб, що вживають регіональні мови або мови меншин в органах, які контролюють дотримання свобод і плюралізму ЗМІ.

У культурній сфері умови Хартії зобов'язують забезпечити використання регіональних мов або мов меншин в бібліотеках, музеях, відеотеках, архівах, театрах, кінотеатрах та інших установах, причому органи, які займаються культурою, мають мати персонал, що «повністю володіє відповідною регіональною мовою або мовою відповідної меншини».

В економічному та соціальному житті передбачається виключити будь-які обмеження щодо застосування регіональних мов або мов меншин у трудових договорах, технічній документації, інструкціях з використання приладів і товарів, внутрішніх документах компаній, фірм; можливості ведення цими мовами фінансової та банківської документації тощо.

Уже цей побіжний перелік основних положень Хартії показує, що вони суперечать Конституції України, мовному законодавству та рішенню Конституційного Суду щодо тлумачення статті 10 Конституції України в частині застосування державної мови. Тож імплементація цього документа в умовах українських реалій потребує абсолютно нового, детально опрацьованого й економічно обґрунтованого законодавчого супроводу. У такому вигляді Хартія може бути застосована. За станом на 2001 р. її ратифікували тільки 15 держав — членів Ради Європи¹⁷.

Мовна політика може стати консолідуючим фактором тільки тоді, коли вона відображатиме всю різноманітність мовного спектра та матиме чіткі механізми вирішення існуючих проблем. У зв'язку з цим особливе значення має спільність позицій органів державної влади, різних політичних і громадських сил у мовному питанні, заснованих на конституційних принципах, науково обґрунтованих висновках і рекомендаціях. Лише об'єднаними зусиллями можна досягти успіху.

¹ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади // Регіональна історія України: 36. наук. статей. — К., 2007. — Вип. 1. — С. 98–99.

² Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005. — С. 245.

³ Жаботинський В. Струве та українське питання // Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 97–98.

⁴ Мова і мовознавство в духовному житті суспільства: Монографія. — К.: Видавничий дім Дмитра Бурого, 2007. — С. 9.

⁵ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р./ За ред. О.Г.Осауленка. — К.: Державний комітет статистики України, 2003. — С. 11.

⁶ Особливості ідентичності та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України: Результати соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 16–18.

⁷ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. — Львів: Літопис, Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006.

⁸ Райс Е. Володимир Свідзинський. — К., 1961. — Кн. 4. — С. 32.

⁹ Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 146.

¹⁰ Там само. — С. 145.

¹¹ Хмелько В. Из-за чего политикам удается раскалывать Украину // Зеркало недели. — 2006. — № 24.

¹² Вишняк О. Вказ. праця. — С. 152–153.

¹³ Розраховано за даними: Чілачава Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 56–57.

¹⁴ Розраховано за даними: Інформація про стан імплементації положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні // http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713

¹⁵ Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою // <http://www.osvita-ua.net/news/929/>

¹⁶ Котигоренко В. Мовний аспект державної етнополітики в Україні // Стратегічні пріоритети. — 2007. — №2 (3). — С. 143–144.

¹⁷ Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: теорія і практика. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 269.

Вадим Вербовський

ЛЕМКИ НА ЛУГАНСЬКІЙ ЗЕМЛІ: ІСТОРИКО-ЕТНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

V. Verbovskiy. Lemky on Luhansk earth: a historical-ethnology analysis Migration of Ukrainians from Poland to Ukraine became one of many tragic pages of the Ukrainian national movement under power of bolshevists. In the article examined basic steps which were done the Ukrainian state, to revive memory about migrants.

Сьогодні в ономастиці існує щонайменше три основні гіпотези щодо етноніма «лемки»: ця назва є похідним утворенням від досить поширеного в лемків слова лем, що означає «тільки», «лише», а назва утворилася від антропоніма Лемко (прізвисько, особове ім'я). Крім іншого, на думку деяких дослідників, назва пов'язана зі сарматським племенем лімігати¹. Лемки (русини) — найбільш західна етнографічна гілка українського народу, що з давніх-давен жила по обидва схили Західних та Східних Карпат, між річками Сяном та Попрадом, на захід від ріки Уж. Тому не випадково протягом століть лемки знаходилися під владою сусідніх держав: Угорщини, Австрії, Польщі, Чехословаччини. Відчуваючи соціальний, економічний, релігійний гніт та вплив різних народів, вони, тим не менш, зберегли свою самоідентифікацію та самобутню культуру. Але справжня трагедія торкнулася лемків у середині минулого ХХ століття².

Минуло шістьдесят років з часів примусового переселення лемків на територію УРСР і сумнозвісної операції «Вісла». Втім, навіть тепер, коли минули десятиліття від тих трагічних подій, на дев'ятнадцятому році незалежності України, ми знаємо про ті роки неймовірно мало. Тим більше цікаво дізнатися, що значна частина лемків-переселенців знайшла свій притулок в Луганській області. В 2009 році в п'яте делегація етнічних українців, депортованих за радянських часів з Польщі, взяла участь у міжнародному святі лемківської культури «Лемківська ватра», що відбувся в с. Переможне Луганської області.

14 представників луганських лемків, активістів громадських організацій «Ватра» та «Лемківщина», перебували на історичній батьківщині — землі лемків — з 2 до 3 жовтня. Тому актуальність вищезазначеної теми дослідження не викликає сумнівів.

Адже відомо, що останнім часом проблеми, пов'язані з лемківською тематикою, набувають актуальності і в етнополітичній площині. У 2005 році Президент України підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі». Державним комітетом України у справах національностей та міграції підготовлений проект Закону України «Про визнання депортованими осіб, примусово переселених у 1944–1946 рр. з території Польщі в Україну». Зазначений законопроект пройшов кілька стадій узгоджень з відповідними міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади та був поданий в установленому порядку до Кабінету Міністрів України. Крім того, Держкомнацміграції було розроблено проект Декларації щодо ставлення держави до процесів примусового переселення осіб з місць постійного проживання на територію сучасної України у 1944–1946 та 1951 рр. Після відповідних узгоджень проект Декларації теж направлено до Кабінету Міністрів України. Прийняття Декларації могло б мати позитивні та правові наслідки для України, в тому числі істотно поліпшило б здійснення правозахисної функції держави щодо забезпечення прав громадян, прискорило б на рівні нормативно-правового регулювання вирішення проблем, пов'язаних із переселенням у 1944–1946 та 1951 рр.

Питання про проведення парламентських слухань щодо примусового переселення українців з території Польщі в Україну у 1944–1946, 1951 рр. неодноразово порушувалося на пленарних засіданнях Верховної Ради України, але, на жаль, народними депутатами підтримано не було. Втім, проблема переселення українців на територію Луганської області ще залишається малодослідженою. Тому метою нашої статті буде аналіз місцевих органів влади та громадськості щодо оприлюднення проблеми лемків-переселенців на Луганщині.

У своєму аналізі ми будемо спиратися на розвідки відомих істориків, етнологів, які займалися проблематикою переселення лемків з Польщі на Україну, серед яких помітну роль відіграють праці В.Сергійчука, К.Глуховцевої та С.Ясінчака. Вони аналізують проблему примусового переселення лемків з політичної, історичної та етнографічної точок зору³.

У Луганській області після виходу Указу Президента розпорядженням голови обласної держадміністрації був затверджений склад організаційного комітету та план заходів щодо відзначення 60-ї річни-

ці переселення лемків на територію Луганської області, а також додаткові заходи. 20 січня 2006 року відбулася зустріч голови облдержадміністрації з луганськими лемками, в якій взяли участь працівники Луганського обласного краєзнавчого музею, Державного архіву Луганської області, керівники Луганського обласного Товариства українців, депортованих з Польщі, «Ватра» та товариство «Лемківщина». Особлива увага в ході зустрічі приділялася сучасному стану вирішення проблеми усунення негативних наслідків примусового переселення та задоволення соціально-побутових потреб осіб цієї категорії.

У рамках зазначених заходів проводиться науково-пошукова робота з виявлення об'єктів поселень етнічної групи лемків на території області, збір історичних спогадів. Співробітниками музеїв ведеться робота з вивчення матеріалів в офіційних виданнях і Державному архіві Луганської області. На сьогодні знайдені статистичні звіти та інформація про господарське облаштування українського населення, яке було виселено з території Польщі у 1945–1946 рр. Також напрацьовані матеріали розповсюджені по школах та бібліотеках у районах компактного розселення громадян вищезазначеної категорії для ознайомлення з ними широкого кола громадськості. У травні поточного року працівниками Луганського обласного краєзнавчого музею була здійснена поїздка до Державного архіву Львівської області, де вони досліджували матеріали з Фонду переселенського управління при Раді Міністрів УРСР 1944–1951 рр. Управлінням з питань внутрішньої політики облдержадміністрації зібрана інформація про 722 особи з-поміж етнічних українців, переселених з території Польщі у 1944–1948 рр. та 1951 р. до Луганської області, та їх нащадків, які проживають на території регіону, створюється комп'ютерна база даних.

Таким чином, з метою відзначення історичних подій, пов'язаних з примусовим переселенням лемків, у програму навчального курсу «Історія України» Луганського національного університету імені Тараса Шевченка занесені теми, у яких розглядається означена проблема, внесені відповідні зміни до тематики курсових робіт з історії України. Члени студентського наукового товариства історичного факультету проводили дослідження в цьому напрямі, результати яких були відображені в публікаціях і доповідях на студентських днях науки протягом 2005–2009 рр. Викладачі факультету української філології університету підготували буклет «Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини». 23 вересня 2006 року у с. Переможному Лутугинського району Луганської області за підтримки облдержадміністрації ухвалено положення та прийнята стаття місцевого бюджету для фінансування щорічного фестивалю лемківської культури «Ватра».

Втім, у дослідженні лемків на території Луганської області ще не поставлена крапка. Питання соціального, економічного та етнологічного аспекту інтеграції цієї західноукраїнської гілки українства ще чекає ґрунтовного вивчення.

¹ Глуховцева К. Східнослобожанські говірки. — Луганськ: Альма-матер, 2006. — С. 6.

² Ясінчак С.В. Лемки — народ позбавлений Батьківщини. — Луганськ: Янтар, 2007. — С. 4.

³ Глуховцева К. Вказ. праця. Сергійчик В. Трагедія українців в Польщі. — Тернопіль: Тернопіль, 1997. — 439 с.; Сергійчик В. Український здвиг: Закарзоння. 1939–1947. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. — 840 с.; Ясінчак С.В. Вказ. праця.

Іванна Ломака

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

I.Lomaka. Regional features of religious organizations in Ukraine. Religion is the specific sphere of human vital functions, phenomenon many-sided and ambiguous. A study appears all more important, with the purpose of effective realization, potential of such social institute, as religion, for the sake of maintenance of the stable functioning of society, achievement of social consensus in understanding and decision each time of more wide circle of problems which appear before humanity today.

На сучасному етапі історичного розвитку України, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові не завоювали довіри у людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості і Церква як важливий інститут громадянського суспільства. Один із найцитованіших політологів сучасності С. Гантінгтон пише про крах політичних ідеологій минулого століття — комунізму, фашизму, соціал-демократії, анархізму — і про «велике повернення» релігії¹.

Релігійно-церковні організації сьогодні становлять значну частину громадських організацій України. Вони займаються освітою, місіонерською діяльністю, видають значну кількість газет і журналів, мають свої сторінки Інтернет. Як й у минулому, релігійно-церковні організації мають можливість здійснювати серйозний ідеологічний і політичний вплив на суспільство. Основна маса релігійно-церковних

організацій в Україні представляє християнське вчення. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» надав релігійним організаціям право юридичної особи, якого раніше вони не мали. Релігійними організаціями, які визначаються юридичними особами з моменту реєстрації їх статутів (положень), є: релігійні громади віруючих, релігійні (церковні) управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, які складаються із релігійних організацій².

Достатньо чіткого визначення в ньому набула й конституційна формула відокремлення церкви від держави. Крім того, релігійні організації не виконують державних функцій. Разом з тим держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій: сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості і поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань і їхніми релігійними організаціями. Всі релігії, віросповідання і релігійні організації рівні перед законом.

Законом також встановлено, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів в органи державної влади, не ведуть агітації і не фінансують виборчих кампаній будь-яких кандидатів у ці органи. Однак священнослужителі як громадяни мають право на участь у політичному житті нарівні з іншими громадянами. Сьогодні в радах різних рівнів — від сільської і селищної до Верховної Ради України — є обрані депутатами священнослужителі різних релігій, які були висунуті як кандидати у депутати під час виборчих кампаній не релігійними центрами, об'єднаннями чи громадами, а громадянами за місцем їхнього проживання або позацерковними громадськими організаціями.

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного культу, віросповідання, однієї течії, які добровільно об'єдналися задля спільного задоволення релігійних потреб. Держава визнає право релігійної громади на її підпорядкованість з канонічних і організаційних питань будь-яким діючим в Україні і за її межами релігійним центрам (управлінням), а також вільну зміну цієї підпорядкованості.

Це положення має надзвичайно важливе значення. Релігійні центри практично всіх діючих в Україні конфесій розташовуються за її межами. І в цьому специфіка української поліконфесійності. В українських католиків центр — Ватикан (святий Престол у Римі). Українська православна церква перебуває у канонічному і молитовному єднанні з Московською патріархією і фактично підпорядкована

у багатьох питаннях її юрисдикції. Майже всі протестантські конфесії в Україні (баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Єгови) також тією чи іншою мірою підпорядковані своїм зарубіжним центрам, штаб-квартири яких традиційно розташовані у США, Англії, Швейцарії.

Розглядаючи процеси формування і розвитку громадянського суспільства в Україні з науковими методами дослідження, у цьому разі — політологічним, усвідомлюєш, що вони мають риси, які роблять їх в чомусь схожими на процеси, які відбувалися в інших країнах, які відбуваються в усьому цивілізованому світі. І в той же час виявляєш, що українське громадянське суспільство індивідуальне, неповторне, специфічне саме для України, зумовлене особливостями її історичного розвитку, етнічним складом населення, конфесійним різноманіттям, процесами бурхливого ламання й змін її соціального й політичного ладу за останнє двадцятиріччя. До того ж необхідно знати кількість релігійних об'єднань, організацій, інститутів загалом й за конфесіями³.

На 1 січня 2009 р. Держкомітет у справах релігій визначив статистичні підсумки минулого року в Україні та з'ясував, що релігійна мережа в Україні представлена 55 віросповідними напрямками, зареєстровано 34465 релігійних організацій (на 624 більше, порівняно з минулим роком), а також 33083 релігійних громад, 85 центрів та 255 управлінь, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних закладів, 12633 недільні школи. Справами церкви опікується 29892 священнослужителі. Релігійні організації для богослужінь використовують 22437 культових та пристосованих під молитовні споруд⁴.

Таким чином, конфесійний простір сучасної України надзвичайно насичений, багатобарвний й різноманітний. Цей факт може подобатися або не подобатися, викликати інтерес або роздратування, розглядатися як закономірний результат історичного розвитку українського суспільства або як прояв чиеїсь злої волі або необачності — але від нього нікуди не дітися: конфесійний простір України, структура конфесійного складу її населення сьогодні саме такі, які вони є. І тут виникають принаймні такі питання:

- чи є таке конфесійне різноманіття характерною рисою тільки України або воно являє собою прояв якоїсь загальносвітової тенденції нашого часу;
- як і внаслідок чого виникло таке різноманіття;
- яке місце в ньому займають традиційні церкви;
- яке місце займає релігійно-церковний чинник у процесі формування і розвитку громадянського суспільства в Україні.

Що стосується першого питання, то варто визнати, що зміна, ускладнення й насичення конфесійного простору відбуваються в останнє двадцятиріччя в більшості країн світу. Збільшення відкритості зовнішньому світу, глобалізація економіки, природна й змушена міграція більшого загалу людей, у тому числі переміщення із країни в країну трудових ресурсів, потоки біженців і змушених переселенців з «гарячих точок», зон голоду й природних катастроф призвели в ХХІ ст. до великих змін національного складу багатьох країн, насамперед Європи та Америки, а разом з тим і конфесійної структури населення. У традиційно християнських країнах, таких як Великобританія, Німеччина, Франція, США нині вже існують багатомільйонні мусульманські громади. Одночасно в усьому світі інтенсивно зростають і поширюються численні напрями протестантизму, особливо п'ятидесятницькі і адвентистські церкви⁵. Друга половина ХХ ст. відзначена появою спочатку в США та ряді країн Західної Європи, а потім і в інших країнах нових релігійних і квазірелігійних рухів⁶.

Тобто збільшення насиченості й різноманітності конфесійного простору, що ми спостерігаємо в Україні, не є лише нашою особливістю, а являє собою об'єктивно зумовлену світову тенденцію. Треба відзначити, що цей процес, не тільки в Україні, але й в інших країнах, зустрічає неоднозначну оцінку з боку громадськості, урядів, представників традиційних релігій, у тому числі й спроби адміністративними, а подекуди й законодавчими заходами утримати його розвиток, закрити доступ у свої країни тим або іншим нетрадиційним релігіям і культурам.

Тепер звернемося до другого питання: як і внаслідок чого виникло таке різноманіття конфесійного простору України? Було б помилкою вважати, що воно виникло лише останнім часом, унаслідок якогось швидкоплинного процесу, викликаного релігійно-ідеологічною експансією з-за кордону. Таке різноманіття конфесійного простору України складалося історично, під впливом безлічі факторів: економічних, політичних і етнічних, мирних і військових. Це відгомін історії. Нинішні землі України у різні часи перебували під впливом трьох великих імперій: Австро-Угорської, Османської і Російської. Традиційні для них релігії й культури, розвиток економічних зв'язків, зустріч різних самобутніх культур й, як наслідок, культурний обмін, і місіонерство та інші фактори⁷.

Якщо спочатку, від прийняття християнства в 988 р., можна розглядати Київську Русь (Київське, Ростово-Суздальське, нарешті, Московське Велике князівство) як моноетнічне, моноконфесійне, православне суспільство, то з початком татаро-монгольської навали українські території потрапили під вплив різних державних, політичних

і релігійних утворень. Поступово, внаслідок цих причин населення різних регіонів стало сповідувати різні течії християнства. Так, у Західних регіонах, що потрапили під панування Литви й Польщі, затвердився католицький вплив, з'явилися католицькі громади, православ'я прийняло унію. Східні й центральні території України залишилися православними. Це зумовлено єднанням Московської монархії й православ'я, безумовною державною підтримкою православної церкви, у тому числі в її місіонерській діяльності, що було оформлено юридично та ідеологічно.

Ускладнення конфесійного портрета країни йшло й іншим шляхом, а саме — за рахунок внутрішніх процесів і розколів у самому православ'ї: виділення старообрядників, причому безлічі напрямів, утворення різних форм споконвічного російського сектантства — молокан, духоборців й ін. (процес ґрунтовно досліджений й описаний у працях А.Клибанова⁸).

Отже, вже в дореволюційній Україні, що входила до складу Російської імперії, її конфесійний простір, за безумовної кількісної, статусної і культуротворюючої перевази православ'я, був досить неоднорідним.

І, нарешті, останній великий сплеск появи в Україні нетрадиційних релігій, конфесій, релігійних новоутворень відбувся з початком «перебудови» і процесів демократизації й реформування суспільного устрою країни, з падінням «залізної завіси», проголошенням Української незалежності, відкритості України західному світу⁹. Цей процес пішов по кількох напрямках. Країну заповнили іноземні місіонери і проповідники, що представляли як уже діючі в Україні церкви й релігійні напрями, головним чином протестантські, так і нові — Церква об'єднання, Церква сайєнтології, релігійні рухи й культу орієнталістського напрямку. Стали виникати релігійні й квазірелігійні утворення, так би мовити, вітчизняного походження: Біле братство — Юсмалос, Богородичний центр (пізніше став іменуватися Церквою Матері Божої Преображенної). До цього варто додати й процеси, що відбуваються усередині православної церкви, які також вели до збільшення розмаїтості конфесійної картини розколу: УПЦ Московського патріархату, УПЦ Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква, яка виникла на тлі боротьби за національну православну церкву, та ще низка інших православних церков. Характерно, що ці течії православного коріння не мають в Україні своїх навчальних закладів, видань, братств, мають обмежену кількість служителів культу¹⁰.

З 1992 р. досить активно проходить відродження Римо-Католицької церкви. У зв'язку з подіями, що відбувались у 40–50-х р., Римо-

Католицька церква в УРСР мала певні формальні і неформальні обмеження, хоча й діяла легально, але її активний розвиток протягом 90-х років став несподіванкою¹¹.

Сьогодні Римо-Католицька церква динамічно розвивається. Вона має 8 навчальних закладів (понад 569 слухачів). Нині діють 1070 римокатолицьких організацій, 91 монастир (704 насельники), 523 недільні школи. РКЦ має 13 періодичних видань, 559 священнослужителів, серед яких 251 — іноземець¹².

На сьогодні за кількістю релігійних організацій найважливішою релігійною складовою громадянського суспільства в Україні залишається православ'я. Загалом воно налічує 15 863 релігійних організацій, що становить 51,5% від усієї кількості релігійних організацій у країні. Всього на початок 2005 року в Україні:

– УПЦ Московського патріархату нараховувала 44 єпархії, в яких діяло 11 539 громад віруючих, які обслуговували 8936 кліриків. Церква налічувала 177 монастирів (4562 ченців і черниць), 19 духовних навчальних закладів (4211 слухачів), 106 періодичних видань, 4158 недільних шкіл та 34 братства;

– УПЦ Київського патріархату мала 31 єпархію, 4128 релігійних організацій (2993 священнослужителів). Вона мала 45 монастирів зі 130 ченцями, 16 духовних навчальних закладів (1118 слухачів), 26 місій і 9 братств, 36 періодичних видань та 1234 недільні школи;

– Українська автокефальна православна церква (із Предстоятелем митрополитом Київським і всієї України Мефодієм) мала 1220 релігійних організацій (702 священники). Відзначимо, що 67% громад знаходиться у Галичині. Церква мала 7 місій, вісім монастирів, 301 недільну школу і 7 періодичних видань.

Окрім названих, на початку 2009 р. діяла ще низка інших православних церков. Так, Російська вільна (закордонна) православна церква мала 27 громад, Апокаліптична ПЦ — 6 (всі — на Вінниччині). Діяло дві греко-православні громади, сім — православних незалежних. Функціонували громади Реформованої і Соборноправної православних церков. Поширені також різні об'єднання православного коріння. Так, Старообрядницька церква білокриницької згоди мала 58 громад. До Руської православної старообрядницької церкви без попівської згоди належало 12 громад (5 із них — на Житомирщині). Російська істинно-православна церква об'єднувала 23 громади. Церква Матері Божої Преображенної налічувала 14 громад. На Одещині діяла одна громада інокентіївців. Незмінною залишалася кількість громад молокан — 4. Характерно, що ці течії православного коріння

не мають в Україні своїх навчальних закладів, видань, братств, мають обмежену кількість служителів культу¹³.

Досить активно проходить відродження Української греко-католицької церкви. За кількістю релігійних організацій (3732) вона посідає третє місце в Україні. Церковну службу в УГКЦ здійснює понад 2,3 тис. священників. 92,3% мережі греко-католиків зосереджено в трьох галицьких та Закарпатській областях¹⁴. Церква має 106 монастирів (1250 насельників), 17 місій, 2 братства, 15 навчальних закладів (1539 слухачів), 1156 недільних шкіл, видає 27 газет і журналів.

Інтенсивно розвивається в Україні протестантизм¹⁵. Загалом він нараховує 8281 релігійних організацій, у тому числі: християн-баптистів — 3033, християн віри євангельської (п'ятидесятників) — 2500, свідків Єгови — 1056, адвентистів сьомого дня — 1059. Громади Реформатської церкви є лише в Закарпатті (118). Три Лютеранські церкви — німецька, українська і шведська — мають, відповідно, 40, 43 і 19 громад. Пресвітеріан в Україні 76 громад. Усі протестантські церкви мають необхідні управлінські структури, 89 навчальних закладів (понад 9600 слухачів), 4182 недільних шкіл, 191 протестантську місію, налагоджену видавничу діяльність (видають 79 газет і журналів).

Мусульманських громад в Україні 1135, вони і надалі розділені між 5 управліннями¹⁶. Найбільше громад у Духовного управління мусульман Криму — 959. В Україні діє 8 духовних навчальних закладів мусульман (301 слухач), видається 7 газет.

Іудаїзм має нині у нас шість течій, які разом нараховують 268 громад. Існує сім іудейських навчальних закладів, друкується 29 періодичних видань.

Набули поширення в Україні новітні релігійні течії і напрями. Серед них насамперед помітними є громади різних харизматичних напрямків (1473). Вони є переважно в східних та південних областях України¹⁷. Діє також Новоапостольська церква (59 громад), Церква Ісуса Христа Святих останніх днів — мормонів (55), Церква Христа (118). Дещо стабілізувалися неорієнталістські течії — Товариство свідомості Крішні (46 громади), буддисти (56). Функціонує 109 громад різних рідновірських напрямів, зокрема 52 — РУНВіри.

Наведені статистичні дані свідчать про значну поширеність релігії на всій території України. В діяльності релігійних організацій та церков залучена значна частина населення нашої держави. Це не може не позначитися на процесах формування громадянського суспільства, оскільки вплив релігійного чинника відчувається майже у всіх сферах суспільного життя. Наведені статистичні відомості дають змогу констатувати той факт, що домінуючу роль у суспільно-політичному

житті України і, зокрема, у процесах формування громадянського суспільства відіграє православна церква. Якщо говорити про католицизм, то він в Україні виявляється в трьох різновидах: греко-католицькому, римо-католицькому та вірмено-католицькому. Хоча він має свої організації у всіх областях України, однак домінує на Заході — в Галичині, Закарпатті і на Поділлі. Католицизм не є популярним на Сході, Півдні та Центрі України.

Факт значного розмаїття церковних спільнот в Україні, складних стосунків і навіть конфліктів між ними не варто драматизувати. Цей феномен розколів та розбрату, мабуть, уже перейшов свою кульмінаційну фазу, про що свідчить неухильне зменшення баталій за храми та налагодження контактів і конкретних форм співпраці між ієрархами та вірними різних конфесій. При цьому складність релігійної консолідації української нації зумовлена не стільки наявністю в Україні різних конфесій, скільки розколом у православ'ї та латентним протистоянням між різними гілками християнства. Наприклад, якщо розглядати Західну Україну, то її за релігійно-конфесійними характеристиками можна розділити на чотири різні регіони:

1) Закарпаття — органічна належність до кола народів і держав Дунайсько-Карпатсько-Центральноєвропейського регіону — греко-католицизм;

2) Буковина (Чернівецька область) — входження в Карпато-Дунайське культурне коло — православ'я;

3) Галичина (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) — традиційно сильні економічні й культурні зв'язки з Польщею — греко-католицизм;

4) Волинь (Волинська, Рівненська області) — ті ж самі характеристики, що й для Галичини — греко-католицизм, а також православ'я.

Доволі строкатий вигляд має релігійна палітра і в інших регіонах України, що дає змогу зробити принциповий висновок про те, що державна влада повинна дуже зважено підходити до підтримки тієї чи іншої конфесії. Загалом же релігійні цінності є основою моралі, без якої нація приречена на загибель.

При цьому політикам і державним діячам потрібно брати до уваги регіональну специфіку найбільших церков України — вплив УПЦ поширюється, головним чином, на Схід і Південь, УПЦ (КП) — на Київ і Центр, римо-католицької, греко-католицької, автокефальної та протестантської церков — на Захід, частково на Центр. Тому актуальною є проблема становлення єдиної Української помісної православної церкви. Сучасний стан поділу українського православ'я є закономірним наслідком розірваності українських земель і української

Церкви упродовж історично тривалого часу. Водночас це є гальмом консолідації нації.

Незважаючи на невдалі попередні історичні спроби, ідея створення національної релігійної організації в Україні й сьогодні користується помітним авторитетом. Ось лише кілька офіційних заяв нині покійного предстоятеля Української православної церкви Київського патріархату Патріарха Володимира (Романюка): «Будь-які тлумачення, що, мовляв, усі конфесії мають бути рівними, що нам не потрібна державна Церква, мені просто не зрозумілі. Я, наприклад, вважаю, що повинна бути Церква державною, якщо вже не де-юре, то де-факто... Наша державна влада не повинна реєструвати все підряд і казати: будьмо всі однакові, рівні перед законом... нема такого у світі, щоб всюди були релігії рівні»¹⁸. І далі: «Я — за державну Церкву. Це необхідно, коли нація будується. Має бути фундамент, і в Україні ним має бути православ'я»¹⁹.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна зазначити, що на сучасному етапі релігійний чинник відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні модерної політичної нації. Наведені факти участі церкви та релігійних організацій у суспільно-політичному житті свідчать про те, що сьогодні часто під впливом релігійних мотивів формується політична свідомість українців, а іноді і приймаються важливі політичні рішення. Серед одних з найскладніших і найсуперечливіших релігійно-церковних чинників формування національної свідомості залишається релігійна регіоналізація.

¹ Гантінгтон П. Релігія й третя хвиля // Релігійна свобода та права людини. — Т. 1. — Львів: Логос, 2000. — 427 с.

² Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України зі змінами та доповненнями від 23.12.1993 року // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — №13. — Ст. 66.

³ Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І. Релігія і політика в сучасній Україні. — К.: Логос, 2000. — С. 67.

⁴ Колодний А., Саган О. Церкви України: цифри, факти, тенденції <http://proua.com/> 12.10.2009 р.

⁵ Дудар Н., Пилипович Л. Нові релігійні течії в Україні. — К. — 2000. — С. 37.

⁶ Колодний А., Саган О. Вказ. праця.

⁷ Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І. Вказ. праця. — С. 67.

⁸ Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. — 1917 г.). — М.: Наука, 1965. — 348 с.

⁹ Дудар Н., Пилипович Л. Вказ. праця. — С. 36.

¹⁰ Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України: Політологічний аналіз. — К.: Криниця, 1999. — 323 с.

¹¹ Релігійна панорама. — К.: УНІАН РІСУ, 2000. — С. 51.

¹² Колодний А., Саган О. Вказ. праця.

¹³ Там само.

¹⁴ Шуба О.В. Вказ. праця. — 323 с.

¹⁵ Курас І.Ф., Рибачук М.Ф., Кирюшко М.І., Фещенко П.І. Вказ. праця. — С. 234.

¹⁶ Шуба О.В. Вказ. праця. — 323 с.; Рибачук М. Ф. Християнство в сучасній Україні: політологічний аспект // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Рада 1999. — С. 173.

¹⁷ Филипович Л. Поширення нових релігійних течій і рухів в Україні // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. К. — 1998. — С. 100–101.

¹⁸ Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: Матеріали міжнародної конференції 15–16 травня 1998 р. — К., 1998. — С. 118.

¹⁹ Там само. — С. 120.

Віталій Ханстантинов

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖКОНФЕСІЙНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

V.Khanstantynov Providing of interconfessional tolerance as important direction of regional polic. The article touches essence and features of interconfession tolerance. The main principles and directions in realizing regional policy concerning mutual understanding between churches, other religious organisations are analysed.

Для багатоконфесійного поліетнічного українського суспільства досягнення і підтримання релігійної толерантності, миру і спокою у міжцерковних відносинах набуло значення одного із чинників його консолідації, важливої передумови успішного розв'язання соціально-економічних, мовно-культурних, морально-правових проблем, зміцнення національної безпеки. Різні аспекти, проблемні моменти та шляхи досягнення толерантності і міжрелігійного порозуміння в контексті реалізації регіональної політики були предметом досліджень таких вітчизняних науковців, як А. Колодний, Л. Филипович, В. Єленський, О. Саган, М. Бабій, С. Боруцький, І. Козловський.

Проте, як уявляється, ще недостатньо висвітлені питання, пов'язані з визначенням особливостей, пріоритетних принципів та напрямів

діяльності регіональних політичних суб'єктів з формування та підтримання міжконфесійного миру та порозуміння. Дехто з суспільствознавців, не усвідомлюючи всієї делікатності і специфіки релігійної проблематики, своїми непродуманими сентенціями не тільки не сприяє поглибленню об'єктивного знання про стан релігійної ситуації, сутність міжконфесійної толерантності та шляхи її досягнення, але й вносить додатковий імпульс напруженості. Так, В. Деревій запитує, навіщо потрібне таке розмаїття церков в Україні? І робить невтішний для численних послідовників «не тієї релігії» висновок: «Існування величезної кількості вір не тільки шкодить суспільству, але й породжує негативне ставлення до релігії взагалі»¹. Викладені міркування зумовили мету цієї статті — проаналізувати зміст та особливості феномена релігійної толерантності, регіональної політики щодо забезпечення міжконфесійного миру і спокою.

Поняття «толерантність» в етимологічному смислі, як відомо, означає «терпимість», «терпилівість» і історично першою формою її була саме віротерпимість. Релігійні війни внаслідок конфесійного розколу в Європі і процес секуляризації спонукали віруючих до рефлексії щодо свого ніяк не виняткового положення в світі. Така рефлексія, як справедливо наголошує Ю. Габермас, мала серйозні політичні наслідки. Віруючі дійшли розуміння, чому вони повинні відмовитися від державно організованого примусу як засобу втілення своїх релігійних ідеалів і прагнень. Саме таке когнітивне зрушення й уможливило релігійну терпимість, дозволило розмежувати релігію від світоглядно нейтральної сили держави².

Вустами Дж. Локка ранній лібералізм здійснив розрізнення громадської сфери, в якій відносини регулюються правом держави, і приватної сфери, де можливість бути собою є «правом свободи особистості», що належить виключно їй самій³. Локк попереджає, що не можна виходити за межі, які визначені загальним для усіх законом⁴. Тому все індивідуальне, що реалізує себе в межах закону, тобто дозволеного державою, оскільки воно є виявом індивідуальної свободи людини, має законне право бути терпимим. Іншою необхідною основою толерантності Локк вважає рівність людей — їхню рівність як власників своєї особистості, на яку ніхто інший не має жодних прав⁵.

Дотримання принципу рівності свободи виступає наріжним каменем і сучасних ліберальних концепцій толерантності. Як підкреслює Дж. Роулз у «Теорії справедливості», якщо відносно бодай якого принципу і можна досягти згоди, то це має бути принцип рівної свободи⁶. Обмеження свободи виправдано лише тоді, коли цього вимагає сама свобода, на яку хтось зазіхає, і тому держава не має виявляти прихиль-

ність до будь-якої конкретної релігії, вдаючись до свавільних обмежень свободи совісті⁷. В своїй іншій праці «Політичний лібералізм» вчений стверджує можливість на підставі взаємної поваги людей соціальної кооперації між ними, попри те, що вони дотримуються різних концепцій блага. Умовою цього є справедливе законодавство і «забезпечення справедливого політичного процесу, тобто відкрито-го для кожного громадянина на підставі приблизної рівності»⁸.

Важливого значення для більш глибокого осмислення феномена міжконфесійної толерантності набуває сприймання релігії не суто як видимого соціального інституту або схожих чи несхожих між собою організацій однодумців. Треба бачити насамперед духовно-світоглядні, емоційно-психологічні, історико-культурологічні підвалини появи такої колективності. Релігійний світ — це світ панування ірраціонально-містичного способу осягнення всієї можливої повноти буття, це, у першу чергу, внутрішній стан переживання людиною єдності з Абсолютом перед неминучим викликом смерті, це індивідуально-неповторний світ інтимного споглядання себе крізь призму сімейних традицій і ментальності, стереотипних уявлень про добро і зло, наявне і належне в житті, його мету та сенс тощо. Врешті-решт це засіб підтримання автентичності в теперішньому строкатому суспільному середовищі.

На основі наведених міркувань можна дійти висновку, що немає підстав говорити про свідоме з боку самих віруючих прагнення до консенсусу у міжрелігійних відносинах або покладати на демократичну державу завдання спонукати силою до повної злагоди і толерантності у міжконфесійних стосунках. Якщо безперспективність силових методів досягнення їх майже ніким не оспорується, то стосовно переконань потрібні, на наш погляд, деякі пояснення. Т. Негел розрізняє раціональні та нераціональні переконання і стосовно останніх доходить висновку про неможливість згоди, «якщо частково джерелом ваших переконань є особиста віра або одкровення»⁹. Інший відомий політичний мислитель Р.Дворкін також попереджає про небезпеку для демократії колективного диктату щодо індивідуальних переконань: «Якщо колективна претензія має загальний характер і поглинає увесь спектр сподівань та переконань окремих людей, ... тоді сам факт її існування руйнує інтеграційний характер спільноти... Якщо ж колективна претензія вибіркова й дискримінаційна... — тоді вона руйнує інтеграцію тих громадян, які є об'єктом виправлення, повністю виключаючи їх зі спільноти»¹⁰. Отже, для забезпечення співпраці й мирного співжиття носіїв несхожих релігійних переконань залишаються домовленості, які Я. Нарвесон називає найкращим способом розв'язання проблем¹¹.

Релігійна толерантність як віротерпимість передбачає, таким чином, визнання й реальне забезпечення рівності у правах і свободах, повагу до специфічних для певного конфесійного напрямку чи течії світоглядних засад, переконань, культової практики, свідоме уникнення дискримінації, образ, переслідувань на ґрунті вірування. Міжконфесійна толерантність потребує від релігійних об'єднань не лише орієнтуватися на зазначені загальні принципи віротерпимості, але й дотримуватися домовленостей, свідомо обмежуючи себе у духовній експансії і апеляції до властивих їм самим істин та переконань у стосунках з іншими релігійними об'єднаннями. Міжконфесійна толерантність неможлива без відкритості до міжцерковного діалогу, без і поза взаємних пошуків спільних точок дотику, всього того, про що можна дійти обопільної згоди, в чому проявляються однакові або вельми схожі позиції. Йдеться, наприклад, про необхідність зміцнення суспільної моралі, участі в патріотичному вихованні, в боротьбі проти тероризму, за збереження пам'яток культурної спадщини, обстоювання цінностей милосердя, важливість добродійних справ тощо. Ясна річ, що толерантність як така не є синонімом байдужості, пасивно-споглядалного ставлення до зла, до злочинних проявів, до знуцання над визнаними моральними нормами і т.д. Все, що опиняється за межами суспільно прийнятного, що нав'язує себе як типове, хоча вже за визначенням належить до суто приватного, що обмежує свободу і права інших, не може бути толерованим.

Як свідчить європейський досвід, визначальна роль в утвердженні норм міжконфесійної толерантності належить тим, хто ухвалює і реалізує відповідні політичні рішення. І не лише на рівні всієї держави, але й на регіональному рівні. В довідковій літературі специфіку регіональної політики пов'язують з актуалізацією територіального аспекту політики, з тим, що ухвалюванні рішення мають просторову визначеність, що виступає фактором агрегації інтересів і позицій, чинником формування характерних політичних мереж, особливостей політичної культури¹².

У зв'язку з розбіжностями в поглядах різних авторів на те, що являє собою регіон і скільки їх існує в Україні, на нашу думку, можна запропонувати такий підхід щодо окреслення змісту цього поняття. В широкому смислі регіон — це частина території держави у складі, як правило, кількох областей, що відрізняються схожими ознаками історичного шляху, рисами етнічної та конфесійної належності населення, специфікою господарювання, побуту та укладу життя. Але з точки зору політики як сфери реалізації групових інтересів через систему державного управління доцільно, на нашу думку, говорити

про область як регіон у вузькому смислі, зважаючи на наявність у ньому єдиного суб'єкта державної політики та території певної громади, який трансформує її головні напрями в практику суспільного життя і безпосередньо забезпечує виконання всіх її завдань.

Миколаївська область — регіон, на території якого на теперішній час зареєстровано 490 релігійних організацій 29 конфесійних напрямів і течій¹³. Забезпечення міжконфесійної толерантності виступає суттєвою передумовою не лише соціально-політичної стабільності, але й економічного розвитку з огляду на спеціалізацію останнім часом області на транспортних, рекреаційно-оздоровчих, туристських послугах. Так, у передкризовому 2007 р. морські та річкові порти області прийняли біля 2600 суден. Через них лише до країн Європейського Союзу було експортовано товарів на суму понад 170 млн дол., а імпортовано — на 130 млн дол. Загалом же вантажоперевезення морем здійснювалося до 84 країн світу¹⁴. Будучи однією з приморських областей, Миколаївщина щороку приймає десятки тисяч відпочиваючих, у тому числі з Росії, Білорусі, Польщі.

Пріоритетними принципами регіональної політики у царині конфесійних відносин є такі. По-перше, це реалізація конституційних норм і вимог чинного законодавства щодо гарантії свободи совісті, стосунків держави і церкви, діяльності релігійних організацій. Далі це — адаптація загальнодержавної політики до специфічних регіональних умов; відкритість влади до діалогу з усіма конфесіями; об'єктивність, неупередженість, рівність у ставленні до всіх зареєстрованих релігійних організацій; ознайомлення широкого загалу через місцеві засоби масової інформації з поточною культовою і позакультовою діяльністю церков, деномінацій, окремих об'єднань; залучення релігійних громад до благодійницької діяльності, до патріотичного і морального виховання, до участі у суспільно-політичному житті області.

Основою регіональної політики виступає чинний Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації», який був ухвалений ще 23 квітня 1991 р. і має переважно загальнодекларативний характер. Наприклад, у зв'язку з непрописаністю в ньому чітких механізмів реституції церковної власності, «регулювання цього процесу здійснюється за допомогою підзаконних нормативно-правових актів»¹⁵. На початку 90-х рр. в області мали місце міжцерковні сутички навколо власності.

Іншою суттєвою обставиною, що ускладнює зусилля підтримувати на регіональному рівні мир і спокій у міжцерковних стосунках, є політизація конфесійних відносин в Україні. Йдеться, зокрема, про неприховане використання в електоральних цілях тих чи інших церков

в умовах режиму перманентних передвиборчих змагань останнього часу, втягування політичними силами, приміром у 2004 р. Партією регіонів, окремих православних громад юрисдикції Московського патріархату до фактичної передвиборчої агітації на свою користь. «Помітним чинником політизації релігійно-церковних відносин стало публічне декларування Президентом В.Ющенком прихильності до ідеї конституювання в Україні єдиної Української помісної православної церкви»¹⁶. В розгортанні його ідеї представники Київського патріархату відкрито вимагають від держави явних переваг для себе¹⁷.

За таких умов зростає роль постійного діалогу регіональної влади з усіма конфесіями, безумовного дотримання принципу рівності їх статусу, мінімізації негативного впливу політичних баталій на міжконфесійні відносини. Як наголошує проф. Л. Филипович, діалог — це не дебати, не спори, не заперечення, не переконання у чужій неправоті. «Основне в діалозі — вміння слухати і здатність почути, щоб зрозуміти, але не обов'язково прийняти, позицію іншого»¹⁸. Формою практичного втілення діалогу у регіональній політиці стала діюча при голові обласної державної адміністрації консультативно-координаційна рада з питань діяльності релігійних організацій. Ще 2001 р. на ній була досягнута домовленість між православними архієреями щодо утримання від заснування та реєстрації релігійної громади у тому населеному пункті (окрім великих міст), де вже діє за зареєстрованим статутом православна громада іншої юрисдикції, що дозволило уникнути масштабних конфліктних ситуацій.

Сприяє міжконфесійному порозумінню діяльність регіональних засобів масової інформації. Так, на шпальтах найдавнішої обласної газети «Південна правда» 18 серпня 2009 р. надруковані поруч дві статті, присвячені православному святу і благодійницькій діяльності місцевої общини мормонів, а 27 серпня того ж року — також поруч дві статті, в тому числі шейха Руслана, імама м. Миколаєва та області про мусульманську громаду, з контактними телефонами та її адресою. Серію цікавих публікацій було присвячено історії і сьогоденню іудейської громади. Говорячи про ставлення до євреїв, головний рабин Миколаєва і області Шолом Готліб оцінив його як «добре»¹⁹.

Важливим напрямом міжконфесійного порозуміння є культурологічна, благодійницька діяльність релігійних об'єднань, позитивні результати якої зближують їх. Уже декілька років працює відома на всю країну майстерня іконопису, яку очолює православний отець Сергій. За сприяння католицької громади у 2005 р. відбулася виставка «Час примирення і надії. Папа Іван Павло II у ювілейному році». Православні громади допомагають у роботі з наркозалежними, позбав-

леними волі. Громада Нового Заповіту «Наріжний камінь» і громада ХВС «Віфанія» піклуються про ветеранів та інвалідів, адвентисти сьомого дня забезпечують гарячим харчуванням щодня 15–20 найбільш знедолених. Улітку у започаткованих релігійними організаціями дитячих таборах відпочивають діти з малозабезпечених сімей. Релігійні громади долучаються до екскурсійно-туристських програм історико-релігієзнавчого напрямку, розвиток яких був передбачений рішенням обласної ради № 8 від 8 листопада 2002 року.

Отже, у підсумку можна дійти таких висновків. Сфера релігійно-церковних відносин є надто вразливою для зовнішніх втручань і потенційно конфліктогенною. Міжконфесійна толерантність передбачає визнання й реальне забезпечення рівності у правах і свободах, повагу до специфічних для певного конфесійного напрямку чи течії світоглядних засад, переконань, культової практики, свідоме уникнення дискримінації, образ, переслідувань на ґрунті вірування. Міжконфесійна толерантність потребує від релігійних об'єднань не лише орієнтуватися на зазначені загальні принципи віротерпимості, але дотримуватися домовленостей, свідомо обмежуючи себе у духовній експансії і апелюючи до властивих їм самим істин та переконань у стосунках з іншими релігійними об'єднаннями. Міжконфесійна толерантність неможлива без відкритості до міжцерковного діалогу, без і поза взаємних пошуків спільних точок дотику, всього того, про що можна дійти обопільної згоди, в чому проявляються однакові або вельми схожі позиції.

Пріоритетними принципами регіональної політики щодо регулювання міжконфесійних відносин виступають реалізація конституційних норм і вимог чинного законодавства щодо гарантії свободи совісті, стосунків держави і церкви, діяльності релігійних організацій; адаптація загальнодержавної політики до специфічних регіональних умов; відкритість влади до діалогу з усіма конфесіями; сприяння через демократичні процедури участі релігійних організацій та їх керівників у справах місцевих громад; об'єктивність, неупередженість, рівність у ставленні до всіх зареєстрованих релігійних організацій; ознайомлення широкого загалу через місцеві засоби масової інформації з поточною культовою і позакультовою діяльністю церков, деномінацій, окремих об'єднань; залучення релігійних громад до благодійницької діяльності, до патріотичного і морального виховання, до участі у суспільно-політичному житті суспільства, особливо на засадах їхньої співпраці між собою.

¹ Деревій В. Про стан сучасної релігії та шляхи виходу з кризи // Історія України. — 2002. — № 21–24 (277–278). — С. 57.

- ² Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. — М.: Весь мир, 2008. — С. 16.
- ³ Локк Дж. Два трактата о воспитании // Сочинения: В 3 т./ Пер. с англ. и лат. Т.3. Ред. и сост., авт. примеч. А.Л.Субботин. — М.: Мысль, 1988. — С. 374.
- ⁴ Локк Дж. Опыт о веротерпимости // Там само. — С. 72.
- ⁵ Локк Дж. Два трактата о правлении // Там само. — С. 277.
- ⁶ Роулз Дж. Теория справедливости / Пер. с англ. — Новосибирск: Изд-во Новосибирского университета, 1995. — С. 187.
- ⁷ Там само. — 190 с.
- ⁸ Роулз Дж. Політичний лібералізм // Сучасна політична філософія: Антологія / Пер. з англ. Упоряд. Я.Кіш. — К.: Основи, 1998. — С. 230.
- ⁹ Негел Т. Моральний конфлікт і політична законність // Там само. — С. 387.
- ¹⁰ Дворкін Р. Свобода, рівність, спільнота // Там само. — С. 340.
- ¹¹ Нарвесон Я. Рівність проти свободи: переваги свободи // Там само. — С. 302.
- ¹² Белов Г.А. Политическая регионалистика // Политология: Лексикон. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — С. 424–438.
- ¹³ Тригуб О.П. Релігії та конфесії Миколаївщини // Миколаївщина в новітній історії. — Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2007. — С. 245.
- ¹⁴ Мирошниченко В. На втором месте в Украине // Вечерний Николаев. — 2008. — 31 января.
- ¹⁵ Перевезій В. До проблеми нормативно-правового регулювання процесу реституції церковної власності та церковного землеволодіння // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К., 2007. — Вип. 10. — С. 292.
- ¹⁶ Котигоренко В. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні // Політичний менеджмент. — 2008. — №5. — С. 93.
- ¹⁷ Гудзик К. Независимое государство — независимая церковь // День. — 2007. — 14 июня.
- ¹⁸ Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз / Упоряд., автор перед. Л.О. Филипович. — К.: ЦеРІС, 2004. — Вип. 2. — С. 113.
- ¹⁹ Козлов С. Раввин Шолом Готлиб: «Ваш город произвел на меня впечатление» // Вечерний Николаев. — 2006. — 14 декабря.

ПАРТІЯ «ХІЗБ АТ-ТАХРІР» — НОВЕ РЕГІОНАЛЬНЕ РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ В УКРАЇНІ

М. Kyryushko. Party «Hizb ut-Tahrir» — the new regional religious-political phenomenon in Ukraine. The religious factor for last years began the important making of regionalism problem. For the Ukrainian regions existence of the various large and influential religious organizations, and also presence of local religious groups and currents is characteristic. The Islamic party «Hizb ut-Tahrir» is such local current which operates in territory of Autonomous Republic Crimea. This current is the religious-political project oppositional to the spiritual-administrative centre of the majority of Moslems of Crimea.

Релігійний чинник є складовою проблеми регіоналізму. Для регіонів України характерним є існування на їх території різних потужних релігійних організацій, поширених також у межах практично всієї країни. Разом з тим для регіонів властивою є наявність локальних, місцевих релігійних явищ та установ. Ісламська партія «Хізб ат-Тахрір» є таким локальним утворенням, що діє на території Автономної Республіки Крим. Ця течія є релігійно-політичним проектом, опозиційним духовно-адміністративному органу більшості мусульман Криму — ДУМК.

Релігійний аспект проблеми регіоналізму пов'язаний з двома різнорідними проблемами: 1) поширеність і пріоритетна впливовість у певних регіонах великих релігійних організацій зі значною кількістю віруючих та парафій, які часто мають свої керівні центри за кордоном країни; 2) наявність в окремих регіонах релігійних організацій менш поширених, локальних, з незначною кількістю послідовників. В Автономній Республіці Крим до таких явищ належить «Ісламська партія визволення» — ісламська релігійна партія. В останні 5 років ця течія здобула підтримку частини мусульманської спільноти на півострові, поширилась у ряді міст і районів Криму. Осередки цієї релігійно-політичної течії тут є дуже активними, їх відкрито підтримують імами деяких мечетей, члени незалежних мусульманських громад (понад 40), а симпатизують ідеям «Хізб ат-Тахрір» (далі — ХТ) ще більше мусульман — окремі імами та групи віруючих з мечетей, що перебувають в юрисдикції Духовного Управління мусульман Криму (далі — ДУМК). Симпатиками ХТ є насамперед молоді, активні, добре освічені мусульмани, в центрі інтересів яких перебуває мета відродження ісламу серед мусульман півострова, засвоєння ними

більш чітких і виразних форм політичної діяльності на захист своїх соціально-економічних потреб.

Про суспільний масштаб проблеми для кримського регіону свідчить стабільність і поступово зростаюча соціальна відповідальність мусульманської спільноти Криму. На початок 2009 р. в АРК діяло 349 мусульманських релігійних громад і 612 джаміятів. Вони постійно використовували 400 мечетей і 300 приміщень для молитви.

Попередні дослідження автора статті дали змогу встановити такі причини появи і певного поширення ідей ХТ серед мусульман Криму:

1. Зростаюча політизація мусульманських рухів у всьому світі в АРК нашаровується на соціальне невдоволення кримських татар, на їхню стурбованість численними економічними та юридичними проблемами, розв'язання яких зволікається центральними та місцевими органами державної влади. Наслідком цього стає поступова політизація ісламського середовища Криму, яке дедалі частіше шукає відповіді на найболючіші питання сучасності у досвіді відомих у світі мусульманських протестних рухів, серед яких є і ХТ.

2. Незгода частини мусульман з несамотійністю Муфтіяту, його фактичною підпорядкованістю Меджлісу кримськотатарського народу, пошук альтернативних ДУМК форм організації мусульманської спільноти.

3. Невизначеність, розпливчатість, навіть деяка аморфність соціально-політичних позицій ДУМК, його прагнення уникнути визначеності у політичних питаннях, що хвилюють людей¹. Разом з тим потреба у чітких соціальних орієнтаціях відповідно до ісламського світогляду у кримських мусульман зберігається і часто залишається без задоволення. Свій варіант відповіді на них і пропонує ХТ.

4. Частина українських аналітиків вважає, що ХТ фінансується певними політичними силами, щоб розколоти кримськотатарський народ, ослабити та відсторонити від лідерства проукраїнськи налаштований Меджліс. Існує також думка (Р. Чубаров), що ХТ штучно підтримується і фінансується взагалі з-за меж України.

Вивчення феномена ХТ в Криму лише розпочалося. Тому **серед останніх публікацій, присвячених вивченню ХТ**, цілком відсутні монографічні або дисертаційні дослідження. Відомі лише публікації, в яких проблема ХТ розглядається лише фрагментарно або й просто згадується дотично. До таких належать роботи О. Богомолова, С. Данилова, Р. Джангужина, С. Зінько, О. Ігнатенка, О. Малашенка, Е. Муратової, Т. Хазир-Огли, К. Фердінанда, П. Баннермана та інших². Спеціальні наукові публікації за темою ХТ в АРК мають лише А. Булатов³ та автор цієї статті⁴. На сьогодні можна вважати достат-

ньо вивченими організаційну структуру, вчення та діяльність ХТ на Близькому Сході та в Центральній Азії, значно менше в Росії. Однак діяльність ХТ в Україні досі практично не піддавалася цілеспрямованому вивченню. Дослідження автора статті дозволило визначити первісне коло причин існування ХТ в Кримському регіоні, однак їх перелік є далеким від завершення. Головне ж — досі невивченою залишається базова ідеологія ХТ, зокрема ті її ідеологеми, що виявилися співзвучними настроям кримських мусульман.

Відповідно до цього **метою статті** стало вивчення місцевої специфіки діяльності ХТ, базових положень її ідеології, які виявилися актуальними для частини кримських мусульман, не згодних з релігійною політикою Меджлису і Муфтіяту.

ХТ не може бути однозначно, згідно зі звичними нам критеріями, визначена як власне політична партія, політичний рух або релігійна течія, оскільки поєднує елементи будь-якого з цих класифікаторів. Найкоректніше визначити ХТ як суннітську релігійно-політичну організацію, інтегруючим началом якої є власний рецепт кількоступеневої нормалізації релігійного життя мусульман відповідно до настанов Корану і Сунни. Етапами цього процесу є ісламське просвітництво, відновлення ісламського способу життя, ведення джихаду (в широкому сенсі), відновлення дії Божественного Закону у мусульманських державах (заснованих не за шаріатом), відтворення Халіфату в усьому ісламському світі.

Встановлення Халіфату аж ніяк не є кінцевою метою ХТ, хоча інколи його навіть некоректно називають «халіфатизм». Халіфат скоріше для ХТ є **засобом** для відновлення повноцінного життя мусульман згідно зі приписами Пророка. Ще більш точним буде сказати, що у закордонних організаціях ХТ акцент робиться саме на соціально-політичних перетвореннях, що мають привести до реновації Халіфату. ХТ на теренах Криму внаслідок дії специфічних обставин, спричинених труднощами репатріації кримських татар, акцентує на «пробудженні ісламу», на його відродженні. Вперше на це звернула увагу Е. Муратова, яка назвала відродження ісламу в Криму процесом, «який характеризується активізацією, після певної перерви, ролі ісламської релігії в житті суспільства»⁵. **Ідея Халіфату** є дійсно одним з центральних концептів ідеології ХТ. Про це свідчать численні документи цієї організації. Так, про це було наголошено на представницькій конференції кримського ХТ «Іслам: вчора, сьогодні, завтра», яка відбулася 15.09.07 у Сімферополі: «Доктрина партії — іслам, діяльність — політика, кінцева політична мета — будівництво Всесвітнього Халіфату». У статті учасника конференції зазначалося:

«Швидко відновлення Халіфату є обов'язком мусульман і потребою всіх народів світу... Це обов'язок, за допомогою якого виконуються інші обов'язки. Заради цього жертвують майном, спокоєм, достатком, ведучи ідейну боротьбу за те, щоб він встановився»⁶. Встановлення Халіфату має духовно-релігійне та політичне значення: «Прагнути до відродження Халіфату автоматично означає прагнення до єдності мусульман та єдності їх країн в одній державі. Політична єдність мусульман пов'язана з встановленням Ісламської держави. Саме зі встановленням Ісламської держави виникає політична єдність мусульман»⁷.

Сучасне розуміння Халіфату кримськими прибічниками ХТ полягає в тому, що мусульманська умма, усвідомлюючи себе духовною і територіальною спільнотою, визнаючи на основі шаріату боговстановлений характер влади, висуває зі свого середовища халіфа — одночасно духовного і релігійного керівника мусульманської держави. Він уособлює собою Халіфат Расуль Аллах — інститут наступників Посланця Божого. Послідовники Хізбу пропонують підкреслено строгую модель державного устрою, за якої іслам реально стає основою суспільного життя, а шаріат — базою для Конституції. Вони протестують проти тієї ситуації, коли ісламська держава існувала лише теоретично⁸, коли в ній історично запанував неприродний для ісламу різкий поділ на світську і духовну владу⁹. Ця відданість хізбітів ідеї Халіфату є найпершим об'єктом критики ХТ у масмедійному просторі¹⁰.

Халіф діє, здійснюючи принцип хакімійї — ісламського врядування (аль-хакіма аль-ісламі'ї). Для цього дії правителя повинні відповідати Сунні Пророка і узгоджуватися з моральним принципом «іхсан» — досконалим, щирим служінням, коли людина усвідомлює, що Аллах бачить усе, що вона чинить, навіть таємно. Разом з тим правитель знає, що він не тільки насолоджується владою. На нього особисто покладено всю відповідальність за управління мусульманською державою. Головним для такого правителя є не можливості, які дає влада, а обов'язок. Тому існує цілий корпус вимог до того, хто хоче на себе ці обов'язки взяти, чий знання, талант і попереднє життя відповідають новій посаді. Замовчування критики, приховування невдач розглядаються як неповага правителя до Аллаха.

Правителеві допомагає обрати правильне рішення «аш-шура» — консультативна рада, яка також обирається мусульманською громадою. Власне, «аш-шура» є центральною суспільствоутворюючою одиницею в ісламській думці. Вона провадить спільний пошук правильного рішення, тому позиція більшості тут є вирішальною. «Радьтеся» — сказано в Корані (Коран 42, 38–39). Пророк радився зі своїми при-

хильниками, дослухався до них. У разі, якщо думки його та громади різнилися, він приставав до думки більшості.

Влада у Халіфаті є лише продовженням повноважень усіх мусульман, котрі делегують їх халіфу (або до його обрання — аміру). Тому вони й відповідають перед народом, який їх обрав. Ісламські вчені вважають, що саме завдяки цьому ісламське суспільство забезпечить себе від тоталітаризму та диктатури, від політичного деспотизму та узурпації прав людини. Тарік Рамадан називає це досягненням справжньої, а не хибної, формальної демократії¹¹. Так виникає інститут халіфа — намісника, котрий використовує владу, даровану йому Аллахом через рішення людей.

Халіфат встановлює і контролює ісламську економічну систему. Ця система базується на принципі загального соціального інтересу «маслаха». Цим вона протистоїть західним моделям ліберального типу, які засновані на одержанні користі. Ісламська ідеологічна ідеологія прагне розв'язати всі суспільні питання без одержання якоюсь особою персональної вигоди, вважаючи, що всі соціально важливі рішення виходять від Аллаха, а прийматися вони мають за обопільної згоди сторін.

Індивід не є повноправним власником якогось ресурсу чи майна. Він лиш отримав їх у користування від істинного їх господаря — Всевишнього. Тому вони мають слугувати цілям, встановленим Аллахом, а не вдоволенню особистих примх. Разом зі збільшенням майна зростає й відповідальність людини, уповноваженої на розумне, суспільно корисне їх використання самим Аллахом. Ця частина ісламської економічної концепції ґрунтується на словах з Корану: «Невже ви не бачите, що Аллах підкорив вам те, що на небесах, і те, що на землі, і обдарував вас видимими та таємними благами» (Коран 31, 20). Відповідно, майно і свобода власників є недоторканими, однак кожен з них перебуває під наглядом суспільства, оскільки людина згідно зі своєю слабкістю перед гріхом є схильною до втрати міри у збагаченні, до одержання завжди якнайбільшої вигоди. Саме суспільство і контролює дотримання власником майна міри за допомогою таких інструментів, як «садака» і «закят». Тому ісламський вчений Мухаммад аль-Мубарак часто називає їх інструментами взаємної соціальної відповідальності, складовими соціальної держави. Це є відповідальність перед Аллахом, і кожній людині належить часточка цієї відповідальності. Адже всі мусульмани в певному сенсі є намісниками Аллаха, Його представниками на землі: «Ось твій Господь сказав ангелам: «Я встановлю на землі намісника» (Коран 2, 30). А також: «Він є Тим, Хто зробив вас намісниками на землі...» (Коран 6, 165). Перед державою

ставиться «високий ідеал, який втілюється у поширенні щирості, доброти, моральності та процвітання, припиненні експлуатації, несправедливості та безладу»¹². Детально проблему намісництва і «аш-шурі» розглянуто у дисертації М. Кияка¹³.

3 січня 2009 р. у столиці Судану м. Хартум організація ХТ провела Всесвітню конференцію з проблем світової економіки. Вона була присвячена пошуку виходу зі світової економічної кризи. На ній наголошувалося, що сам по собі капіталізм продукує системні кризи, а ліберальна ідеологія в принципі не може узгодити інтереси різних людей між собою. Було зроблено висновок, що «лише ісламська економічна система у державі Халіфат здатна забезпечити справедливе економічне життя, вільне від будь-яких криз», оскільки «державою Халіфат є заступницькою, покровительною, а не здирницькою»¹⁴. З цих зазначених причин кримські хізбіти і приділяють таку значну увагу ідеї відродження Халіфату. Переважна більшість мусульман і в світі, і в Україні сприймають ХТ негативно або стримано. Критичне або насторожене ставлення до явища ХТ демонструють різні державні інституції в багатьох країнах світу.

Взагалі-то **критика ХТ** є різноплановою, оскільки відбувається з цілком різних позицій, провадиться різними суспільними силами.

1. Критика релігійна. Партія ХТ має чимало опонентів у середовищі самих мусульман. Ідеться насамперед про суннітів, оскільки для шиїтів та ісмаїлітів ідеї ХТ є взагалі апіорі неприйнятними. Серед суннітських авторитетів переважає думка, що прибічниками ХТ є «мубтаді» — віруючі, які мають помилкові уявлення з деяких питань ісламу. Їх вчення ісламські вчені часто називають «аль-бід'а» — релігійним нововведенням. Навіть найзапекліші критики ХТ ніколи не дозволяють собі звинувачувати хізбітів у тому, що вони перебувають у стані «ар-рідди» (відступу від ісламу) або «куфру» (невіри). Найчастіше обмежуються твердженням, що вчення «Хізбу» сіє незгоди в ісламському співтоваристві.

Загальноприйнятним звинуваченням є те, що «релігійна практика й вчення ХТ у ряді випадків мають серйозні розходження з доктриною суннітського ісламу»¹⁵.

Ідеологію і практику ХТ критикують офіційні структури мусульман України, зокрема ДУМУ і ДУМК. Муфтіят мусульман Криму, незважаючи на дошкульний дефіцит кадрів духовенства, ще у 2004 р. провів широковідому акцію щодо виявлення і звільнення з посад 8 імамів кримських мечетей, котрі виявилися членами ХТ: імамів центральних мечетей Белогорська, Джанкою, Алушти, сіл Ароматне, Разліви, Чкалово, Севаст'янового та інших. Про подібні заходи неодноразово

писала газета «Хідает». Муфтіят також принципово виявляв стриману позицію стосовно широкорекламованих конференцій ХТ у Сімферополі. Для ДУМК ХТ є принципово небажаним явищем.

Проте попри усі розбіжності варто пригадати слова Юсуфа Аль-Карадаві: Іслам один — мусульмани різні¹⁶.

Критика політичної діяльності ХТ. Залученість членів ХТ уперше на пострадянському просторі стала помітною в Узбекистані. У цій мусульманській країні з дуже відданим ісламу населенням реакція швидко збіднілих людей на реформи, проведені в інтересах панівних еліт, призвела до того, що маси молодих мусульман влилися до лав опозиційних рухів ісламського забарвлення. Серед них був і ХТ. Критика ним соціальної несправедливості, корупції, надшвидкого збагачення бюрократії і обстоювання ним держави соціальної справедливості — Халіфату мали наслідком зростання кількості членів ХТ. Тому реакція влади на діяльність в Узбекистані партії ХТ була однозначно негативною. Після ряду обмежувальних акцій судовими органами і спецслужбами було розгорнуто пропагандивні акції, стрижнем яких стало звинувачення членів ХТ в екстремізмі та тероризмі. Шлейф цих звинувачень простягнувся за ними до сусідніх центральноазійських держав та Росії, де діяльність ХТ було обмежено або унеможливлено юридичними процедурами, включено до переліку об'єктів уваги Антитерористичного центру держав — учасниць Співдружності Незалежних Держав.

Слід зауважити, що на усьому пострадянському просторі не було доведено у судовому порядку причетності членів ХТ до тероризму та екстремізму. Та й власне ця організація прагне не до силового захоплення влади, а до виключно політичних дій та ідеологічно-виховної роботи. Тому її опоненти на теренах України звертаються до інших заходів. До першої групи аргументів належить твердження ідеологічного профілю: ХТ начебто спеціалізується на зомбуванні і промиванні свідомості молоді; Україні необхідно чинити з ХТ аналогічно тому, як це діється в Росії та Центральній Азії; ХТ уподібнюється з «Аль-Каїдою» як нібито терористична організація (Л. Грач)¹⁷. Аргументація другої групи належить переважно російським політтехнологам, які працюють на етнічних росіян, що мешкають в АР. Для їх мобілізації необхідним є образ зовнішнього ворога: ваххабіта, салафіта, хізбіта. Змалювання образу кримського мусульманина як терориста для російських і проросійських технологів є вкрай необхідним, аби не дати місцевим росіянам інтегруватися в українській політичній нації, зробити все, щоб вони не відчували себе сповна громадянами України. Зокрема, у такий спосіб з хізбітів у масовій свідомості

кримчан було створено об'єкт для проєкції та концентрації на ньому негативних почуттів та установок.

Позиція Української держави щодо ХТ тривалий час залишалася невизначеною. Не підпадаючи сповна під чинний закон про політичні партії, ХТ не може водночас вважатися і релігійною організацією. Вона являє собою синкретичне утворення, яке важко піддається існуючим кваліфікаційним механізмам. До того ж, будучи забороненою за різними юридичними ознаками у багатьох країнах світу, ХТ в Україні не виявляє якоїсь радикальної або й навіть терористичної активності. Тому вивчення цього суперечливого соціального явища тривало і прийняття рішення державними органами відкладалося. З останніх кроків у вирішенні долі ХТ в Україні варто відзначити подання 27 березня 2008 р. до Верховної Ради АРК проєкту її постанови «Про заборону діяльності політичної партії Хізб-ат-Тахрір», авторами проєкту якого стали депутати ВР Криму А.Гриценко, М.Бахарєв, О.Крижко, а також клопотання Г.Москаля перед МЗС щодо висновків відносно підстав заборони ХТ у різних країнах, його виступи, в яких ХТ довільно прив'язується до відверто екстремістського угруповання «Ат-Такфір у'аль Хіджра». Правова колізія виникає відносно процедури заборони того, що юридично не існує. Разом з тим необхідно врахувати можливі наслідки будь-якого рішення влади відносно подальшої долі ХТ — і позитивні, і негативні. Так, законодавче обмеження ХТ найвірогідніше може сприяти внутрішній консолідації тоді вже нелегальних структур ХТ, що утруднить надалі публічний контроль і наукове вивчення цього явища. На день подачі статті до друку (23.11.09) державного рішення відносно ХТ не було.

Висновки. 1. ХТ є надзвичайно складним, безпрецедентним явищем, з яким вперше зіткнулася Україна та її влада. Унікальність цієї релігійно-політичної течії, можливі соціальні та безпекові ускладнення вимагають **термінового утворення групи експертів** для всебічного аналізу ідеології та діяльності ХТ.

2. Існування феномена ХТ ще раз довело недосконалість і неефективність чинного законодавства у частині процедури реєстрації статутів громадських та релігійних організацій.

¹ «Не потрібно нас утягувати в політику». Муфтії мусульман Криму Еміралі Аблаєв про ісламський радикалізм та діалог із православ'ям // Український тиждень. — 2009. — №32. — С. 36.

² Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти / Богомолов О., Данилов С., Яворська Г. та інші. — Київ, 2004; Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці. — Львів: Простір-М, 2005; Зінько С. Країни Близького Сходу в сучасних міжнародних інформаційних відносинах. — Львів: Ліга

Прес, 2009; Джангужин Р. Ислам в политической жизни Украины // Центральная Азия и Кавказ. — 2001. — №4. — С. 24–31; Игнатенко А. Ислам и политика: Сборник статей. — Москва: Институт религии и политики, 2004; Ислам на постсоветском пространстве: взгляд изнутри / Под ред. А. Малашенко и М. Брилл-Олкотт. — Москва: Арт-Бизнес-Центр, 2001; Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке. — Москва: Ummah, Мысль, 2005; Муратова Э.С. Политологический анализ процесса возрождения ислама в Крыму / Дис. ... канд. полит. наук. — Симферополь, 2004; Хазир-Огли Т. Зростання ролі мусульманського чинника в кримських реаліях // Релігійна панорама. — №1. — С. 51–53; Ferdinand K. Islam: State and Society. — London: Curson Press, 1988. — 262 p.; Bannerman P. Islam in Perspective: a guide to Islamic society, politics and Law. — New-York: Routledge, 1988. — 132 p.

³ Булатов А. «Хизб-ут-Тахрир» в Крыму: миссия Освобождения, или Симптомы болезни Уммы // Голос Крыма. — 2004. — 10 декабря.

⁴ Кирюшко М. Партія «Хізб ат-Тахрір» // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — Вип. 40. — К., 2008. — С. 547–556.

⁵ Муратова Э. Политологический анализ процесса возрождения ислама в Крыму // Ислам і Україна / Наук. ред. М.І. Кирюшко. — К.: Ансар Фаундейшн, 2005. — С. 178.

⁶ Недимович А.Ф. Распад Халифата и последствия этого в этом мире и в мире последующем // Возрождение. — 2007. — №8.

⁷ Там само. — С. .

⁸ Кирабаев Н.С. Социальная философия мусульманского Востока (эпоха средневековья). — Москва: Университет Дружбы народов, 1987. — С. 43.

⁹ Архипов М.К. Социальный идеал Ислама: мифы и реальность. — Ташкент: Узбекистан, 1988. — С. 53.

¹⁰ Волченко П. Большой передел в крымском исламе // События. — 2007. — №34.

¹¹ Ramadan T. Der Islam und der Westen. Von der Konfrontation zum Dialog der Zivilisationen. — Koeln, 2000. — S. 98.

¹² М. аль-Газали. Права человека в Исламе. — Москва: Андалус, 2006. — С. 45.

¹³ Кияк М.Т. Порівняльний аналіз соціальних доктрин ісламу та Римо-католицької церкви / Дис. ... канд. філос. наук. — Київ, 2008. — С. 125–132.

¹⁴ Во имя безопасного и благополучного мира в сени исламской экономической системы // Возрождение. — 2009. — №1.

¹⁵ Али-заде А. Исламский энциклопедический словарь. — Москва: Ансар, 2007. — С. 356.

¹⁶ Современные фатвы / Юсуф аль-Карадави. — Москва: Андалус, 2004. — С. 78.

¹⁷ Нас разделяют: пока на мужчин и немужчин // Крымская правда. — 2007. — 15 августа.

Розділ VI ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНОГО МЕДІЙНОГО ПРОСТОРУ

Борис Дем'яненко

УКРАЇНСЬКА МЕДІАКРАТІЯ: РЕГІОНАЛЬНІ ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ЧЕТВЕРТОЇ ВЛАДИ

B. Demjanenko. Ukrainian mediakratiya: regional traits to a portrait of the fourth power. The attempt of complex analysis of Ukrainian mediakratiya and its regional features is carried out in the article.

Інформаційне суспільство характеризується істотним збільшенням і диверсифікацією каналів політичної комунікації, появою нових інформаційних і психотехнологій, виникненням нових смислосназначимих образів, абсолютно нових політичних норм і цінностей, стосунків, інститутів, методів досягнення мети. Разом із тим, головною цінністю постіндустріального суспільства є інформація, яка виступає засобом маніпуляції суспільною свідомістю і поведінкою індивідів. Суб'єктами маніпуляції постають засоби масової комунікації, виробники і транслятори інформації. У постіндустріальному суспільстві влада знань і інформації, можливість маніпуляції ними стають вирішальною в управлінні суспільством, відтісняючи на другий план вплив грошей і державного примусу.

Проблематика розвитку інформаційної сфери України та державної інформаційної політики системно досліджується вітчизняними фахівцями з кінця 1990-х років. На сьогодні практично всі ключові аспекти зазначеної проблематики тією чи іншою мірою розглянуті в українських дослідженнях і надалі активно вивчаються. Разом із тим, вони мають вузькоспеціальний, галузевий характер, торкаються переважно проблем ЗМІ країнного (а не регіонального) масштабу і не дають цілісного системного уявлення про динаміку української інформаційної сфери, а отже, — і про ступінь ефективності державної інформаційної політики упродовж останніх років. Комплексний розгляд української медіакратії та її регіональні особливості є метою нашого дослідження.

Безпосередніми носіями і поширювачами знань та іншої політично значимої інформації є ЗМІ. На сьогодні аудіовізуальні медіа, подібно до більшості країн, абсолютно домінують у структурі інформаційного споживання громадян України і є основним каналом впливу на

політичну свідомість і поведінку соціуму. За результатами опитування КМІС рейтинг джерел інформації, за допомогою яких громадяни України отримують інформацію, має такий вигляд: українське телебачення (90% респондентів), українська преса (59%), українське радіо (50%), російське телебачення (30%)¹. 45% українських громадян дивляться телепередачі понад 2,5 години на добу — це третє місце в Європі після Греції (54%) та Великобританії (50%). При цьому новинам і політичним програмам українці приділяють найбільше часу серед європейців².

На початок 2007 р. в Україні було зареєстровано 1268 телерадіоорганізацій (ТРО), серед них: 647 телемовних, 524 — радіомовних, 97 — телерадіомовних. З них понад 50% є комерційними організаціями, близько 300 — комунальними, 37 — державними³. Взагалі ж, упродовж 2003–2008 рр. кількість вітчизняних телерадіоорганізацій збільшилася з 1096 до 1610⁴. Згідно з даними, зібраними експертами медіа-проекту «Телекритика», 15% вітчизняних ТРО, практично, не працюють, 60% — «ледве виживають». Отже, основу української системи аудіовізуальних ЗМІ фактично становлять приблизно 25% вітчизняних ТРО⁵.

Сьогодні Національна рада з питань телебачення і радіомовлення визначила 15 загальнонаціональних ТРО. Показово, що серед цих мовників 14 є комерційними і лише один — державним. Це Національна телекомпанія України (Перший національний), постійна аудиторія якого коливається від 2% до 3% населення⁶. Таким чином, основу вітчизняного телерадіомовлення становлять сьогодні комерційні телерадіоорганізації, що контролюються приватними особами та/чи кількома медіа-холдингами.

Упродовж останніх років вітчизняний ринок телебачення інтенсивно монополізується, причому цей процес має виразну тенденцію до подальшого розгортання. Сьогодні найбільший сегмент ринку поділено між трьома великими і кількома меншими медіа-групами. Найбільшими гравцями є групи компаній Інтер та 1+1, а також медіа-холдинг В.Пінчука (ТОВ «Міжнародна комерційна телерадіокомпанія ICTV», ЗАТ «Міжнародний Медіа Центр — СТБ» і ЗАТ «Новий канал»). Цій «розстановці сил» цілком відповідає рейтинг (станом на 17.09.2009 р. — *Авт.*) мовників за кількістю постійної телеаудиторії. Український ринок телебачення досить чітко поділяється на три сегменти: а) абсолютний лідер — канал Інтер (20,55%) загальної телеаудиторії); б) другий ешелон становлять канали ТРК «Україна» (8,41%), ICTV (8,33%), 1+1 (8,19%), «Новий» (7,92%), СТБ (7,03%); в) третій ешелон — канали НТН (3,34%), Перший національний

(2,88%), К1 (2,14%), 5 канал (2,07%), ТЕТ (1,62%), М1 (1,05%), Мегаспорт (0,82%), Тоніс (0,62%), Кіно (0,46%) та ін.⁷

На структурному рівні система аудіовізуальних ЗМК сучасної України характеризується такими особливостями:

- домінуванням у медіа-просторі комерційних ТРО;
- перевагою у сітках мовлення неукраїнського аудіовізуального продукту. Таким чином, переважна більшість телевізійної кінопродукції, що виготовляється в Україні й розміщується на вітчизняному телебаченні, не є українською не лише за мовною ознакою, але й з погляду художнього змісту. Вона об'єктивно виступає чинником консервації та зміцнення ареалу російського мовно-культурного впливу, гальмує процеси формування консолідованого українського суспільства, сучасної української ідентичності;

- широкою присутністю на ринку телебачення іноземного капіталу та власності;

- відсутністю сектора Суспільного мовлення (СМ): Україна відстає від більшості країн СНД та Центрально-Східної Європи і сьогодні знаходиться на початковому етапі, маючи лише комплекс чинних (практично не апробованих) законодавчих актів відповідного спрямування;

- державне телерадіомовлення з традиційно незначною аудиторією, значна кількість малоефективних комунальних ТРО.

За останні роки значно інтенсивнішим стало ліцензування супутникових мовників. На 1 липня 2007 р., згідно з даними Національної ради з питань телебачення і радіомовлення, в Україні зареєстровано понад 60 каналів супутникового мовлення. Таке пошквдження у цьому сегменті медіа-ринку фахівці пояснюють майже повною (більше ніж на 90%) вичерпаністю аналогового частотного ресурсу і більшою привабливістю цифрових передавальних технологій⁸.

Аналізуючи ступінь інтегрованості України у глобальний веб-простір, варто зазначити, що Україна поки що помітно відстає від більшості розвинених країн за показниками: а) щільності й технологічної досконалості телекомунікаційних мереж; б) кількості Інтернет-аудиторії; в) питомої ваги та рейтингу національного сегмента у всесвітній мережі. Однак спостерігається достатньо висока динаміка їх зростання упродовж 2006–2009 рр., причому вагомим підстав очікувати кардинального зламу цієї тенденції у середньостроковій перспективі, навіть з урахуванням впливу світової кризи, вважають фахівці, немає. Позитивна динаміка на ринку телекомунікацій природним чином сприятиме подальшому зростанню вітчизняної Інтернет-аудиторії, яка останніми роками помітно збільшується. Так, якщо згідно з офіційними даними Державного комітету зв'язку та інформатизації станом

на січень 2005 р. в Україні користувалося Інтернет 8,4% громадян, станом на 2007 р. — 10%, то сьогодні ця цифра сягає 21%⁹. Здебільшого українські користувачі проживають у столиці (58%) та у великих містах, взагалі ж Україна сьогодні займає 14-те місце за кількістю активних користувачів у Європі¹⁰.

Національний сегмент Інтернет (Уанет) за більшістю основних показників дещо відстає від інших держав регіону, демонструючи при цьому багато в чому аналогічні напрями та алгоритми розвитку. У середньостроковій перспективі немає вагомих підстав очікувати його випереджаючого зростання, яке необхідне, зокрема, для успішної конкуренції з російським сегментом всесвітньої мережі (Рунетом). Таким чином, найімовірнішим сценарієм є стабільний розвиток зі збереженням відставання.

За останні кілька років кількість людей, які дивляться найпопулярніші національні канали, не надто змінилася, хоча спостерігається 0,5% скорочення (від 0,9% тих, хто не дивився національні телевізійні канали у 2006 р., до 1,3% на поч. 2008 р.). Канали Інтер та 1+1 упродовж 2006–2008 рр. залишалися найпопулярнішими каналами — 93% аудиторії, 73% глядачів дивляться ці канали щодня чи майже щодня. Водночас, кількість глядачів каналу 1+1 зменшилася з 95% у 2006 р. до 93% на поч. 2008 р. Телевізійний канал УТ-1 також втратив 3% глядачів. Найдинамічнішим каналом є ТРК «Україна»: кількість його глядачів зросла на 5% та сягнула 64%. СТБ також став популярнішим, ніж у 2006 р. — з 2% приростом кількості глядачів¹¹.

Порівняно з 2006 р. на поч. 2008 р. знання регіональних телевізійних каналів зросло на 1% — до 91%. Перегляд місцевих каналів залишився на тому ж рівні, близько 82%. У 8 із 15 міст рівень перегляду регіональних телеканалів відчутно знизився. У Сімферополі, Донецьку, Одесі та Павлограді скоротилися як знання, так і перегляд регіональних каналів, тоді як у Запоріжжі, Рівному, Миколаєві та Житомирі знизився лише рівень перегляду. Найрізкіше зменшення виявилось в Павлограді (20% в перегляді та 37% щодо знання). На поч. 2008 р. найнижчий рівень перегляду регіональних каналів спостерігався в Павлограді — 57%, найбільший — у Запоріжжі (93%), Харкові (91%) та Дніпропетровську (90%). Загалом, люди почали дивитися регіональне телебачення рідше. Порівняно з 2006 р. на поч. 2008 р. кількість респондентів, які дивляться телеканали щодня чи майже щодня, знизилася від 40% до 35%. Натомість більше глядачів дивляться регіональні канали декілька разів на тиждень (частка зростає з 32% до 36%) чи один раз на тиждень (від 11% до 14%). Львівські місцеві телеканали підняли свій глядацький рівень на 11%, водночас

рівень знання залишився незмінним. У Києві перегляд регіональних каналів не змінився, проте знання зросло на 11% (це, ймовірно, наслідок проведених у місті успішних рекламних кампаній)¹².

Глядачі регіональних каналів найбільше задоволені часом трансляції теленовин. Найменший рівень задоволеності як для телебачення, так і для регіональної преси має об'єктивність та достовірність інформації. Задоволеність усіма характеристиками регіонального телебачення відчутно зросла в 2007 р. Це, ймовірно, пояснюється відсутністю надмірної трансляції політичних подій та ПР-кампаній, на противагу 2006 р. У різних містах ситуація задоволеності регіональними теленовинами різна: найбільше зростання зафіксовано у Сімферополі, Донецьку, Києві та Рівному, тоді як у Харкові та Миколаєві рівень задоволеності знизився. Основною причиною неперегляду регіонального телебачення є брак цікавої для людей інформації (75%). На 10% менше респондентів зазначили проблему технічної доступності телеканалів (13% у 2006 р., проти 23% на поч. 2008 р.)¹³.

Перелік регіональних радіо змінюється щороку, бо мережа радіомовлення деяких станцій із часом покриває все більше міст. Взагалі знання місцевих радіостанцій, занесених до переліку у 2006 та 2007 рр., зросло на 2% (до 67%), слухання — відчутно не змінилося. На поч. 2008 р. 39% респондентів слухали місцеві радіостанції щодня, 32% — декілька разів на тиждень, 12% — раз на тиждень, 11% — декілька разів на місяць, 4% — один раз на місяць і 3% — декілька разів на рік¹⁴.

У 6 із 15 міст рівень слухання регіонального радіо знизився. У Павлограді, Сімферополі, Донецьку, Сумах скоротилися як знання, так і слухання регіональних радіостанцій, тоді як в Дніпропетровську та Києві зменшився лише рівень слухання. Найбільше зниження рівня слухання виявилось в Києві (від 59% до 69%). Найбільше зростання як слухання, так і знання спостерігалось в Чернівцях, збільшення слухання має місце у Львові, Дніпропетровську, Харкові та Миколаєві. На поч. 2008 р. найнижчим рівнем слухання вирізнявся Миколаїв (20%). Найбільшим рівнем — Рівне (78%), Одеса (77%), Львів (76%), Житомир (75%), Павлоград (75%) та Тернопіль (74%)¹⁵. Слухачі регіональних радіо найбільше задоволені регулярністю мовлення, найменшою мірою — об'єктивністю та достовірністю інформації. Зменшилася задоволеність стилем подання інформації та її оперативністю. Це вплинуло на загальне зниження задоволеності регіональними інформаційними радіопрограмами. Єдиною характеристикою, рівень задоволеності якою зріс на поч. 2008 р., виявилася вичерпність інформації. Серед міст задоволеність відчутно зменшилася в Миколаєві,

Львові, Києві, Донецьку, Одесі, Харкові та Дніпропетровську. Зростання рівня задоволеності не спостерігалось в жодному з українських міст.

Серед факторів впливу на рівень задоволеності інформаційними програмами, їх оформлення, яке було основним фактором у 2006 р., поступилося місцем вичерпності інформації на поч. 2008 р. Основним недоліком регіональних радіостанцій є вичерпність інформації через найбільший вплив на рівень задоволеності та порівняно низький рівень задоволеності. Тим часом, єдиною та основною перевагою регіональних радіопрограм є їхнє оформлення. Другорядною перевагою є стиль подання інформації, тоді як до другорядних недоліків належать об'єктивність, достовірність та оперативність інформації.

Як і для інших видів ЗМІ, основною причиною неслухання регіональних радіостанцій є брак цікавої для людей інформації. Порівняно з 2006 р. цей відсоток зріс на 12% (48% на поч. 2008 р.).

У структурі інформаційного споживання громадян України важливе місце займає преса. На поточний момент Міністерством юстиції України зареєстровано понад 30 тис. найменувань друкованих видань. У червні 2008 р. Українська асоціація видавців періодичної преси (УАВПП) у співробітництві із Книжковою палатою України, Укрпоштою й регіональною мережею поширення періодики ДП «Преса» завершили власний підрахунок кількості періодичних видань України, що здійснювався в рамках звіту для Світової асоціації газет (WAN). Виявилось, що за цими даними в Україні загальна кількість періодичних видань становить 4277 найменувань, із них 2885 газет і 1392 журнали¹⁶. В Україні має місце парадоксальна, на перший погляд, ситуація: незважаючи на те, що останніми роками галузь стрімко розвивається, кількість друкованих видань і обсяги рекламних надходжень збільшуються, аудиторія української преси, навпаки, зменшується. За даними досліджень компанії TNS Ukraine, загальна аудиторія вітчизняних друкованих ЗМІ з 2001 р. знизилася на 5,1%. Ця цілком типова для більшості сучасних країн світу тенденція може бути зумовлена цілим комплексом причин, зокрема: а) локальним проявом загальносвітової стагнації преси, яка не витримує конкуренції з новітніми медіа і переживає кризу ідентичності; б) відсутністю у вітчизняних видавців достатньо повного уявлення про українську аудиторію, її стратифікацію, динаміку, уподобання, що у багатьох випадках призводить до нездатності чітко визначити свою фокус-групу і правильно працювати з нею.

Поряд із цим, упродовж останніх років український ринок преси відрізнявся значно вищими за європейські та американські темпами

зростання і досі є одним із найперспективніших в Європі щодо свого потенціалу. Разом із тим, вітчизняний ринок друкованих медіа досить швидко модернізується і вдосконалюється структурно. Серед найбільш актуальних тенденцій розвитку галузі друкованих ЗМІ в Україні, крім уже названих, можна виділити такі: а) консолідація й укрупнення видавничих компаній, формування медіа-груп; б) реструктуризація активів медіакомпаній, поступове зростання ступеня їх прозорості та публічності; в) формування мультимедійних платформ і активний розвиток онлайн-проектів друкованих ЗМІ; г) дедалі активніше впровадження та використання новітніх технологій.

Порівняно з 2006 р. як знання, так і читання місцевих періодичних видань практично не змінилося: у 8 із 15 міст рівень читання значно скоротився. У Павлограді, Житомирі, Миколаєві, Одесі зменшилися як знання, так і читання регіональних ЗМІ, тим часом у Рівному, Сумах, Донецьку та Запоріжжі знизився лише рівень читання. Значне зменшення спостерігалось в Павлограді (17% у читанні та 20% у знанні). У Миколаєві читання знизилося на 19% (з 94% до 75%), а знання на — 7% (від 98% до 91%). Отже, можна підсумувати, що зменшення читання тільки частково спричинене зниженням знання. Читацький рівень київської місцевої преси зріс на 13%, а знання — на 9%. Улітку 2006 р. у Києві з'явилося нове безкоштовно поширюване видання «15 минут» і стало найпопулярнішою щоденною газетою. Це зумовило збільшення читання регіональних видань у Києві загалом. У Львові читання місцевої преси також зросло — на 5%. Водночас знання львівських регіональних видань зменшилося на 4% (це пояснюється закриттям деяких львівських газет у 2007 р.). У 2007 р. найнижчий рівень читання регіональної преси відмічено в Одесі — 63%, найвищий — у Тернополі (92%), Рівному (90%) та Сумах (90%)¹⁷.

Найбільш задоволені читачі наявністю регіональної преси у продажу. Об'єктивність та достовірність інформації є найслабшою характеристикою ринку регіональних видань. Рівень задоволеності стилем подання, оперативністю, ціною та вичерпністю інформації відчутно зріс у 2007 р. Це вплинуло на зростання задоволеності якістю регіональних видань у цілому. Низька задоволеність регіональними ЗМІ у 2006 р., ймовірно, пов'язана з виборами до Верховної Ради України, коли регіональні ЗМІ були переповнені агітаційними матеріалами та інформацією про політиків. Серед міст найбільшим зростанням задоволеності регіональною періодикою вирізняються Київ, Донецьк, Одеса та Сімферополь, тоді як в Харкові, Львові та Чернівцях рівень задоволеності знизився.

Основним фактором впливу на задоволеність регіональною пресою є їх ціна, на другому місці — оформлення видань. Найслабшою характеристикою є недостатня вичерпність інформації, іншими слабкими сторонами є важливість інформації для респондента, об'єктивність та достовірність інформації.

Аудиторія регіональних та національних ЗМІ різниться за статтю — чоловіки віддають перевагу національним періодичним виданням, тоді як жінки — регіональним; за рівнем добробуту — переважання багатших на боці національної преси, а бідних — регіональної; за національністю — українці надають перевагу національній пресі, тоді як росіяни — регіональній.

Отже, після 2004 рр. інформаційна сфера України вступила у смугу швидкого і динамічного розвитку. Державна політика в інформаційній сфері поступово набуває стійких ознак системності й зорієнтованості на національні інтереси України, ця галузь в Україні має значний потенціал зростання. Сьогодні тут накопичені серйозні виробничі, кадрові та фінансові ресурси, які будуть збільшуватися. Водночас, впадає у вічі низка вагомих структурно-організаційних проблем та небажаних, а подекуди і загрозливих тенденцій:

- високий ступінь інформаційної залежності вітчизняних ЗМІ від іноземних держав та медіа-структур: у телерадіоєфірі, багатоканальних мережах, національному сегменті Інтернет переважає аудіовізуальний продукт переважно російського та американського виробництва, що часто не відповідає комунікативно-інформаційним і просвітницько-виховним потребам українського суспільства.

- Дефіцит якісного конкурентоспроможного українського медіа-продукту, який відчутно гальмує процеси формування сучасної української ідентичності, зміцнення патріотизму, громадянської солідарності, суспільної єдності, міжетнічного миру.

- Недостатня присутність України у світовому і, зокрема, європейському інформаційному просторі, низький рівень інтегрованості у нього.

- Небезпечно високий рівень монополізації на ринках телекомунікацій, друкованих та аудіовізуальних ЗМІ. У той же час непрозорими й недостатньо контрольованими державою залишаються відносини власності на ключові вітчизняні ЗМІ, не досить ефективним є законодавче регулювання цієї сфери.

- Відсутність сектору Суспільного телерадіомовлення.

- Складнощі у переході України на цифровий формат мовлення, що створює реальну небезпеку «спізнення» України.

- Нормативно-правова база та діяльність органів державної влади у частині регулювання діяльності ЗМІ подекуди не відповідає

стандартам ЄС і Ради Європи (йдеться про надмірну концентрацію ЗМІ та недостатню прозорість відносин власності щодо ЗМІ), що створює перешкоди на шляху інтеграції України у європейський медіа-простір¹⁸.

¹ Кракович Д. Проигрывает ли Украина в информационной войне на своей территории? // <http://dialogs.org.ua/>

² Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 157–158.

³ План розвитку національного телерадіоінформаційного простору України на 2006–2007 роки (з доповненнями, внесеними рішенням Національної ради №1260 від 03.10.2007) // <http://www.nrada.gov.ua/>.

⁴ Про Концепцію державної інформаційної політики: Проект Закону України // <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable>

⁵ Гнатюк С.Л. Українські аудіовізуальні ЗМІ: проблеми і завдання розвитку у контексті адаптації до нормативно-правових вимог ЄС та Ради Європи / Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. — К.: НІСД, 2008. — С. 309.

⁶ Ху із ху: справжні власники ЗМІ України // <http://www.bild.com.ua/hu-iz-hu-spravzhni-vlasniki-zmi-ukrayini/>

⁷ <http://www.mediabusines.com.ua/.../lang,uk/>

⁸ Космічний телебум 2007: українське телебачення пішло в ніші // <http://www.telekritika.ua/media-rinok/virobnitstvo/market/>

⁹ Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. — К.: НІСД, 2009. — С. 419–420.

¹⁰ Там само.

¹¹ Регіональні ЗМІ в Україні: 2005–2007 рр. // www.mediabusines.com.ua/.../lang,uk/

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. — С. 419–420.

¹⁷ Регіональні ЗМІ в Україні: 2005–2007 рр. // www.mediabusines.com.ua/.../lang,uk/

¹⁸ Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. — С. 422–423.

ВИЗНАЧЕННЯ «ЗНАКОВА ПОДІЯ» В РЕГІОНАЛЬНОМУ МЕДІА-ДИСКУРСІ: СУСПІЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ТА НАСТРОЇ

O.Mandebura. The definition «key event» in the regional Ukrainian mass-media: social waiting. This article is devoted to the definition «key event» in the regional Ukrainian mass-media. 195 articles which were published from the period of January and February 2009 are analyzed. The events which were defined as a «key event» are noted. The regional peculiarities of the use of this definition according to the social awareness are analyzed.

Український медіа-дискурс уже кілька років є предметом прискіп-ливого наукового аналізу. Безмежність потенційно цікавих з науково-го і суспільного погляду важливих тем для дослідження спричинює найрізноманітнішу тематичну карту наукових пошуків. Досліджується роль мас-медій у підтриманні комплексу влади/знання, зокрема, дискурс щодо Всеукраїнського перепису населення 2001 р., аналізується фактор формування громадської думки засобами ЗМІ у виборчому процесі¹, вивчається кримський інформаційних простір щодо конфліктних ситуацій у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин, порушуються питання етичної журналістики² тощо. На матеріалах регіональної преси вивчаються регіональні уявлення про національний ідеал і майбутнє України, аналізуються регіональні трактування подій української історії від революційної доби 1917–1920 рр. до «помаранчевої революції» 2004 р., шляхи вирішення соціальних, мовно-культурних, зовнішньополітичних, економічних питань³, досліджуються мовні установки населення щодо мови радіо і телепередач⁴ тощо.

Пропонована стаття є спробою дискурс-аналізу українського регіонального медіа-простору. Виходячи з того, що в системі комунікативістики дискурс виступає як своєрідний комунікаційний капітал, ретранслятор сукупності паролів і смислових подій, за допомогою яких визначається система цінностей, які сповідуються соціумом⁵, визначення «знакова подія», на мою думку, можна розглядати як один із таких існуючих у соціумі символічних паролів-установок.

У публікаціях регіональної преси яскраво проявляється багатогранне життя українського суспільства. Подалі від центру з його перманентною політичною нестабільністю, постійними політичними інтригами та піар-кампаніями, подалі від глобальних проблем великого міста живе своїм життям обласна Україна. В її історії є власні

важливі та визначні події, власні здобутки і перемоги. Масові суспільні очікування та настрої мешканців сіл і містечок в усій повноті розкриваються в публікаціях у засобах масової інформації, які містять визначення «знакова подія». Різниця між центром і периферією щодо застосування цього терміна досить значна. Головна відмінність полягає в максимальній незаполітизованості, якою характеризується застосування вказаного висловлювання в регіональній пресі. Якщо в публікаціях центральної преси цей термін переважно має прив'язку до фінансово-економічних та політичних подій (відповідно до загальної кількості публікацій), дещо меншою мірою — до історичних, ще меншою — до спортивних, то для регіональної — до подій суспільної, соціально-гуманітарної та культурної сфери.

Оця відсутність політичності щодо висловлювання «знакова подія» повною мірою свідчить про нагальні інтереси мешканців регіонів, їхні потреби і проблеми. Для написання цієї статті було опрацьовано 196 знайдених публікацій у ЗМІ (насамперед в електронних), які містили вислів «знакова подія» за січень–лютий 2009 р. Значна частина публікацій присвячена результатам та оцінці минулого, 2008 р., тому в більшості випадків йтиметься про знакові події регіонального рівня року, що минув.

Під час аналізу знайдених статей насамперед проводився їх розподіл за тематичними блоками: «політика», «фінансово-економічні питання», «культура», «історія», «спорт». Публікації, які лягли в основу написання цієї статті, не вкладалися в жоден зі вказаних тематичних блоків. Їх аналіз також не можна вибудовувати відповідно до рейтингу присутності, оскільки йдеться переважно про одиничні публікації в обласній пресі. Статті на культурну тематику, які містили вислів «знакова подія», також виявилися надрукованими переважно в регіональній пресі. Всі публікації та повідомлення об'єднує спільна риса — вони присвячені тим чи іншим актуальним питанням повсякденного життя українського суспільства. Розмах тем — найрізноманітніший. Від відкриття нового дитячого садка, проведення нового газопроводу до амністії засуджених за здійснення злочинів, що не належать до тяжких.

У двох статтях регіональної преси використання цього висловлювання зустрічалося у звітах міських голів Івано-Франківська та Харкова. Так, мер Івано-Франківська В.Анушкевичус виділяє цілий ряд знакових подій 2008 р. для міста, щодо яких цей термін застосовується для підкреслення досягнень насамперед в соціально-гуманітарній сфері, тим більше, що здобутки у фінансово-економічному та медичному напрямі такої оцінки у виступу міського голови не дістали⁶.

Натомість для мера Харкова це висловлювання застосовується для характеристики зробленого в культурному напрямі. Звітуючи перед депутатським корпусом про діяльність виконавчих органів Харківської міської ради 5 скликання в 2008 р., він виділив деякі знакові події, всі вони стосуються культурного життя міста⁷.

Якщо на прикладі Івано-Франківська можна говорити про символічні, частково резонансні події, які є певним результатом і матимуть реальні наслідки, то оцінені як знакові події у другому прикладі ідентифікувати складно. Враховуючи, що термін «знакова подія» часто використовується як синонім до висловів «головна подія», «резонансна подія», «сенсація», стає очевидним, що у наявну на даний момент синонімічну шкалу по другому прикладу він не вписується, оскільки йдеться переважно про заходи і результати, а не події.

Багатими на знакові події виявився 2008 р. для МНС. Підбиваючи підсумки річної роботи, міністр В.Шандра на розширеному засіданні Колегії міністерства як знакові відзначив цілий ряд подій⁸, щодо яких вислів «знакова подія» виступає синонімом до виразу «важливий здобуток» і має результативний характер. Крім того, йдеться не стільки про події, скільки про комплекс взаємопов'язаних між собою проблеми та її успішного розв'язання.

Для Запорізької області найбільшою знаковою подією 2008 р. стало завершення ліквідації наслідків вибухів у с. Новобогданівка. Саме так оцінив її керівник ГУ МНС України в Запорізькій області О. Лепський⁹. Враховуючи резонансність події, в цій ситуації маємо прямий зв'язок між оцінкою ситуації-першоджерела події та її вирішенням.

У випадку з МНС йдеться про професійну самооцінку, оцінювання з середини. Цікаво було б простежити, які з вищенаведених прикладів набули статусу знакових подій ззовні. Але, на жаль, такої інформації віднайти не вдалося.

Продовжуючи тему про оцінку минулого року, наведемо ще один приклад. Аналізуючи рік, що минув, голова Коропської районної ради (Чернігівщина) В.Куніцин серед подій 2008 року виділив як особливо пам'ятний, зокрема, комплекс подій, пов'язаний зі святкуванням 100-річчя Мезенської стоянки: передачу у власність держави, ремонт музею, відкриття філії, спорудження саркофага над кістками мамонта тощо. Саме цей комплекс зробленого і був оцінений районним головою як знакова подія.

У такій же символічній площині знаходиться відкриття дитячого будинку сімейного типу, яке стало знаковою подією для Чернігівщини.

Серед регіонів України за даними електронних та друкованих засобів масової інформації найпоширеніше застосування термін «знакова

подія» має на Одещині. Рівень сприйняття суспільством цього терміна досить високий. Про це свідчить публікація про результати щорічного рейтингу популярності «Народне визнання». В місцевій пресі цей захід позиціонується як акція, яка визначає «лучших людей и знаковые события Юга Украины»¹⁰. Матеріал про результати рейтингу був опублікований у трьох інформаційних джерелах. Серед усіх проаналізованих статей ця — єдина, яка з'явилася не в одному друкованому засобі масової інформації. Відповідно, можна стверджувати, що ця подія для Півдня України насправді має непересічне суспільне символічне значення.

Наступні публікації присвячені місцевим подіям уже нового, 2009 р., які на регіональному рівні набули статусу знакових. Для Одещини такою подією стало відкриття дитячого садочка в с. Кремидівка (Комінтернівський р-н). Подія оцінена як знакова одеським губернатором. На його думку, знаковість події полягає в тому, що йдеться про майбутнє села, про створення нових родин.

Аналогічна за символічною значимістю подія відбулася у с. Свердлове Бобринецького р-ну на Кіровоградщині. Там було введено новий газопровід та газорозподільчу станцію, завдяки чому в оселях мешканців з'явиться довгоочікуване блакитне паливо. Гостями заходу стали голова облдержадміністрації В. Моцний, голова облради М. Сухомлин, депутат облради В. Вінницький, голова Свердловської сільради В. Поліщук. За даними сайту Кіровоградської ОДА, ця подія стала для місцевих жителів справжнім святом. Підсумовуючи промови сільського та обласного керівництва, можна дійти висновку, що у цьому контексті термін використовується у таких значеннях: «справжнє свято», «необхідна передумова для нових перспектив», «значний здобуток».

Для Сумщини важливою подією стало відкриття в с. Мошенка Охтирського р-ну водогону. Визначення події як знакової належить голові Охтирської райдержадміністрації, що пов'язано із вирішенням важливого місцевого суспільного питання. Ще однією важливою подією для Сумщини стало відновлення роботи мистецького центру «Собор». Ця подія припала на ювілейну дату — 70-річчя заснування області¹¹.

Найбагатшою на знакові події, за даними засобів масової інформації, виявилася Дніпропетровська область. Тут за перші місяці нового року сталося кілька подій, які у висвітленні місцевих ЗМІ набули статусу знакових. Першою з них стало отримання мерією Дніпропетровська міжнародного сертифіката якості¹². Ще на дві знакові події претендує дніпропетровська громадська організація «Град». Перша

з них — це акція в Києві з вимогами не лише місцевого, а й національного рівня¹³ (так в оригіналі тексту — *О.М.*). Наступна знакова подія, за даними сайту www.dniprograd.org.ua, полягає в задоволенні позову мешканців Самарського району та ГО «Град», що, на їхню думку, відбулося вперше в історії України.

На прикладі Дніпропетровська можна виділити наступний момент. Як видно, оцінювання події відбувається з кількох сторін: є стороння оцінка, є внутрішня оцінка і є самооцінка. Для останнього випадку характерна посилена емоційність, яка знаходить вираження у деякій відсутності самокритичності, певному перебільшенні зробленого та його результатів.

Знаковою подією першого місяця нового року для Криму стало складання присяги морського піхотинця військовослужбовцями окремого батальйону морської піхоти Центру військ берегової оборони ВМС ЗС України. Інформація про це була надрукована в газеті «Кримська світлиця». В цьому випадку маємо класичний приклад події-символу, оскільки складання присяги військовослужбовцями давно вже стало символічною подією суспільного значення.

Кілька знакових подій відбулися на Хмельниччині, всі вони стосуються духовної та культурної сфери. У м. Славути був побудований архітектурно-мистецький комплекс, що, на думку місцевих журналістів, стало знаковою подією для Славути і духовного життя парафіян¹⁴. Наступні дві події відбулися у м. Кам'янці-Подільському: відкриття у міській картинній галереї меморіальної кімнати Микити Годованця — поета-сатирика, творча діяльність якого була тісно пов'язана з Кам'янцем-Подільським¹⁵, та конкурс на кращий ескіз пам'ятника князям Коріатовичам, який став знаковою подією у житті міста і стосунках України та Литви¹⁶.

Для Херсонщини висловлювання «знакова подія» теж зустрічається під час характеристики подій культурного життя. Саме таким чином сприймають театральний фестиваль «Мельпомена Таврії» місцеві жителі. Навіть більше — цей мистецький захід розглядається як знакова подія не лише Херсонщини, а й всієї України¹⁷.

Для Львівщини знакова подія очікується у травні ц.р. Саме тоді у Львові вперше має відбутися Міжнародний туристичний форум, що стимулюватиме розвиток туризму у Львові¹⁸. Як видно, в цьому разі оцінка події має прямий зв'язок з її наслідковим очікуваним результатом.

У Києві за перші два місяці нового року з'явилося кілька публікацій із означеним висловлюванням, присвячених подіям, що знаходяться в різних площинах. Перша з них — про акцію протесту автомобілістів

«Дістали!». Зазначивши, що в жодному з інформаційних випусків, які він особисто переглянув, не було подано ніякої інформації про цю акцію, автор статті, тим не менше, надає їй статусу однієї зі знакових подій дня¹⁹.

Наступна публікація присвячена загальнонаціональній програмі «Людина року». Газета «Киевская правда» ідентифікує 21 березня, коли відбудеться церемонія нагородження переможців, як визначальний для України, пам'ятний для яскравих особистостей. Автор статті проводить паралель з червоними датами календаря, які «виокремлюють знакові події у житті цілого суспільства, окремого народу»²⁰.

Остання київська публікація з висловом «знакова подія» тематично відрізняється від усіх інших. Так оцінене відкриття Будинку делікатесів DELIGHT²¹. Втім, ця стаття — фактично єдина, яка має рекламний характер.

Поза рамками цього аналізу залишилося кілька статей, в яких висловлювання «знакова подія» має вузькопрофесійний, особистий чи випадковий характер.

Аналізуючи регіональну пресу, слід виокремити ще один момент: деякі події, ідентифіковані як знакові, мають прив'язку до майбутнього, на перспективу (саме в цьому контексті, зокрема, знаходиться знаковість таких подій, як, наприклад, відкриття нового дитячого садка, проведення Міжнародного туристичного форуму тощо).

Разом з тим, можна помітити наступне: визначення «знакова подія» в українській журналістиці набуває ознак метафори. Так, із наведених прикладів застосування вказаного визначення у матеріалах регіональної преси виділяється значна частина публікацій, у якій події визначаються як знакові метафорично. А з іншого боку, це до певної міри можна трактувати як зміни у масовій суспільній свідомості, спричинені тотальною політичною втомою українського соціуму.

Події політичного характеру у матеріалах регіональної преси зазвичай статусу знакових не набувають. Виняток становлять кілька статей, зокрема, публікація у кіровоградській газеті «Народне слово» зі згадкою про «помаранчеву революцію» 2004 р., яка визначається як знакова подія у житті українців, але цей матеріал буде проаналізований в іншій статті*.

У застосуванні визначення насамперед виділяються його емоційна та економічна складові. В оцінюванні події важливу роль відіграє

* Стаття «Термін «знакова політична подія» в інформаційному полі України» буде подана для публікації у колективній монографії відділу етнополітології.

суб'єктивна думка автора публікації, авторський емоційний супровід. Висловлювання часто використовується для підкреслення вирішення важливого місцевого суспільного питання, має практичний і результативний характер.

Синонімічний ряд визначення «знакова подія» в соціальному контексті на сьогодні має такий вигляд: «довгоочікувана подія», «бажана подія», «проведений захід», «важливий /значний здобуток», «розв'язана проблема», «справжнє свято», «необхідна передумова для нових перспектив». Виявлений синонімічний ряд є ще одним свідченням застосування висловлювання насамперед для означення зробленого, досягнутого, оцінки практичних заходів і результатів.

Оцінювання події відбувається на кількох рівнях: стороння оцінка, внутрішня оцінка (її ще можна назвати професійною самооцінкою) і суб'єктивна самооцінка. Найбільша об'єктивність зустрічається у перших двох випадках, натомість статті із самооцінкою події як знакової характеризуються посиленою емоційністю та, до певної міри, рекламністю, деякою відсутністю самокритичності, певним перебільшенням зробленого та його результатів.

Висловлювання «знакова подія» в публікаціях регіональної преси щодо подій суспільного значення практично не має конкретної прив'язки до певного часового періоду, що є додатковим свідченням суспільної ваги самої події — тут більше значення має вже не стільки дата, коли конкретна подія відбулася, скільки той факт, що вона нарешті взагалі відбулася.

Висловлювання «знакова подія» активно використовується місцевими політиками та керівництвом, державними чиновниками для власної самопрезентації, підкреслення значимості суспільної події, наданні додаткових важелів успіху і самій події, і, відповідно, її «учасникам».

Підсумовуючи, зазначимо наступне. Визначення «знакова подія» в матеріалах регіональної преси не має усталеної єдиної сфери застосування. Воно активно використовується у статтях, присвячених найрізноманітнішим подіям суспільного життя регіонів України, найчастіше — під час характеристики подій соціальної та культурної сфери. Це є свідченням того, що на цьому етапі в соціальному плані відбувається своєрідний процес деполітизації українського суспільства — події, визначені як знакові, у суспільній свідомості мають заземлений, практичний характер. Виходячи з того, що термін «знакова подія» відбиває нагальні групові інтереси та настрої, а також суспільні очікування, можна зробити наступні узагальнення. Суспільні очікування зміщені у бік вирішення життєво актуальних, буденних питань — на

кшталт відкриття дитячого садочка, введення нового газопроводу та водогону тощо. Проведений аналіз засвідчує, що особливо актуальні такі питання для мешканців східних та центральних областей України, натомість для південних та західних суспільно значимі акценти зміщуються у бік культурної та духовної сфери. Така ситуація, за матеріалами регіональної преси, спостерігалася і у 2004–2005 рр., про що свідчать відповідні висновки науковців²². А отже, можна констатувати, що соціальні питання для мешканців північно-східних областей України за майже 5 років не втратили своєї актуальності, залишаючись такими нагальними і досі. Для південних та центральних областей суспільно значимі події поступово віддаляються від питань соціального спрямування у бік громадсько-культурних акцентів.

Притаманний населенню західних областей України досить високий рівень релігійності, який проявлявся, зокрема, і в публікаціях регіональної преси²³, кардинальних трансформацій не зазнав — суспільні очікування, як і п'ять років тому, знаходяться переважно в полі культури і духовності.

¹ Див., зокрема: Кулик В. Роль мас-медій у підтриманні комплексу влади/знання: дискурс щодо Всеукраїнського перепису населення 2001 року та його результатів // Наукові записки / Збірник ІПіЕНД. — К., 2005. — Вип. 27. — С. 139–171; Кочубей Л. Особливості формування громадської думки під час виборчого процесу засобами масової інформації // Там само. — С. 202–209.

² Семена М. Досвід і помилки кримської преси під час формування, розвитку та усунення напружених міжетнічних та міжконфесійних відносин (1995–2002 роки) // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. — С. 252–304; Буджурова Л. Про етичну журналістику: етнічні аспекти // Там само. — С. 224–251.

³ Див.: Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — К.: Світогляд, 2005.

⁴ Шульга М.О. Мовні преференції населення у сфері ЗМІ та культури // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К., 2008. — С. 124–143.

⁵ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008. — С. 194.

⁶ Анушкевичус В. У 2009 році міський голова буде жорсткіший // Західний кур'єр. — 1 січня 2009.

⁷ Михайло Добкін звітував перед депутатами // Асоціація міст України. — www.auc.org.ua. — 25.02.2009.

⁸ МНС підбило підсумки роботи у 2008 році та визначило пріоритетні завдання на поточний рік // МНС України. — www.mns.gov.ua. — 22.01.2009.

⁹ Запорожские спасатели — в первой пятёрке // Горожанин. — 2009. — 12 февраля.

¹⁰ Народное признание // Одесский вестник. — 2009. — 5 февраля.

¹¹ «Собор воскрес» // Сумщина. — 2009. — 14 січня.

¹² Из сертификатом будемо на коні // Наше місто. — 2009. — 18 лютого.

¹³ ГРАД — лідер! // Дніпроград. — www.dniprograd.org.ua. — 2009. — 18 лютого.

¹⁴ Заступнице Богородице, бережи усіх нас // Подільський кур'єр. — 2009. — 8 січня.

¹⁵ Відкрито меморіальну кімнату Годованця // Подільські вісті. — 2009. — 13 січня.

¹⁶ Коріатовичі знову в Кам'янці // Голос України. — 2009. — 29 січня.

¹⁷ Благодійність — не розваги багатих, а душевна необхідність простих людей // Новий день. — 2009. — 5 лютого

¹⁸ Близько мільйона туристів очікує Львів у 2009 році // Західна інформаційна корпорація. — www.zik.com.ua. — 28.01.2009.

¹⁹ Грабовський С. Дістали, панове телевізійники // www.telekritika.ua. — 06.02.2009.

²⁰ Молодь виходить на державну арену і святкову сцену // Киевская правда. — 2009. — 20 января.

²¹ В Києве открыт первый Дом деликатесов — Delight // Контракты ua — портал для бизнеса. — www.kontrakty.ua. — 19.01.2009.

²² Див.: Майборода О.М., Рафальський О.О. Загальнонаціональні та регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — К.: Світогляд, 2005. — С. 79, 82–85.

²³ Див.: Нагорна Л.П. Національний ідеал і майбутнє України у дзеркалі регіональних ЗМІ // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. — С. 150–159.

Світлана Савойська

ПРОРОСІЙСЬКА ПРЕСА В УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО РУХУ)

S. Savoyka. Prorussian press in Ukraine (on materials of mass media of Russian nationalist movement). In article on materials means the mass information of Russian nationalist movement those jazykovo-political problems of the Post-Soviet period which split the Ukrainian society are considered, do not give possibility to it to develop, and also create threat for existence of the Ukrainian state.

Однією з найскладніших проблем у пострадянській Україні залишається мовна, гостроту якої не зняв навіть «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство», який було підписано у 1998 році з Російською Федерацією. Ця подія і до цього часу широко висвітлюється проросійською пресою, яка констатує, що значна частина російського націоналістичного руху як в середині України, так і за її межами сприйняла цей документ як такий, що шкодить інтересам тих росіян, які мешкають в Україні, і вигідний лише Україні, яка дістала можливість тиснути на Москву. Але вийшло якраз навпаки: тиснуть не українці на росіян, а росіяни на українців. Тобто відомі представники російського націоналістичного руху, що уже в першій половині 90-х рр. минулого століття контролювали переважно всі засоби масової інформації пострадянської України. А такі газети, як «Независимая газета», «Известия», «Московские новости», «Московский комсомолец», «Столичные новости», «2000», «Коммунист» та інші, практично з самого початку щодо України зайняли недружню позицію, котра спрямовується на звуження функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя, знищення Української незалежної держави та єдиної української православної віри, яку лідери російського націоналістичного руху називають українським етноцидом, який, на їхню думку, позбавить росіян України національної ідентичності. Більше того, якщо члени російського націоналістичного руху слово «дружба» розуміють як захист російськомовних громадян України від суверенної Української держави і її національного відродження, тоді не складно зрозуміти їх справжні наміри, які широко розкриває проросійська преса та окремі українські політики, як М. Бахарев, С. Кічигін, Н. Левченко, Д. Табачник та ін., а також російські — П. Александров-Деркаченко, О. Ауров, П. Грачов, А. Дугін, К. Затулін, Г. Зюганов, О. Севастьянов, М. Смолін та ін. Ці автори вважають Російську Федерацію дружньою для України державою, а українізацію, яка проводиться, насильницькою; захищають інтереси російської мови в Україні і дбають про те, щоб вона стала другою державною; окремі з них стверджують, що виникнення на карті світу суверенної Української держави є не лише не бажаним для Російської Федерації явищем, а навіть шкідливим і небезпечним, а українське відродження називають великою помилкою, яку необхідно виправити.

Наша мета, по-перше, — показати, що насильницької українізації насправді не існує, існує скоріше насильницьке російщення, яке загрожує відродженню і поширенню української мови, особливо на Сході і Півдні держави; по-друге, на матеріалах проросійської преси виявити

ті негативні явища і процеси, які гальмують українське відродження і загрожують існуванню незалежної Української держави.

А гальмує українське відродження власне проросійська преса, яка захищає інтереси Російської Федерації і розміщує, власне, на своїх шпальтах про Україну та українців частіше за все негативну інформацію. З аналізу матеріалу, який розміщується на сторінках проросійської преси, зрозуміло, що Російська Федерація намагається зберегти свій вплив на пострадянському просторі і використовує інформаційний простір України в своїх особистих інтересах; проводить антиукраїнську політику, що загрожує існуванню незалежної Української держави; формує спотворений образ її зовнішньої і внутрішньої політики, нехтуючи чинним законодавством України, що підриває її міжнародний авторитет і шкодить консолідаційним процесам. На жаль, на цьому виховуються студенти російських вузів, що і дає їм привід оцінювати Українську державу негативно, а її жителів Центрального і Західного регіонів характеризувати як націоналістів. Зокрема, як показують соціологічні дослідження кандидатів історичних наук Інституту етнології і антропології РАН І. Снежкової, Н. Москаленко, Україна в російських засобах масової інформації подається в негативному ключі¹.

А чому інформація про Україну подається в негативному значенні? А тому, що ставлення до України та українців з боку Кремля не змінилося, а це означає, як вважає М. Смолін, що «національно мислячі російські люди зобов'язані заради майбутнього російського народу будь-що не визнавати прав на існування за державою «Україна», «українським народом» і «українською мовою». І така антиукраїнська істерія, на думку доктора економічних наук А. Гальчинського, на сторінках російської преси невпинно зростає і наближається до піку своєї гостроти².

Схожу думку с приводу мовної проблеми має головний редактор газети «2000» С. Кічигін. Його хвилює, що російську мову в Україні і Росії російськомовна еліта підтримує лише на словах, а тим часом кількість осіб в Україні, які вважають російську мову своєю рідною, невпинно скорочується. Щоб захистити її, необхідно видавати літературно-художні журнали, на сторінках яких, на його думку, могли б друкувати свої твори істинні таланти сучасності, без цього російська мова «обречена на превращение из великого русского слова в маргинальный язык»³.

У той же час газета «2000» критикує і чинну владу за те, що вона збільшує кількість годин на вивчення предметів українською мовою, не спитавши дозволу у батьків, чи хочуть вони навчати своїх дітей цією мовою, з чим згодний також колишній міністр освіти С. Ніколаєнко.

Зокрема, наказ чинного міністра освіти І. Вакарчука № 461 від 26 травня 2008 р. «Об утверждении отраслевой программы улучшения изучения украинского языка в общеобразовательных учебных заведениях с обучением языками национальных меньшинств на 2008–2011 годы» прихильники російського націоналістичного руху, такі як секретар Донецької міськради Н. Левченко, Д. Табачник, а також 50 народних депутатів від Партії регіонів, вважають незаконним і вимагають його відмінити⁴. Але, якщо зважити на те, що більша половина населення, приміром, Донеччини є етнічними українцями, а українських шкіл в обласному центрі лише вісім, тобто кожна лише п'ята школа є україномовною⁵, то, звичайно, батьки зацікавлені в тому, щоб їхня дитина навчалася в українській школі. І тут виникає риторичне запитання: а чи запитувала, приміром, радянська влада батьків, чи хочуть вони навчати своїх дітей російською мовою? Але вона і не думала радитися з батьками, а діяла на свій розсуд: україномовні класи ділила навпіл, щоб учні краще опановували предмети російською мовою, а вчителям російської мови у 80-х рр. за це ще й доплачувала 15%. Але чомусь ніхто і не наважувався за це радянську владу критикувати. Якщо так, то чому б не запозичити цей досвід наразі чинній владі, тоді б вона мала можливість здійснювати українізацію без перешкод, у тому числі і в освіті.

Власне, проросійська преса поширює необ'єктивну інформацію про Україну та українську владу і цим розпалює міжнаціональну ворожнечу, загострює внутрішню ситуацію в Україні, ставить під сумнів консолідаційні процеси. І справді, засоби масової інформації російського націоналістичного руху переповнені матеріалами негативного характеру, який спрямовується на адресу Президента В. Ющенка, якого звинувачують у розколі держави, у насильницькій українізації, переписуванні історії, втручанні у проблеми церкви, втягуванні України в НАТО, витісненні російської мови тощо⁶. Така інформація створює в українському суспільстві напруження, недружню атмосферу і може призвести до політичного конфлікту, якщо зважити, що основа для нього уже існує, в чому упевнені 13,6% респондентів. Вони вважають, що міжнаціональний конфлікт в Україні може статися на мовному ґрунті⁷.

На превеликий жаль, свідомість значної частини українських громадян знаходиться під тотальним впливом засобів масової інформації російського націоналістичного руху, впливові діячі якого, а це, як уже було зазначено, відомі російські політики, а також окремі депутати Верховної Ради України і Кримського Парламенту, є активними членами російських громадських організацій і політичних партій.

Вони проводять в Україні політику міжнаціональної ворожнечі і використовують її як привід для втручання у її внутрішні справи Російської Федерації. Актуальною у такому значенні є заява колишнього міністра оборони Російської Федерації П. Грачова, який неодноразово заявляв, що його держава буде захищати російськомовне населення в колишніх республіках СРСР усіма засобами, включаючи й військові⁸.

А це говорить про те, що наступною «гарячою точкою», як вважає З. Бжезінський, може стати Україна, якщо врахувати погляди лідерів російського націоналістичного руху, які, за словами політика, неодноразово відзначали, що Крим і частину України слід знову приєднати до Росії⁹. Подібні заяви перших осіб Російської Федерації, схоже на те, були покладені в основу закону «Про оборону», прийняття поправок до якого було ініційовано Президентом Росії Дмитром Медведевим і одногосно ухвалено Державною Думою 9 вересня 2009 року. Слід зазначити, що ці поправки дають право Російській Федерації використовувати Збройні сили без оголошення війни на території будь-якої держави пострадянського простору з метою відбиття нападу на Збройні сили цієї держави, які дислокуються на територіях держав пострадянського простору, зокрема і на території України, запобігання агресії проти іншої країни, захисту громадян Росії за кордоном, гарантування безпеки судноплавства тощо¹⁰.

Власне, не захист мовних та інших інтересів громадян російського походження є приводом для втручання у внутрішні справи України, а намагання Кремля використати «мовну карту» як причину для такого втручання. Москву не влаштовує і те, що Українська держава не бажає діяти під її диктовку, не погоджується надати російській мові статусу другої державної в Україні, а, тим більше, намагається розширити функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя. Тож, якщо російській мові надати рівний статус з українською в той час, коли вона неофіційно і так його має, то це означає дати російській мові юридичне право остаточно зросійщити тих 67% українців, які вважають рідною українську мову¹¹.

Таким чином, проросійська преса загострює ситуацію у мовній сфері, якщо зважити, що розвиток української мови на її шпальтах висвітлюється, приміром, не як її відродження, а як заборона російської, разом з тим український і російський народи зображуються як вороги. Молода незалежна Україна, як і будь-яка цивілізована держава, намагається відродити свою національну мову, культуру, освіту і віру, що в радянську добу заборонялося, тому вона не веде відкриту війну на знищення російської мови та освіти. А скоріш навпаки: війна українській мові оголошена в Криму і на Донеччині, де наразі депутати

міськради ухвалили рішення «не допускати збільшення кількості учнів, які навчаються українською мовою, розширення мережі українськомовних шкіл і класів»¹². Власне, нині у Донецьку, як зазначає «Україна молода», українською мовою навчається лише 21% школярів і половина вихованців дитсадків, так що говорити про «наслідницьку українізацію» є великим перебільшенням. Відомо й те, що Донецька міськрада прийняла програму підтримки й розвитку російської мови, у рамках якої визначено десять шкіл із поглибленим вивченням цієї мови¹³.

Як бачимо, російщити українців сьогодні допомагає проросійська преса, яка відображає інтереси місцевої влади переважно Півдня і Сходу країни, завдяки якій значна частина населення України вимушена була змінити свою ментальність і свідомість на російську, і котра ще з початку дев'яностих років минулого століття і до цього часу гальмує розвиток проукраїнської преси, що захищає інтереси Української держави і її народу, якщо врахувати, що частка загального накладу газет, друкованих українською мовою, знизилася з 68% у 1990 р. до 35% у 2000 році (знижується й далі), журналів — відповідно, з 90% до 12%¹⁴.

З іншого боку, проросійська преса захищає в Україні інтереси сусідньої Росії, схвалює запровадження в Україні подвійного громадянства, запровадження російської мови як другої державної, що суперечить законам України, підняття для населення України соціальних стандартів у той час, коли українська влада ледве зводить кінці з кінцями. Разом з тим, вона дезінформує українське суспільство, скажімо, в питанні розв'язання мовної проблеми країнами Західної Європи, а також розміщує некоректну інформацію, яка дискредитує Україну як державу та її владу, наприклад: «...Росії зовсім не потрібний сильний український Президент, сильна Україна. Наш національний інтерес зовсім не полягає у тім, щоб Україна була могутньою державою, з якою ми мали б рахуватися...»¹⁵.

Зокрема, в засобах масової інформації російського націоналістичного руху нерідко можна зустріти інформацію про український народ, де його називають затурканим, а високих державних діячів «дебілами» лише за те, що вони послуговуються українською мовою. Власне, часто можна спостерігати і за таким феноменом, коли об'єктом знущань журналісти проросійських видань обирають слово «мова», розуміючи, звичайно, під цим українську мову, щоб її ще раз принизити, показати її неповноцінною і недолугою. Свідченням цього в проросійській пресі час від часу виступають, приміром, такі назви: «Теперь гражданин, не владеющий «мовой», должен будет искать переводчика», «Насколько я знаю, Вы родились в Кировограде, так что какими-то

знаннями «мови» обладать должны», «Неликвидная в наших краях мова», «По немецки цацки-пецки, а на «мове — бутерброд», «Думай по-украински — как слабительное» тощо. І, врешті-решт, завершити цей красномовний перелік можна висловом головного редактора газети «Крымская правда», а сьогодні — це віце-спікер Верховної Ради Криму М. Бахарев, який, виступаючи перед депутатами Верховної Ради Криму, сказав: «Нет никакого украинского языка... это искусственно придуманный язык, язык черни. А то, что сегодня считают украинским языком — это язык, искусственно придуманный Шевченко и другими авантюристами. Нет такого языка. Так запомните, нет такой нации — украинцы и нет никакого будущего у обречённо-го украинского государства»¹⁶.

Звичайно, що така інформація не додає авторитету ані українській мові, ані Українській державі. Тому і не дивно, що за останні роки незалежності процес російщення українців став ще активнішим, зокрема на Півдні і Сході держави. Велику роль у цьому відіграє, виконуючи волю Кремля, проросійська преса, яка негативно впливає на формування національної свідомості українців, нав'язує їм чужу ментальність, фальсифікує минуле українського народу. Приміром, засоби масової інформації російського націоналістичного руху запевняють, що українці добровільно відмовилися від власної держави на користь Російської, оскільки самостійний їх розвиток без Росії є абсолютно неможливим, тим більше, що за своєю мовою і культурою вони є близькі або навіть тотожні з росіянами. Ця тема знайшла своє відображення в праці «Фашизм в Украине: угроза или реальность?» представників російського націоналістичного руху — Д. Табачника і Г. Крючкова, які намагаються поширити і свої міфи про те, що чинна влада «не дає читати своїм избирателям книги, смотреть фильмы и получать образование на русском языке»¹⁷.

У такому разі виникає запитання: а які книги чинна влада може запропонувати своїм виборцям, якщо в основному всі вони є російськомовними? А якою мовою, як не російською, можуть здобувати шкільну і вищу освіту українці, приміром, Криму, яких тут за статистикою мешкає 12,4%, якщо в цьому регіоні існує практично одна українська школа-гімназія, що знаходиться в м. Сімферополі, а сім шкіл, які мають статус українських, такими лише називаються. І взагалі, як ставляться автори вказаної праці до українського народу і його мови, свідчать такі їх висловлювання: «Ведь кому нужна «мова», если она вымирает? И может ли государство, считающее себя демократическим, навязывать большинству населения (тобто росіянам) — Авт.) интересы меньшинства. «Мова» должна быть не державна, а народная»¹⁸.

Тобто всенародною мовою для Г. Крючкова і Д. Табачника є російська, але вона ніяк не може сприйматися в такому сенсі мовою більшості, оскільки у більш як половини українського суспільства рідною є інша мова — українська, бо за даними всеукраїнського опитування Інституту соціології НАН України в 2005 р. українську мову вважали рідною 64,3% населення, а російську — лише 34,1%¹⁹.

Як видно, ведмежу послугу у вирішенні питання подальшого зросійщення українського народу робить проросійська книга, яка усе ще нагадує українцям, що вони молодші і другорядні, меншовартісні і неповноцінні. Все це негативно впливає на виховання молодого покоління в дусі патріотизму, продовжує розколювати українське суспільство за мовною ознакою, сіє ворожнечу і недовіру і виховує серед української інтелігенції, зокрема службовців, свідоме несприйняття української мови. Як бачимо, етноцид українського народу триває і далі. І, як вважає відомий український вчений С. Кульчицький, «його підтримують самі українці на державних посадах. Причому простежується, на його думку, така закономірність: чим вища посада, тим ортодоксальніший чиновник»²⁰.

Отже, засоби масової інформації російського націоналістичного руху і надалі формують в українців російську ментальність і свідомість, фальсифікуючи правдиву українську історію і створюючи міфи про українців, їх мову і культуру. А це відбувається тому, що 92% преси, інформаційного книговидавничого простору «окуповані в Україні чужоземними виданнями» і працюють, як вважає доктор філологічних наук П. Кононенко, не в інтересах українського народу, а керівники державних органів управління, на думку вченого, миряться з цим, бо вони проти «насильної українізації»²¹.

Отже, значна частина українського інформаційного простору сьогодні є власністю проросійських олігархів, які, порушуючи українські закони, зберігають панівні позиції, бо вони, власне, не зацікавлені в тому, щоб засоби масової інформації відображали інтереси України, утверджували державність, поширювали українську мову і віру. Тому українське книговидання весь час скорочується, бо позбавлене можливості конкурувати з російським через високі ціни і податки. Саме в 90-ті роки, як вважає відомий мовознавець Л. Масенко, «було затоптано початки розвитку розгалуженої мережі україномовних газет і журналів, телевізійних фільмів і серіалів»²².

Отже, підсумовуючи сказане, можна дійти такого висновку: по-перше, ніякої насильницької українізації не відбувається, а скоріше за все триває російщення українського народу. По-друге, ніхто в Україні не забороняє вивчати російську мову, про що і говорять самі за

себе наведені нами факти. По-третє, було б доцільно, якби ввіз книжок був регламентованим і контрольованим, тоді, можливо, книжкові магазини та кіоски не були б такими переповненими низькоякісною інформацією, яка виховує у молоді України агресію, аморальну поведінку і жорстокість. По-четверте, дружба і співпраця між Україною і Росією можлива лише тоді, коли Російська Федерація припинить втручатися у внутрішні справи України, стане демократичною і дружньою щодо України та українців державою не лише на папері, а стосунки з Україною буде вибудовувати на основі рівності, дружби, взаємоповаги і взаєморозуміння. Тоді і відпаде потреба російщити українців, федералізувати Україну, розмовляти з нею мовою ультиматумів. А поки цього не сталося, відомі політики російського націоналістичного руху чітко усвідомлюють, що з втратою України вони втратили можливість фальсифікувати її історію, створювати міфи, бути старшинами. Тому представники російського націоналістичного руху і далі розглядають Україну як територію, що втрачена тимчасово.

¹ Снежкова И, Москаленко Н, Чебанюк Е. Образ России и Украины в контексте геополитических изменений // Этнографическое обозрение. — №2. — 2009. — Март-апрель. — С. 80, 87, 88.

² Гальчинський А.С. Україна — на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002. — С. 119.

³ Кичигин С. Русский язык в Украине обречён стать маргинальным // 2000. — 2009. — 19 июня.

⁴ «Приказ легко отменить в суде» // Сегодня. — 2008. — 4 августа. — С. 4.

⁵ Охваченные украинизацией // «2000». — 2008. — 3 октября.

⁶ Юценко объявляет войну Европейской хартии. Русскоязычие как «идеологическая диверсия» // 2000. — 2008. — 28 марта.

⁷ Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер. — Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 112.

⁸ Скляр В. етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Скляр. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. — С. 24.

⁹ Бжезинський З. «Наступною «гарячою точкою» цілком може стати Україна». — 15.08.2008.

¹⁰ Право використати російську армію за кордоном прямо стосується України 12.09.2009 /<http://unian.net/ukr/news/news-335691.html>.

¹¹ Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. — С. 103.

¹² Школи Донецька: російською — вже не можна, українською — ще нікому // Дзеркало тижня. — 31 травня 2008. — С. 4.

¹³ Мораторій на українську // Україна молода. — 2008. — 22 травня. — С. 2.

¹⁴ Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр. / За заг. ред. Л. Ставицької. — К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2007. — С. 149.

¹⁵ Независимая газета. — 2001. — 25 апреля.

¹⁶ Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. — К.: Темпора, 2007. — С. 71, 72.

¹⁷ Крючков Г., Табачник Д. Фашизм в Украине: угроза или реальность? — Харьков: Фолио, 2008. — 414 с.

¹⁸ Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. — Там само. — С. 44.

²⁰ Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України // Політика і час. — К.: «Преса України», 1993. — №12. — С. 26.

²¹ Українська освіта у світовому часопросторі / Кононенко П.П., Кононенко Т.П. — К.: Т-во «Знання» України, 2007. — С. 37.

²² Масенко Л. (У)мовна (У)країна: Популярне видання. — Там само. — 2007. — С. 37.

Гульзара Артыкова

МЕДИЙНОЕ ПОЛЕ КРЫМА В УЧАСТИИ ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖА КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА

G.Artykova. Mass-media of the Crimea in the process of forming the Crimean Tatar people's image. *In the article is analysed the field of mass-media of the Crimea. Drawn conclusion that activity of his actors is based on exploitation certain political and symbolic capitals. Three groups of mass-media are selected, each of which exploits a certain capital and operates under the proper him rules of game. These rules spread, including, and on forming of image of the Crimean Tatar people.*

Общеизвестно, что современные средства массовой информации являются важнейшим фактором конституирования политической реальности. В регионах, государствах, для которых характерен многонациональный, поликультурный состав населения, проблемы во взаимоотношениях этносов, конфессиональных групп являются политическими проблемами. Крым является самым сложным регионом

Украины в плане политизации межнациональных отношений. Существующая напряженность отражается и на страницах СМИ. С другой стороны, деятельность масс-медиа нередко является причиной эскалации конфликтов. Все это указывает на особую *актуальность* исследования деятельности крымских СМИ в плане освещения межнациональных отношений.

Возможность политических конфликтов в полиэтнической среде, уровень напряженности межнациональных отношений часто зависит от представлений о другом народе, от того, каким имиджем он обладает. *Задача* нашего исследования — показать, что крымские СМИ, формируя имидж крымскотатарского народа, сформировали своеобразное поле, функционирующее по определенным правилам.

Очевидно, что масс-медиа представляют собой институт, способный конструировать политическую реальность. Как показал З. Бауман, в современном обществе доминирующим занятием граждан становится наблюдение, причем СМИ и оказываются наиболее эффективными его органами¹. Такое наблюдение является одновременно пристрастным и пассивным. Первое свойство означает, что аудитория воспринимает поступающую информацию диспозиционно — в соответствии со своими установками, предпочтениями. Второе — что аудитория не только не нацелена на поиск информации, но и «фильтрует» все, что не соответствует сложившейся системе мнений.

СМИ фактически институализируют публичную сферу. Происходит это двояким образом. Во-первых, посредством репрезентации точек зрения и аргументов основных агентов публичной сферы. Во-вторых, путем организации разобщенных индивидов в массовые аудитории². С. Макеев так характеризует особенности публичной сферы: «...феномен достаточно неопределенный, поскольку не является ни институтом, ни организацией, ни даже совокупностью норм и ценностей. Это никак не система, хотя в ней есть внутренние границы, внешне она открыта, проницаема, ее горизонты могут смещаться. Наилучшим образом ... публичную сферу можно представить пространством коммуникативных взаимодействий, сетью социальных коммуникаций... Это пространство, где рождается и кристаллизуется общественное мнение»³.

Политика и СМИ в современных условиях создают коммуникативно-политичный симбиоз. Политика реализуется во многом посредством масс-медиа. Последние, в свою очередь, нуждаются в сконструированной политической реальности, где их аудитория может удовлетворить свои потребности в шоу, в формировании «образа врага», в лицезрении борьбы между «плохими» и «хорошими».

М. Эдельман показал, что публичная политика является процессом разворачивания «политического спектакля», подчиняющего себе «публику». Созданная символическая реальность доносится до зрителя посредством СМИ. В презентуемой через масс-медиа картине мира политики, социальных и межнациональных взаимоотношений политические акторы становятся «символами компетентности, зла, национализма, обещаний будущего и других благ и пороков и, таким образом, помогают наделять смыслом неупорядоченный мир политики»⁴. Аналогично американская исследовательница А. Боррека писала: «Масс-медиа являются местом, где разворачивается событие, то есть сценой, на которую аудитория обращает свое внимание... Соответственно, социальная или политическая драма привлекает аудиторию и держится сама по себе»⁵.

П. Бурдые утверждал, что политическое поле обладает рефракцией, то есть способностью переформулировать любую проблему в специфически политических терминах. Однако такая рефракция происходит именно в масс-медиа, когда, например, возникший в экономической реальности кризис становится политической проблемой. Или когда напряженность в социокультурной реальности, связанная, например, с конфликтом символов религий, использованием языка, интерпретацией исторических событий и т.п., вдруг становится поводом к обострению политической борьбы. Таким образом, СМИ конструируют проблемное поле политики. Отталкиваясь от реальных проблем, масс-медиа проводят их селекцию, оценивание, интерпретацию, связывают их между собой и, тем самым, формируют «жизненный путь» данных проблем в массовом сознании.

Концепция поля, которую П. Бурдые предлагает как универсальный метод анализа того или иного вида социальной, политической реальности, по нашему мнению, весьма плодотворна для исследования процесса формирования имиджа крымскотатарского народа в СМИ. Медийное поле Крыма достаточно красноречиво характеризуют следующие слова французского ученого: «Каждая категория интереса предполагает безразличие в отношении других интересов и других инвестиций, обреченных таким образом на то, чтобы восприниматься как абсурдные и безумные или как возвышенные и незаинтересованные. Чтобы такое поле функционировало, необходимо наличие ставок и индивидов, готовых играть в эту игру, а также обладающих габитусом, содержащим в себе знание и признание имманентных правил игры, ставок и т. п.»⁶.

П. Бурдые характеризует поля как «автономные универсумы», своего рода «игровые площадки», на которых игры ведутся по своим

особым правилам. Эти правила определяются позициями действующих агентов: «Социальное поле является местом действий и противодействий, совершаемых агентами, обладающими постоянными диспозициями, которые некоторым образом усвоены в ходе опыта нахождения в данном поле»⁷.

В результате переплетения политических интересов формируется разнородное поле медийного влияния. В своих основных чертах его пространство структурировано по тем же принципам, что и поле политики. В. Семиноженко справедливо указывает на то, что украинскому медийному пространству свойственно дублирование политических противоречий, что «стимулируется самими политическими силами, стремящимися «открыть новый фронт» для политического наступления на оппонентов»⁸.

Структуру такого поля, согласно концепции П. Бурдье, создает неравномерное распределение разных видов капитала (политического, символического, экономического и т.п.) между агентами, вследствие чего они приобретают разные позиции. Структура поля есть «состояние соотношения сил между агентами или институтами, вовлеченными в борьбу, или, если хотите, распределение специфического капитала, который, являясь результатом предшествующей борьбы, направляет последующие стратегии. Эта структура, лежащая в основании стратегий, направленных на ее трансформацию, сама постоянно вовлечена в игру»⁹.

Особо важным для анализа медийного пространства Крыма в концепции Бурдье является отмечаемое им свойство поля, согласно которому все вовлеченные в поле агенты взаимодействия обладают некоторым общим набором фундаментальных интересов, более того, они объединены ими. То есть противоборствующие игроки, борьба между которыми составляет содержание поля, является главным сюжетом для аудитории, на самом деле зависят друг от друга, поскольку «те, кто вовлечен в борьбу, способствуют ее воспроизводству, содействуя более или менее полно, в зависимости от поля, производству веры в ценность ее ставок»¹⁰.

В точном соответствии с моделью Бурдье крымские СМИ живут в едином поле, в рамках которого их связывают по большей части конфронтационные отношения. Одна из главных проблем, конституирующих взаимные позиции масс-медиа, потребляющая капиталы игроков и определяющая правила игры на поле — это отношение к проблемам крымскотатарского народа.

Итак, действия того или иного СМИ как игрока на поле в соответствии с моделью Бурдье можно оценить по следующим параметрам:

- позиция в проблемном поле (отношение к проблеме);
- капиталы, которые он использует для отстаивания своей позиции;
- способ вписывания в правила игры.

Доминирующее положение в данной системе параметров занимает позиция, которая определяет возможности использования капиталов, роль в игровых правилах.

По первому параметру в медийном поле Крыма можно выделить три позиции, которым соответствуют три группы СМИ. Первую позицию можно охарактеризовать как направленную против крымскотатарского народа. Вторая — это диаметрально противоположная позиция поддержки прав и интересов крымских татар. Третья представляет собой нейтральное положение.

Теперь проанализируем, какие капиталы используются для каждой позиции, какие роли в правилах игры принимают СМИ, занимающие ту или иную позицию. В данном анализе мы, в соответствии с предметом нашего исследования, будем рассматривать те капиталы, которые существенным образом влияют на формирование имиджа крымскотатарского народа. Суть первой позиции — создание отрицательного имиджа народу в целом, его организациям и меджлису крымскотатарского народа, непризнание специфических проблем народа, требующих поддерживающих действий со стороны государства.

Основным капиталом, используемым данным типом СМИ, является настороженное отношение к крымским татарам у большей части остального населения Крыма. Такое отношение опирается на ряд стереотипов, сложившихся еще в советское время, главным из которых является представление о предательстве крымских татар во время оккупация Крыма немецкими войсками в годы Второй мировой войны. Поскольку сама война, борьба с немецкими захватчиками, примеры героизма до сих пор являются мощным позитивным символическим капиталом, то персонаж, которому приписываются характеристики с обратным символическим знаком, однозначно становится негативным.

Настороженность населения Крыма к крымским татарам в конце 80-х — начале 90-х гг. XX в. была вполне закономерной. В сложной ситуации резкого падения уровня жизни, дефицита основных потребительских товаров, политической нестабильности переселение значительного числа населения воспринималось, в первую очередь, как общее ухудшение ситуации. Это усугублялось культурными различиями и негативным имиджем, созданным советской пропагандой. Данное отношение, при условии проведения разумной информационной политики, могло быть снято. Однако произошла обратная ситуация — его стали использовать в качестве политического капитала,

который безотказно работает уже более двадцати лет. Главным инструментом, обеспечивающим дивиденды на данном капитале, остаются эксплуатирующие его масс-медиа.

Другим капиталом данной группы СМИ является оппозиционное отношение значительной части крымчан к украинскому государству, резко негативное отношение к его национальной, текущей внешней политике и пр. Этот вид капитала переплетается с первым, поскольку крымским татарам приписывается поддержка украинских властей. То есть негативное отношение к Украине распространяется на крымскотатарский народ. Также имеет место и обратный процесс — одной из отрицательных характеристик тех или иных персонажей украинской политики становится то, что им приписывается, например, поддержка меджлиса крымскотатарского народа. Здесь достаточно вспомнить так называемое сфальсифицированное «Обращение кандидата в Президенты Украины Виктора Ющенко к крымским татарам», использовавшееся в качестве «черной» пиар-технологии во время предвыборной кампании 2004 г.

Еще одним видом капитала, привлекаемым масс-медиа, занимающими данную позицию в медийном поле, является символический капитал равенства прав. Он используется для дискредитации политики поддержки крымскотатарского народа со стороны властей, направленной на помощь в обустройстве, удовлетворении культурных прав. Такого рода поддерживающие действия по отношению к меньшинствам, испытывавшим в прошлом дискриминацию, являются нормой в современном мире. Однако в современной политико-правовой мысли пока отсутствует четкое доктринальное обоснование возможности совмещения так называемой «позитивной дискриминации» и принципа равенства. Этим и пользуются СМИ данной позиции поля, привлекая на свою сторону ценность равенства.

Еще одним способом поддержки антикрымскотатарских настроений является резкое осуждение действий крымскотатарского народа, направленных на обеспечение своих прав: вынужденный захват земельных участков для обеспечения жильем, защита своих культурно-исторических памятников, действия по возврату и строительству культовых сооружений и т.п. Данные действия однозначно трактуются как незаконные и направленные против остального населения Крыма, а аргументы в их пользу не рассматриваются вообще.

Таким образом, одним из символических капиталов данной группы СМИ становится созданный ими имидж крымскотатарского народа, который включает в себя следующие черты:

- обвинение в предательстве в годы войны;

- поддержка крымскими татарами центральных властей Украины, негативное отношение к которым сложилось у значительной части населения Крыма;

- обвинения крымских татар в незаконном присвоении себе ряда преимуществ, требования особых прав;

- обвинения в подчинении части крымских татар «преступной группировке Курултай-Меджлис» (органы национального самоуправления Курултай крымскотатарского народа, Милли Меджлис)

Главными правилами игры на данной позиции являются:

- негативное восприятие любых организованных действий крымскотатарского народа;

- обвинение политических противников в поддержке крымских татар, защите их интересов;

- запугивание населения Крыма возможностью межнационального конфликта, ростом радикального ислама, вмешательством со стороны Турции.

По этим правилам игры с использованием данных капиталов играют пророссийские СМИ Крыма: газеты «Крымская правда», «Крымское время», интернет-издание «Крымское эхо», медийные ресурсы Русской общины Крыма, лидера крымских коммунистов Л.Грача, Прогрессивно-социалистической партии, информационное агентство «Новый регион — Крым» и др.

Вторая, диаметрально противоположная позиция, в первую очередь использует капитал поддержки крымскотатарской аудитории. Главным символическим капиталом данной позиции в медийном поле являются утверждения об особых правах крымскотатарского народа как коренного этноса Крыма, о колонизаторской политике Российской империи по отношению к крымским татарам, о целой цепи исторических несправедливостей, допущенных по отношению к ним (массовая эмиграция крымских татар в XVIII–XIX вв., депортация 1944 г.), о неэффективной и декларативной политике украинского государства по преодолению последствий депортации и восстановлению исторической справедливости. Другим капиталом, используемым в данной позиции, является позитивное отношение к истории и культуре крымскотатарского народа.

Важным капиталом в данной позиции становится позитивный имидж крымскотатарского народа, который включает в себя следующие черты:

- толерантное отношение к иным народам, населявшим Крым в прошлом, их культуре, религии;

- образ народа, пострадавшего от исторической несправедливости;

– умение крымских татар преодолевать трудности.

Главными правилами игры в данной позиции является:

– обвинение своих противников в шовинизме и антиукраинской политике («пятая колонна» России);

– утверждение особых прав крымскотатарского народа в Крыму (суверенитет народа, пропорциональное представительство в органах власти, первоочередное обеспечение земель, жильем, инфраструктурными ресурсами);

– апеллирование к международному сообществу по поводу необходимости обеспечения прав крымскотатарского народа, к опыту защиты прав национальных и культурных меньшинств в развитых демократических странах.

По этим правилам игры с использованием данных капиталов действуют крымскотатарские медиа: «Голос Крыма», «Полуостров», «Янъы Дунья», «Къырым», «Авдет», информационное агентство «QHA — Агентство «Крымские новости»» и др. Близкую по ряду параметров позицию занимают немногочисленные и малотиражные проукраинские СМИ, например, «Крымская светлица», хотя в них можно встретить материалы, негативно освещающие роль крымских татар в истории Украины.

У СМИ, занимающих нейтральное положение в данном поле, главным капиталом становится позитивный взгляд на проблему межнациональных отношений, вера в возможность достижения гармонии между основными национальными сообществами в Крыму. Та часть аудитории, которая неудовлетворенна постоянным нагнетанием напряженности, обращает свои симпатии именно к данным СМИ («Первая крымская», «События», информационные агентства «Е-Крым», «Контекст-Крым» и др.). Однако на сегодняшний день конфликтогенный капитал является доминирующим, и он, в первую очередь, определяет правила игры. Поэтому масс-медиа, занимающие данную позицию, не пытаются использовать капитал объективности, не делают попыток примирить враждующие стороны. Они просто уходят от проблем межнациональных отношений и не пробуют занять позицию «над схваткой», поскольку боятся обвинений со стороны обеих противостоящих сторон и учитывают возможность потерять часть своей аудитории. Таким образом, потенциальный капитал данной позиции (объективность, миротворческий потенциал) остается неиспользованным. Участие этой группы СМИ в условиях доминирования конфронтационного дискурса в освещении межнациональных отношений в формировании имиджа крымскотатарского народа практически нулевое.

Таким образом, в настоящее время политическое и медийное поле, сложившееся в Крыму, базируется на капитале взаимных обвинений и негативных гетероимиджей. Эта конфликтная ситуация не может быть разрешена средствами самого поля, поскольку оно основывается на устоявшихся правилах игры, нарушение которых одним из акторов лишает его наработанного капитала. Это означает, что поддержание ситуации вялотекущего межнационального конфликта будет продолжаться при сохранении сложившегося набора политических акторов и релевантных им СМИ.

¹ Bauman Z. In Search of Politics. — Stanford University Press, Stanford, California, 1999. — 312 p.

² Піронкова Оксана Феліксівна. Соціокультурна гетерогенність новин в національному медіапросторі / Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / НАН України; Інститут соціології. — К., 2003. — С. 31.

³ Макеев С. Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні // Політична думка. — 1998. — № 2. — С. 81–82.

⁴ Edelman M. The symbolic uses of politics. — Urbana, IL: University of Illinois Press, 1985. — P. 123.

⁵ Borreca A. Political dramaturgy // The Drama Review. — 1993. — № 2. — P. 67.

⁶ Бурдьє П. Некоторые свойства полей // Социологическое пространство Пьера Бурдьє. — Реж. дост.: <http://bourdieu.name/category/menu/stati>.

⁷ Бурдьє П. О телевидении и журналистике / Пер. с фр. Т.В. Анисимовой и Ю.В.Марковой. Отв. ред. и предисл. Н.А. Шматко. — М., 2002. — М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. — С. 108–109.

⁸ Семиноженко В. Власть и СМИ: закономерные различия и общие закономерности // Персональный сайт Володимира Семиноженка. — Реж. дост: <http://www.semynozhenko.net/documents/143/>.

⁹ Бурдьє П. Некоторые свойства полей // Социологическое пространство Пьера Бурдьє. — Реж. дост.: <http://bourdieu.name/category/menu/stati>.

¹⁰ Там же.

Розділ VII ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

В'ячеслав Ярмчук

УКРАЇНСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ. І ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

V. Yaremchuk. The Ukrainian social and political movement in the break of XIX–XX centuries and the problem of political regionalism. The article is dedicated to the problem of the influence of the political regionalism factor on the formation and development of Ukrainian social and political movement in the break of XIX–XX centuries.

Питання регіоналізму у всіх його проявах значною мірою стосується українського етносу, який після втрати державності у ранньому середньовіччі був по живому розшматований завойовниками на декілька частин. Тривалий час, принаймні до середини ХІХ ст., суть українського етнорегіоналізму зводилася до відносин по лінії «центр — окраїни», коли українська громада відповідним чином реагувала на політику Російської та Австрійської імперій (обмеження та ущемлення національного середовища в ім'я загальної стабільності імперії), що вело переважно до формування відцентрових тенденцій. Початок налагодження контактів між українськими спільнотами Наддніпрянської України, Галичини, Буковини та Закарпаття призвів до того, що феномен «українського регіоналізму» отримав і своє внутрішнє прочитання, пов'язане з поєднанням групових інтересів окремих українських регіонів. Згадана ситуація була обтяжена тим, що Україна за історико-етнографічним складом була поділена на дві історико-культурні області, які склалися внаслідок глобального цивілізаційного європейського розламу. Внаслідок цього в масивах українців, які протягом декількох століть були складовими ворогуючих між собою інонаціональних політичних об'єднань, розвинулися суттєві відмінності, в тому числі у своєрідності ментальності, культури, через що Західна Україна традиційно тяжіла до західноєвропейського політичного вибору, Східна — до східного, зокрема, східнослов'янського.

У зв'язку з цим національно-визвольний рух на різних українських теренах протягом тривалого часу, виходячи з місцевих обставин, мав суттєві регіональні відмінності, як в організаційному структуруванні,

так і спрямуванні громадсько-політичного руху загалом. Водночас, значні труднощі, які доводилося долати українському народові на шляху до національної емансипації — супротив існуючих систем державного національного автократизму, конкуренцію суміжних народів, ставило на порядок денний завдання консолідації національних сил, що червоною ниткою проходило через події політичної історії українського народу протягом кінця XIX — поч. XX ст.

В умовах розгортання національного відродження у другій половині XIX ст. відбувається процес самопізнання, взаємного зближення і підтримки східних та західних українців. Відомі царські укази 1863 та 1876 р., які пригнічували розвиток української нації в Росії, змусило перенести культурно-видавничу діяльність наддніпрянців до огорнутої конституційним полем Галичини, що невдовзі принесло зримі результати загальноукраїнського масштабу. Передусім це позначилося на стрімкому злеті національного руху півавстрійських українців. З тієї пори галичани та буковинці почали вживати замість слів «Русь», «руський» — спочатку «Україна-Русь», «українсько-руський», а згодом уже «Україна», «український».

Швидка еволюція західного регіону, визначні успіхи в громадсько-політичному житті, створення партійної системи, за визначенням М. Грушевського, перетворили у 90-х рр. XIX ст. Галичину у відповідний «центр українського руху», «взірцеву школу політичної і культурної діяльності» — всеукраїнський духовний П'ємонт, який справив значний вплив на консолідацію нації¹. Впливи і взаємне збагачення, що несли один одному етнічні частини одного народу, вказували, за словами відомого дослідника І. Лисяк-Рудницького, на певний паралелізм історичних процесів у Наддністрянській і Наддніпрянській Україні, що яскраво засвідчувало «внутрішню єдність національності»²

Важливо наголосити, що шляхи налагодження зв'язків українців, розмежованих державними кордонами, були важкими і тернистими. Як слушно відмічав свого часу М. Драгоманов, взаємне зближення було дуже утруднене, адже етнічна спільність західних і східних українців, розмежованих між собою протягом п'ятьох століть, автоматично ще не вела до спільності літератури, громадсько-політичного життя тощо³. Додатковою перепоною було також існування різнополосних громадсько-політичних спрямувань, а також часто-густо нерозуміння специфіки життя українських громад по обидва боки кордону. В свій час досить консервативні, просякнуті клерикалізмом національні сили Західної України з пересторогою сприймали культурно-політичні впливи з Наддніпрянської України. Так було, зокрема, з поширенням на галицьких теренах «космополітичних» ідей М. Драгоманова,

невдалими спробами польсько-українського примирення П.Куліша, О.Кониського, В.Антоновича. Поява у Львові у 1894 р. М.Грушевського, який очолив новостворену кафедру української історії у місцевому університеті, була пов'язана з крахом політики «нової ери» (1890 р.), яка призвела до загострення стосунків між лідерами західної і східної української громади, внаслідок чого В.Антоновичу довелося відмовитися від роботи у Львові на користь свого учня⁴.

У досить складній ситуації опинився й сам М.Грушевський, якому довелося відігравати важливу роль посередника між Великою Україною та українською громадою Австро-Угорщини, який, у свою чергу, «вирвався» за рамки громадівців другої половини ХІХ ст. і в своїй діяльності підходив до загальноукраїнських проблем з політичної точки зору⁵. Саме М.Грушевський як історик, соціолог, політик чи не першим торкнувся згаданої проблеми українського політичного регіоналізму, зокрема, взаємовпливів по лінії Схід — Захід, їх розвитку в обох напрямках вектора, нагальної потреби до усунення регіонального суперництва тощо.

У зв'язку з невеликим обсягом статті, хотілося б звернути увагу на ряд моментів. Як зазначав сам М.Грушевський, з моменту приїзду до Галичини він активно придивлявся до місцевих подій, маючи багато з дечого своє власне бачення, виходячи з того, що вони йому «з гарної далечини трохи інакше видавалися».⁶ Його ставлення до місцевого національного середовища було пройнято тією важливою роллю, яку відігравала Галичина в загальноукраїнському національному поступі як політичний орієнтир. Через це він підкреслював, що «галицька політика українська, парламентарна і суспільна, має велику вагу в загальнім розвою українського життя. Її значення далеко виходить поза границі чисто політичних інтересів Галичини, і її успіхи і невдачі, здобутки і помилки відбиваються на цілім українським національним житті»⁷.

Намагання об'єднати галичан на платформі єдиної широкої програми, яка була б спрямована на досягнення культурної, економічної та політичної самостійності, створення «одноцілого національного організму» привели до того, що М.Грушевський взяв активну участь у громадсько-політичному житті західного загалу, консолідації національно-патріотичних сил (народовців і радикалів), результатом чого стало заснування у 1899 р. провідної в регіоні Української національно-демократичної партії (УНДП). В програму партії була занесена теза Грушевського — «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації з'єдналися в одну новочасну культурну державу»⁸. Виходячи з цього, ставилися домагання,

окрім загального зближення двох національних гілок, прагнути до реформування Австрійської та Російської імперій в федералістському напрямі, заснованому на автономії народів.

Але вже через декілька місяців, наптовхнувшись на політичне «рутенство» та консерватизм політичного проводу, неможливість «втягти політичний віз галицьких українців з малого обійстя на широке українське поле»⁹, він був змушений залишити УНДП та перейти до гострої критики її діяльності. В його статтях, що з'явилися цим часом, подається змістовний аналіз «галицької політики» (зокрема, австролялістського курсу та самодостатності), яку він розцінював як вияви безпринципності або зради загальнонаціональних інтересів.

Підсумовуючи розвиток національного руху в Галичині на зламі століть, М.Грушевський зробив невтішний висновок, що початок 90-х рр. ХІХ ст., коли українська сторона сміливо йшла на конфронтацію за політичну емансипацію («сильний натиск політичний»), був періодом «медових місяців українського радикалізму». Йому на зміну прийшла політика польсько-українського зближення, «органічної праці», «малих діл», що, зрештою, привело лише до декоративних поступок, звернення зусиль з громадсько-політичної діяльності переважно в сферу культурну, згодом господарсько-економічну. Із завершенням ери «польської прихильності» до українців на початку ХХ ст., пов'язаного з відвертим переходом польського політичного табору до оборони польського «*stanu posiadania*», який набув рис тотального етнічно-політичного протистояння (прагнення витіснення українського представництва з Віденського парламенту та Галицького сейму, обмеження розвитку української культури та освіти тощо), це призвело до серйозної кризи весь національний рух¹⁰.

З приводу цього Грушевський емоційно писав: «По однім боці Збруча, по стороні російської України, там принаймні є та собача потіха, що «всім так». Залягла собі хмара, заступила світ і сонце від Амура до Дунаю всім первородним і пасербам, державним і недержавним... На Вкраїні австрійській і такої гіркої потіхи не розживешся. Пакість тут не знадвору перейшла, а розведена була у себе в хаті, самими хатніми заходами. І вражає тим болючіше в порівнянні з тим життям, рухом і енергією, які запанували були в українським житті кілька літ тому, а тепер на їх місце — мерзота пустки»¹¹. Причиною цього було, за Грушевським, відсутність принципової і прямої політики щодо уряду, інших націй і партій, яка могла дати українським партійним та законодавчим інституціям авторитет і простір для наступних здобутків, набагато важливіших від дрібних успіхів політичного лаврування.

Аналізуючи галицькі реалії, М.Грушевський доходить висновку, що це була певна, вихована століттями, національна традиція, яка держала в залежності і суспільність, і конкретну людину. Так, в обороні свого існування, національних, етнографічних і культурних прикмет місцевий український елемент виявив багато витривалості, опору й пасивної сили, завдяки чому, незважаючи на 500-літнє польське панування в Галичині, збереглося українське етнографічне середовище, національна свідомість, незвичайна енергія відродження і поступу, які поряд із проявом сили консерватизму, вихованого віками, давали себе знати за найменшої можливості їх проявити. Ті ж причини привели і до впровадження тут архетипу «упертого Русина», мученика, але не відчайдушного героя, якого можна давити, гризти, ... але не перекусити. Через що даремно було шукати в історії Галичини сміливого злету в «сферу неможливого», відважних виступів, серйозного ризику для досягнення планів і мрій¹². До цих, на думку М.Грушевського, вад приєднувалося ще й хитання політичного проводу, яке від стратегічних, політичних завдань мало схильність до дрібно-го лавірування та сумнівних угод.

Значною мірою регіональні обставини позначилися на стосунках українських політичних сил Галичини та суміжної Буковини, які згідно з австрійським законодавством могли відбуватися виключно на парламентарному рівні. Фактор відомого «буковинізму»¹³, відсутність в Буковині гострого національного суперництва, на кшталт польсько-українського в Галичині, привело до того, що буковинський суспільно-політичний рух був значно поміркованішим. Це спричинилося до того, що в рамках австрійського парламенту, незважаючи на існування спільної галицько-буковинської фракції, буковинці часто діяли окремо, не бажаючи наражати себе на небезпеку опозиційними виступами. Водночас у самій Буковині на початку ХХ ст., яка традиційно перебувала під значним впливом українського суспільно-політичного руху з Галичини, через конкурентну боротьбу політичної еліти розвинувся досить негативний конфлікт, пов'язаний з прагненням вийти з-під такої опіки (позбавитися галичанства) й проводити власний політичний курс.

Поряд з кризовими явищами національного руху в Австро-Угорщині на початку ХХ ст., його спрямуванням у бік регіональної обмеженості М.Грушевський звернув увагу на не меншу небезпеку — намагання, в свою чергу і Сходу, порушити існуючий нетривкий зв'язок Наддніпрянської та Наддністріянської України.

Так, з вибухом російської революції 1905–1907 рр. у взаємовідносинах двох частин українства почала все відчутніше проявлятися

нова негативна тенденція з іншим вектором спрямування. Якщо галицький загал, оцінюючи себе (а для цього були підстави, враховуючи існування феномена галицького П'ємонт) передовою, чільнішою частиною українського народу, сподіваючись на допомогу багатомільйонної Великої України, якщо не завдяки свідомості всеукраїнських інтересів, то хоч із вдячності; то на Сході в революційну добу набули розвитку нові реалії. Саме в цей час, коли проходила важлива і далекосяжна за своїми наслідками внутрішня еволюція у відносинах між українськими регіонами, пов'язана зі зміною розміщення і групування національних та культурних сил, де першість об'єктивно перейшла від Львова до Києва, в Наддніпрянщині розвинувся небезпечний процес, спрямований на уникнення в громадському житті всього, що нагадувало про культурно-національну спорідненість з галицьким життям. Антигалицький напрям, який розцінював М.Грушевський як загрозу усьому національному рухові, був спрямований на «звільнення» від «галичанщини», на завершення в історії українців «галицького епізоду» і взагалі — прагненні вирішувати «малоруське питання» виключно на російському ґрунті тощо¹⁴. Окрім посилення регіональної відмежованості, це передбачало й ігнорування досвіду, здобутків національного руху, які були досягнуті у попередню чверть століття в Галичині «силами робітників цілої України», прагненні обмеження у тісному колі «місцевих інтересів»¹⁵.

У зв'язку з цим варто згадати доволі складні стосунки, які склалися між М.Грушевським та представниками українського демократичного табору в Наддніпрянщині, пов'язані ініціативою останнього (кінець 1905 р.) щодо перенесення зі Львова до Києва видання «Літературно-Наукового Вістника» (ЛНВ). Головною причиною цього проекту було прагнення нейтралізувати «політику відокремлення України російської від галицького культурного життя»¹⁶, «затерти різницю між Великою Україною і Галичиною», залучитися до відродження соборницького патріотизму серед українського народу, поділеного кордонами, а також в умовах цензурних обмежень не допустити до існування двох різних літературних мов — галицької та наддніпрянської. Однак несподівано виявилось, що проти втілення в життя цієї ідеї виступили сили в самому українському середовищі, які вважали Наддніпрянську Україну передусім «сферою своїх інтересів». Серед них були і лідери Української радикальної партії Б.Грінченко та С.Єфремов, які, вважаючи, що видання ЛНВ у Києві створить небажану конкуренцію київським газеті «Громадська думка» (попередник «Ради») та журналу «Нова громада», обґрунтовували свою негативну думку з цього приводу непевним політичним становищем в Росії, очікуваними царськими репресіями¹⁷.

Згадані обставини призвели до того, що втілити проект перенесення ЛНВ до Києва вдалося лише у 1907 р., що перетворило видання на одне з наймасовіших в Україні. Водночас це призвело до наростання напруження у відносинах між М.Грушевським (з яким пов'язувалася «галицька небезпека»), дії якого підтримав Є.Чикаленко, та групою Грінченка — Єфремова, яка перекинулася в сферу міжособистісного суперництва. Суперечки між цими діячами, які нагадували взаємні закиди-образи відносно того, яка мова є «справді українською», статті Грінченка та Єфремова в українських й російських газетах з досить гострою критикою Грушевського та Франка винесли цей неконструктивний конфлікт на суспільний розсуд¹⁸. Зрозуміло, що згадана мовно-літературна дискусія відображала суперечки, які точилися в громадсько-політичному середовищі українців, торкалася взаємостосунків та співпраці східної та західної української еліти. Причину згаданого загострення Грушевський визначив як тимчасовий вияв «українського атомізму, неповздержного гуртківства», що утворилося внаслідок придушення українського життя в Росії, браку «простору і свободи, суспільного елементу і суспільної контролі»¹⁹, що мало уступити місцем перед потребами інтересів усього українського суспільства.

Згодом С.Єфремов був вимушений погодитися з позицією Грушевського щодо негативних наслідків доктрини вирішення «малоросійського питання» в революційну добу на російському ґрунті, підтримати актуалізацію проблеми єдності й консолідації національних сил, яка була задіяна в Наддніпрянщині далеко не повною мірою. Ним були підтримані й вимоги Грушевського не роздмухувати різниці, а розвивати почуття єдності, солідарності, близькості культурного і національного життя Наддніпрянщини і Галичини, що могло забезпечити розвиток і поступ українського народу, звести інтереси окремих частин до інтересів цілого²⁰.

Зауважимо, що настрої регіональної відчуженості в українському середовищі, які підігрівалися шовіністичними великоросійськими силами (звинувачення в поширенні «австрійської інтриги»), набули наступного розвитку напередодні та в роки Першої світової війни, які розмежували українські політичні сили (в тому числі партії та політичні об'єднання) між протилежними таборами. Як відомо, українські політичні партії Галичини та Буковини, до яких приєднався гурт наддніпрянської еміграції (Союз визволення України) бачили шлях до досягнення національної ідеї через військову поразку Росії від держав Центрального блоку, в той час як основний спектр наддніпрянських політичних сил залишався на оборонських позиціях.

Російська революція 1917 р. поживила контакти західних і східних українців. Проголошення Української Держави на Великій Україні викликало величезне піднесення серед західноукраїнської громадськості. І хоча для широкого загалу її суть залишалася малозрозумілою (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), західні українці розуміли це як перший крок і до їх національного визволення, майбутньої державної соборності. Слід відмітити, що основна частина західноукраїнських політиків симпатизувала гетьману Скоропадському, в часи котрого припинилися небезпечні соціальні експерименти і досить рельєфно, хоча і через колосальні труднощі, в умовах присутності неконтрольованих німецько-австрійських військ, бачився поступ нової держави. Однак в ім'я спільної мети уряд ЗУНР не з меншою енергією повів політичний діалог з ліворадикальною Директорією, спрямований на спільну оборону та будівництво єдиної держави, що і завершилося проголошенням Соборної Держави в січні 1919 р.

Як відомо, сучасні процеси відродження України в напрямі створення демократичної незалежної держави значною мірою були ініційовані громадсько-політичними силами західних областей України. Але з середини 90-х рр. внаслідок поєднання об'єктивних та суб'єктивних причин важіль політики (головним чином через економічний фактор — розташування сировинно-переробних галузей, великого масиву електорату) змістився в Центр і Схід України з традиційно іншим менталітетом, іншими пріоритетами в галузі перспектив державотворення. Згадані процеси посилюють відцентрові тенденції, протистояння громадсько-політичних сил різних регіонів. Тому сьогодні завдання полягає у вивченні досвіду, позитивних компромісів наших попередників, у тому числі теоретичної спадщини М. Грушевського, в ім'я українського народу, в ім'я Держави.

¹ Див.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1990. — С. 509; Грушевський М. Украинский Пьемонт // Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — Спб., 1907. — С. 116; Грушевський М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Там же. — С. 51.

² Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — С. 72.

³ Див.: Драгоманов М. Русские в Галиции // Драгоманов М. П. Политические сочинения. — Т. 1. Центр и окраины. — М., 1908. — С. 312.

⁴ Див.: Барвінський А. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // ЗНТШ. — Т. СХІ-ХІІІ. — 1929. — С. 1-18.

⁵ Див.: Винар Л. Силуети епох: Дмитро Вишнецький, Михайло Грушевський. Історичні розвідки. — Дрогобич, 1992. — С. 74.

⁶ Грушевський М. Ера фінансово-економічна // Грушевський М. Наша політика. — Львів, 1911. — С. 71.

⁷ Грушевський М. Під нинішню хвилю // Там само. — С. 5.

⁸ Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідникові матеріали. — К., 1993. — С. 27.

⁹ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916 // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / За ред. акад. М.Грушевського. — Кн. 3. — К., 1928. — С. 243.

¹⁰ Див.: Грушевський М. Під нинішню хвилю // Грушевський М. Наша політика. — С. 8.

¹¹ Див.: Грушевський М. Два роки галицької політики // Там само. — С. 17, 18.

¹² Див.: Грушевський М. Малі діла // Там само — С. 58–70.

¹³ Див.: Добржанский Александр. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX — начала XX вв. // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. — М., 1997. — С. 74–83; Монолатій Іван. Регіональні ідентичності в Австро-Угорщині (на прикладі Галичини й Буковини 1867–1914 рр.) // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 7–8. — Ужгород, 2007. — С. 292–293.

¹⁴ Див.: Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті і замітки на тему дня. 1905–1906. — К., 1907. — С. 117–120.

¹⁵ Див.: Грушевський М. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. — К., 1992. — С. 235.

¹⁶ Див.: Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // ЛНВ. — Київ — Львів — 1908. — Т. ХLI. — Книжка 1. — С. 191.

¹⁷ Див.: Антонович М. До взаємин М.С.Грушевського з С.О.Єфремовим // Український історик. — 1975. — № 1–2. — С. 91–92.

¹⁸ Там само. — С. 94–96.

¹⁹ Грушевський М. На українські теми: Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем // ЛНВ. — Київ — Львів — 1908. — Т. ХLI. — Кн. 1. — С. 192, 193.

²⁰ Див.: Єфремов С. Історія українського письменства. 4-е вид. — Т.П. (Від Т.Шевченка по початок 1920-х років). — Мюнхен, 1989. — С. 241, 242.

Іван Монолатій

ПОЛІТИЧНА МОБІЛІЗАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ БІЛЬШОСТІ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.:
ЕВОЛЮЦІЯ СТРАТЕГІЙ ІНТЕРАКЦІОНІЗМУ ГРУП

I. Monolatiy. Ethno-political mobilization of the ethnical majority of the West-Ukrainian Territories in the second part of XIX century: the strategies' evolution of group's interaction. A major role in Ethno-political mobilization of the ethnical majority of the West-Ukrainian Territories was played by an ideological factor. Practically all associations of Ukrainians (national society, political parties) created certain ideology which clamped them group solidarity. An ideological factor came forward sufficiently a strong factor which stimulated to the association and subsequent actions. One of criteria Ethno-political mobilization political interest came forward. Special role at the terms of political mobilization of ethnic majority of region, as well as on the whole other groups, played such factors, as «reason of danger» and sow named principle of justice. Exactly these factors were how hardly not most effective at the terms of Ethno-political mobilization, and that is why ethnic parties of probed territories often applied them as political slogans.

Провідну роль у перетворенні етнічної спільноти на актора етнополітичного конфлікту, метою якого є зміна нерівноправного статусного становища етнічної спільноти, а отже, і трансформації інтересів етнічної спільноти в мотиви і цілі політичної участі, відіграє етнополітична мобілізація. За її допомогою група, що належить до однієї етнічної категорії, у боротьбі за політичну владу і лідерство з членами інших етнічних груп або з державою маніпулює етнічними звичаями, міфами, символами в політичних цілях, використовуючи їх як головний ресурс для того, щоб знайти спільну ідентичність і політичну організацію групи¹. Це важливо, оскільки саме результативні етнічні лідери могли мобілізувати маси лише в тому разі, якщо були відповідні передумови, якщо група усвідомлювала конкретні інтереси, декларовані керманичами — т.зв. політичними антрепренерами етнічності².

Відправним пунктом мобілізації груп є, згідно із Дж. Ротшильдом, ідеологізація етнічності: «... через сакралізацію етнічних рис і мобілізацію носіїв цих рис є досягненням етнічних лідерів та еліт. Вона відбувається під час суспільної напруги, суперництва і ворожнечі... і доводить, що без етнічної солідарності спільноти цінності, звичай

і риси, що її відрізняють (від інших. — *І.М.*) наштовхуватимуться на ризик, а саме виживання групи піддаватиметься небезпеці»³. Відповідно, як висноває М. Олсон, групова взаємодія може здійснюватися лише через стимул, який діє на не групу в цілому, а радше «селективно на індивідів у групі». Остання змушена діяти у своїх групових інтересах або внаслідок примусу, або завдяки позитивному заохоченню індивідів у т.зв. мобілізованій латентній групі⁴.

Оскільки в період виникнення транзитивного стану та в умовах його функціонування на західноукраїнських землях 1867–1914 рр. етнічні спільноти починають перетворюватися в етнонації і виходити на політичну арену для захисту своїх групових прав, то, очевидно, важливо простежити процес формування тих політичних партій етнічної більшості, що виникли на саме етнічній основі, і з'ясувати, чи в їхніх програмових документах (які врегульовують інтереси етнонацій) фігурують претензії до «чужих». На нашу думку, це дозволить чіткіше побачити еволюцію стратегій міжгрупового інтераціоналізму і дослідити, наскільки етнічні спільноти досліджуваного хронотопу просто співіснували або ж вели наступальну політику щодо «чужих».

Інституціоналізація політичної системи дуалістичної імперії та демократичні перетворення 1860-х рр. стали своєрідним хронологічним рубіконом процесу політизації етнічностей. Його свідчення — українсько-польський конфлікт довкола питання про державно-правову належність західноукраїнського регіону, розвій та підтримка громадськістю численних партійних інституцій чи інших політичних фігур, що презентували етногрупові інтереси суб'єктів політичних процесів досліджуваного періоду тощо. Саме у цей час відбулося формування законодавчих підвалин розвитку національних рухів і діяльності національно-культурних інституцій на теренах Габсбурзької монархії і, зокрема, в досліджуваному хронотопі. Наприкінці 60-х рр. XIX ст. національні рухи підданих монархії Габсбургів загалом і національні ініціативи спільнот західноукраїнських земель зокрема дістали певні можливості для поступового організаційного оформлення та розвитку — національно-культурного руху і політизації етнофорів.

Таким чином, «неполітичні» засади протопартій легітимізувала протягом кінця XIX — початку XX ст. зростаюча політизація групової свідомості українців, поляків, євреїв, німців, румунів. Незалежно від шляхів політичної мобілізації кожна із спільнот західноукраїнських земель прийшла до тотожного результату — формування етнонацій, тобто політизованих етнічностей, які брали участь у суспільно-політичному житті як самостійні суб'єкти західноукраїнської етнополітичної сфери⁵. Останні виявляли однаковість у прагненні

активізувати пробудження індивідуальності членів своїх макросоціальних груп: заклики до захисту етногрупових інтересів від домагань культуриницького штибу вже перейшли до політичних, окреслили твердження про етнічну самобутність, засвідчили подолання імперської політико-державної ідентичності й перші ознаки іредентизму⁶.

Підписана у жовтні 1890 р. С. Даниловичем, Є. Левицьким, Р. Яросевичем, М. Павликом та І. Франком програма Русько-української радикальної партії (РУРП) передбачала: «В справах політичних ... уділення кожному народови можности як найповнішого розвою культурного. ... заповане у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму, котрий би бачив силу монархії в ... культурнім і національнім розвою провінцій і народностей і в задоволюваню всіх їх жадань...»⁷. У програмі Народної Ради від 27 грудня 1892 р. знаходимо бажання «... в державі австрійській, — поважній на вні, а сильній внутрі, згодою і задоволенням всіх її народів, — на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становисько політичне, яке ему належить ся межі народами сеї держави. ... З народом польським хочемо жити в згоді, на основі повної рівноправности народу руського, — а тої рівноправности будемо добиватись всіма силами»⁸.

У політичній сфері РУРП своїм пріоритетним завданням вважала вирішення національного відродження етнічної більшості краю. У програмному документі 1905 р. вона наголошувала на тому, що «... остаточне визволення українсько-руського народу з теперешнього его суспільного і політичного поневолення тісно зв'язане з рівночасним суспільно-економічним визволенням працюючих мас усіх культурних народів», а сама партія провадить свою діяльність задля «утворення можности свобідного розвою всіх культурних сил українсько-руського народу і кожної його одиниці»⁹.

Нові детермінантні імпульси для подальшого розгортання процесу політизації макросоціальних груп несло у собі українське етнічне відродження та протиборство українців і поляків довкола питання про статус східної частини Галичини в межах імперії. Не менш важливими були й кореляція співвідношення макросоціальних сил, формування нових конкуруючих/конфліктуючих спаринг-«партнерів» чи ж коригування взаємин старих візаві, особливо у випадку євреїв. Останні, враховуючи свій етнічний статус і боротьбу за громадянську рівноправність, відмовлялися бути «зброєю» перших у тиску на других («сусідів»), висували програми, які врегульовували їхні інтереси. Ймовірно, що в чужому етнічному середовищі партії як національної, так і класово-соціальної ідеології пріоритетними вважали етнонаціональні цінності та інтереси¹⁰.

Так, доповнення до програми УРП від 29 грудня 1895 р. містило положення про «утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією»¹¹, а у партійній програмі 1904 р. стверджувалося, що вона виступає за «...запевне свободної самоуправи українсько-руському народови і всім політично поневоленим народам... змірює до перестрою австрійської держави на федеративний звязок народів, що замешкують її, через утворене замість теперішніх провінцій — національних територій з повною політичною автономією кожної народности на території переважно нею заселеній в запевненем меншостям усіх політичних і національних прав. ... застерігаючи для національних меншостей повне пошануване прав їх мови, права осьвіти в рідній мові і розвою рідної культури. ... повної свободи релігійних переконань...»¹². Як бачимо, українських радикалів хвилювало передусім декларування гарантій прав і свобод представникам етнічної більшості регіону, з одночасним запевненням усіх політичних і національних прав етнічним меншинам.

Визначальною щодо «чужих» була й позиція націонал-демократів, які обстоювали ідеали міжетнічного і міжконфесійного порозуміння, висуваючи при цьому окремі застереження стосовно поляків і євреїв. Приміром, у програмовій заяві Української народно-демократичної партії (УНДП), т.зв. Народній програмі, опублікованій у грудні 1899 р., зокрема заявлялося, що «въ справах культурных...стоимо за повною толеранцією и равноправностію для всіхъ віросповідань и обрядовъ...»¹³. Тут, фактично, ретранслявалися тези програми «Руського клубу» з 1891 р. про мирне співжиття народів імперії, дотримання їхніх конституційних прав, завдання, важливість дотримання рівноправ'я у царинах віри та національності з огляду на українсько-польські відносини. Окремо стояло питання заступництва сільських громад, піднесення рільництва та дрібного промислу як основи галицького села¹⁴.

Незважаючи на такий тон програмових заяв, лідери партії не переставали заявляти, що українсько-галицькому політикуму бракує мобілізації національно-державницьких сил («Русини шукають охорони своєї народности»¹⁵): «... Ми розкинені, роздроблені, не держимося разом, не виступаємо спільно, то і не хоронимо навіть тисячей наших від винародовлюваня... потрібно нам конче організації, злученя сил, солідарного діланя»¹⁶. Ймовірно, лідерів УНДП цікавило питання розширення сфери впливу на міське і сільське населення краю, його політичну освіту, реалізацію на практиці ідеї захисту етногруппових інтересів.

Натомість у партійних засадах внутрішньої і зовнішньої політики, т. зв. Народній тактиці, УНДП заявила: «...Будемо поборювати всяки заходы Поляковъ, змагаючи до польонізації Русиновъ и до подержаня гегемоніи Поляковъ надъ Русинами. Зъ той причини будемо поборювати всі польски партіи, котри до того змагають. Будемо поборювати жидовъ о столько, о сколько они, вызыскуючи нашъ народъ, долають на шкоду нашихъ Економічнихъ и моральныхъ интересовъ, або, подпирajući нашихъ політичнихъ противниковъ, шкодять нашой національной справі. ... Партіи, котри ... поддерживаютъ будьто правительство шляхетско-польске пановане въ Галичині, якъ прим. партія т.зв. угодова, будемо безъусловно поборювати, и всяка злука зъ ними въ справахъ політичнихъ є выключена...»¹⁷. Одночасно очільниками партії висловлювалася ідея майбутнього плебісциту для подолання конфліктів між галицькими українцями і поляками, а відтак — утворення окремих адміністративних утворень за етнічним принципом в рамках імперії¹⁸.

Озвучені заяви слід, однак, розмежувати, принаймні за двома критеріями. У разі домінування такої оцінки УНДП єврейства на груповому рівні загалом свідчить про зблокування її в архетипах — т. зв. українських кривдах від євреїв-лихварів¹⁹ — очевидно, за економічною, а не етнічною ознакою, а також ситуативно об'єднаних євреїв і поляків під час чергових виборів. Цим, вірогідно, можна пояснити такі прояви «компенсаційної» агресії щодо євреїв, яка виявилася у формі програмових заяв УНДП. Інший фокус, який висвітлював позицію українських націонал-демократів щодо поляків, передусім стосувався політики угодовства, яку активно використовував галицький політикум часів «нової ери», з одночасним підкресленням принципової позиції партії, що вона «стоїть на становищі української національної окремішності»²⁰.

Додаткові застереження містилися і стосовно москвофілів, яких націонал-демократи хоча й не відкидали як ситуативних союзників під час виборів, однак застерігали від проросійської орієнтації: «Серед руской Суспольности будемо поборювати всяки змаганя, що ведуть до вынародовленя Русиновъ чи то въ користь польщины чи російщини. Зъ той причини уважаємо постійну злуку зъ москвофільською партією за виключену»²¹.

Для сучасників-українців прикладом угодовства була діяльність українських християнських суспільників (Католицько-руського народного союзу і Християнсько-суспільного союзу) — поєднання соціального і конфесійного типів ідентичностей. Очільники утвореного в жовтні 1896 р. у Львові (з нагоди 400-ліття Берестейської церковної

унії) КРНС заявляли, що їхнє політичне товариство «стоячи на основах науки Христової і на ґрунті національним руским, має на цілі стреміти в мирній дорозі і поступенно до повного і справедливого полагодження оправданих домагань народу руского і до витворення розуміних і щирих відносин межи обома народами (українським і польським. — *І.М.*) в краю»²².

Поступово внаслідок політичної еволюції християнських суспільників відбувся перехід на державно-самостійницькі позиції. Зокрема, КРНС виступав проти антиукраїнської політики москвофілів, відмежувався від соціалістичних ідей, демонстрував австрофільську спрямованість. Попри запевнення у пошуку українсько-польського замирення заяви Союзу містили й застереження, що «...несовітні підозрівання цілого народу руского, передовсім ж руского духовенства, без огляду на партії, о тенденції антидержавні і антирелігійні — показали на жаль наглядно, що переважна часть польської суспільности не позбулася своїх гегемоністичних змагань, і що не відноситься до народу руского як до рівного собі...»²³.

Важливою обставиною було те, що діяльність цього, по суті, католицького політичного товариства не обмежилася східногалицькими теренами. Зокрема, чернівецька газета «Буковина» зауважувала: «Ми, буковинські Русини, займаємо супротив сего нового т[оварист]ва у Львові таке становище: Т[оварист]во се виразно зазначає у своєму статуті, що дбати о руській нарід в Галичині; коли-ж так, то жаден православ[ний] буковин[ський] Русин не має права дорікати сему галиц[ькому] Т[оварист]ву за его кат[олицьку] основу»²⁴. Однак ця партія, що базувала свою ідеологію на західноєвропейському клерикалізмі, помітного впливу на маси не мала. До того ж, незважаючи на заклики до порозуміння між етнофорами західноукраїнських земель, приміром, утворення місцевої організації КРНС у м. Станіславові влітку 1897 р., євреї сприйняли як суто польську справу для боротьби із сіонізмом — «євреї оцінили виникнення цього Союзу як прояв антисемітизму»²⁵.

Нам видається, що така позиція місцевих євреїв мала певні підстави. Їх знаходимо у неприхованій симпатії діячів Християнсько-суспільного союзу (наступника КРНС, утвореного 1911 р.) до очільника австрійських християнських суспільників, бургомистра Відня (з 1897 р.) Карла Люгера (1844–1910), відомого своїми антисемітськими випадками, оцінений як «приклад ... орг[анізації] народної роботи»²⁶. Проте, як зауважує Х. Арендт, антисемітизм К. Люгера не мав наслідків, оскільки роки його урядування були «золотою добою» для євреїв. У цей час австрійські християни-соціалісти зайняли двояку

позицію щодо євреїв у національній державі — ворожу до інтелігенції і дружню до єврейських підприємців²⁷.

Очевидно, вбачаючи у титульному етносі Ціслеїтанії — австро-німцях — міцну опору нації-держави і такий собі привід для наслідування у політичному житті українцями, партійні діячі ХСС у відозві від 14 жовтня 1911 р. міркували: ««ХСС» хоче бути школою для суспільної і народної політики Русинів на христ[иянській] основі. Ми Русини маємо чого жалуватися на суспільні відносини, на перепони і труднощі в наших змаганнях до національн[о]-політ[ичного], просвітно-культурного і госп[одарського] розвитку і поступу, ми не можемо добитися рівноправности, ми на многих областях нашого церк[овного] і нар[одного] життя упосліджені в порівнянню з иншими народами австр[ійської] держави. ... Ми хочемо реліг[ійного] мира. ...»²⁸. Така постановка питання свідчила про імовірність досягнення у майбутньому діалогу між етноконфесійними групами, передусім християнськими.

Важливим було й те, як саме трактувалися міжетнічні та міжконфесійні взаємини. Так, на перших (установчих) загальних зборах ХСС 29 червня 1911 р. було окреслено проблему українсько-польських відносин: «... Уважаємо себе народом рівноправним і ніякої вищости та опікунства над собою не признаємо. ... наше відношене до Поляків ... христ[иянська] справедливість і держ[авна] конечність вимагає передовсім від Поляків, як від сильнійших, щоби они шукали способів, як полагодити наші міжнародні (між народами. — *І.М.*) спірні справи»²⁹. Стосовно ж росіян і пропаганди православної віри, яка поширювалася «Русско-народною партією» в Галичині, то тут збори ХСС постановили, що вони «протестують рішучо проти сеї роботи і постановляють всіма силами її поборювати»³⁰. У резолюції «довірочних» зборів ХСС 26 грудня 1911 р. знаходимо вже традиційне для того часу трактування етнічною більшістю переваг «чужих» в досліджуваному хронотопі: «... по містах і місточках населене руске в порівнанню з польським становить навіть більшість, а члени громадських рад звичайно майоризовані більшистю польсько-жидівською, або є польсько-жидівські...»³¹. Таке виразне трактування додатково підсилював непривітний для українців силует «чужого» — двоякого польсько-єврейського фігуранта міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях.

Отже, висновуємо, що еволюцію стратегій інтеракціонізму груп на західноукраїнських землях транзитивного періоду можна простежити за ступенем впливу (у відкрито декларованих формах та прихованих, латентних) і світоглядних параметрах (впливі національної

психології, соціально-історичного досвіду тощо). У формі агрегованих партіями завдань, реалізація яких сприяла б зміні становища «своїх», вони відображені в їхніх програмах, листівках та зверненнях, пропагандистських виданнях, а також публіцистичній літературі. З-поміж останньої особливо важливими є праці тих, хто претендував на статус етнічних лідерів чи бодай становив ядро найактивніших членів партійних чи громадських інституцій.

Найважливішу роль у етнополітичній мобілізації етнічної більшості досліджуваного хронотопу відігравав ідеологічний фактор. Практично усі об'єднання українців (національні товариства, політичні партії) створили певну ідеологію, яка скріплювала їх групову солідарність. Ідеологічний чинник виступав доволі сильним фактором, який стимулював до об'єднання та подальших дій. Одним із критеріїв етнополітичної мобілізації був політичний інтерес. Особливу роль за умов політичної мобілізації етнічної більшості регіону, як і загалом інших груп, відігравали такі фактори, як «мотив небезпеки» і т. зв. принцип справедливості. Саме ці чинники були чи не найефективнішими за умов етнополітичної мобілізації, а тому етнічні партії досліджуваного хронотопу часто застосовували їх як політичні гасла. Не менш важливу роль у становленні етнополітичної мобілізації української спільноти відігравали такі категорії, як авторитетність партії чи національного товариства, які представляли ту чи іншу національну меншину, наявність впливових етнічних лідерів. Це було пов'язано з рівнем національної самосвідомості групи, її етнічною культурою, усвідомленням проблем етнічного розвитку і шляхів їх розв'язання, ступенем вираження етнічної самобутності, наявністю такого важливого фактора консолідації, як етнічне лідерство.

Фактор етнополітичної мобілізації засвідчив, що ідеологічні та організаційні впливи політичних партій, які діяли на західноукраїнських теренах у транзитивний період, виступали механізмом конвертування влади рівно- та різностатусних етнонаціональних спільнот у мобілізуючий вплив на партійну масу — члена етнічної партії, прибічника партії, а відтак й потенційного виборця. Таким чином проходив процес етнополітичної мобілізації, через який галицько-українські політики або/чи активісти організовували та згуртовували потенційних виборців на підтримку кандидата або/чи програми політичної партії.

¹ Майборода А.Н. Теория этнополитики в западном обществоведении: структура и принципы исследования. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 24; Turner F.C. Social Mobility and Political Attitudes in Comparative Perspective //

Social Mobility and Political Attitudes. Comparative Perspectives / Ed. by Frederick C. Turner with a foreword by Seymour Martin Lipset. — New Brunswick & London: Translation Publishers, 1992. — P. 11–16.

² Майборода А.Н. Вказ. пр. — С. 58.

³ Rothschild J. Ethnopolitics. A Conceptual Framework. — New York: Columbia University Press, 1981. — P. 27, 28.

⁴ Олсон М. Логіка колективної дії: суспільні блага і теорія груп / Пер. з англ. — К.: Лібра, 2004. — С. 58.

⁵ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — С. 144.

⁶ Водозва. Братя Русини! // Діло. — 1900. — 19 (31) січня. — С. 1.

⁷ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. — 1917 р. Ч. 1 / Упор. Б.І. Корольов, І.С. Михальський. — К.: Видавництво Європейського університету, 2003. — С. 16, 17.

⁸ Там само. — С. 21, 22.

⁹ Павко А.І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 63, 64.

¹⁰ Куртяк В.Ю. Етнічний фактор у діяльності політичних партій в Україні 1917–1921 років: Монографія. — К.: МАУП, 2006. — С. 139.

¹¹ Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. — 1917 р. — Ч. 1. — С. 20.

¹² Там само. — С. 158–160.

¹³ Народна програма // Діло. — 1899. — 16 (28) грудня. — С. 1.

¹⁴ Звернення, декларації, листи та інші документи про діяльність Ю. Романчука як голови об'єднаного українського депутатського клубу в австрійському парламенті. 1890–1923 рр. — Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУ у Львові). — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3, 3зв, 4, 4зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 13, 14зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 29, 30.

¹⁷ Наша народна тактика // Діло. — 1900. — 18 (30) січня. — С. 1.

¹⁸ Стаття Ю. Романчука «Антипольська кампанія та її зброя». — ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 3, 4.

¹⁹ Гон М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. Монографія. — С. 155.

²⁰ Звернення, декларації, листи та інші документи про діяльність Романчука Ю. як голови об'єднаного українського депутатського клубу в австрійському парламенті. 1890–1923 рр. — ЦДІАУ у Львові. — Ф. 382. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 38, 38 зв.

²¹ Наша народна тактика // Діло. — 1900. — 18 (30) січня. — С. 1.

²² Заявлене «Кат. руско-нар. Союзу» // Руслан. — 1897. — 25 лютого. — С. 1.

²³ Там само.

²⁴ Нове Т-во політичне на гал. Руси (Допис «Буковини» зі Львова) // Буковина. — 1896. — 5 (17) жовтня. — С. 2-3.

²⁵ Антисемитизм станиславського «Христ. Союзу» // Діло. — 1897. — 24 липня (5 серпня). — С. 2.

²⁶ Ідім вперед! // Руслан. — 1911. — 1 січня (19 грудня 1910 р.). — С. 1, 2.

²⁷ Арендт Х. Джерела тоталітаризму. — 2-е вид. / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2005. — С. 79.

²⁸ Родимці! // Руслан. — 1911. — 18 (5) жовтня. — С. 1.

²⁹ Перші загальні збори «Христ. Сусп. Союзу» // Руслан. — 1911. — 2 липня (19 червня). — С. 2.

³⁰ Християнсько-суспільний Союз. Довірочні збори членів «Християнсько-суспільного союзу» у Львові 26 грудня 1911 р. — Львів, 1912. — С. 23.

³¹ Там само. — С. 30.

Валентина Лазарева

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ

V. Lazareva. Regional peculiarity of the Ukrainian soil in the Pan-teleimon Kulish works and they significance for the the present time. This article propose to examine (to consider) a question of Ukrainian state making in XVI century, causes of losses they statehood since it came into existence. Accented that cause disconnection in regional ambitious (arrogant, conceited; ?), but not in the national interest. Payded attention on the actuality P.Kulish ideas as to present time.

Життя людей на певному етапі зазнає змін. Прийдешнє ХХІ ст. — не виняток. І ці умови склалися завдяки незалежності. Це саме той стан, коли людина перебуває на порозі вибору. Сьогодні, в умовах незалежності, найактуальнішим питанням, з яким зіткнулась українська спільнота, виявилася проблема самоідентифікації — пізнання та самопізнання українського народу. У пошуку її першопричини ми звертаємося до думок наших попередників. Серед визначних будителів і просвітителів української нації особливої уваги заслугове Пантелеймон Куліш. Він увійшов у нашу свідомість як автор

першого історичного роману українською мовою, який мав підзаголовок «Хроніка 1663 р.» та присвячений одному з найтрагічніших епізодів української історії.

Після смерті Б. Хмельницького Україна опинилася у складному політичному становищі. Москва не дотримувала угод, Польща і кримський хан тиснули з обох боків, козаки та населення не хотіли нічєї зверхності. Між гетьманами і козацькою старшиною точилися чвари й війна за владу, за те, до кого з сусідів пристати. Обіч Дніпра стали різні гетьмани. На початку 1663 року на Правобережжі було обрано гетьманом Павла Тетерю, рішучого прихильника Польщі. На Лівобережжі, орієнтованому на Москву, розпочалася боротьба за гетьманську булаву між переяславським полковником Якимом Сомком і ніжинським — Василем Золотаренком.

Треба зазначити, що завдяки цьому твору П. Куліш намагався виробити ідеологічну програму для українського народу, мріяв про розбудову державності України, наполягав на ідеї рівноправного єднання України і Росії та виступав проти шовіністичної політики самодержавної Росії щодо України. Ці свої ідеї автор втілює в образі Якіма Сомка, який думає-дбає про Україну. Він готовий піти на союз із православною Москвою, аби протистояти католицькій Польщі, але з забезпеченням повної автономії на засадах гадацьких пунктів, яких домігся свого часу від Польщі гетьман І.Виговський. Утім, «Сомко не заміряється піддатися в покорі над Москву: Що мені тії князі та бояре? Що це вони надумали — шматувати Україну? Наше право козацьке, ніхто між до нас не втручайся! Де два козаки, там вони третього собі самі судять. Побачимо, чия буде сила»¹. Сомко виступав як мудрий державний діяч. Його ідеал — соборна Україна, об'єднана під єдиною гетьманською булавою, звільнена від усяких ворогів. Він бачив її непідлеглою Москві, а рівноправним спільником. «Дай Боже..., щоб обидва берега Дніпрові приклонилися під одну булаву... Виже-нем недоляшка з України, одтиснем ляха до самої Случі, да, держачись за руку з Москвою, і громитимем усякого, хто спокуситься ступити на руську землю!»², — проголошував Сомко. Він мріяв про сильну українську державу, де панували б лад і порядок, справедливість: «...уже пора нам знати, що нема там добра, де нема правди... нехай і міщанин і посполитий і козак стоїть за своє право; тоді буде на Вкраїні і правда і сила»³, — з упевненістю казав він.

Влада, яку отримав гетьман Сомко, здавалася йому на той час незаперечною. У цій самовпевненості й ховалися причини наслідків, що надовго відкинули заснування незалежної України. Діалог між полковником Шрамом, найвірнішим однодумцем наказного гетьмана

Сомка, якнайкраще ілюструє зневажливе ставлення верхівки до інших подій, що відбувалися навколо.

Шрама. У нас окаянний Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Україна розідрана надвоє, про те усім байдуже.

Сомко. Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках»

Шрама. А Іванець? А Васюта?

Сомко. Васюта старий дурень, з його химери сміються козаки, а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

Шрама. Так, ледар-то вони ледар, дай не дають твоєї гетьманській зверхності розширитись по Україні⁴.

Та поки Сомко з Василем Золотаренком з'ясовували стосунки, піднявся новий кандидат у гетьмани — Іван Брюховецький, кошовий із Запорозжя, випадкова й облеслива людина. Він закидав Москву доносами на суперників, на старшину, зарекомендував себе як найбільш вигідний і податливий Москві претендент. У червні 1663 р. у Ніжині відбулася рада, на яку Брюховецький привів ватаги запорожців і простих козаків з півдня — черні. Сомко теж привів своє військо. Рада одразу перетворилася на побоїще. Люди Сомка перейшли на бік Брюховецького. Сомка, Золотаренка і кількох їхніх прибічників було страчено. Все це відбувалося на тлі страждань і поневірянь населення, економічного хаосу і занепаду. Цей період в історії України названо Великою Руїною.

Отже, Б. Хмельницький створив початки державності, а після його смерті утворилися групи з різними політичними орієнтаціями. До влади почали приходити люди, які в складній політичній ситуації нічого зробити не могли, зате в очах народу ставали винними в усіх бідах. П. Куліш побачив цих — без вини винних — Івана Шрама та Сомка, яким доля судила спокутувати за всіх і за все. В їх образах автор побачив політично свідому, патріотичну, культурну і освічену частину козацько-старшинської верхівки, яка на той час, як він вважав, була основною суспільно-політичною силою в боротьбі за зміцнення української державності.

На думку П. Куліша, «чорна рада» була найдраматичнішою подією для народу України. Письменник показав, як, здобувши перемогу у визвольній війні під проводом Б. Хмельницького, верхівка суспільства знов починала шукати собі «пана», який, однак, володарюватиме за їхніми бажаннями. Треба зауважити, своїм твором автор ще раз нагадав — тільки об'єднавшись, народ заявляє про себе як силу,

з якою доводиться рахуватися. На його думку, один з головних недоліків існуючого укладу на теренах тодішньої Малоросії, західноукраїнських та південних землях був той, що кожен, хто мав хоч якусь владу над купкою прибічників, висував себе пануючим, тобто, який вирішує долю усїєї України.

П. Куліш бачив і показував, що розбрат привносять не зовнішні сили, а міжособні сутички та місцеві взаємини. Тому митець закликав до мирного розв'язання їх в ім'я національної єдності: «До гурту паненята з мужичатами!»⁵ — закликав він. Усі сили не на революційну перебудову життя, а на мирне піднесення українського народу до рівня західноєвропейських народів з найрозвиненішою культурою. З цих позицій автор засуджував й «гайдамаччину», кровопролитні повстансько-бунтарські рухи «низів» з їх, як вважав він, варварством, жорстокістю, руйнацією щодо культури й цивілізації; владолюбні амбіції та загребуцність «верхів», — що ставало головною національною перешкодою для культурного і державного становлення України, зокрема, після доби Б. Хмельницького, в час так званої Руїни. Письменник належав до тих людей, які через творчість йшли до осмислення долі України і українського народу, до пізнання історії.

Твори митця актуальні і в наш час, бо в них багато плідних ідей, які стосуються виборчих процесів і в сьогоденні. Зокрема, і нині по-різному ставляться до стосунків з сусідами. Хто схиляється до Сходу, хто до Заходу, а потрібно, на мій погляд, у главу кута поставити національні інтереси, а не регіональні.

¹ Куліш Пантелеймон. Літературний портрет. Чорна рада. — К.: Бібліотека українця, 2000. — С. 118.

² Куліш Пантелеймон. Соч. в 2-х т. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1989. — С. 10.

³ Там само.

⁴ Куліш Пантелеймон. Літературний портрет. — С. 82.

⁵ Куліш Пантелеймон. Зазивний лист до української інтелігенції. — К: Наук. думка, 1998. — С. 408.

ХРИСТІЯНСЬКІ ДЕМОКРАТИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ
У ВИБОРАХ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
ТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ
У 1994 РОЦІ — РЕГІОНАЛЬНИЙ ФАКТОР
НОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

M.Gutor. Christian Democrats of Ternopol region in the election to the Verhovna Rada of Ukraine and bodies of local self-government in 1994 — regional factor of new political process.

З часу проведення установчої конференції Тернопільської крайової організації християнських демократів (14 липня 1990 р.), діяльність обласної структури була спрямована на укріплення своїх районних організацій, проведення цілого ряду акцій протесту, мітингів, а також активна діяльність у просвітницькому напрямі громадян Тернопільщини. У виборчих процесах до місцевих органів влади та Верховної Ради України крайова організація християнських демократів своїх кандидатів у 1990–1991 рр. не висувала. На цих виборах християнські демократи підтримували кандидатів від Народного Руху України.

Розуміючи, що у майбутніх виборах Тернопільська крайова організація християнських демократів мала висувати своїх кандидатів до місцевих органів самоврядування та Верховної Ради України, християнські демократи проводили для своїх членів цілу низку наукових конференцій та навчань, що стосується процесу виборчої кампанії.

У серпні 1991 року члени крайової організації УХДП: Михайло Гутор — голова організації, Ірина Зелена — редактор газети «За віру і волю», Роман Наконечний — голова Тернопільської міської організації УХДПУ проходили стажування у Віденській політичній академії з питань структурування політичних партій та технології проведення виборчої кампанії.

У січні 1993 року на навчання до Будапешта було послано секретаря з питань закордонних зв'язків Тернопільської крайової організації ХДПУ Валентину Прилюдько¹.

Тісна співпраця з Національно-демократичним інститутом і Міжнародним республіканським інститутом США сприяла членам ради ТКО ХДПУ взяти участь у 4 наукових конференціях з питань політичного розвитку, що проходили в Києві, Одесі, Львові протягом 1993 року².

14–16 січня 1994 р. в м. Житомирі християнські демократи Тернопільщини взяли участь у науковій конференції на тему «Виборчі кампанії», яку організував Християнсько-демократичний союз Німеччини. 9–13 лютого члени ТКО ХДПУ брали участь у науковій конференції «Виборча кампанія», яка була проведена представниками консервативної партії Великобританії в м. Києві³.

На засіданнях Головної ради ТКО ХДПУ, які проводились 7 та 21 грудня 1993 р., обговорювалися питання участі організації у виборах до Верховної Ради України і ухвалювалися рішення про проведення обласної конференції з висунання кандидатів у народні депутати України⁴.

28 грудня цього ж року відбулася IV обласна конференція Тернопільської крайової організації ХДПУ, в якій взяли участь 99 делегатів від Тернопільської, Збараської, Монастирської, Підгаєцької, Козівської, Бережанської, Зборівської, Чортківської, Ланівецької, Теревовлянської, Підволочиської, Бучачьської, Кременецької, Заліщицької районних організацій ХДПУ та Тернопільської міської організації ХДПУ. На конференції було прийнято виборчу платформу ХДПУ і висунуто кандидатів у народні депутати України⁵.

У 1993–1994 рр. Україна переживала соціально-політичну кризу. Це проявилось не тільки на рівні законодавчої, виконавчої чи судової влади, але й у житті багатьох громадян України. Виходячи із цієї ситуації і формувалася передвиборча програма кандидатів у народні депутати України від Християнсько-демократичної партії України. ХДПУ заявляє про свою опозицію до Верховної Ради і Президента, які не проводили проукраїнської політики.

У розділі «Національна безпека» передвиборчої Програми акцентувалася увага на необхідності інтеграції України до світового економічного та політичного співтовариства, форсований перехід економіки держави до повної економічної незалежності.

В економічному блоці програми йшлося про необхідність демонополізації економіки та визнання права приватної власності на землю, що включало право на її продаж. Одним з основних пунктів програми ХДПУ було запровадження приватної власності.

У розділі «Соціальний захист населення», зазначалося: а) про необхідність привести заробітну плату, пенсії та стипендії у відповідність з цінами. Для цього терміново ввести в дію механізм їх помісячної індексації, при чому упереджувальної; б) про встановлення матеріальної і адміністративної відповідальності за несвоєчасну виплату зарплати, пенсій; в) про гарантування прожиткового мінімуму дітям, інвалідам, пенсіонерам, багатодітним сім'ям, студентам.

У розділі «Політика і право» християнські демократи вимагали скасувати депутатську недоторканість; забезпечення свободи слова, разом із підвищенням відповідальності за зловживання свободою слова.

Розділ «Мораль і гуманітарна сфера» передбачав поширення християнських цінностей, служіння людям, милосердя, солідарність, державну підтримку української культури і культури національних меншин.

У міжнародній політиці пропагувалася активна участь України в європейському співробітництві та протидія мілітаризму.

Аналіз передвиборчої Програми ХДПУ показує, що питання, які порушували християнські демократи під час виборів до Верховної Ради у 1994 році, залишились актуальними і на сьогодні⁶.

У період агітаційної роботи з грудня 1993 р. до 23 березня 1994 р. лідер християнських демократів Тернопільщини Михайло Гутор на сторінках газети «Тернопіль вечірній» чітко висловлював позицію щодо наповнення політичного життя християнським світоглядом і змістом: «Отже, наріжним каменем в економіці, політиці, уряді, майбутній Верховній Раді має стати людина, для якої не буде проблеми в питанні вибору між гідністю і кар'єрою, між чесністю і конформізмом, між правдою справжньою і офіційною, між солідарністю з іншими людьми і власним комфортом та безпекою. У вихованні такої людини потрібно використовувати комплексну систему моральних та ідейних цінностей, основними елементами якої будуть християнські засади...»⁷.

У цей період тривала гостра дискусія щодо ядерної зброї. Християнські демократи висловили своє бачення стосовно ядерного роззброєння. «Підписання Леонідом Кравчук тристоронньої заяви в Москві нічим іншим, як зрадою національних інтересів, не назвеш. Думаю, що СБУ має дати свою оцінку діям Кравчука під час підписання Дагомиської та Ялтинської угод, на переговорах про Чорноморський флот, тактичну та стратегічну зброю. Гарантії безпеки, обіцяні США та Росією Україні, є лише декларацією. Єдиним гарантом міг би стати вступ України в НАТО, але тоді США мали б рахуватися з нами, як з рівними партнерами, чого Білий дім не хоче»⁸.

У період виборчої кампанії християнські демократи пропонували концепцію нової економічної і політичної системи. «Економічна система — це соціально-ринкова економіка... За нашим баченням, ця політика матиме два пріоритети: в соціальному плані — адресну підтримку тих, хто вже чи ще не може прожити без допомоги, створення кожній працездатній особі умов для активної підприємницької

діяльності, нагромадження заощаджень та ефективного їх інвестування»⁹.

За результатами виборів до Верховної Ради України, які відбулись 27 березня 1994 р., жоден із 8 кандидатів у депутати до Верховної Ради України, висунутих Тернопільською крайовою організацією ХДПУ, перемогу не здобув.

Тернопільською крайовою організацією ХДПУ було проведено три засідання Головної ради, на яких дано оцінку діяльності організації в період виборів¹⁰.

Підчас виборчої кампанії до Верховної Ради України Тернопільською крайовою організацією ХДПУ було випущено 26,5 тисяч листівок, 140 тисяч примірників газети «За віру і волю», роздано безкоштовно 2439 книг «Оповідання із святої історії», релігійних образків 12500 шт. Загальні витрати ТКО ХДПУ на виборчу кампанію до Верховної Ради України становили 155 млн 980 тис. купоно-карбованців. Але, якщо врахувати допомогу представників бізнесових кіл, які надавали транспорт, проводили оплату публікацій у газетах, на радіо, телебаченні, то ця сума сягала понад 500 млн купоно-карбованців¹¹.

Головними опонентами під час виборчої кампанії були такі політичні партії: УНА-УНСО, УКРП, НРУ, КУН. Їх представники послуговувалися «чорними» політичними технологіями щодо кандидатів від ХДПУ: поширення недостовірної інформації, зривання агітаційних листків, малювання на плакатах ХДПУ фашистських, сіоністських, комуністичних символів, перешкоджання проведенню зустрічей з виборцями. На нараді також відмічалось про нечисельність груп підтримки кандидатів, недостатній контроль на виборчих дільницях, недостатність зустрічей з виборцями, відсутність необхідної кількості коштів¹².

Через вимоги пункту 3 ст. 43 чинного на той час Закону України «Про вибори народних депутатів України» щодо необхідності участі «не менш як 50 відсотків від числа виборців, внесених до списків» та пункту 4 ст. 43, де вказується, що кандидат вважатиметься обраним у разі одержання ним «не менш як 25 відсотків від числа виборців», вибори відбулися лише у 2 округах. На засіданні Головної ради ТКО ХДПУ вирішили підтримати у другому турі виборів представників НРУ та УРП¹³.

Своє бачення щодо результатів виборів до Верховної Ради України подав голова Тернопільської крайової організації ХДПУ Михайло Гутор у газеті «Тернопіль вечірній»: «Глибокий аналіз виборів показав, що ідеї християнської демократії як політичного механізму, що

успішно використовується у процесі формування державних структур на Заході, для України поки що неприйнятні через деякі суб'єктивні і об'єктивні причини, і насамперед через те, що наше суспільство формувалось і жило протягом 70 років у тоталітарній державі, де культ насильства став не лише формою існування держави, а й сутністю мислення кожної людини... Схоже, що через аполітичність і непоінформованість населення повторюються давні помилки. Боюся, що за це нас чекає розплата, і ми на тривалий час перекриємо шлях Україні в європейську співдружність»¹⁴.

У цій же газеті М.Гутор дав загальну оцінку виборчої кампанії до Верховної Ради України: «Це був наш дебют. Ми лише заявили про намір боротися за владу. Набути досвіду — це теж певний здобуток. Адже на виборах 1990 року ми працювали на кандидатів Руху, УРП, інших партій. Нині ж уперше запропонували виборцям власну програму порятунку України»¹⁵.

4 травня 1994 року було проведено засідання Головної ради Тернопільської крайової організації ХДПУ, на якому брало участь 24 члени ради. Загальна кількість членів ХДПУ в області на цей період, як зазначалося на нараді, становила 540 чоловік. Головним питанням наради було висунення кандидатів у депутати до обласної ради. Згідно з ухвалою Головної ради висунуто 11 кандидатів¹⁶. Але участь у виборах взяло лише 8 кандидатів.

За результатами виборів до місцевих органів самоврядування, які проходили 26 червня, депутатами Тернопільської обласної ради від ХДПУ стали: Гутор М.С. — голова ТКО ХДПУ, Зварич О.Б. — старший слідчий з особливо важливих справ Тернопільського обласного управління внутрішніх справ, Якубишин Б.К. — голова Ланівецької районної ради.

До сільських, районних, міських рад від християнських демократів було висунуто 22 кандидати, 15 з яких отримали перемогу¹⁷.

Розуміючи, що кожна виборча кампанія дає можливість політичній партії черговий раз заявити про свою програму та цілі, Тернопільська міська організація ХДПУ висунула голову Тернопільської крайової організації ХДПУ Михайла Гутора кандидатом на посаду голови м. Тернополя.

У своїй передвиборчій агітації за посаду голови м. Тернополя М.Гутор акцентує увагу на моральних цінностях: «Реалізація найкращих програм може мати трагічні наслідки, якщо за ними стоять люди, котрі нехтують моральними цінностями. Якщо керівник держави, грубо кажучи, злодій, то і державу він збудує злодійську. Якщо голова тієї чи іншої ради хабарник, то і всі довкола нього братимуть

хабарі. Ось чому треба підходити до кандидата як до особистості, дивитися, що він за людина, які моральні та етичні цінності сповідує»¹⁸. Одним із головних у програмі М.Гутора стало питання боротьби з корупцією¹⁹.

За підтримку М.Гутора на посаду голови м. Тернополя висловлювалися депутати Верховної Ради України Сергій Головатий, Григорій Омельченко, Сергій Чейпиш, Слава Стецько. Серед політичних партій Тернопільщини М.Гутор заручається підтримкою Тернопільської обласної організації КУНу²⁰. Підтримку УГКЦ М.Гутор здобув в особі настоятельки монастиря Найсвятішого Серця Ісуса²¹.

За результатами виборів голови м.Тернополя (25 серпня 1994 р.) перемогу отримав член Тернопільської крайової ради НРУ, чинний голова м. Тернополя В.Негода (64755 голосів). М.Гутор зайняв третє місце (15252 голоси), поступившись І.Панцю всього 150 голосами.

Можна зробити висновок, що вибори до Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування для Тернопільської крайової організації ХДПУ дали позитивний результат. За 8 кандидатів від ХДПУ до Верховної Ради України проголосувало загалом 22 943 виборці. До обласної ради народних депутатів було обрано 3 представники ХДПУ, 7 — до районних рад, 3 — до міських рад, 3 — до селищних рад, 2 — голови селищних рад. За М.Гутора до Верховної Ради України відали свої голоси 1462 виборці, а на посаду голови м. Тернополя проголосувало 15 252 виборці, що вказує на тенденцію зростання довіри і розуміння ідей християнської демократії. Выборча кампанія посприяла поповненню рядів членів ХДПУ з 540 чоловік на початок травня 1994 р. до 1000 чоловік на початок жовтня цього року.

Визнало Тернопільську крайову організацію ХДПУ і керівництво Тернопільської обласної адміністрації — взявши на посади в обласну державну адміністрацію представників Християнсько-демократичної партії України. Ними стали: Роман Наконечний — начальник управління інспекції за цінами; Тарас Борук — заступник начальника управління зовнішньоекономічних зв'язків; Володимир Чубатий — радник з економічних питань. В обласній раді депутат від ХДПУ Орест Зварич очолив комісію боротьби із організованою злочинністю.

Основними проблемами в період виборчої кампанії для Тернопільської крайової організації ХДПУ були: а) незначна кількість членів ХДПУ (540 чоловік); б) відсутність у більшості сільських населених пунктів осередків партії; в) робота районних організацій ХДПУ на не професійній постійній основі; г) відсутність транспортних засобів

та мобільних груп; д) відсутність приміщень у районних організаціях ХДПУ; е) відсутність постійного телефонного зв'язку; є) недостатнє фінансове забезпечення виборчої кампанії (витрати в доларовому еквіваленті становили 2840 доларів США).

Головними опонентами на національно-демократичному електоральному полі під час виборчої кампанії були НРУ, КУН, УРП, ДПУ.

Найкращі позиції мав НРУ, представники якого обіймали майже всі керівні посади в державних та місцевих органах управління, що дозволило їм використовувати адміністративний ресурс у ході виборчої кампанії. Національно свідомим виборцям Тернопільщини було складно визначитись, якій із націонал-демократичних партій надати перевагу. В основному виборці проголосували за НРУ як головної політичної сили, що могла протистояти комуністам та антиукраїнським силам.

Отже, з огляду на низку суб'єктивних та об'єктивних причин, християнські демократи Тернопільщини отримали незначну перевагу, але довели ідеї та принципи християнської демократії до населення області.

¹ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол засідання Головної ради Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1993. — 20 лютого.

² США зрозуміли: пора розкривати обійми // За віру і волю. — 1993. — Червень. — №5.

³ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол №1, V звітно-виборчої конференції ТКО ХДПУ. — 1994. — 2 жовтня.

⁴ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протоколи засідання Головної ради ТКО ХДПУ. — 1993. — 7 та 21 грудня.

⁵ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол №4, IV обласної конференції Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1993. — 28 грудня.

⁶ Газета Тернопільської крайової організації ХДПУ «За віру і волю». — 1994. — Січень.

⁷ Гутор М. Без духовної основи немає великої політики // Тернопіль вечірній. — 1993. — 31 грудня.

⁸ Гутор М. Інтерв'ю. Тільки нова генерація політиків, керівників зможе вивести Україну з глибокої кризи // Тернопіль вечірній. — 1994. — 22 січня.

⁹ Гутор М. Інтерв'ю. Щоб демократія утрималася, вона повинна бути сильною // Тернопіль вечірній. — 1994. — 23 березня.

¹⁰ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протоколи засідання Головної ради Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1994. — 29 березня; 1994. — 19 квітня; 1994. — 29 квітня.

¹¹ Поточний архів ТКО ХДПУ. Звітна доповідь голови ТКО ХДПУ М.Гутора на V звітно-виборчій конференції Тернопільської крайової організації ХДПУ за звітний період з листопада 1992 року по жовтень 1994 року. — 1994. — 2 жовтня.

¹² Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол засідання Головної ради Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1994. — 29 березня.

¹³ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол №7 засідання Головної ради Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1994. — 4 травня.

¹⁴ Якщо в західних країнах політичні та економічні реформи під гаслами християнської демократії пройшли швидко і ефективно, то в нас, напевне, потрібен буде для цього тривалий час. Тернопіль вечірній. — 1994. — 7 травня.

¹⁵ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол №1, V звітно-виборчої конференції Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1994. — 2 жовтня.

¹⁶ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол №7 засідання Головної ради Тернопільської крайової організації ХДПУ. — 1994. — 4 травня.

¹⁷ Поточний архів ТКО ХДПУ. Протокол №1, V звітно-виборчої конференції ТКО ХДПУ. — 1994. — 2 жовтня.

¹⁸ Гутор М. Інтерв'ю. Без духовної основи немає великої політики.// Вільне життя (Незалежна громадсько-політична газета Тернопілля). — 1994. — 18 червня.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Артикова Гульзара — аспірант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Барановський Фелікс — к. п. н., доцент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Басараб Михайло — аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Бевз Тетяна — д.і.н., головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса.

Беззуб'як Мирослав — к. п. н., ст.н.с. відділу теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Білошицький Сергій — докторант ІПіЕНД ім.І.Ф.Кураса НАН України

Бурдяк Віра — д. п. н., професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

Вакулова Тетяна — аспірант кафедри політичних наук та соціології Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського

Вербовський Вадим — к. і. н., доцент Луганського національного університету ім. Т. Шевченка.

Ворона Петро — к. н. держ. упр., доцент кафедри регіонального управління та місцевого самоврядування ХарРІ НАДУ при Президентові України.

Гапоненко Віра — к. п. н., доцент кафедри політології МАУП.

Гордієнко Михайло — к. п. н., доцент кафедри філософії та політології Національного університету державної податкової служби України.

Горло Наталія — к. і. н., старший викладач кафедри політології Запорізького національного університету.

Гутор Михайло — аспірант Європейського університету.

Давидова Вікторія — аспірантка кафедри політичних наук і соціології ТНУ ім. В.І. Вернадського.

Дем'яненко Борис — докторант ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, декан історичного факультету ДВНЗ Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Жданов Ігор — здобувач ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Зоткін Андрій — к. с. н., н.с. Інституту соціології НАН України

Квітка Ксенія — студентка НАУКМА.

Кирюшко Микола — к. філос. н., пр. н. с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ковач Леся — к.і.н., м.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Кононенко Сергій — к. п. н., ст.н.с., зав. відділу Теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Кривицька Олена — к. і. н., н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Лазарева Валентина — м.н.с. Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Лісничук Олес — к. п. н., докторант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ломака Іванна — к. п. н., доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Макаренко Наталія — к. і. н., н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Мандебура Олеся — к.і.н., м.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Медвідь Федір — к.і.н., кафедра політології МАУП.

Меркотан Катерина — к. п. н., головний консультант Українського центру політичного менеджменту.

Митко Антоніна — здобувач Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

Мойсієнко Василь — к. і. н., завідувач кафедри теорії та історії держави і права Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Молочко Павло — к.п.н., асистент кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Монолатій Іван — к. і. н., доц. кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Оніщенко Ірина — д. п. н., професор .

Панібудьласка Володимир — д.і.н., професор кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Пантелейчук Ірина — к. і. н., докторант НАДУ при Президентові України.

Панченко Тетяна — к. п. н., доцент кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Пащенко Віктор — к.п.н. Дніпропетровський національний університет.

Перегуда Євген — к. п. н., доцент, зав. кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Прилуцька Ольга — аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Редькіна Ганна — к. п. н., старший викладач. Дніпродзержинський державний технічний університет.

Розумюк Володимир — к. п. н., ст.н.с. відділу Теорії міжнародних відносин Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАНУ.

Ротар Наталія — д. п. н., професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

Савойська Світлана — к. і. н., доцент Київського національного університету будівництва і архітектури.

Сенюшкіна Тетяна — д. н. з держ. упр., професор кафедри політичних наук і соціології Таврійського національного університету ім. В.Вернадського.

Соколов В'ячеслав — д.і.н., професор кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Тарасенко Олександр — здобувач Національного інституту проблем міжнародної безпеки.

Тітовський М. — студент 4-го курсу Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара.

Токовенко Олександр — д.п.н., Дніпропетровський національний університет.

Ханстангинов Віталій — к. ф. н., докторант, доцент. Чорноморський державний університет ім. Петра Могили.

Хижняк Дмитро — асистент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

Яковлєв І. — студент 4-го курсу Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара Соціально-гуманітарного факультету.

Щербенко Едуард — к.філос.н., пр.н.с. ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Яремчук В'ячеслав — к. і.н., докторант ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 44

**Курасівські
читання — 2009**

*Політичний простір України:
регіональні виміри*

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 25,83.
Підписано до друку 22.11.2009. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net